

TELMAN HÜSEYNOV

**Azərbaycan Respublikasının əməkdar iqtisadçısı,
iqtisad elmləri doktoru, professor**

**MÜƏSSİSƏNİN
İQTİSADİYYATI**

D ə r s l i k

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
659 sayılı 20.09.2005-ci il tarixli əmrinə əsasən ali
məktəblər üçün dərslik kimi təsdiq edilmişdir.

Bakı-2005

Rəyçilər: **Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasının**
"Maşınqayırma sənayesinin iqtisadiyyatı və menecmenti"
kafedrasının müdiri, i.e.d, prof. Müşfiq Atakişiyev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
"Biznesin təşkili" kafedrasının müdiri,
i.e.d, prof. Alıcan Abbasov

Redaktor: **i.e.n. Bağış Əhmədov**

Telman Əlihüseyn oğlu Hüseynov
Müəssisənin iqtisadiyyatı (dərslük).
Bakı, Azərnəşrin qırifi ilə çap olunub, 2005-ci il, 560 səhifə.

Dərslükdə milli iqtisadiyyatın əsası, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında təsiredici və müəyyənədicı deyil, həlledici rolu olan müəssisənin iqtisadi məsələləri şərh olunmuşdur. Bununla əlaqədar, bazar münasibətlərinin müəssisə iqtisadiyyatına aid olan anlayış, göstərici, kateqoriya, qanunlar və qanunauyğunluqlara istinadən müəssisənin istehsal resursları və onların səmərəliliyi, maddi-texniki təminatı və marketinqi, investisiya fəaliyyəti, innovasiya və qiymət siyasəti, müəssisədə istehsalın təşkili və ictimai təşkili formaları, onun idarəetmə mexanizmi, maliyyəsi və xarici iqtisadi əlaqələri və s. bu kimi məsələlər öyrənilmişdir.

Mikroiqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsi olan müəssisə ilə makroiqtisadiyyatın analoq təşkil edən məsələlərinə - zərurət yarandıqı hallarda - birgə baxılmış, müqayisələr aparılmış və ümumiləşdirmələr edilmişdir.

Müəssisənin iqtisadiyyatı haqqında biliklərin tələbə tərəfindən mənimsənilməsinin onların yüksək ixtisaslı iqtisadçı – mütəxəssis kimi formalaşmasında müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Dərslük iqtisad profili ali məktəblərin bakalavr təhsil mərhələsinin tələbələri üçün yazılmışdır.

Dərslıkdən sənaye müəssisələrinin işçiləri də istifadə edə bilərlər.

***Oğlum RUSLANIN əziz və
unudulmaz xatirəsinə ithaf edirəm***

Hüseynov Ruslan Telman oğlu 1964-cü il fevral ayının 7-də Cəbrayıl rayonunda anadan olmuşdur. O, 1971-ci ildə orta məktəbə daxil olmuş və onu 1981-ci ildə qızıl medalla bitirmişdir.

Ruslan 1981-ci ildə D.Bünyadzadə adına Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutuna qəbul olunmuş və 1985-ci ildə "Sənayenin iqtisadiyyatı" ixtisası üzrə təhsilini fərqlənmə diplomu ilə başa vurmuşdur. Bundan sonra o, Azərbaycan Dövlət Plan Komitəsi yanında Elmi-Tədqiqat İqtisadiyyat İnstitutunun aspiranturasına daxil olmuşdur.

O, 1988-ci ildə Azərbaycan Beynəlxalq Bankına işə götürülmüş və az müddətdən sonra departament direktoru təyin olunmuşdur.

Ruslan 26 may 2001-ci ildə 8 yaşlı oğlu Hüseynlə birlikdə avtomobil qəzasında həlak olmuşdur.

**İqtisad elmləri doktoru, professor Telman Hüseynovun
nəşr etdirdiyi kitablardan bir qisminin siyahısı**

№	Əsərin adı	İşin xarakteri	Nəşriyyat	İşin həcmi
1.	Neftmaşınqayırma sənayesinin əsas fondlarından istifadəsinin yaxşılaşdırılması yolları	Monoqrafiya (rus dilində)	«Elm» 1969	9,0 ç.v
2.	Maşınqayırmanın əsas fondlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsinin bəzi məsələləri	Monoqrafiya	Az ETETMİ 1971	5,0 ç.v
3.	Texnoloji avadanlıqdan istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələləri	Monoqrafiya	Az ETETMİ 1975	5,0 ç.v
4.	Maddi-texniki təchizat haqqında məlumat kitabı	Dərs vəsaiti	«Marif» 1978	20,5 ç.v
5.	Maddi-texniki təchizatın təşkili və planlaşdırılması	Dərs vəsaiti	AzXTİ 1979	8,0 ç.v
6.	Maddi-texniki təchizatın iqtisadiyyatı, təşkili və planlaşdırılması	Dərs vəsaiti	«Marif» 1985	28,0 ç.v
7.	Elmi–texniki tərəqqi və maşınqayırmanın səmərəliliyi	Monoqrafiya (rus dilində)	Azərnəşr 1986	10,0 ç.v
8.	Sənaye müəssisələrinin təşkili, planlaşdırılması və idarə olunması	Dərs vəsaiti	AzXTİ 1990	16,3 ç.v
9.	Sənayenin iqtisadiyyatı	Dərs vəsaiti	AzXTİ 1998	16,0 ç.v
10.	Sənayenin iqtisadiyyatı	Dərslik	Azərnəşr 2000	42,0 ç.v
11.	Müəssisənin iqtisadiyyatı	Dərslik	Azərnəşr	35,0

			2005	ç.v
--	--	--	------	-----

Ön söz əvəzi

Bazar münasibətləri şəraitində insan fəaliyyətinin bütün sferasında mövcud olan rəqabət hər bir inkişafın həlledici amilinə çevrilir. Rəqabətin yaranması üçün eyni bir fəaliyyət növünün ən azı iki icraçısı olmalıdır. Tərəflərin sayı çoxaldıqca, onlar arasındakı «qarşıdurma» - rəqabət, daha da gərginləşir. Nəticədə zəiflər öz yerlərini güclülərə verir, rəqabət özünün yeni keyfiyyət mərhələsinə keçir.

Elm və təhsil sferasında da belədir, elm qarşılıqlı tənqiddən istifadə edilməklə ideyaların yarışı, bəhsləşməsi kimi təşkil olunmalıdır. Bu sözləri eynilə elmi biliklərin mövcud olduğu mənbələrdən tələbənin təfəkkürünə, yaddaşına transfer edən (köçürən) təhsildə və, deməli, bu prosesdə vasitəçi rolu oynayan dərslərə də aid etmək olar. Bu isə bir deyil, bir neçə dərsləyin mövcudluğu şəraitində daha faydalı olar. İki və daha çox dərsləyə adekvat - tam uyğun elmi müddəanın tələbəyə tədris edilməsində, elmi - metodiki baxımdan, əksər hallarda, ciddi şəkildə fərqlənə bilər. Müxtəlif dərslərlər elmi müddəaların məzmununda müxtəlifliyə, əsasən, yol verməsələr də, onların şərhı, elmi tezisın sübutu üçün gətirilən arqumentlər, məntiqin gücü, ardıcılıq, dilin sadəliyi və səlis olması, fikrin yığcamlığı baxımından fərqlənə bilər, fərqlənir də.

Oxuculara təqdim olunan «Müəssisənin iqtisadiyyatı» dərsləyi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin əməkdaşları tərəfindən yazılan üçüncü dərsləkdir. Bunlardan biri i.e.d., prof. Məcid Axundov tərəfindən 2003-cü ildə yazılmış «Müəssisə iqtisadi» dərsləyidir. Digəri isə «Sənayenin iqtisadiyyatı» kafedrasının əməkdaşları t.e.n., dos. Zəhid Abdullayev və i.e.n., dos. Zəmfira Bağırova tərəfindən, yenə də, 2003-cü ildə yazılmış «Müəssisənin iqtisadiyyatı» dərsləyidir.

Bizim tərəfimizdən yazılan eyni adlı dərsləyə, heç şübhəsiz, yuxarıda göstərilən hər iki dərsləkdən fərqlənir və, belə də olma-

lıdır. Bu dərslıklərdən heç biri digərini nəinki inkar edə bilər, əksinə, onlar biri-birilərini yalnız tamamlaya bilərlər.

Oxuculara (tələbələrə) gəlincə, eyni fəndən dərslıyın çoxluğu onlar üçün seçim imkanı yaradır - eyni bir mövzu haqqında üç mənbədən elmi və ya empirik məlumatlar ala və müqayisə edə bilərləri, heç şübhəsiz ki, yalnız fayda gətirə bilər.

Təqdim olunan kitabın müəllifi həmin dərslıyın ideal olması fikrindən çox uzaqdır. Bizim tərəfimizdən üçüncü dərslıyın yazılmasında yeganə məqsəd müəssisənin iqtisadi məsələlərinin tədrisində rəqabət yaratmaq, müəssisənin iqtisadiyyatının öyrənilməsində tələbələrə yardımçı olmaq istəyindən irəli gəlmişdir.

Dərslık haqqında öz tənqidi mülahizələrini bildirəcək və tövsiyələrini verəcək həmkarlarına, müəllif əvvəlcədən öz minnətdarlığını bildirir.

Dərslıyın nəşrə hazırlanmasında yetərincə zəhmətləri olan "Sənayenin iqtisadiyyatı" kafedrasının əməkdaşları Sahib Məmmədova, Ərzuman Hüseynova və Səadət Məcidovaya müəllif öz dərin təşəkkürünü bildirir.

QISA MÜNDƏRİCAT

Ön söz əvəzi

Bölmə I. Müəssisələr milli iqtisadiyyatın əsasıdır, müəssisədə istehsal prosesi

Fəsil 1. Kursun tədqiqat obyektı, predmeti və vəzifələri

Fəsil 2. İstehsal müəssisələri milli iqtisadiyyatın əsasıdır

Fəsil 3. Müəssisədə istehsal prosesi və onun təşkili

Bölmə II. Müəssisənin istehsal resursları və onların iqtisadi səmərəliliyi

Fəsil 4. Müəssisənin kadrları, əmək məhsuldarlığı və əmək haqqı

Fəsil 5. Müəssisənin əsas fondları və istehsal gücü

Fəsil 6. Müəssisənin dövriyyə fondları və dövriyyə vəsaitləri

Fəsil 7. İstehsal xərcləri və məhsulun maya dəyəri

Fəsil 8. İstehsalın iqtisadi və sosial səmərəliliyi

Bölmə III. Müəssisənin maddi-texniki təminatı, marketing fəaliyyəti və istehsalın ictimai təşkili formaları

Fəsil 9. Müəssisədə maddi-texniki təminat

Fəsil 10. Müəssisədə marketing fəaliyyəti və məhsulun satışı

Fəsil 11. İstehsalın təmərküzləşdirilməsi və müəssisənin optimal ölçüsü

Fəsil 12. İxtisaslaşdırma və kooperasiyalaşma

Fəsil 13. Müəssisədə kombinələşdirmə

Bölmə IV. Müəssisənin idarəetmə mexanizmi, investisiya və innovasiya fəaliyyəti

Fəsil 14. Sənaye müəssisələrində idarəetmə mexanizmi

Fəsil 15. Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılması

Fəsil 16. Müəssisənin investisiya fəaliyyəti

Fəsil 17. Müəssisənin innovasiya fəaliyyəti

Bölmə V. Məhsulun keyfiyyəti və qiyməti, müəssisənin maliyyəsi və xarici iqtisadi fəaliyyəti

Fəsil 18. Müəssisədə məhsulun keyfiyyəti, standartlaşdırılması və sertifikatlaşdırılması

Fəsil 19. Müəssisədə qiymətin əmələgəlməsi

Fəsil 20. Müəssisənin maliyyəsi

Fəsil 21. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyəti

M Ü N D Ə R İ C A T

Ön söz əvəzi.	11
Bölmə I. Müəssisələr milli iqtisadiyyatın əsasıdır, müəssisədə istehsal prosesi	14
Fəsil 1. Kursun tədqiqat obyektı, predmeti və vəzifələri.	16
1. "Müəssisənin iqtisadiyyatı" kursunun tədqiqat obyektı və predmeti.	16
2. "Müəssisənin iqtisadiyyatı" kursunun tədqiqat metodları.	23

3. "Müəssisənin iqtisadiyyatı" kursu iqtisad kursları sitemində	25
4. Kursun məzmunu və vəzifələri	26
<i>Məfhumlar və anlayışlar</i>	30
<i>Özünüyoxlama sualları</i>	30
Fəsil 2. İstehsal müəssisələri milli iqtisadiyyatın əsasıdır	31
1. İstehsal müəssisələrinin mahiyyəti və vəzifələri	31
2. Müəssisənin təşkilatı-hüquqi formaları	36
3. Müəssisələrin növləri və təsnifatı	42
4. Müəssisənin quruluşu və onu müəyyən edən amillər	47
5. Müəssisənin yaradılması və ləğvi	52
<i>Məfhumlar və anlayışlar</i>	58
<i>Özünüyoxlama sualları</i>	59
Fəsil 3. Müəssisədə istehsal prosesi və onun təşkili	60
1. İstehsal prosesinin mahiyyəti	60
2. İstehsal tsikli və onun tərkibi	68
3. Müəssisədə istehsal prosesinin təşkili	73
4. Müəssisədə istehsalın təşkili formaları	77
<i>Məfhumlar və anlayışlar</i>	82
<i>Özünüyoxlama sualları</i>	82
Bölmə II. Müəssisənin istehsal resursları və onların iqtisadi səmərəliliyi	83
Fəsil 4. Müəssisənin kadrları, əmək məhsuldarlığı və əmək haqqı	85
1. Müəssisənin əmək resursları və onun tərkibi	85
2. Müəssisədə kadrların idarə olunmasının xüsusiyyətləri	88
3. Əmək məhsuldarlığının mahiyyəti və onun ölçülmə metodları	96
4. Əmək məhsuldarlığının artırılması ehtiyatları və amilləri	101
5. Müəssisədə əməyin normalaşdırılması	104
6. Əmək haqqının mahiyyəti və əhəmiyyəti	106

7. Müəssisədə əməyin ödənilməsinin

forma və sistemləri111

Məfhumlar və anlayışlar116

Özünüyoqlama sualları116

Fəsil 5. Müəssisənin əsas fondları və istehsal gücü 117

1. İstehsal əsas fondlarının iqtisadi mahiyyəti və onların təsnifatı 117

2. Əsas fondların qiymətləndirilməsi 123

3. Əsas fondların köhnəlməsi və amortizasiyası 126

4. Əsas fondlardan istifadə göstəriciləri 131

5. Müəssisənin istehsal gücü və onun hesablanması metodikası 136

6. Müəssisədə istehsal əsas fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılması yolları 143

Məfhumlar və anlayışlar147

Özünüyoqlama sualları147

Fəsil 6. Müəssisənin dövriyyə fondları və dövriyyə vəsaitləri. . . .148

1. Dövriyyə vəsaitlərinin iqtisadi mahiyyəti və onların tərkibi 148

2. Dövriyyə vəsaitlərindən istifadə göstəriciləri 154

3. Müəssisədə maddi resursların normalaşdırılması . . . 157

4. Müəssisədə istehsal ehtiyatlarının normalaşdırılması . 165

5. Müəssisədə bitməmiş istehsal və gələcək dövrün xərclərinin normalaşdırılması 169

6. Müəssisədə tədavül fondlarının idarə olunması 173

Məfhumlar və anlayışlar177

Özünüyoqlama sualları178

Fəsil 7. İstehsal xərcləri və məhsulun maya dəyəri.179

1. İstehsal xərcləri və məhsulun maya dəyərini mahiyyəti	179
2. İstehsal xərclərinin təsnifləşdirilməsi	184
3. Müəssisədə məhsulun maya dəyərini idarə edilməsi	191
4. Məhsulun maya dəyərini göstəriciləri	195
5. Müəssisədə məhsulun maya dəyərini aşağı salınması mənbələri və yolları	198
<i>Məfhumlar və anlayışlar</i>	<i>203</i>
<i>Özünüyoqlama sualları</i>	<i>203</i>
Fəsil 8. İstehsalın iqtisadi və sosial səmərəliliyi	204
1. İstehsalın iqtisadi və sosial səmərəliliyin mahiyyəti	204
2. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyini ümumi və müqayisəli göstəriciləri	211
3. İstehsal amillərindən istifadəni xarakterizə edən iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri	218
4. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinə təsir edən amillər	221
<i>Məfhumlar və anlayışlar</i>	<i>224</i>
<i>Özünüyoqlama sualları</i>	<i>225</i>
Bölmə III. Müəssisənin maddi-texniki təminatı, marketing fəaliyyəti və istehsalın ictimai təşkili formaları	226
Fəsil 9. Müəssisədə maddi-texniki təminat	228
1. Maddi-texniki təminatın mahiyyəti	228
2. Müəssisədə maddi-texniki təminatın funksiyaları	232
3. Müəssisədə materiallara və avadanlıqlara tələbatın hesablanması	239
4. Müəssisədə maddi-texniki təminatın formaları	252
<i>Məfhumlar və anlayışlar</i>	<i>258</i>
<i>Özünüyoqlama sualları</i>	<i>258</i>
Fəsil 10. Müəssisədə marketing fəaliyyəti və məhsulun satışı	259

1. Marketing fəaliyyətinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri	259
2. Marketing fəaliyyətində bazarın seqmentləşdirilməsi	262
3. Müəssisədə marketing fəaliyyətinin idarə edilməsi	265
4. Müəssisənin satış siyasəti və onun elementləri	272
5. Müəssisədə satış şöbəsinin təşkili	277
6. Müəssisənin məhsulunun satışında ticarət vasitəçilərinin rolu	281
<i>Məfhumlar və anlayışlar</i>	287
<i>Özünüyoxlama sualları</i>	287

Fəsil 11. İstehsalın təmərküzləşdirilməsi və müəssisənin optimal ölçüsü 288

1. İstehsalın təmərküzləşdirilməsinin mahiyyəti və formaları	288
2. İstehsalın təmərküzləşdirilmə səviyyəsinin göstəriciləri	292
3. Müəssisənin optimal ölçüsü	295
4. İstehsalın təmərküzləşdirilməsinin iqtisadi səmərəliliyi	301
<i>Məfhumlar və anlayışlar</i>	303
<i>Özünüyoxlama sualları</i>	303

Fəsil 12. İxtisaslaşdırma və kooperasiyalaşma 304

1. İxtisaslaşdırmanın mahiyyəti və formaları	304
2. Kooperasiyalaşmanın mahiyyəti və formaları	308
3. İxtisaslaşma və kooperasiyalaşmanın səviyyəsini müəyyən edən göstəricilər	311
4. İxtisaslaşma və kooperasiyalaşmanın iqtisadi səmərəliliyi	313
<i>Məfhumlar və anlayışlar</i>	316

<i>Özünüyoxlama sualları</i>316
Fəsil 13. Müəssisədə kombinələşdirmə.317
1. Kombinələşmənin mahiyyəti və formaları.317
2. Kombinələşdirmənin şərtləri və inkişafı	320
3. Müxtəlif sənaye sahələrində kombinələşdirmənin xüsusiyyətləri322
4. Kombinələşdirmənin iqtisadi səmərəliliyi327
<i>Məfhumlar və anlayışlar</i>330
<i>Özünüyoxlama sualları</i>330
Bölmə IV. Müəssisənin idarəetmə mexanizmi, investisiya və innovasiya fəaliyyəti	331
Fəsil 14. Sənaye müəssisələrində idarəetmə mexanizmi	333
1. İdarəetmənin mahiyyəti və prinsipləri.	333
2. İdarəetmənin funksiyaları və onların təsnifatı.	338
3. İdarəetmənin metodları və onların tətbiqi istiqamətləri	341
4. Müəssisənin idarəetmə mexanizminin təşkilati quruluşu	345
<i>Məfhumlar və anlayışlar</i>350
<i>Özünüyoxlama sualları</i>350
Fəsil 15. Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılması351
1. Müəssisədə planlaşdırmanın mahiyyəti və prinsipləri .	351
2. Müəssisədə planlaşdırmanın metodları355
3. Müəssisənin inkişaf planının əsas bölmələri360
4. Müəssisədə istehsal proqramının hazırlanması364
<i>Məfhumlar və anlayışlar</i>371
<i>Özünüyoxlama sualları</i>371
Fəsil 16. Müəssisənin investisiya fəaliyyəti	372
1. İnvestisiya qoyuluşunun mahiyyəti və növləri	372

2. Müəssisədə investisiya qoyuluşunun tərkibi və quruluşu	376
3. Müəssisənin investisiya fəaliyyəti	379
4. İnvestisiya lahiyələrinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üsulları	382
5. İnvestisiya qoyuluşunun səmərəliliyinin artırılması yolları.	386
6. İnvestisiya lahiyəsinin həyata keçirilməsi üçün biznes-planın hazırlanması	388
<i>Məfhumlar və anlayışlar</i>	<i>393</i>
<i>Özünüyoxlama sualları</i>	<i>393</i>
Fəsil 17. Müəssisənin innovasiya fəaliyyəti	394
1. İnnovasiyanın mahiyyəti	394
2. İnnovasiyanın texnoloji və iqtisadi potensialı . . .	397
3. Müəssisədə innovasiya fəaliyyətinin mərhələləri .	401
4. İnnovasiyanın iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi	408
<i>Məfhumlar və anlayışlar</i>	<i>412</i>
<i>Özünüyoxlama sualları</i>	<i>412</i>
Bölmə V. Məhsulun keyfiyyəti və qiyməti, müəssisənin maliyyəsi və xarici iqtisadi fəaliyyəti	413
Fəsil 18. Müəssisədə məhsulun keyfiyyəti, standartlaşdırılması və sertifikatlaşdırılması	415
1. Məhsulun keyfiyyəti və onun göstəriciləri	415
2. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin iqtisadi əhəmiyyəti	421
3. Məhsulun rəqabət qabiliyyəti	424
4. Müəssisədə məhsulun keyfiyyətinin idarə olunması .	427
5. Məhsulların standartlaşdırılması və sertifikatlaşdırılması . .	432
<i>Məfhumlar və anlayışlar</i>	<i>434</i>
<i>Özünüyoxlama sualları</i>	<i>435</i>

Fəsil 19. Müəssisədə qiymətin əmələgəlməsi 436

1. Bazar iqtisadiyyatında qiymətin əmələgəlməsi
qanunauyğunluqları 436
2. Qiymətin funksiyaları və növləri 445
3. Müəssisənin qiymət siyasəti
448
4. Müəssisənin qiymət strategiyası 453
5. Müəssisədə qiymətqoymanın metodları 459

Məfhumlar və anlayışlar 464

Özünüyoxlama sualları 465

Fəsil 20. Müəssisənin maliyyəsi 466

1. Müəssisənin maliyyəsi və onun funksiyaları
.466
2. Maliyyə resursları və onların yaranma mənbələri . . .471
3. Müəssisədə maliyyənin təşkili prinsipləri.
.473
4. Müəssisənin mənfəəti və onun bölüşdürülməsi. . . .
.477
5. Müəssisənin maliyyə vəziyyətini əks etdirən
göstəricilər 485
6. Müəssisənin maliyyə planı 489

Məfhumlar və anlayışlar 491

Özünüyoxlama sualları 491

Fəsil 21. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyəti 493

1. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin mahiyyəti . . .493
2. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətin formaları . . . 496
3. Müəssisənin idxal-ixrac əməliyyatları 503
4. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin
tənzimlənməsi vasitələri 509
5. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətin kömrük
tənzimlənməsi 514

<i>Məfhumlar və anlayışlar</i>	520
<i>Özünüyoxlama sualları</i>	520
"Müəssisənin iqtisadiyyatı"na dair məfhumlar və anlayışların qısa izahlı lüğəti	521
İzahı verilmiş məfhumlar və anlayışlar	550
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı	558

BÖLMƏ I

MÜƏSSİSƏLƏR MİLLİ
İQTİSADİYYATIN ƏSASIDIR,
MÜƏSSİSƏDƏ İSTEHSAL PROSESİ

Bölmənin məzmunu

Fəsil 1. Kursun tədqiqat obyektı, predmeti və vəzifələri

1. "Müəssisənin iqtisadiyyatı" kursunun tədqiqat obyektı və predmeti
2. "Müəssisənin iqtisadiyyatı" kursunun tədqiqat metodları
3. "Müəssisənin iqtisadiyyatı" kursu iqtisad kursları sistemində
4. Kursun məzmunu və vəzifələri

Fəsil 2. İstehsal müəssisələri milli iqtisadiyyatın əsasıdır

1. İstehsal müəssisələrinin mahiyyəti və vəzifələri
2. Müəssisənin təşkilatı - hüquqi formaları
3. Müəssisələrin növləri və təsnifatı
4. Müəssisənin quruluşu və onu müəyyən edən amillər
5. Müəssisənin yaradılması və ləğvi

Fəsil 3. Müəssisədə istehsal prosesi və onun təşkili

1. İstehsal prosesinin mahiyyəti
2. İstehsal tsikli və onun tərkibi
3. Müəssisədə istehsal prosesinin təşkili
4. Müəssisədə istehsalın təşkili formaları

BÖLMƏ I

MÜƏSSİSƏLƏR MİLLİ İQTİSADİYYATIN ƏSASIDIR, MÜƏSSİSƏDƏ İSTEHSAL PROSESİ

Fəsil 1. Kursun tədqiqat obyektı, predmeti və vəzifələri

1. «Müəssisənin iqtisadiyyatı» kursunun tədqiqat obyektı və predmeti
2. «Müəssisənin iqtisadiyyatı» kursunun tədqiqat metodları
3. «Müəssisənin iqtisadiyyatı» kursu iqtisad kursları sistemində
4. Kursun məzmunu və vəzifələri

1. «Müəssisənin iqtisadiyyatı» kursunun tədqiqat obyektı və predmeti

Məlumdur ki, elmin – insan fəaliyyətinin sferalarından biri kimi – funksiyası həqiqətlər haqqında obyektiv nəzəri biliklərin işlənməsi və onların sistemləşdirilməsindən ibarətdir.

Elm tarixi inkişafın müəyyən mərhələsində – XX əsrin ortalarından – məhsuldar qüvvələrin ünsürlərindən birinə çevrilmişdir.

«Dördüncü» ünsür statusu alan elm «muxtariyyət»də olmayıb, məhsuldar qüvvələrin «klassik» ünsürlərinin – əmək cismi, əmək predmeti və əməyin substansiyasına daxil olmuş və onlara yeni keyfiyyət, inqilabi vüsət vermişdir.

Elm – həqiqətlərin, hadisə və proseslərin praktiki cəhətdən dərk edilmə üsullarının ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla, o həm də birliklər istehsalçısı kimi insan fəaliyyətinin spesifik formalarındandır.

Əgər maddi istehsalın həm miqyasca genişləndirilməsində (kəmiyyətə) və həm də səmərəliliyinin yüksəldilməsində (keyfiyyətə) biliklər bir vasitə kimi istifadə edilirsə, bunlara nail olmaq üçün mütərəqqi texnoloji proseslərin, maşın və avadanlıqların layihələndirilməsi, istehsalın mükəmməl təşkili sxeminin nəzəri cəhətdən əsaslandırılması isə elmin bilavasitə məqsədidir.

Elm bütövlükdə, şərti olaraq, 3 böyük qrupa – təbiət, ictimai və texniki – bölünür. İctimai elmin mühüm sahələrindən biri də, tədqiqat obyektı iqtisadi hadisə və proseslər olan iqtisad elmidir. Bu elm özünün ixtisaslaşmış sahələri ilə iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində mövcud olan qanun və qanunauyğunluqları həm nəzəri və həm də tətbiqi baxımdan təhlil və tədqiq etməklə, alınan nəticələri ümumiləşdirməklə məşğul olur.

İqtisad elminin müstəqilləşmiş sahələrindən biri də – təbii ki, özünün tədqiqat obyektı və predmeti olan – «Müəssisənin iqtisadiyyatı» elmidir.

Məlum oduğu kimi, hər hansı bir ixtisasdan mütəxəssis hazırlanması prosesində – tələbələrin elmi-nəzəri və empirik biliklərlə silahlandırılmasında – mükəmməl tədris proqramları əsasında yazılmış dərsliklərin əhəmiyyəti çox böyükdür. Müəssisənin iqtisadiyyatına həsr olunmuş dərslik də, bu baxımdan istisnalıq təşkil etmir.

İki yunan sözünün – «oykos» (ev, təsərrüfat) və «nomos»un (qanun, qayda) birləşməsindən əmələ gələn «Oykonomiya»nın

Azərbaycan dilinə tərcüməsi «təsərrüfata rəhbərlik» mənasını verir. Lakin bununla yanaşı «Oykonomiya» sözü rus dilinə «Ekonomika», Azərbaycan dilinin lüğət fonduna isə mənşəyinə görə arəb sözü olan «İqtisadiyyat» kimi qəbul olunmuşdur.

Əgər iqtisadiyyat bir tərəfdən insanların çox geniş miqyaslı fəaliyyət və onların maddi və sosial ehtiyaclarını təmin edən yeganə təsərrüfat sferasıdırsa, digər tərəfdən o, həm də, elm sahələrindən biridir. **«İqtisadiyyat» bir elm sahəsi kimi bazar strukturlarının və cəmiyyətin iqtisadi subyektlərinin fəaliyyət mexanizmini, qarşılıqlı əlaqə və təsirlərini tədqiq edir, öyrənir.**

İqtisadi həyatın əsas proseslərinin mahiyyətini, ən ümumi iqtisadi qanun və qanunauyğunluqları, iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin nəzəri məsələlərini «İqtisadi nəzəriyyə» elmi öyrənir.

«İqtisadi nəzəriyyə»nin tədqiqat obyektinin əsasını iqtisadi inkişaf, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının və ayrı-ayrı təsərrüfat strukturlarının fəaliyyət məsələləri, iqtisadi siyasətin prinsiplərinin elmi-nəzəri cəhətdən öyrənilməsi təşkil edir.

Ümumiyyətlə, nəzəri elmlərin tədqiqat obyektı, bütün hallarda, tarixən, elmin özü olmuşdur.

Əgər iqtisadiyyatın nəzəri əsaslarını «İqtisadi nəzəriyyə» elmi tədqiq edirsə, praktiki və ya tətbiqi cəhətlərini isə konkret iqtisad elmləri öyrənir. İqtisadiyyatın həm tədqiqi və həm də idarə olunması baxımından o, özünün 4 tərkib hissəsinə bölünür: «Makro» və «Mikro» iqtisadiyyat, «Mezoiqtisadiyyat» və «Meqoiqtisadiyyat».

Makroiqtisadiyyat məcmuu təklif və tələbin formalaşması, milli gəlirin və ümumi milli məhsulun istehsalı dinamikasındakı dəyişiklikləri tədqiq etməklə, hökumətin büdcə və Milli Bankın pul siyasətinin iqtisadi artıma, inflyasiyaya, işsizlik problemlərinə, beynəlxalq ticarətin inkişafı və qiymətin səviyyələrinə təsirlərini öyrənməklə məşğul olur.

Dövlət makroiqtisadi göstəricilərin vasitəsilə ölkə iqtisadiyyatını tənzimləyir, onların əsasında perspektiv üçün özünün iqtisadi siyasətini müəyyən edir.

Makroiqtisadiyyat elminin vəzifəsi – metodoloji baxımdan – obrazlı desək, iqtisadiyyatı «yüksəkdən» müşahidə, tədqiq və təhlil etmək, ona (iqtisadiyyata) qlobal (ümumi) miqyasda yanaşmaqdır. Daha doğrusu, **makroiqtisadiyyat elminin (kursunun) predmeti ölkə iqtisadiyyatının müəyyən müddət intervalında inkişafı və ya tənəzzülünün, milli pulun əcnəbi ölkələrin pulları ilə müqayisədə məzənnəsinin, işsizliyin, ticarət balansının (məcmuu ixrac çıxılısın məcmuu idxal) və s. dəyişməsi səbəblərini tədqiq və təhlil etmək, öyrənməkdir.**

Makroiqtisadi tədqiqat və təhlil işi ya bütünlükdə milli iqtisadiyyat səviyyəsində, ya da onun sahələri – sənaye, kənd təsərrüfatı, rabitə, nəqliyyat və s. üzrə, həm ayrı-ayrılıqda və həm də onların qarşılıqlı iqtisadi və təsərrüfat əlaqələri şəraitində aparılır.

Makroiqtisadiyyat ölkənin iqtisadi həyatında baş verən yüz minlərlə xüsusi halları deyil, məcmuu, ən ümdə meylləri tədqiq və təhlil edir. Başqa sözlə, makroiqtisadiyyat çoxsaylı müəssisələrin fərdi təsərrüfat tədbirlərini və bunların nəticələrini ayrı-ayrılıqda deyil, yekun halında özünün predmeti kimi seçir, araşdırır, təhlil edir və öyrənir. Bununla belə, makroiqtisadiyyat müəssisə və firmaları, onların fərdi təsərrüfat qərarlarını və bazardakı birgə fəaliyyətlərini öyrənən mikroiqtisadiyyatın nəzəri əsaslarına söykənir. Lakin, artıq qeyd olunduğu kimi, çoxsaylı fərdi qərarların öyrənilməsinin qeyri-mümkünlüyü səbəbindən makroiqtisadiyyat, ilk əvvəl, təhlil vasitəsilə müəssisələrdən birini – nümunəvi təmsilçini müəyyən edir. Orta iqtisadi potensialına və göstəricilərinə görə başqalarını təmsil edə biləcək bu müəssisənin (firma, ev təsərrüfatı)

iqtisadiyyatındakı meyllərin müxtəlif iqtisadi variantları da öyrənilir.

Bundan sonra, təmsilçi müəssisənin iqtisadi göstəriciləri qalan bütün təsərrüfat subyektlərinə də şamil edilir və ölkə iqtisadiyyatının ümumi göstəricilərindəki (məhsul istehsalı, qiymətin səviyyəsi və s.) dəyişikliklər aşkar olunur, mühüm istehsal amilləri arasındakı qarşılıqlı təsir və asılılıq müəyyənəşdirilir. Bu, makroiqtisadiyyatın əsas tədqiqat metodudur. Dövlət isə təhlildən alınmış nəticələr əsasında iqtisadiyyatın tənzimlənməsi məqsədilə tədbirlər işləyib hazırlayır, özünün iqtisadi siyasətində təshihlər aparır.

Makroiqtisadiyyat elmi ölkə miqyasında baş verən iqtisadi meylləri tədqiq edərkən müəssisə, firma və regionların çoxsaylı məlumatlarına əsaslanaraq ümumi göstəricilərin hesablanmasına nail ola bilər. Bu qəbildən olan göstəricilərdən biri milli gəlirin hesablanmasıdır. Makroiqtisadi tədqiqatlarda ölkə iqtisadiyyatında «milli gəlir» göstəricisinin köməyi ilə məhsulun ümumi buraxılışı, gəlir, yığım, investisiyanın həcmi və s. haqqında mötəbər məlumatlar əldə etmək mümkün olur. Milli gəlirin hesablanması «texnologiya»sını düzgün dərk etmək isə metodoloji aspektdə makroiqtisadiyyat elminin təməl prinsiplərindən biridir.

Mikroiqtisadiyyat elmi isə iqtisadiyyatın istehsal sahələri, müxtəlif müəssisə və firmaları, əmtəə və maliyyə bazarları, bankları, ev təsərrüfatı kimi iqtisadi strukturları və onların ünsürlərinin fəaliyyətini tədqiq edir. Lakin Mikroiqtisadiyyat üçün, bunlardan heç birinin əhəmiyyətini azaltmadan, ölkə iqtisadiyyatının inkişafında müəssisə və firmaların əhəmiyyəti çox önəmlidir, bu, şəxsiz belədir. Çünki müəssisə və firmaların iqtisadi inkişafı makroiqtisadiyyatın bütün göstəricilərinə – tələb və təklif, milli gəlir, qiymət, inflyasiya, xarici ticarət və s. müsbət planda təsir göstərir və onların dinamikasında baş verən dəyişikliklərdə həlledici rol oynayırlar.

Makroiqtisadi tədqiqat və təhlil işi ya bütünlükdə milli iqtisadiyyat üzrə, ya da onun sahələrinin – sənaye, kənd təsərrüfatı, ti-

kinti, nəqliyyat, rabitə və s.-nin həm ayrılıqda və həm də onların qarşılıqlı təsir və əlaqələri vəziyyətində aparılır.

Göstərmək lazımdır ki, makro – və mikroiqtisadiyyat arasında dəqiq müəyyən edilmiş sərhəd yoxdur. Onlardan hər birində baş verən bir sıra iqtisadi hadisə və proseslər miqyas və kəmiyyətə müxtəlif olsalar da, məzmun və keyfiyyətinə görə fərqlənmirlər. Elə buna görədir ki, bəzi iqtisadi kateqoriya və göstəricilərdən hər iki səviyyənin iqtisadi təhlili və qiymətləndirilməsində istifadə olunur.

Əvvəllər qeyd olunduğu kimi, iqtisadiyyatın digər tərkib hissələri «Mezo» - və «Meqoiqtisadiyyat»dır.

Mezoiqtisadiyyat – biri-birilə təsərrüfat əlaqələri üzrə bağlı olan sahə komplekslərinin iqtisadiyyatıdır, makroiqtisadiyyatın yarım sistemləridir.

Mezoiqtisadiyyata misal olaraq, nüvəsində kənd təsərrüfatı, «solunda» onu (kənd təsərrüfatını) istehsal vasitələri (traktor, kombayn, gübrə və s.) təchiz edən, «sağında» isə onun (kənd təsərrüfatının) məhsullarını emal edən yüngül və yeyinti sənaye müəssisələrindən ibarət olan aqrar-sənaye kompleksini göstərmək olar.

Yanacaq-energetika, metallurjiya, maşınqayırma və hərbi komplekslər də mezoiqtisadiyyatın subyektləridirlər.

Meqoiqtisadiyyata gəlinə bu, bütünlükdə dünya iqtisadiyyatı, başqa sözlə, beynəlxalq iqtisadiyyat deməkdir. **Dünya ölkələrinin iqtisadi integrasiyası genişləndikcə, azad iqtisadi zonalar sayca çoxaldıqca və xüsusilə qloballaşma dərinləşdikcə meqoiqtisadiyyatın tədqiqat obyektı də əhatə baxımından miqyasca artacaqdır. Elə buna görə də, meqoiqtisadiyyatın «İqtisadi nəzəriyyə» elmindəki mövqeyi dəyişəcək, «xüsusi çəkisi» çoxalacaqdır.**

İqtisad elmi müəssisə və iqtisadiyyatın sahələri (sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, nəqliyyat və s.) və onlardan hər birinin inkişaf

qanunauyğunluqlarını mövcud istehsal münasibətləri sistemində tədqiq edir və öyrənir. Lakin bununla bərabər, istər ayrı-ayrı maddi istehsal sahələrinin və istərsə də onların müəssisələrinin iqtisadi inkişaf qanunauyğunluqları bir-birindən fərqlənilir. Fərqləri doğuran səbəb isə həmin sahələrin müəssisələri tərəfindən tətbiq olunan texnoloji istehsal üsullarındakı prinsiplial bənzərsizlikdir.

Ayrı-ayrı sənaye sahələrinə mənsub olan müəssisələrin istifadə etdikləri texnologiyalardakı müxtəliflik burada işləyən istehsal heyətinin peşə tərkibindəki fərqlərə səbəb olur – iki müxtəlif sahənin və, uyğun olaraq, onların müəssisələrində çalışan fəhlələrin peşə-ixtisas tərkibləri eyni olmur. Buraya habelə müxtəlif sahə müəssisələrinin istehlak etdikləri xammalın və materialların texniki xarakteristikalarındakı fərqləri də (fiziki, kimyəvi və s.) əlavə etsək, onda hər bir sahəyə mənsub olan müəssisənin başqa bir sahə müəssisəsinin iqtisadi məsələlərindəki – həm prinsiplial və həm də prinsiplial olmayan – fərqlərin mövcudluğu heç bir şübhə doğura bilməz. Başqa sözlə, bu o deməkdir ki, müəssisə və onun mənsub olduğu sahənin iqtisadiyyatı məsələlərinin ümumi oxşarlığı ilə yanaşı, onlar arasında çox fərqli cəhətlər də mövcuddur. Sahə və müəssisənin iqtisadiyyatı bəzi hallarda keyfiyyətə eyni kateqoriya, anlayış və göstəricilərlə səciyyələndirilirsə də, onların (sahə və müəssisənin) miqyaslarındakı fərq bunların kəmiyyətə müxtəlif məzmun daşımalarına səbəb olur. Bütün bunları doğuran əsas səbəb isə istehsal prosesinin və, deməli, məhsul istehsalının sahədə deyil, bilavasitə müəssisələrdə həyata keçirilməsidir. Müəssisə və sahə iqtisadiyyatının tədqiqat obyektlərini və predmetlərini də fərqləndirən də elə budur. «Müəssisənin iqtisadiyyatı» elmi müstəqil və habelə konkret elm sahəsi olsa da bütövlükdə sənaye, onun müvafiq sahələri və habelə, ümumiyyətlə, iqtisad elmi ilə sıx bağlılığı və qarşılıqlı əlaqələri mövcuddur.

Müəssisələr iqtisadiyyatın ilkin həlqələri olmaqla, həm də o, iqtisadiyyatın təməlinə dayanan, inkişaf və səmərəliliyinin yük-

səlməsində müstəsna rolu olan təsərrüfat subyektləridir. Məhz buna görə də «Müəssisənin iqtisadiyyatı» elminin müddəalarının öyrənilməsinin iqtisadiyyat sahələrinin bütün ixtisasdan olan iqtisadçıları üçün çox önəmli əhəmiyyəti vardır. Müəssisənin iqtisadiyyatı məsələlərini dərindən və hərtərəfli mənimsəməyə – iqtisadiyyat sahələrindən hansında işləməsindən asılı olmayaraq – maliyyəçi, marketoloq, menecer, mühəsib, statistik və s. öz ixtisaslarını lazımınca dərk edə bilməzlər.

İqtisadiyyat, artıq qeyd edildiyi kimi, insanların maddi tələbatlarının ödənilməsinə xidmət edən, insanların böyük əksəriyyətinin birbaşa və ya dolaylı fəaliyyət sferasıdır və bütün iqtisad elmlərinin tədqiqat obyektidir.

Hər bir müəssisə öz fəaliyyətini bazar münasibətləri əsasında qurmaqla iqtisadiyyatını daha da inkişaf etdirmək və mənfəət əldə etmək məqsədilə daim axtarışda olmalıdır: xərcləri ilə fəaliyyətinin nəticələrini optimal nisbətdə uzlaşdırmalı, investisiyanın yeni formalarını tapmalı, məhsulların istehlakçılara çatdırılmasının səmərəli yollarını müəyyənləşdirməli, düzgün maliyyə, sərəfəli qiymət siyasəti işləyib hazırlamalıdır və s.

Yuxarıda sadalananlara nail olmağın ilkin şərti isə müəssisənin öz daxili resurslarını səfərbər edə bilmək qabiliyyətindən birbaşa asılı olur.

Müəssisənin daxili resurslarını, məzmunu və təyinatı baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olur:

1. İstehsalın resurs təminatını müəyyən edən amillər. Bunlara istehsal amilləri – istehsal əsas fondları (binalar, qurğular, iş maşınları və avadanlıqları, alətlər və s.), dövryyə fondları (xammal, material və s.), iş qüvvəsi, torpaq və s. aid edilir. Bunlarsız bu və ya digər əmtəənin istehsalını, istehsal prosesinin baş tutmasını təsəvvür etmək, ümumiyyətlə, qeyri-mümkündür.

2. Müəssisənin iqtisadi və texniki səviyyəsini müəyyən edən amillər. **Bunlara elmi - texniki tərəqqi, istehsalın və əməyin təşkili, istehsal heyətinin ixtisas səviyyəsi, innovasiya fəaliyyəti, investisiya siyasəti və s. aid olunur.**

3. Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyət nəticələrinin səmərəli reallaşdırılması amilləri. **Bu amillərə səriştəli marketing kommersiyası, maddi-texniki təminat, idarəetmə və s. amillər aid edilir.**

Müəssisənin yuxarıda sadalanan daxili resurslarının, istehsalın iqtisadiyyatına təsirləri müxtəlif olsalar da onlarsız keçinmək qeyri-mümkündür.

Yuxarıda göstərilən amillərin hər birinin ayrı-ayrılıqda iqtisadiyyatı (onlardan qənaətlə istifadə), nəticə etibari ilə, müəssisənin iqtisadiyyatını formalaşdırır, onun inkişaf səviyyəsini və səmərəliliyini müəyyən edir.

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi fəaliyyətin əsas mərkəzi iqtisadiyyatın mühüm həlqəsi olan müəssisəyə keçir. Çünki müəssisə – mülkiyyət formasından asılı olmayaraq – ictimai tələbatın ödənilməsi və mənfəət alınması məqsədi ilə məhsul istehsal edən və satan, xidmətlər göstərən hüquqi şəxs kimi müstəqil təsərrüfat subyektidir. Məhz müəssisələrdə, artıq qeyd olunduğu kimi, cəmiyyət üçün zəruri olan məhsullar istehsal edilir, xidmətlər göstərilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisələr ölkə iqtisadiyyatının istehsal və təşkilati strukturunu əmələ gətirir və məhz burada əsas iqtisadi proseslər baş verir, istehsalın texnologiyası və keyfiyyəti problemləri kəşisir, iqtisadi və sosial münasibətlər formalaşır, ictimai və xüsusi mənafeələr mövcud olur. Müəssisələr müəyyən maddi nemətlər istehsalı məqsədilə müvafiq formada təşkil olunan və istiqamətləndirilən istehsal resurslarının – maddi və əmək resurslarının – mürəkkəb birliyini, qarşılıqlı əlaqə və asılılığını və habelə kəmiyyət asılılığını əks etdirirlər.

«Müəssisənin iqtisadiyyatı» kursunun tədqiqat obyektı müəssisələrdir, daha doğrusu, onların təsərrüfat fəaliyyətidir.

Mövcud istehsal münasibətlərinin doğurduğu obyektiv iqtisadi qanunların müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətindəki təzahür formaları, mövcud olan ümumi qanunauyğunluqlar, istehsal və qeyri-istehsal amilləri, məhsul istehsalı və xidmətlər göstərilməsinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi məsələləri «Müəssisənin iqtisadiyyatı» kursunun predmetidir.

Başqa sözlə, «Müəssisənin iqtisadiyyatı» kursunun (elminin) predmeti müəssisənin fəaliyyətidir, təsərrüfat qərarları işləyib hazırlamaq və qəbul etməkdir.

«Müəssisənin iqtisadiyyatı» kursu bazar münasibətləri şəraitində özünün malik olduğu istehsal resurslarından hərtərəfli istifadə yollarını, bütövlükdə onun ayrı-ayrı bölmələrinin özünəməxsus texniki-iqtisadi xüsusiyyətlərini, xarici iqtisadi şəraitin tələblərinə uyğun gələn daha səmərəli fəaliyyətinə təsir göstərən amilləri, istehsalın iqtisadi səmərəliliyini yüksəltməyə imkan verən təsərrüfat tədbirlərini öyrənir və öyrədir.

2. «Müəssisənin iqtisadiyyatı» kursunun tədqiqat metodları

Elm özünün inkişaf tarixində həqiqətləri dərk etmək məqsədilə metodologiya, bir çox üsul və metod, qayda və fəndləri işləyib hazırlamış və elmi araşdırmalarda müvəffəqiyyətlə istifadə etmişdir. Bu metodlarda sistemli yanaşma, analiz və sintez, ümumidən xüsusiyyə (deduksiya) və xüsusidən ümumiyyə (induksiya) məntiqi keçid, iqtisadi-riyazi metodları və s. aid etmək olar. Dərketmə metodu olan dialektika isə bu metodların köməyi ilə cəmiyyətin, təbiətin və idrakın inkişaf qanunauyğunluqlarını və bu inkişafdakı əlaqələri konkretləşdirir. İqtisadi proses və hadisələrin də düzgün və ətraflı dərk olunması konkret iqtisad elmləri üçün əsas elmi metod olan dialektik metod vasitəsilə mümkündür, çünki bu metod hadisə və proseslərin fasiləsiz, mütəhərrik vəziyyətdə, ətrafla sıx və

qırılmaz ümumi əlaqə, qarşılıqlı asılılıq və qarşılıqlı təsir vəziyyətində öyrənir.

Dialektik metodun köməyi ilə iqtisadi hadisə və proseslərin real inkişafını – kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərini və buna səbəb olan daxili ziddiyyətlərin (əksikliklərin vəhdəti və mübarizəsi) mahiyyətini dərk etmək və yeni inkişaf səviyyəsinə qalxmaq naminə onların həlledilmə qaydalarını müəyyənləşdirmək mümkün olur. Bütün bunlara görə də tədqiqat və təhlil işində dialektik metod ən mükəmməl elmi metod hesab edilir.

Yuxarıda qeyd olunanlarla bərabər bütün elmlər (kurslar) kimi «Müəssisənin iqtisadiyyatı» elminin də özünəməxsus tədqiqat metodları vardır.

«Müəssisənin iqtisadiyyatı» elminin (kursunun) tətbiqi mahiyyət daşımaları onun tədqiqat metodlarının da məzmunca empirik səciyyəli tədqiqat metodlarından istifadəsini önəmli edir.

Müəssisənin iqtisadi məsələlərinin öyrənilməsində statistik müşahidə və müqayisəli təhlil metodları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onlar xüsusi və ümumiləşdirici iqtisadi göstəriciləri toplamağa, müəssisənin iqtisadi və sosial inkişaf dinamikasını təhlil və onun fəaliyyətinin nəticələrini digər təsərrüfat subyektləri ilə müqayisə etməyə imkan verir.

Müxtəlif ehtimal və proqnozlaşdırma metodları müəssisənin təsərrüfat strategiyasının hazırlanmasında və bunun köməyi ilə bazarın gələcək konyunkturasına uyğunlaşmağa nail olmaqda və sahibkarlıq qərarlarının qəbulunda istifadə edilir.

Müəssisə iqtisadiyyatının nəzəri və tətbiqi məsələlərinin təhlilində riyazi modellər, təsviri qrafika metodlardan da geniş istifadə olunur.

Bu metodlar – konkret iqtisadi situasiyadan asılı olaraq – ayrı-ayrı iqtisadi göstəricilərin təsir və əks təsir əlaqələrinin düzgün və obyektiv qiymətləndirilməsinə imkan yaradır.

Bazarda yaranan və fəaliyyət göstərən tələb və təklif arasındakı tarazlıq qanunu təkrar istehsalı şərtləndirməkdə və xüsusilə, iqtisadiyyatın inkişafındakı müvazinəti təmin etməkdə müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Dialektik vəhdətdə olan tələb və təklif arasındakı tarazlığın yaranmasında iqtisadiyyatın ilkin həlqəsi olan müəssisələr həlledici rol oynayırlar. Müəssisə tələb tərəfdən istehlakçı, təklif tərəfdən isə istehsalçı kimi çıxış edir. **«Müəssisənin iqtisadiyyatı» kursunun ən ümumi şəkildə vəzifəsi tələb və təklif arasındakı ziddiyyətlərdən törənən və bilavasitə müəssisə iqtisadiyyatına aid olan məsələləri öyrənmək və həmin ziddiyyətlərin həlli yollarını tapmaqdır.**

3. «Müəssisənin iqtisadiyyatı» kursu iqtisad kursları sistemində

Müəssisələrdə həyata keçirilən istehsal posesi həm təbii-texniki və həm də ictimai elmlər tərəfindən öyrənilir.

Təbii-texniki elmlərin istehsalı tədqiqetmə, öyrənmə meyarı insanların təbiətlə münasibətlərinə, insanlarla təbiət arasında baş verən bir poses kimi yanaşmasıdır. Başqa sözlə, **təbii-texniki elmlər istehsalın maddi ünsürləri olan əmək predmetlərinin, əmək vasitələrinin və istehsal olunan məhsulun xassələrini, habelə istehsal prosesi zamanı xammal və materiallarda baş verən fiziki, texniki və kimyəvi dəyişiklikləri öyrənməklə məşğul olurlar.** Təbiət elmləri habelə – insanla təbiət arasındakı «qarşıdurma»nın bir cəhəti kimi – istehsal prosesinin insan fiziologiyası və psixologiyasına təsiri məsələlərini də tədqiq edirlər.

İctimai istehsalı, habelə sosial-iqtisadi elmlər də öyrənirlər. Bu elmlər insanların istehsaldakı münasibətlərini, yaradılan məhsulun onların arasındakı bölgü qaydaları və ölçülərini, istehsalın iştrakçılarının sosial-psixoloji və digər ictimai münasibətləri öyrənirlər. Yuxarıda sadalanan ictimai-iqtisadi münasibətləri, əvvəllər qeyd olunduğu kimi, ən ümumi şəkildə iqtisadi nəzəriyyə öyrənir. Həmin ictimai-iqtisadi münasibətlərin ayrı-ayrı tərəflərini isə şəxələnmiş şəkildə konkret iqtisad elmləri tədqiq edirlər.

Məlumdur ki, konkret iqtisad elmləri sahə və mövzu nişanələri üzrə ixtisaslaşmışlar.

Sahə nişanəsi üzrə ixtisaslaşmış konkret iqtisad elmlərinin xarakterik cəhəti onlar üçün bu və ya digər sahənin bütövlükdə tədqiqat obyektini kimi seçilməsidir.

Sahə nişanəsi üzrə ixtisaslaşmış konkret iqtisad elmlərinə «Sənayenin iqtisadiyyatı», «Aqrar sənaye kompleksinin iqtisadiyyatı», «Tikintinin iqtisadiyyatı», «Nəqliyyatın iqtisadiyyatı» və s.-ni misal göstərmək olar.

Mövzu nişanəsi üzrə ixtisaslaşmış konkret iqtisad elmlərinin xarakterik cəhəti isə ondan ibarətdir ki, onlar iqtisad elminin bir mövzusunu ya bir sahə (habelə müəssisə) miqyasında, ya da sahələrdən bir çoxunun təmsalində öyrənməklə məşğul olurlar. Bunlara misal olaraq «İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi», «Menecment», «Əməyin iqtisadiyyatı və sosiologiyası», «Marketing», «Qiymət-qoyma», «Biznesin təşkili», «Maliyyə-kredit» və s.-ni göstərmək olar.

«Müəssisənin iqtisadiyyatı» kursu həm sahə, həm də mövzu nişanəsi üzrə ixtisaslaşmış konkret iqtisad kurslarının hamısı ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda inkişaf etmiş, özü zənginləşmiş və onları zənginləşdirmişdir.

«Müəssisənin iqtisadiyyatı» elminin «Makro» - və «Mikroiqtisadiyyat» elmlərilə əlaqə və bağlılığı isə xüsusi qeyd olunmalıdır.

«Müəssisənin iqtisadiyyatı» kursunun iqtisad fənləri arasında yeri və əhəmiyyəti müəssisələrin ölkə iqtisadiyyatının özülünü təşkil etməsi ilə müəyyən olunur. Bütün konkret iqtisad elmləri kimi «Müəssisənin iqtisadiyyatı» kursunun nəzəri əsasını «İqtisadi nəzəriyyə» elminin müddəaları təşkil edir. O, artıq qeyd olunduğu kimi, həm sahə və həm də mövzu nişanəsi üzrə ixtisaslaşmış iqtisad elmlərinin hamısı ilə sıx surətdə əlaqədədir.

4. Kursun məzmunu və vəzifələri

«Müəssisənin iqtisadiyyatı» kursu «Ümumi iqtisadiyyat» və «Müəssisə iqtisadiyyatı və idarə edilməsi» istiqamətlərinin bütün ixtisaslarından iqtisadçı bakalavr təhsil səviyyəsi üzrə iqtisadçı kadr hazırlığı prosesində tədris olunan əsas fənlərdən biridir.

Kursun tədrisində əsas məqsəd iqtisadçı-bakalavrlara bazar münasibətləri şəraitində müəssisələrin iqtisadiyyatının bütün məsələləri haqqında zəruri bilikləri verməkdir.

Oxuculara təqdim olunan bu dərsləyin məzmunu və quruluşu müəssisələrin iqtisadiyyatı ilə bağlı proseslərin qarşılıqlı əlaqə və asılılığı nəzərə alınmaqla məntiqli ardıcılıqla qurulmuşdur.

«Müəssisənin iqtisadiyyatı» kursunun səmərəli tədrisi və tələbələr tərəfindən asan mənimsənilməsi məqsədi ilə mövzular aşağıdakı bölmələr üzrə qruplaşdırılmışdır.

Müəssisələr milli iqtisadiyyatın əsasıdır, müəssisədə istehsal prosesi;

Müəssisənin istehsal resursları və onların iqtisadi səmərəliliyi;

Müəssisənin maddi-texniki təminatı, marketing fəaliyyəti və müəssisədə istehsalın ictimai təşkili formaları;

Müəssisənin idarəetmə mexanizmi, innovasiya və investisiya fəaliyyəti;

Məhsulun keyfiyyəti və qiymət, müəssisənin maliyyəsi və xarici iqtisadi fəaliyyəti.

Birinci bölmədə kursun predmeti ilə yanaşı bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal müəssisələrinin məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsinə, onların bazar əlaqələrinin öyrənilməsinə xüsusi yer verilmişdir. Burada habelə müəssisələrin təşkilati-hüquqi formalarının səciyyəsi, onların təsnifləşdirilməsi, istehsal quruluşu və onun tiplərinin ətraflı öyrənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Eləcə də

yeni müəssisələrin yaradılması, hüquqi qeydiyyatı və ləğvi ilə bağlı məsələlər şərh olunmuşdur.

Bazar iqtisadiyyatının yaranması, respublikamızda özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi, iqtisadiyyatda, eləcə də sənaye müəssisələrində sahibkarlıq fəaliyyətinin yeni vüsət almasına səbəb olmuşdur. Buna görə də dərslikdə sənayedə sahibkarlıq, onun inkişaf mərhələləri, formaları, növləri və s. ilə əlaqədar məsələlərin öyrənilməsinə də lazımınca yer verilmişdir.

«Müəssisənin iqtisadiyyatı» **dərslisinin ikinci bölməsi** bütövlükdə istehsal resursları və onlardan istifadəyə həsr edilmişdir. Burada müəssisənin kadrları, əmək məhsuldarlığı, əməyin ödənilməsi ilə bağlı məsələlər, eləcə də istehsal əsas fondları və dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadə edilməsi hərtərəfli şərh olunmuşdur.

Müəssisənin istehsal xərclərinin öyrənilməsinə mənfəət və ona təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsi, vergi sistemi və qiymətin əmələgəlmə məsələlərinin və habelə rəqabət qabiliyyəti göstəricisi olan rentabelliğin tədrisi və təhlili zəruri hesab olunmuşdur.

Hər bir müəssisədə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin artırılması bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq bu gün daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə də istehsalın iqtisadi və sosial səmərəliliyinin meyar və göstəricilərinin və habelə səmərəliliyin yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə dərslikdə xüsusi yer verilmişdir.

Dərslinin üçüncü bölməsində müəssisədə marketinq fəaliyyəti və maddi-texniki təminatda dair elmi biliklərin və müddəaların izahına xüsusi yer ayrılmışdır. Bundan əlavə, burada istehsalın ictimai təşkili formalarının (istehsalın təmərküzləşdirilməsi, ixtisaslaşdırılması, kooperativləşdirilməsi, kombinələşdirilməsi) müəssisə iqtisadiyyatının inkişafındakı rolu və əhəmiyyətlərini nəzərə alaraq həmin məsələlər lazımınca şərh olunmuşdur.

Kitabın dördüncü bölməsində, müəssisələrin idarə edilməsi və onların fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələlərinə baxılır, müəssisənin idarəetmə mexanizmi, təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılması və bazar münasibətlərinə uyğun olaraq idarə edilməsində baş verəcək zəruri dəyişikliklər şərh edilir. Burada, habelə elmi-texniki tərəqqinin mahiyyəti və istiqamətləri, xüsusilə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində onun roluna xüsusi yer verilmişdir. Daha sonra elmi-texniki tərəqqi və elmi-texniki potensial, müəssisənin innovasiya fəaliyyəti və investisiya siyasəti ətraflı şəkildə izah olunmuşdur.

Dərslinin «Məhsulun keyfiyyəti, müəssisənin maliyyəsi və xarici iqtisadi əlaqələr» adlanan **sonuncu – beşinci bölməsində** bazar münasibətləri şəraitində müəssisələrin qarşısında duran təsərrüfat vəzifələrinin yerinə yetirilməsində maliyyə resurslarından səmərəli istifadə edilməsi və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi məsələlərinə lazımınca yer verilmişdir. Burada maliyyənin mahiyyətinə və funksiyalarına, maliyyə resurslarından istifadənin təşkilinə, onların yaranma mənbələrinin öyrənilməsinə və nəhayət, qiymətin əmələ gəlməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Dərslinin müəllifi belə hesab edir ki, «Müəssisənin iqtisadiyyatı» təklif edilən məzmununda və quruluşda təhsilin bakalavr səviyyəsində hazırlanan iqtisadçılara müəssisələrin iqtisadiyyatı haqqında zəruri biliklərin mənimsənilməsinə köməklik göstərə biləcəkdir.

Ümumiyyətlə, oxuculara təqdim olunan bu dərslinin strukturu 5 bölmədən, 21 fəsildən və 97 paraqraftan ibarətdir.

Kursun vəzifələrindən biri istehsalın idarə olunması və xüsusilə, iqtisadi və hüquqi islahatlardan irəli gələn vəzifələrlə əlaqədar olaraq idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, dövlətin müəssisə iqtisadiyyatına dair tənzimlənmə tədbirləri və s. bu kimi məsələləri öyrənməkdir.

«Müəssisənin iqtisadiyyatı» kursunun tədrisində məqsəd tələbələri bazar iqtisadiyyatının ümumi qanunauyğunluqlarının müəssisədə təzahürü xüsusiyyətləri və onun fəaliyyətinə təsiri formaları, təsərrüfat tədbirlərinin həyata keçirilməsinin konkret yolları, texniki, texnoloji və iqtisadi siyasətin planlaşdırılması, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodologiyası, habelə idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması metodları sahəsində təcrübədə təsdiqini tapmış biliklərlə silahlandırmaqdır.

Dərsləyin mündəricat strukturuna gəlincə o, V bölmədən 21 fəsildən və 103 paraqraftan ibarətdir. Hər fəslin sonunda orada istifadə edilmiş, məhfumlar və anlayışlar verilmiş, fəslin məzmununun oxucu tərəfindən (əlbəttə, ilk öncə tələbənin) nə səviyyədə mənimsənilməsini müəyyən etmək üçün özünüyoxlama sualları verilmişdir.

Nəhayət, dərsləyin sonunda «Müəssisənin iqtisadiyyatı»na bir başa və dolayısı ilə aid olan məhfum və anlayışların izahlı lüğəti tərtib olunmuşdur; burada 230-a qədər məhfum və anlayışların məzmunları açıqlanmış, onların qısa şərhləri verilmişdir. Ən sonda isə dərsləyin yazılmasında istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

Məhfumlar və anlayışlar

Müəssisə

İqtisadiyyat

İqtisadi nəzəriyyə

Makroiqtisadiyyat

Mikroiqtisadiyyat

Mezoiqtisadiyyat

Meqoiqtisadiyyat

Özünüyoxlama sualları

1.«İqtisadiyyat» və «İqtisadi nəzəriyyə»nin oxşar cəhətləri və fərqlərini izah etməli.

2.«İqtisadi nəzəriyyə» elminin tərkib hissələri hansılardır?

3.«Makro» – və « mikroiqtisadiyyat»ın vəhdəti və fərqləri.

4.«Müəssisənin iqtisadiyyatı» kursu nəyi öyrənir?

5.Kursun tədqiqat obyektı nədir və tədqiqat metodları hansılardır? İzah edin.

6.«Müəssisənin iqtisadiyyatı» kursunun iqtisad kursları arasında yeri və rolu.

7.«Müəssisənin iqtisadiyyatı» kursunun vəzifələri.

Fəsil 2. İstehsal müəssisələri milli iqtisadiyyatın əsasıdır

1. İstehsal müəssisələrinin mahiyyəti və vəzifələri

2. Müəssisənin təşkilatı-hüquqi formaları

3. Müəssisələrin növləri və təsnifatı

4. Müəssisələrin quruluşu və onu müəyyən edən amillər

5. Müəssisənin yaradılması və ləğvi

1. İstehsal müəssisələrinin mahiyyəti və vəzifələri

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi fəaliyyətin idarə olunması, əsasən, müəssisələrdə qəbul edilən fərdi qərarların köməyi ilə həyata keçirilir. Müəssisədə – qarşıya qoyulmuş məqsədlərə və mövcud şəraitə uyğun olaraq – məhdud istehsal resurslarından optimal istifadə olunmaq yolu ilə cəmiyyətin tələbatlarının ödənilməsinin texniki, iqtisadi, maliyyə və s. məsələləri həll edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrün təsərrüfat praktikasında və iqtisadi ədəbiyyatda "firma" (italyan sözü olub «imza» mənasını verir) və "müəssisə" məfhumlarından geniş istifadə edilir və bəzən də onlar sinonim kimi qəbul olunurlar.

«Firma» ilə «müəssisə»nin sinonim kimi qəbul edilməsinin əsas səbəbi bir çox hallarda onun (firmanın) bir müəssisədən ibarət olmasıdır. Lakin firma – özündə eyni və ya müxtəlif profilli bir neçə müəssisəni birləşdirməklə istehsal və kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan iqtisadi subyektdir. Müəssisənin firma adı alması üçün onun vasitəçilərlə deyil, özünün birbaşa bazara çıxışı əsas şərtidir.

Firmalar istehsalla yanaşı digər başqa sahələrdə də – ticarət, nəqliyyat, bank, auditor və s. yaranır və müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərirlər.

İstehsal müəssisələrinin birləşmə formalarına görə firmaların aşağıdakı növləri fəaliyyət göstərirlər.

1. Məhsulunun iqtisadi təyinatı eyni olan müəssisələri birləşdirməklə yaradılan və fəaliyyət göstərən firmalar (bir vaxtlar Bakı Kamvol və Zərif mahud kombinatlarının birləşdirilməsi əsasında «Şəfəq» firması fəaliyyət göstərmişdir).

2. Təkrar istehsalın müxtəlif mərhələlərinə mənsub müəssisələrin birliyi. Məsələn, dəmir filizi hasil və emal edən, çuqun, polad və prokat (yayma polad) istehsal edən metallurgiya firmaları.

3. Müxtəlif sahələrin müəssisələrini özündə birləşdirən firmalar. Buna misal olaraq telefon və teleqraf avadanlıqları, çörək-bulka məmulatları, tədris materialı istehsallarını, otellərin istismarını və sığorta xidmətini özündə birləşdirən ABŞ-ın məşhur konqlomerat (mexanki və ya qaydasız qarışıq) «İTT» firmasını göstərmək olar.

Firma müəyyən mülkiyyətə və hüquqi şəxs səlahiyyətlərinə malik, məqsədi mənfəət əldə etmək olan bir və ya bir neçə müəssisədən ibarət olan, məhsulun istehsalı və satışını idarə edən təşkilat-təsərrüfat vahididir. Firma, müəssisədən fərqli olaraq bazarın ilkin həlqəsidir və bazarda qiymət siyasətini məhz o həyata keçirir, rəqabət mübarizəsini aparır, mənfəətin bölüşdürülməsində iştirak edir. Firmaya daxil olan müəssisələrin idarə olunması, onların inkişaf istiqamətləri onun (firmanın) idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Müəssisə isə, əvvəllər qeyd olunduğu kimi, ölkə iqtisadiyyatının ilkin həlqəsi olub, müəyyən mülkiyyətə və kollektiv əməyə əsaslanan, ictimai tələbatı ödəmək və mənfəət əldə etmək məqsədilə məhsul istehsal edən, iş və xidmətlər göstərən, istehsal-texniki, təşkilati və iqtisadi vəhdətə malik olan, hüquqi şəxs statuslu istehsal-təsərrüfat vahididir.

Müəssisələrin tərkibinə daxil olan struktur bölmələrinin **istehsal-texniki vəhdətliyi** ya buraxılan məhsulların iqtisadi təyinatının ümumiliyi, ya da onların konstruktiv quruluşları və hazırlanması texnologiyalarının oxşarlığı ilə şərtlənir. Bu, **birincisi**, istehsal proseslərinin qarşılıqlı əlaqələrinə, yəni hər bir xüsusi istehsal texnologiyasının əmək predmetini hazır məhsula çevirə bilən ümumi bir prosesin tərkib hissəsi olmasına əsaslanır. **İkincisi**, həmin vəhdətlik əmək

vasitələri və əmək predmetlərinin müəyyən sistemində söykənir, başqa sözlə, maşınlar (aqreqatlar) dəsti və material-enerji axınlarının kəmiyyət asılılığına və hər bir müəssisə tərkibində nisbətən sabit məkan bağlılığına malik olurlar. **Üçüncüsü**, müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinə xidmət göstərmək baxımından ümumi olan köməkçi və xidmətedici bölmələrin mövcudluğuna və əlbəttə, müəssisənin müəyyən əraziyə malik olmasına əsaslanır.

Təşkilati vəhdətlik idarəetmənin, perspektiv, cari və operativ planların, uçot və hesabatın vahid sisteminin, vahid Nizamnamənin mövcudluğu ilə müəyyən olunur və bütün müəssisələr özlərinin nizamnamələri əsasında fəaliyyət göstərirlər. Müəssisənin nizamnaməsi təsisçi bir fiziki və ya bir hüquqi şəxs olduqda onların özləri tərəfindən, təsisçiləri iki və ya daha çox fiziki və hüquqi şəxs olduqda isə onların (təsisçilərin) ümumi yığıncağı tərəfindən təsdiq edilir.

İqtisadi vəhdətlik isə öz əksini müəssisənin qarşısında duran iqtisadi və sosial vəzifələr, onların həlli üçün cəlb olunmuş istehsal resursları, həmçinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin ümumiliyində tapır. İqtisadi vəhdətlik material-enerji resurslarının və maliyyə vəsaitlərinin bütün növlərinin vahid dövriyyədə birləşdirilməsi ilə əldə olunur. Maliyyə vəsaitləri öz növbəsində, ümumi balansda (maliyyə planında) təsbit edilir.

Müəssisənin hüquqi şəxs səlahiyyətlərinə malik olması o deməkdir ki, o, müstəqil balansla malik olmaqla, bankda hesab açsın və hesablaşma əməliyyatları

apara bilər, digər müəssisə, təşkilat və idarələr, həmçinin ayrı-ayrı fiziki şəxslərlə müqavilə münasibətlərinə girə bilər.

Müəssisə hüquqi şəxs kimi iştirakçılarının tərkibindən asılı olmayaraq, prinsipə, müddətsiz mövcud olur, ayrı-ayrı iştirakçılarının iradələri ilə üst-üstə düşməyən, müstəqil iradəyə və iştirakçılarının mülkiyyətindən fərqli olan, xüsusiləşmiş mülkiyyətə malik olur, öz əmlakı ilə öz öhdəliklərinə görə müstəqil məsuliyyət daşıyır, öz adından əqdlər bağlayır.

Müəssisə onun təsisçilərinin mülkiyyətindən fərqli olan xüsusiləşmiş əmlaka malikdir və bunun əmələ gəlməsi mənbələri aşağıdakılardır:

- təsisçilərin pul və maddi payları;
- məhsul satışından, görülən işlərdən, göstərilən xidmətlərdən və habelə təsərrüfat fəaliyyətinin digər növlərindən alınan gəlirlər;
- qiymətli kağızların satışından əldə edilən gəlirlər;
- bank kreditləri və digər kreditlər;
- kapital qoyuluşu və büdcədən dotasiyalar;
- hüquqi və fiziki şəxslərin əvəzsiz verdikləri vəsaitlər;
- digər mənbələrdən daxil olan vəsaitlər.

Müəssisədə istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məhdud miqdarda istehsal resurslarından istifadəyə dair qərarların qəbul edilməsi ilə əlaqədardır. Qərarların qəbulu səmərəlilik prinsipinə cavab verməli, müəssisənin fəaliyyətinə təsir göstərən bütün amilləri nəzərə almalı və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə uyğun olmalıdır.

Müəssisədə istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar qərarların qəbul edilməsində üç amilin nəzərə alınması zəruridir:

- a) məqsədlər (məqsədlər sistemi);
- b) alternativlər (seçim imkanları);
- c) xarici mühitin şərtləri.

Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin qarşısında duran məqsədlər, qərarların qəbul edilməsi ilə əldə olunması arzu edilən son nəticələri özündə əks etdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə – fikrin məhdud mənasında – müəssisənin yaradılmasının əsas məqsədi onun təsisçilərinin maddi maraqlarıdır, onların rifah halının yaxşılaşdırılmasıdır. Bu isə mənfətin maksimumlaşdırılması ilə bağlı olduğundan, müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyəti, bütün hallarda, həmin məqsədin reallaşdırılmasına yönəldilir. Elə buna görə də mənfətin maksimumlaşdırılması xüsusi sahibkarlığın əsas hərəkətverici motividir, onun «lokomotividir».

Əsas məqsədlə əlaqədar müəssisələrin qarşısında konkret vəzifələr qoyulur və bunlara aşağıdakılar aiddirlər:

– ən az xərclə daha yüksək iqtisadi nəticələr əldə etmək;

– buraxılacaq məhsulların keyfiyyətini mütəmadi olaraq yaxşılaşdırmaq və onun rəqabətqabiliyyətini artırmaq, yeni növ məhsulların hazırlanmasını və mənimsənilməsini təmin etmək;

– əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə və fondveriminin artırılmasına nail olmaq;

– elmi cəhətdən əsaslandırılmış normativ və normaları işləyib hazırlamaq və ümumiyyətlə, normalaşdırma işlərini təkmilləşdirmək;

– istehlakçıların sifarişlərinin vaxtında və tələb olunan keyfiyyətdə yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün zəruri təşkilati-texniki, iqtisadi və digər tədbirləri işləyib hazırlamaq və onları həyata keçirmək;

– müəssisənin rentabelli işləməsinə, material-enerji, əmək və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etməklə məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin aşağı salınmasına nail olmaq;

– əmək kollektivinin iş şəraitini yaxşılaşdırmaq və sosial qəbildən olan məsələlərin həlli üçün tədbirlər işləyib hazırlamaq və bunları realizə etmək və s.

Alternativlər - qərar qəbul edən şəxsin qarşıya qoyulmuş məqsədləri reallaşdırmaq üçün sərbəst şəkildə seçə bildiyi, bir-birindən asılı olmayan tədbirlər variantlarını (problemin həlli variantlarını) əks etdirir. Müəssisənin seçim imkanlarını, əsasən, onun daxili mühiti müəyyən edir.

Müəssisənin daxili mühitini onun istehsal potensialı müəyyən edir. İstehsal potensialı yaradıcı xüsusiyyətə malik fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün müəssisənin sərəncamında olan resursların məcmusudur. Bu resursların kəmiyyət və keyfiyyət parametrləri, həmçinin onların müvafiq nisbətdə qarşılıqlı inteqrasiyası müəssisənin istehsal imkanını müəyyən edir.

Müəssisənin istehsal potensialının əsas mahiyyəti yeni məhsulların yaradılması ilə müəyyən olunur, onun elementləri isə hazırlanan məhsulun tələblərinə məqsədəuyğun şəkildə uyğunlaşdırılmalıdır. İstehsal potensialı özünün bu təyinatını o vaxt yerinə yetirə bilər ki, onun elementlərinin tərkibi və xarakteristikası hazırlanan məhsulun parametrlərinə uyğun gəlsin və bununla müəyyən

edilsin. Yalnız bu halda istehsal potensialının bütün elementləri müəssisə qarşısında duran ümumi məqsədə xidmət edə bilər. Hər bir elementin yeri və funksiyası bütövlükdə elementlərin məcmusu qarşısında qoyulan tələblərlə müəyyən edilir və onun səfərbərlik səviyyəsini xarakterizə edir. Müəssisənin daxili mühitini kadrlar, istehsal vasitələri, informasiya və maliyyə vəsaitləri təşkil edir.

Müəssisədə informasiya öz tərkibinə görə kommərsiya, texniki və operativ informasiyalardan ibarət olur. Kommərsiya informasiyası məhsulun reallaşdırılması və istehsal xərclərinə aid olan məlumatları əks etdirirsə, texniki informasiya məhsulun xarakteristikası və onun istehsalı texnologiyası haqqında məlumatlar toplusudur. Operativ informasiyaya gəlincə isə, onun əsasında istehsal heyətinə tapşırıqlar verilir, onları iş yerləri üzrə bölüşdürür, istehsal prosesinin gedishinə nəzarət, uçot və tənzimləmə kimi funksiyaları həyata keçirirlər.

Müəssisə müəyyən xarici mühitdə fəaliyyət göstərir ki, bu mühit də onun işinin səmərəliliyinə və məqsədəuyğunluğuna bilavasitə təsir göstərir. Xarici mühitə məhsulun istehlakçıları, ekoloji durum, sosial vəziyyət, təchizatçılar, dövlət orqanları və müəssisənin yerləşdiyi ərazidə məskunlaşmış əhali aid edilir. Müəssisə özünün texniki-texnoloji və iqtisadi inkişafının ən vacib və strateji məqsədlərini işləyib hazırlayarkən, bu məqsədlərin xarici mühit tərəfindən necə qəbul olunacağını əvvəlcədən müəyyən etməlidir; bu məsələdə xarici mühit amili mütləq nəzərə alınmalıdır.

2. Müəssisənin təşkilati-hüquqi formaları

Müəssisənin konkret forma və növləri körtəbii yaradılmır və yaradıla da bilməz. O, elm və texnikanın inkişafı, istehsalın təmərküzləşməsi və ixtisaslaşması, səmərəli təsərrüfat əlaqələrinin qurulması, ümumiyyətlə isə, dövrün özünün tələblərinə uyğun, həmin tələblər nəzərə alınmaqla yaradılır. Bu baxımdan ölkə iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçidi ilə əlaqədar müəssisələrin idarə edilməsində, onların təşkilati-hüquqi formalarında ciddi

dəyişikliklər baş vermiş və tədricən bazar münasibətlərinə uyğunlaşmışdır.

Mövcud qanunvericiliyə görə Azərbaycan Respublikasında müəssisələr təsərrüfat ortaqlıqları və cəmiyyətləri şəklində yaradıla bilər. Təsərrüfat ortaqlıqları tam ortaqlıq və kommandit ortaqlığı, təsərrüfat cəmiyyətləri isə məhdud məsuliyyətli müəssisə, əlavə məsuliyyətli müəssisə və səhmdar cəmiyyəti formalarında olur. Beləliklə, müəssisələr fərdi, şərikli (tam ortaqlı), payçı və şərikli (kommandit ortaqlıqlar), məhdud məsuliyyətli müəssisələr, əlavə məsuliyyətli müəssisə və səhmdar cəmiyyəti kimi təşkilati-hüquqi formalarda yaradıla bilər. Fərdi müəssisə bir şəxs tərəfindən yaradılan tam ortaqlıqdır.

Fərdi müəssisə – sahibkarlıq fəaliyyətinin ən klassik formalarından biridir. Belə müəssisələr adətən bir şəxsin mülkiyyəti əsasında təşkil olunur. Bununla yanaşı belə müəssisələr başqa mülkiyyətlərə məxsus olan müəssisələrin satın alınması yolu ilə də yaradıla bilər. Bu tip müəssisələrin idarə olunması, adətən, sahibkarın özü tərəfindən həyata keçirilir. Bir sıra hallarda sahibkar öz müəssisəsinin idarə olunmasını menecerlərə həvalə edə bilər, lakin belə halda da müəssisənin fəaliyyəti üzərində ümumi nəzarət sahibkarın ixtiyarında qalır.

Fərdi müəssisələrin sahibkarlıq sahəsində geniş yayılması onun bir sıra üstünlükləri ilə bağlıdır. Bu üstünlüklərə aşağıdakılar aid edilir:

- təşkilinin sadəliyi;
- fəaliyyət azadlığı – sahibkar öz fəaliyyətilə bağlı olan bütün məsələlər üzrə qərar qəbul edilməsində tam azaddır (fəaliyyət növünün və onun həcmünün müəyyən edilməsində, tərəf müqabillərinin seçilməsində və s.);

– güclü iqtisadi motivin olması – xalis mənfəətin tamamilə sahibkara çatması.

Qeyd edilən üstünlüklərlə yanaşı, fərdi müəssisələrin əsas çatışmayan cəhəti müəssisənin öhdəliklərinə görə onun sahibinin öz (ailə üzvlərinin) əmlakı ilə məculiyyət daşmasıdır. Əgər müəssisə öz əmlakı ilə öhdəliklərini yerinə yetirə bilmirsə, onda bu öhdəliklər mülkiyyətçinin əmlakı hesabına ödənilir. Aydınır ki, bu cür məsuliyət sahibkarı yüksək riskli səviyyədə saxlayır.

Şərikli (tam ortaqlı) müəssisə ən azı iki fiziki və ya hüquqi şəxslər tərəfindən – müqavilə əsasında – təsis edilir. Şəriklər müəssisənin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə görə bütün əmlakları ilə məsuliyət daşıyırlar. Əgər fəaliyyət göstərən müəssisəyə sonradan hər hansı başqa bir şərik daxil olarsa, bu halda o, digər şəriklər kimi müəssisənin əvvəlki borclarına görə də bütün əmlakı ilə məsuliyət daşmalı olur. Eyni zamanda müəssisədən çıxan şərik həmin vaxta kimi müəssisənin fəaliyyəti nəticəsində yaranmış borclara görə digər iştirakçılarla birlikdə bütün əmlakı ilə məsuliyət daşıyır. Şəriklərdən biri müəssisədən çıxdıqda öz payını geri almaq hüququna malikdir. Şəriklərin razılığı ilə həmin pay müəssisənin şəriklərinə və ya kənar şəxslərə satıla, verilə bilər. Müəssisənin şərikləri payın alınmasında üstün hüquqlara malikdirlər. Pay satılmadığı halda müəssisənin nizamnamə fondunun həcmi onun məbləğinə uyğun olaraq azaldılır. Tərəfdaşlardan birinin şərikli müəssisəni müəyyən öhdəliklərlə yükləməsi ehtimalı böyük olduğu üçün, şəriklərin düzgün seçilməsi çox vacibdir. Bir çox hallarda şərikli müəssisə haqqında rəsmi saziş və ya formal razılaşma olur ki, bu da tərəflərdən hər birinin səlahiyyətlərini, mənfəətin bölüşdürülməsini, tərəfdaşlar tərəfindən müəssisəyə qoyulan kapitalın ümumi məbləğini, yeni şəriklərin cəlb olunmasını və tərəfdaşlardan hər hansının müxtəlif səbəblərdən şərikli müəssisədən çıxdıqda onun yenidən qeydiyyatı qaydalarını müəyyən edir.

Hüquqi cəhətdən şəriklərdən biri müəssisədən çıxdıqda, bu, adətən, şərik müəssisənin ləğv olunması ilə nəticələnir. Çünki belə halda bütün məsələləri tənzimləmək və şərikli müəssisəni bərpa

etmək kifayət qədər çətindir. **Bu səbəbdən də şərikli müəssisə sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli təşkili formalarından deyildir.** Digər tərəfdən, bu tip müəssisələrdə qərarların qəbulu çətin bir proseduradır. Əgər şərikli müəssisə haqqındakı müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, vacib qərarlar səs çoxluğu ilə qəbul edilməlidir. Daha az əhəmiyyətli məsələlər üzrə müəssisənin fəaliyyəti bəzi tərəfdaşlar tərəfindən həyata keçirilə bilər, lakin bu barədə digər tərəfdaşlara məlumat verməlidir. Bu və ya digər tərəfdaşın hüquqları onlar arasında bağlanmış rəsmi və ya qeyri-rəsmi müqavilə əsasında dəyişə bilər.

Şərikli (tam ortaqlı) müəssisədə olan yuxarıda qeyd olunan çatışmazlıqlar onun daha təkmilləşmiş forması olan **payçı və şərikli (komandit ortaqlıqlar) müəssisə** formasında aradan qaldırılır. Belə müəssisələr həm şərikin (şeriklərin), həm də payçının (payçıların) vəsaiti əsasında formalaşır. Bir qayda olaraq, şərik müəssisənin öhdəliklərinə və borclarına görə özünün bütün əmlakı ilə, payçı isə yalnız müəssisəyə verdiyi pay həcmində məsuliyyət daşıyır.

Payçı və şərikli müəssisələrdə idarəetmə, əsasən, şəriklər tərəfindən həyata keçirilir, payçıların isə idarəetmədə və təsərrüfat fəaliyyətinin aparılmasında iştirak etmək, şəriklərin bu sahədəki fəaliyyətlərinə qarışmaq hüququ yoxdur. Payçı əldə edilən mənfəətin bir hissəsini qoyduqları paya uyğun olaraq və təsis müqaviləsində nəzərdə tutulmuş qaydada almaq, ortaqlığın hesabat sənədləri ilə tanış olmaq, maliyyə ilinin sonunda ortaqlıqdan çıxmaq və təsis müqaviləsində nəzərdə tutulmuş qaydada qoyduğu payı geri almaq hüquqlarına malikdir.

Məhdud məsuliyyətli müəssisə bir və ya bir neçə fiziki və (və ya) hüquqi şəxs tərəfindən yaradılan, Nizamnamə fondu təsis müqaviləsi ilə müəyyən edilən həcmdə paylara bölünən müəssisədir. Müəssisənin təsisçiləri onun öhdəliklərinə görə ancaq nizamnamə fonduna qoyduqları payları həcmində məsuliyyət daşıyırlar. Təsisçi müəssisədən çıxdıqda öz payını geri alır.

Məhdud məsuliyyətli müəssisə öz öhdəliklərinə görə ona məxsus olan bütün əmlakı ilə cavabdehdir və öz təsisçilərinin üçüncü şəxslər qarşısında öhdəliklərinə görə cavabdeh deyildir.

Müəssisənin təsisçisi öz payını satarkən, digər təsisçilər bu payı almaq üçün üstün hüquqlara malik olurlar. Belə ki, öz payını və onun bir hissəsini satmaq istəyən təsisçi bu haqda məhdud məsuliyyətli müəssisənin icra orqanı məlumatlandırılmalıdır. Müəssisənin icra orqanın təsisçidən öz payını satışı çıxarılması haqqında məlumat aldıqdan sonra – yeddi gün ərzində – bu barədə müəssisənin bütün təsisçilərinə xəbər verməlidir. Üstün satınalma hüququndan istifadə etmək arzusunda olan müəssisənin təsisçisi satışı təqdim olunan payın hansı hissəsini əldə etməyə hazır olduğunu yeddi gün ərzində müəssisənin icra orqanına bildirməlidir. Əgər payın satışı çıxarılması haqqında məlumatın müəssisənin icra orqanına göndərilməsi anından etibarən bir ay müddətində pay və ya onun bir hissəsi müəssisənin təsisçiləri tərəfindən üstün hüquqdan istifadə edilməsi qaydasında alınmazsa, onda təsisçi öz payını və ya onun bir hissəsini üçüncü şəxsə satmaq hüququna malikdir.

Müəssisənin illik və ya rüblük fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş xalis mənfəətin təsisçilər arasında bölüşdürülməsi ümumi yığıncağın qərarı ilə həyata keçirilir. Ümumi yığıncağın xalis mənfəətin təsisçilər arasında tamamilə və ya bir hissəsinin bölüşdürülməsi haqqında qərar qəbul etmək hüququ vardır.

Hər bir təsisçi müəssisənin Nizamnamə fondunda və digər əmlakında payına uyğun olaraq bölüşdürülən mənfəətin bir hissəsini almaq hüququna malikdir. Müəssisənin nizamnaməsində başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, bölüşdürülən mənfəətdən təsisçilərə verilən məbləğ ümumi yığıncaq qərar qəbul etdikdən sonra təsisçilərə bir ay müddətində ödənilir.

Əlavə məsuliyyətli müəssisənin məhdud məsuliyyətli müəssisədən fərqi ondan ibarətdir ki, onun iştirakçıları müəssisənin öhdəliklərinə görə Nizamnamə fonduna qoyduqları paylarının nizam-

namə ilə müəyyənləşdirilən və hamısı üçün eyni olan misli miqdarında subsidiar məsuliyyət daşıyırlar. İştirakçılardan biri öz payını ödəmək imkanına malik deyildirsə, bu pay digər iştirakçılar arasında onların paylarına uyğun olaraq bölünür.

Müəssisənin geniş yayılmış təşkilati-hüquqi formalarından bir də **səhmdar cəmiyyətləridir**. Səhmdar cəmiyyəti özünün təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədilə Nizamnamə fondunu səhm buraxmaq yolu ilə formalaşdıran fiziki və (və ya) hüquqi şəxslərin könüllü sazişi əsasında yaradılan müəssisədir. Belə cəmiyyətin səhmlərini alanlar onun səhmdarlarına çevrilirlər və aldıkları səhmlərin miqdarına uyğun olaraq onun mənfəətindən dividend almaq hüququ qazanırlar. Səhmdar cəmiyyəti bir fiziki və ya hüquqi şəxs tərəfindən də təsis edilə bilər. Müəssisənin öhdəliklərinə görə səhmdarlar özlərinin verdikləri pay həcmində (onlara məxsus olan səhm paketi hüdudunda) məsuliyyət daşıyırlar.

"Səhmdar cəmiyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa görə (maddə 17) qapalı tipli səhmdar cəmiyyətin nizamnamə fondunun minimum həcmi 5 milyon, açıq tipli cəmiyyətin isə 10 milyon manat məbləğində müəyyən edilmişdir. Qapalı tipli səhmdar cəmiyyətinin səhmlərinin satılması zamanı onun səhmdarları satılan səhmlərin alınmasında üstün hüquqa malikdirlər. Əgər cəmiyyətin səhmdarları satışa çıxarılmış səhmlərin əldə edilməsi üzrə öz üstün hüquqlarından istifadə etməzlərsə, bu zaman cəmiyyət həmin səhmləri onların mülkiyyətçisi ilə razılaşdırılmış qiymətə özü əldə edə bilər. Səhmdar cəmiyyəti səhmləri əldə etməkdən imtina etdikdə və ya onların qiymətinə dair razılığa gəlmədikdə səhmlər üçüncü şəxsə özgəninkiləşdirilə bilər.

Qapalı tipli səhmdar cəmiyyəti səhmdarlarının sayına məhdudiyət qoyulur. Əgər səhmdarların sayı müəyyən edilmiş həddi keçərsə, onda o, bir il ərzində qapalı tipli cəmiyyətdən açıq tipli səhmdar cəmiyyətinə çevrilməlidir.

Artıq qeyd olunduğu kimi, səhmləri müstəqil surətdə özgəninkiləşdirilə, səhmlərinə açıq abunə yazılışı keçirilə bilən cəmiyyət açıq tipli səhmdar cəmiyyət hesab edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu tip cəmiyyətin səhmdarlarına öz səhmlərini satmaq üçün heç bir məhdudiyət yoxdur. Lakin səhmdarlara səhmlərin miqdarına proporsional olan miqdarda açıq abunə yolu ilə yerləşdirilən səhmlərin və bu cür səhmlərə çevrilə bilən qiymətli kağızların əldə olunmasında üstün hüquqların verilməsi səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsində nəzərdə tutula bilər. Belə halda, bununla əlaqədar qərar və bu qərarın qüvvədə qalma müddəti səhmdarların ümumi yığıncağında qəbul edilir. Bu cür qərarların fəaliyyət müddəti adətən bir ildən artıq olmur. “Səhmdar cəmiyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən açıq tipli səhmdar cəmiyyətin nizamnamə fondununun minimum həcmi, əvvəllər qeyd edildiyi kimi, 10 milyon manat müəyyən olunmuş, səhmdarlarının sayına isə heç bir məhdudiyət qoyulmamışdır.

Səhmdar cəmiyyəti üçün maliyyə resurslarının cəlb edilməsinin əsas mənbəyi səhmlərin buraxılışıdır. **Səhm – onun sahibinin (səhmdarın) səhmdar cəmiyyətin mənfəətinin bir hissəsini dividend şəklində almaq, səhmdar cəmiyyətin idarə olunmasında iştirak etmək və o,**

ləğv edildikdən sonra qalan əmlakın bir hissəsini əldə etmək hüququnu təsbit edən qiymətli kağızdır.

Səhmdar cəmiyyətin Nizamnamə kapitalı adi (sadə) və imtiyazlı səhmlərin yerləşdirilməsi nəticəsində formalaşdırılır. **Sadə (adi) səhmlər səhmdar cəmiyyətin Nizamnamə kapitalının 75 faizindən az, imtiyazlı səhmlər isə 25 faizindən çox ola bilməz.** Adi səhm sahiblərinə – səhmdarlara – aşağıdakı hüquqları verir:

a) səhmdarların ümumi yığıncağında səsvermə yolu ilə («bir səhm – bir səsdir» prinsipilə) səhmdar cəmiyyətin idarə olunmasında iştirak etmək;

b) dividend əldə etmək;

c) səhmdar cəmiyyətin ləğv edilməsi zamanı onun əmlakının bir hissəsini almaq.

Investorlar adi səhm alaraq səhmdar cəmiyyətin Nizamnamə fonduna müddətsiz pay qoyurlar. Adi səhmlərin mülkiyyət hüququnun daşıyıcısı kimi əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, səhmdar verdiyi payı səhmdar cəmiyyətdən geri tələb edə bilməz. Deməli, adi səhm – müddətsiz qiymətli kağızdır.

İmtiyazlı səhmlərin sahibləri səhmdarların ümumi yığıncağında səsvermə hüququna malik olmasalar da dividend əldə etməkdə və cəmiyyət ləğv edilərkən onun əmlakından pay almaqda üstün hüquqa malikdirlər. Bir qayda olaraq, imtiyazlı səhmlərə müəyyən edilmiş sabit dividend verilir.

Bir müəssisə digərinin Nizamnamə kapitalında üstün iştirakına və ya onlar arasında bağlanmış müqaviləyə görə onun qəbul etdiyi qərarları müəyyənləşdirmək imkanına malik olursa, onda ikinci müəssisə birincinin törəmə müəssisəsi hesab edilir. Törəmə müəssisə əsas müəssisənin borcları üçün cavabdeh deyildir.

Törəmə müəssisə, baş (əsas) müəssisənin verdiyi göstərişlər əsasında bağladığı əqdlər (müqavilələr) üzrə onunla birgə məsuliyyət daşıyır. Əsas müəssisə törəmə müəssisəyə yalnız onlar arasında bağlanmış müqavilədə nəzərdə tutulmuş məcburi göstərişləri verə bilər.

Törəmə müəssisənin iştirakçıları (səhmdarları) baş (əsas) müəssisədən onun təqsiri üzündən törəmə müəssisəyə dəymiş zərərin əvəzini ödəməyi tələb edə bilərlər. Əsas müəssisə, yalnız onun verdiyi məcburi göstərişin törəmə müəssisə tərəfindən icrası nəticəsində baş vermiş zərəərə görə təqsirli hesab edilə bilər.

Törəmə müəssisə əsas müəssisənin təqsiri üzündən müflis olduqda əsas müəssisə onun borcları üzrə subsidiar məsuliyyət daşıyır. Törəmə müəssisə yalnız əsas müəssisənin onun üçün məcburi göstərişini icra etməsi nəticəsində müflis olduqda, bu əsas müəssisənin təqsiri üzündən baş vermiş sayılır.

Müəssisənin Nizamnamə kapitalının iyirmi faizindən çoxu digər müəssisəyə mənsub olduqda, o, asılı müəssisə hesab edilir.

3. Müəssisələrin növləri və təsnifatı

Müxtəlif sahələrə mənsub müəssisələrdə istehsal prosesi və onun həyata keçirilməsi şəraitləri bir-birindən fərqlənir. Bu səbəbdən də, ayrı-ayrı müəssisələrdə istehsalın təşkili və idarə edilməsi, əməyin və material-enerji ehtiyatlarının normalaşdırılması, əməyin ödənilməsinin təşkili və s. bu kimi məsələlər müxtəlif olur. Bütün bunlara görə də, sənaye müəssisələri aşağıdakı əlamətlərə görə təsnifləşdirilir.

Buraxılan məhsulun iqtisadi təyinatına görə bütün sənaye müəssisələri iki əsas qrupa: istehsal vasitələri və istehlak şeyləri istehsal edən sənaye müəssisələrinə bölünür. İstehsal vasitələri istehsal edən sənaye müəssisələrinə – metallurgiya, energetika, maşınqayırma, kimya sənaye müəssisələri və s. aiddirlər. Bu sahələrin müəssisələri elmi-texniki tərəqqi əsasında istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində və intensivləşdirilməsində həlledici rol oynayırlar. Başqa sözlə, həmin müəssisələr elmi-texniki tərəqqinin təminatçılarıdır.

Əhalinin maddi və mədəni həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, əsasən, istehlak şeyləri istehsal edən müəssisələr tərəfindən həyata keçirilir. Belə müəssisələrə misal olaraq, yeyinti və yüngül sənaye müəssisələrini göstərmək olar.

İstehsal etdikləri xammal və materialların xarakterinə görə hasiledici və emaledici sənaye müəssisələri fərqləndirilir. Hasiledici müəssisələr təbiətin vermiş olduğu sərvətləri əldə edirlər. Bu növ müəssisələrə misal olaraq, neft, qaz, dəmir filizi və s. hasil edən müəssisələri göstərmək olar. Emaledici sənaye müəssisələri isə hasiledici sənayenin və kənd təsərrüfatının verdiyi xammalı emal edirlər.

İl ərzində işləmə müddətlərinə görə müəssisələr üç qrupa ayrılır: bütün il boyu fasiləsiz işləyən sənaye müəssisələri (məsələn, domna sobaları, marten peçləri, neftayırma zavodları və s.), bütün il boyu fasiləli işləyən sənaye müəssisələri (məsələn, maşınqayırma zavodları)

və mövsümi işləyən sənaye müəssisələri (məsələn, şəkər, konserv, pambıqtəmizləmə və s. zavodlar).

Fəaliyyət miqyasına görə müəssisələr kiçik, orta və iri müəssisələrə bölünürlər. Dünya təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq müəssisələrin kiçik, orta və iri sahibkarlığa aid edilməsi demək olar ki, bütün bazar iqtisadiyyatı ölkələrində həyata keçirilir. Həm də bu zaman əsas meyar kimi işçilərin sayı qəbul edilir. Kiçik, orta və iri müəssisələrin müəyyən edilməsində işçilərin say həddi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə aşağıdakı kimi təsbit olunmuşdur (bax: cədvəl 2.1).

Cədvəl 2.1

Müəssisələrin işçilərin sayına görə qruplaşdırılması

Sahə mənsubiyyətinə görə müəssisələrin növləri	İşçilərin sayına görə qruplaşdırma		
	kiçik	orta	iri
Sənaye	50	51-300	300-dən çox
Nəqliyyat	15	16-75	75-dən çox
Tikinti	25	26-150	150-dən çox
Ticarət	10	11-50	50-dən çox
Xidmət sahələri	10	11-50	50-dən çox

2003-cü ildə sənayedə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə müəssisələrin ölçülərinə görə qruplaşdırılması aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (bax: cədvəl 2.2).

Cədvəl 2.2

2003-cü ildə sənayedə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə müəssisələrin ölçülərinə görə qruplaşdırılması

	Cəmi	o cümlədən		
		kiçik	orta	iri
Sənaye - cəmi	2421	1960	238	223
Mədənçixarma sənayesi	205	152	14	39

Emal sənayesi	1875	1595	152	128
o cümlədən:				
İçki və tütün də daxil olmaqla qida məhsullarının istehsalı	638	571	48	19
Toxuculuq və tikij sənayesi	195	149	18	28
Dəri, dəridən məmulatlar və ayaqqabı istehsalı	26	22	1	3
Oduncaqların emalı və ağacdan məmulatların istehsalı	71	65	3	3
Sellüloz-kağız istehsalı, nəşriyyat işi	152	145	5	2
Neftqayırma məhsullarının istehsalı	8	4	2	2
Kimya sənayesi	92	74	10	8
Rezin və plastmas məmulatların istehsalı	75	67	5	3
Digər qeyri-metal mineral mədənlərin istehsalı	191	172	13	6
Metallurgiya sənayesi və hazır metal məmulatların istehsalı	109	86	11	12
Maşın və avadanlıqların istehsalı	78	38	25	15
Elektrik avadanlığı, optik və elektron avadanlıqların istehsalı	76	55	8	13
Nəqliyyat vasitələri və avadanlıqlarının istehsalı	38	26	1	11
Sənayenin digər sahələri	126	121	2	3
Elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi	341	213	72	56

Ölkədə sənaye müəssisələrinin əsas hissəsini kiçik müəssisələr təşkil edir. Belə ki, 2003-cü ildə sənaye müəssisələrinin ümumi sayında kiçik müəssisələrin payı 81 faizə bərabər olmuşdur. Eyni zamanda, 2003-cü ildə 2001-ci ilə nisbətən kiçik müəssisələrin sayı 1,2 dəfə artdığı halda, iri müəssisələrin sayı 1,2 dəfə azalmışdır. Təhlil göstərir ki, sənaye müəssisələrinin böyük hissəsi içki və tütün də daxil olmaqla qida məhsullarının istehsalı sahəsində fəaliyyət göstərir. 2003-cü ildə fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin 26,4 faizi bu sahənin payına düşmüşdür. Bütövlükdə son illərdə sənaye müəssisələrinin milli iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə strukturunda geriləmələr baş vermişdir. Bu geriləmə də əsasən maşınqayırma müəssisələrinin sayının azalması ilə əlaqədardır.

İxtisaslaşdırılma dərəcəsinə görə müəssisələr ixtisaslaşdırılmış, universal və qarışıq müəssisələrə ayrılır. İxtisaslaşdırılmış müəssisələrdə hazırlanma texnologiyasına görə oxşar, konstruktiv quruluşuna görə eyni və istehsalı mütəmadi olaraq təkrarlanan məmulatlar hazırlanırsa, universal müəssisələrdə bir neçə adda məmulatlar istehsal olunur və onlar çox hallarda təkrarlanmır və ya vaxtaşırı təkrarlanır. Qarışıq müəssisələr isə hər iki növün əlamətlərini özündə əks etdirir.

İstehsal mərhələsini əhatə etməsinə görə sənaye müəssisələri üç qrupa ayrılırlar:

a) məhsulun hazırlanmasının bir mərhələsini əhatə edən sənaye müəssisələri; belə müəssisələrə misal olaraq metaləritmə, porşen, şin, diyircəkli yastıq, reduktor, karbürator və s. bu kimi məmulatlar istehsal edən zavodları göstərmək olar;

b) məhsulun hazırlanmasının iki və ya daha çox mərhələsini əhatə edən sənaye müəssisələri; bu növ müəssisələrə əyirmə, toxuma və bəzəkürmə sexləri olan toxuculuq fabriklərini misal gətirmək olar;

c) məhsulun hazırlanmasının bütün mərhələlərini əhatə edən sənaye müəssisələri; belə müəssisələrə misal olaraq avtomobil, traktor, soyuducu və s. bu kimi tamamlanmış məhsullar istehsal edən müəssisələri göstərmək olar.

İstehsalın təşkili tipinə görə sənaye müəssisələrinin üç tipi: kütləvi, seriyalı və fərdi tipləri olur:

– kütləvi istehsal tipli müəssisələrdə həcmcə böyük, lakin həmcins və istehsalı daima təkrarlanan məhsullar istehsal edilir;

– seriyalı istehsal tipli müəssisələrdə məhsullar seriyalarla buraxılır və onlar müəyyən dövrlərdən bir təkrarlanır;

– fərdi istehsal tipli sənaye müəssisələrində geniş nomenklaturada və çox hallarda onların istehsalı təkrarlanmayan məhsullar istehsal edilir.

İstehsalın təşkili üsuluna görə fərdi, dəstəli və axınlı istehsal üsuluna malik olan sənaye müəssisələri fərqləndirilir.

Axınlı istehsal üsulu istehsalın təşkilinin ən mütərəqqi üsullarından biridir. Axınlı üsulla təşkil edilmiş müəssisələrə misal olaraq maşınqayırma zavodlarını, metallurgiya və kimya kombinatlarını və s. göstərmək olar.

İstehsalın təşkilinin dəstəli üsulu məmullatların istehsala partiyalarla buraxılmasını, bir iş yerinə bir neçə əməliyyatın təhkim edilməsini, ixtisaslaşdırılmış avadanlıqla yanaşı universal avadanlıqdan da geniş istifadə olunması və s. əlamətlərlə xarakterizə olunur. Müəssisədə dəstəli istehsal üsulundan seriyalı və kiçik seriyalı istehsallarda istifadə edilir.

İstehsalın təşkilinin fərdi üsulu məhsulun vahid nümunəsinin və ya kiçik partiya halında istehsalını nəzərdə tutur. O, mürəkkəb, unikal (nadir) avadanlığın, xüsusi ləvazimatın və s. istehsalında istifadə olunur.

Mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması dərəcəsinə görə sənaye müəssisələri üç növə: qismən mexanikləşdirilmiş sənaye müəssisələri; kompleks mexanikləşdirilmiş sənaye müəssisələri və avtomatlaşdırılmış sənaye müəssisələrinə bölünürlər.

Mülkiyyət mənsubiyyətinə görə sənaye müəssisələri dörd qrupa: dövlət, xüsusi, kollektiv və qarışıq mülkiyyətə əsaslanan sənaye müəssisələrinə bölünür.

Cədvəl 2.3-ün məlumatlarından göründüyü kimi, son illərdə ölkədə xüsusi və xarici müəssisələrin sayının artımı müşahidə olunur. Bu da əsasən aparılan iqtisadi islahatlarla əlaqədardır. Dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi, xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması belə müəssisələrin sayının artmasına gətirib çıxarır.

Cədvəl 2.3

Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət
növləri üzrə müəssisələrin sayı

(yanvarın 1-nə)

İllər	Dövlət və bələdiyyə	Xüsusi	Xarici	Qarışıq
1997	13571	29629	602	493
1998	13622	33794	989	644
1999	13678	36426	1433	801
2000	13647	37590	1668	875
2001	15385	37658	1834	922
2002	15694	40008	1974	947
2003	15296	40773	2104	957
2004	14816	43068	2266	986

Müəssisələrin təsnifatının müqaisəsi üçün rus iqtisad ədəbiyyatından edilmiş iqtibas müəyyən maraq doğurmaya bilməz.

Rus iqtisad ədəbiyyatında müəssisələr növlərinə görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir.

1. Sahə nişanəsinə görə: istehsal, tikinti, ticarət, elm-istehsal və s.

2. Mülkiyyət formasına görə: dövlət, bələdiyyə, xüsusi, qarışıq.

3. Mülkiyyətin hüquqi rejim xarakterinə görə: fərdi, kollektiv.

4. Ölçüsünə görə: kiçik, orta, iri.

5. İstehsal amilinin üstünlüyünə görə: əməktutumlu, kapitaltutumlu, materialtutumlu.

6. Kapitalın mənsubiyyəti və ona nəzarətə görə: milli, əcnəbi, qarışıq.

7. Məsuliyyət bölgüsünə görə: tam məsuliyyətli, məhdud məsuliyyətli.

8. Sahibkarlığın təşkilati-hüquqi formasına görə: tam şərikli, etimada əsaslanan şəriklik, məhdud məsuliyyətli cəmiyyət, əlavə məsuliyyətli cəmiyyət, səhmdar cəmiyyəti, istehsal kooperativi, birliklər.

9. İstehsal etdiyi məhsula görə: əmtəə istehsal edən müəssisələr, xidmət göstərən müəssisələr.

4. Müəssisənin quruluşu və onu müəyyən edən amillər

Müəssisənin səmərəli fəaliyyətinin zəruri şərtlərindən biri onun təkmil strukturunun formalaşdırılmasıdır. Müəssisə, bir-birilə qarşılıqlı surətdə bağlı olan müxtəlif vəsilələrdən: sexlərdən, istehsal sahələrindən və ayrı-ayrı iş yerlərindən ibarət olur. Müəssisənin quruluşu onun tərkibinə daxil olan vəsilələr arasındakı kəmiyyət nisbətini ifadə edir. Müəssisənin iqtisadiyyatına aid ədəbiyyatda onun iki növü: ümumi və istehsal quruluşunu fərqləndirirlər.

Müəssisənin ümumi quruluşu dedikdə, onun tərkibinə daxil olan həm istehsal, həm də qeyri-istehsal sahələrinin məşğul etdikləri meydançaların, işçilərinin sayının,

məhsul buraxmaq və xidmət göstərə bilmək qabiliyyətlərinin kəmiyyət nisbətləri nəzərdə tutulur.

Müəssisənin istehsal quruluşu dedikdə isə, yalnız istehsal bölmələri – sex, istehsal sahələri, xidmət bölmələrinin (məhsul istehsalında birbaşa və dolayı yolla iştirak edən bölmələr) arasındakı məcmu əlaqələri başa düşülür. Müəssisənin quruluşu onun təsisçiləri tərəfindən, müəssisədaxili bölmələrin (məsələn, sexlərin) quruluşu isə müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən müəyyən edilir. **Müəssisənin istehsal quruluşu istehsal bölmələri arasındakı nisbətləri və qarşılıqlı əlaqələri, sexlər və istehsal sahələri arasında əmək bölgüsünü (kooperasiyanı), müəssisənin məhsul buraxılışında onların rolunu müəyyən etməyə imkan verir.**

Müəssisənin istehsal quruluşunu və onda baş verən dəyişiklikləri xarakterizə etmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur:

- müəssisənin ümumi məhsul buraxılışında ayrı-ayrı istehsal bölmələrinin xüsusi çəkisi;
- müəssisədə işləyənlərin ümumi sayında bu və ya digər istehsal bölməsində çalışan işçilərin payı;
- müəssisənin əsas istehsal fondlarının ümumi dəyərində ayrı-ayrı istehsal bölmələrinin xüsusi çəkisi.

Buraxılan məhsulun həcmi göstəricisi müəssisənin istehsal quruluşunu daha dəqiq xarakterizə edir. Çünki müəssisənin məhsul buraxma qabiliyyətinin artırılmasında istehsal bölmələrinin rolu yalnız mövcud işçilərin sayından və əsas fondların dəyərindən deyil, eyni zamanda onlardan istifadə səviyyəsindən də asılıdır.

Müəssisənin istehsal quruluşu müxtəlif iqtisadi, təşkilati və texniki amillərin təsiri altında formalaşır ki, bu amilləri də bir neçə qrupa – makroiqtisadi, sahə və regional amillər qruplarına bölmək olar.

Makroiqtisadi amillər müəssisənin istehsal strukturunun kompleksliyini və tamlığını müəyyən edir. Bu amillərə ölkə itisadiyyatındakı sahələrin tərkibi, onların diferensasiya dərəcəsi, xarici ticarət əlaqələri və s. aiddirlər.

Müəssisənin quruluşuna, onun mənsub olduğu sahənin ixtisaslaşma səviyyəsi, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin yerinə yetirilməsi imkanları, sahədə təchizat və satışın təşkili xüsusiyyətləri, başqa digər sahələrin xidmətləri ilə təmin olunma səviyyəsi kimi **sahə amilləri** də təsir göstərir.

Müəssisənin quruluşuna təsir göstərən **regional amillər** onun (müəssisənin) müxtəlif kommunikasiyalarla: qaz və su kəmərlərilə, nəqliyyatla, rabitə vasitələri ilə və s. təmin olunması ilə əlaqədardır.

Yuxarıda qeyd olunan makroiqtisadi, sahə və regional amillərin məcmusu müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi xarici mühiti əmələ gətirirlər.

Müəssisənin quruluşunun formalaşmasına aşağıdakı **müəssisədaxili amillər** də öz təsirlərini göstərirlər:

a) **istehsalın həcmi** artdıqca müəssisənin həm əsas istehsal, həm qeyri-istehsal bölmələrinin sayının, ölçüsünün və onlarda çalışan işçilərin sayının çoxalması, bölmələrin tərkibinin dəyişməsi nəticəsində müəssisənin istehsal quruluşu mürəkkəbləşir.

b) istehsalın ixtisaslaşdırılması və kooperativləşdirilməsi səviyyəsi yüksəldikcə müəssisələrin istehsal quruluşu sadələşir;

c) məhsulun nomenklaturası məhdud olduqda müəssisənin istehsal quruluşu sadə, geniş olduqda isə, əksinə, mürəkkəb olur;

d) istehlak olunan xammal və materialların növü, çeşidi müəssisənin istehsal quruluşuna dolayı yolla təsir edir. Məsələn, xammal və materialların ölçüsü (qabariti) və forması anbarların sayına və həcminə, nəqliyyat vasitələrinin növlərinə təsir göstərir;

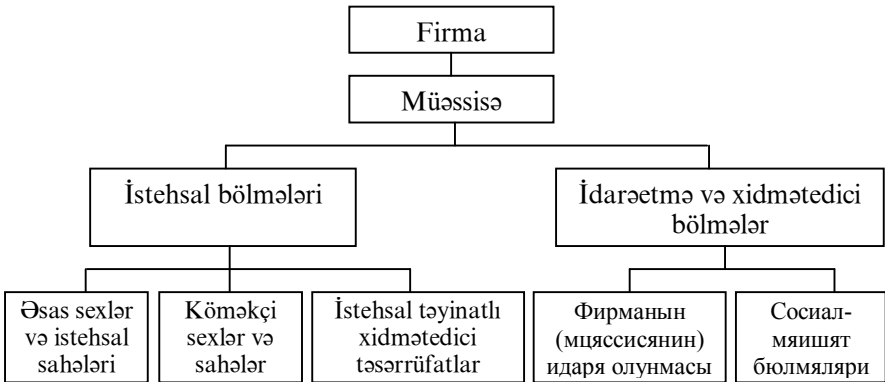
e) istehsala texniki xidmətin təşkili səviyyəsi yüksək olarsa, yəni istehsala texniki xidmət ixtisaslaşdırılmış müəssisələr, sexlər və briqadalar tərəfindən həyata keçirilərsə, onda müəssisədə köməkçi və xidmətedici sex və təssərrüfatların sayı azalır;

f) məhsulun konstruktiv quruluşu və onun hazırlanması texnologiyası nə qədər mürəkkəb olarsa, onda müəssisədə əlavə bölmələrin yaradılması zərurəti yaranır və s.

Müəssisənin istehsal, idarəetmə və xidmətedici bölmələrinin tərkibi və qarşılıqlı əlaqəsi onun təşkilati strukturunu əmələ gətirir. Firmanın (müəssisənin) təşkilati strukturu aşağıda verilmiş şəkil 2.1-dəki kimi olur.

Müəssisənin əsas struktur vahidi sexdir. **Sex müəssisənin inzibati baxımdan xüsusiləşmiş həlqəsi olmaqla, texnoloji baxımdan istehsal prosesinin – məhsul istehsalının – müəyyən mərhələsi məhz burada yerinə yetirilir.** Bir qayda olaraq sexlər texnoloji proseslərin

vəhdətliyi, ərazi bütövlüyü və ixtisaslaşdırılması ilə xarakterizə olunurlar.

Şəkil 2.1. Firmanın (müəssisənin) təşkilati strukturu

Müəssisənin tərkibinə daxil olan sexlər məhsulun hazırlanmasında iştirakına görə aşağıdakı dörd qrupa bölünürlər:

1) əsas sexlər – xammal və materialların hazır məhsula çevrilməsi üzrə texnoloji prosesin hansısa mərhələsinin bilavasitə yerinə yetirilməsi ilə məşğul olurlar. Əsas sexlərin istehsal imkanları müəssisənin məhsulburaxma qabiliyyətini müəyyən edir. Əsas sexlərə misal olaraq maşınqayırma zavodlarında hazırlıq, mexaniki emal və yığma sexlərini; metallurgiya kombinatlarında domna, marten, yayma (prokat), koks sexlərini; toxuculuq fabriklərində işə ayirici, toxucu və naxışurma sexlərini göstərmək olar;

2) köməkçi sexlər – bilavasitə məhsul istehsalı ilə məşğul olmurlar, lakin əsas sexlərin normal fəaliyyət göstərmələri üçün bütün zəruri şəraiti yaradırlar.

Köməkçi sexlərə misal olaraq alət, təmir, model və s. sexləri göstərmək olar;

3) xidmətedici sexlər də – bilavasitə məhsulun hazırlanması ilə məşğul olurlar, lakin onlar həm əsas və həm də köməkçi sexlərin normal fəaliyyət göstərmələri üçün şərait yaradırlar. Xidmətedici sexlərə misal olaraq nəqliyyat və enerji sexlərini, kompressor stansiyalarını, eksperimental sexləri, su təchizatını, anbar təsərrüfatını və s. göstərmək olar;

4) yardımçı sexlər – əsas sexlərin istehsal tullantılarından təkrar istifadə edilməsi (təkrar istehsalı) məqsədilə yaradılır və onlar müəssisədə hazırlanan məhsulların maya dəyərinin aşağı salınmasında mühüm rol oynayırlar. Belə sex və təsərrüfatlara misal olaraq tara hazırlayan sexləri, işlənmiş yağların regenerasiyası ilə məşğul olan sexləri göstərmək olar.

Müəssisə sexlərinin özləri də ayrı-ayrı istehsal sahələrindən (sexli quruluşa malik olan müəssisələrdə) ibarət olurlar. **İstehsal sahəsi – texnoloji cəhətdən həmcins əməliyyatlar yerinə yetirən və ya məhsulun hər hansı bir hissəsini hazırlayan iş yerlərinin məcmusundan ibarətdir.** Məhsulun hazırlanmasında iştirak etmələrinə görə istehsal sahələri əsas, köməkçi və xidmətedici sahələrə bölünürlər.

Fəhlənin əmək fəaliyyəti üçün zəruri olan vasitələrlə (dəzgah, maşın, alət və s.) təchiz olunmuş və istehsal meydançasının hüdudlanmış hissəsinə – fəhlənin əmək fəaliyyəti zonasına – **iş yeri deyilir.**

Sənaye müəssisələrinin istehsal strukturunun texnoloji, predmet (əşya) və qarışıq tipləri mövcuddur.

İstehsalın strukturunun texnoloji tipində sex həmcins texnoloji əməliyyatların yerinə yetirilməsi üzrə ixtisaslaşır. Məsələn, maşınqayırma müəssisəsində tökmə, dəmirçi, mexaniki emal, yığma və s. sexlər.

İstehsalın strukturunun əşya (predmet) tipində sexlər müəyyən məmulatların və ya onların hissələrinin hazırlanması üzrə ixtisaslaşırlar. Məsələn, avtomobil zavodunda mühərrik, neftmaşınqayırma zavodunda reduktor, ştanq və s. hazırlanması üzrə ixtisaslaşmış sexlər.

İstehsal strukturunun qarışıq tipində qeyd edilən tiplərin hər ikisinin – texnoloji və predmet – elementləri iştirak edir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid müəssisə strukturunun bazar münasibətlərinə uyğunlaşmasını, onun bütün bölmələrinin işinin yenidən qurulmasını tələb edir. **Bazar münasibətləri şəraitində işləyən müəssisənin çevik və yığcam idarə aparatı, güclü və səriştəli marketing bölməsi, peşəkar heyəti olan maliyyə, mühasibat və hüquq şöbələri olmalıdır.** Lakin bunlar bazara işləmək üçün vasitələrdir, son məqsəd deyil. Əsas məsələ isə müəssisənin istehsal strukturunun, istehsal aparatının bazara uyğunlaşdırılmasıdır.

Müasir dövrdə ölkə sənayesində müəssisələrin restrukturizasiyası keçirilməli və hər birinin bazarda yeri və rolu müəyyən edilməlidir. Bu ona görə vacibdir ki, hər bir müəssisə özünün bazara daxil olma imkanını bilməli, daha doğrusu, məhsul istehsal etmək və xidmət göstərə bilmək, rəqabətə dözmək qabiliyyətini əvvəlcədən özü üçün müəyyənləşdirməlidir. Məhz bundan sonra həmin

müəssisə onu əhatə edən – qanunvericiliklə onun üçün müəyyən olunmuş – iqtisadi, sosial, hüquqi norma və normativlərdən istifadə etməklə öz fəaliyyətində təşəbbüskarlıqla sərbəstlik göstərə bilər, istehsalın səmərəliliyini yüksəldər, gəlirliyini təmin etmiş olar.

Müəssisələrin restrukturizasiyasının keçirilməsi, bütün başqa amillərlə yanaşı, onların makroiqtisadi sabitlik şəraitində hansı istiqamətlərdə təkmilləşəcəyi (sanasiya, rekonstruksiya, istehsal strukturunun dəyişdirilməsi və s.) məsələlərin həllinə və bununla da mikroiqtisadi səviyyədə iqtisadi inkişafa nail olmaq istiqamətində öz imkanlarını reallaşıdırma bilirlər.

Bütün bunlar, nəticə etibarilə, istehsal müəssisələrinin – milli iqtisadiyyatın əsası kimi – ölkənin sosial-iqtisadi inkişafındakı rol və əhəmiyyətini artırma bilər.

5. Müəssisənin yaradılması və ləğvi

Müəssisə əmlak mülkiyyətçisinin (mülkiyyətçilərinin), yaxud onun (onların) vəkili etdiyi orqanın, müəssisənin, təşkilatın qərarı ilə yaradıla bilər. Müəssisənin təsisçisi aşağıdakılar ola bilər:

1. Dövlət əmlakını idarəetməyə vəkili edilmiş dövlət orqanları;
2. Azərbaycan Respublikasının fiziki və hüquqi şəxsləri;
3. Xarici dövlətlər;
4. Əcnəbi ölkələrin vətəndaşları;
5. Beynəlxalq təşkilatlar.

Müəssisə yaradılarkən təsisçilər, habelə müəssisə və təsisçi (təsisçilər) arasındakı qarşılıqlı münasibətləri tənzimləmək məqsədilə təsis müqaviləsi tərtib olunur. Təsis müqaviləsində müəssisənin adı və növü, təsisçilər haqqında məlumat, Nizamnamə fondu, hər təsisçinin bu fondadakı payı, öhdəliklər, mənfəətin bölüşdürülməsi qaydası və s. göstərilir.

Fərdi və dövlət müəssisələri təsis edilərkən təsis müqaviləsi tərtib edilmir.

Mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələr nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərirlər.

Müəssisənin nizamnaməsi təsisçisi bir fiziki və ya hüquqi şəxs olduqda onun özü tərəfindən, müəssisənin təsisçiləri iki və daha çox olduqda isə təsisçilərin ümumi yığınağı tərəfindən qəbul edilir.

Müəssisənin nizamnaməsində müəssisənin adı və növü, hüquqi ünvanı, təsisçilər haqqında məlumat, müəssisənin hüquq və vəzifələri, Nizamnamə fondu, fəaliyyətinin məzmunu və məqsədi, idarəetmə və nəzarət orqanları, səlahiyyəti, müəssisə əmlakının yaranması və mənfəətin (gəlirin) bölüşdürülməsi qaydası, yenidən təşkil olunmanın şərtləri, müəssisənin fəaliyyətinin dayandırılması və ləğvi məsələləri göstərilir.

Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçdikdən sonra müəssisə yaradılmış hesab olunur. Müəssisənin dövlət qeydiyyatından keçməsi üçün təsisçi tərəfindən aşağıda göstərilən sənədlər təqdim edilir:

a) təsisçinin ərizəsi. Ərizə təsisçi (bir neçə təsisçi olduqda isə, bütün təsisçilər) və ya onun (onların)

müvafiq qaydada vəkil etdiyi şəxs tərəfindən imzalanır və notariat qaydasında təsdiqlənir.

b) təsis sənədləri dövlət qeydiyyatından keçmək istəyən müəssisənin təsisçisi (təsisçiləri) və ya onun (onların) səlahiyyətli nümayəndəsi tərəfindən təsdiq edilmiş nizamnaməsi, həmin müəssisənin yaradılması və nizamnaməsinin təsdiq olunması haqqında qərar (qərarada qeydiyyatdan keçmək istəyən müəssisənin təsisçiləri tərəfindən onun təsis edilməsi niyyəti, birləşmə, ayrılma və bölünmə zamanı yeni müəssisə yaradılarkən yenidən təşkilin şərtləri, nizamnamənin təsdiq edilməsi, qanuni təmsilçi və onun səlahiyyətləri, habelə təsisçilər tərəfindən zəruri hesab edilən digər məsələlər göstərilir və bu qərar bütün təsisçilər tərəfindən imzalanır);

c) dövlət rüsumunun ödənilməsi haqqında sənəd;

ç) təsisçi hüquqi şəxs olduqda onun dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnaməsinin (dövlət reyestrindən çıxarışın) və nizamnaməsinin notariat qaydasında təsdiq olunmuş surəti;

d) icraedici və sərəncamverici səlahiyyətlərə malik olan qanuni təmsilçinin adı, soyadı, atasının adı, yaşayış yeri barədə məlumatları əks etdirən və onun təmsilçilik səlahiyyətini təsdiq edən sənəd, habelə notariat qaydasında təsdiq olunmuş imza nümunələri;

e) dövlət qeydiyyatından keçmək istəyən müəssisənin hüquqi ünvanını təsdiq edən sənəd.

Yenidən təşkil nəticəsində yaradılan müəssisələrin dövlət qeydiyyatına alınması barədə ərizəyə habelə aşağıdakı əlavələr edilir:

- yenidən təşkil haqqında qərar;
- təhvil aktı və ya bölünmə balansı;
- mətbuatda müvafiq elanın dərc olunması barədə məlumat.

Respublikada müəssisənin dövlət qeydiyyatı, bir qayda olaraq, 40 gündən gec olmayaraq həyata keçirilir. Dövlət qeydiyyatına alınması üçün ərizə və ona əlavə edilməli olan sənədlər Ədliyyə Nazirliyinə təqdim olunduqdan sonra, bu orqan 30 gün müddətində onların Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, "Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı və dövlət reyestri haqqında" qanuna və digər qanunvericilik aktlarına uyğunluğunu yoxlayır. Müstəsna hallarda, yoxlama zamanı əlavə araşdırma aparılması zərurəti yarandıqda, bu müddət daha 30 günə qədər uzadıla bilər. Təqdim edilmiş sənədlərdə müəssisənin dövlət qeydiyyatına alınması üçün imtinaya səbəb olmayan çatışmazlıqlar aşkar edildikdə, bu çatışmazlıqların 20 gün müddətində aradan qaldırılması üçün həmin sənədlər geri qaytarılır. Bu zaman imtinaya səbəb olmayan bütün çatışmazlıqlar qeydiyyat orqanı tərəfindən eyni vaxtda aşkar olunmalı və aradan qaldırılması üçün müraciət edənə təqdim olunmalıdır.

Dövlət qeydiyyatını həyata keçirən orqan tərəfindən təqdim edilmiş sənədlər yoxlanıldıqdan və ya həmin sənədlərdə aşkar edilmiş çatışmazlıqlar aradan qaldırıldıqdan sonra, 10 gündən gec olmayaraq, müəssisə dövlət qeydiyyatından keçirilir və ona dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə və ya dövlət qeydiyyatına alınmasından imtina (qanunvericiliyin

həmin imtinaya səbəb olmuş müddəaları göstərilməklə və izah edilməklə) barədə yazılı məlumat verilir.

Müəssisəyə, onun yuxarıda qeyd olunan müddətdə, dövlət qeydiyyatına alınmasından imtina barədə cavab verilmədikdə, həmin müəssisə dövlət qeydiyyatına alınmış hesab olunur. Bu halda qeydiyyat orqanı 10 gündən gec olmayaraq müəssisəyə dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə verməlidir.

Müəssisənin dövlət qeydiyyatı haqqında məlumat Azərbaycan Respublikasının uçot vahidlərinin dövlət reyestrinə daxil edilmək üçün qeydiyyat orqanı tərəfindən Maliyyə Nazirliyinə, Dövlət Statistika Komitəsinə və müəssisənin yerləşdiyi ərazinin Dövlət vergi müfəttişliyi orqanına göndərilir.

Müəssisənin ləğvi və yenidən təşkil edilməsi (birləşdirilməsi, bölünməsi, ayrılması, çevrilməsi) əmlak mülkiyyətçisinin, müvafiq müəssisələr yaratmağa vəkil edilən orqanın, yaxud arbitraj məhkəməsinin qərarı ilə həyata keçirilir.

Müəssisə yenidən təşkil olunduqda və ya ləğv edildikdə mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq işdən çıxarılan işçilərin hüquqlarının və mənafeələrinin gözlənilməsinə təminat verilir.

Bir müəssisənin digəri ilə birləşdirildiyi hallarda onların hər birinin bütün əmlak hüquqları və öhdəlikləri birləşmə nəticəsində yaranan müəssisəyə keçir.

Müəssisə bölündükdə onun əmlak hüquqları və öhdəlikləri bölüşdürücü akt (balans) üzrə uyğun hissələrdə yaranan yeni müəssisələrə verilir.

Müəssisədən bir, yaxud bir neçə yeni müəssisə ayrıldıqda bölüşdürücü akt (balans) üzrə onların hər birinə, müəssisənin uyğun hissələrdə bölünmüş əmlak hüquqları və öhdəlikləri keçir.

Bir müəssisə başqasına çevrildikdə əvvəlki müəssisənin bütün əmlak hüquqları və öhdəlikləri yeni yaranan müəssisəyə həvalə olunur.

Müəssisə aşağıdakı hallarda ləğv edilə bilər:

– onun təsisçilərinin (iştirakçılarının) və ya müəssisənin nizamnamə ilə vəkil edilmiş orqanının qərarı ilə, o cümlədən müəssisənin mövcudluğu üçün nəzərdə tutulan müddətin qurtarması və ya yaradılması zamanı qarşıya qoyulan məqsədin əldə edilməsi ilə əlaqədar olaraq;

– müəssisənin yaradılması zamanı yol verilmiş qanunvericilik pozuntuları ilə əlaqədar onun qeydiyyatının məhkəmə tərəfindən etibarsız sayıldığı halda;

– lazımi xüsusi icazə (lisenziya) olmadan fəaliyyət və ya qanunla qadağan edilmiş fəaliyyət həyata keçirildikdə və ya qanunvericilik digər şəkildə dəfələrlə və ya kobudcasına pozulduqda və ya ictimai birlik və ya fond onun nizamnamə məqsədlərinə zidd fəaliyyətlə müntəzəm məşğul olduqda məhkəmənin qərarı ilə.

Müəssisə müflis olma nəticəsində də ləğv edilir. Əgər ləğv edilən müəssisənin əmlakının dəyəri kreditorların tələblərinin ödənilməsi üçün yetərli deyildirsə, o yalnız müflis olma nəticəsində ləğv edilə bilər.

Müəssisənin ləğvi haqqında qərar qəbul etmiş müəssisənin təsisçiləri (iştirakçıları) və ya nizamnamə ilə

buna vəkil edilmiş orqanı bu barədə müəssisələrin dövlət qeydiyyatını həyata keçirən orqana (Ədliyyə Nazirliyinə) ləngimədən məlumat verməyə borcludurlar. Həmin orqan isə müəssisənin ləğv prosesində olduğu barədə məlumatları müəssisələrin dövlət reyestrinə daxil edir.

Müəssisənin ləğvi haqqında qərar qəbul etmiş müəssisənin təsisçiləri (iştirakçıları) və ya nizamnamə ilə buna vəkil edilmiş orqanı ləğvetmə komissiyasını (təsviyəçini) təyin edir, ləğvetmə qaydasını və müddətlərini müəyyənləşdirirlər.

Ləğvetmə komissiyasının təyin edildiyi andan müəssisənin işlərini idarə etmək səlahiyyətləri ona keçir. Ləğvetmə komissiyası ləğv edilən müəssisənin adından məhkəmədə çıxış edir.

Müəssisənin ləğvi qaydası aşağıdakı kimidir:

1. Ləğvetmə komissiyası müəssisənin dövlət qeydiyyatı haqqında məlumatın dərc edildiyi mətbuat orqanlarında onun ləğv edilməsi və kreditorlarının tələblərinin bildirilməsi qaydası və müddəti haqqında məlumat dərc etdirir. Bu müddət ləğvetmə haqqında məlumatın dərc edildiyi gündən etibarən iki aydan az ola bilməz. Ləğvetmə komissiyası kreditorları aşkar etmək və debitor borcunu almaq üçün tədbirlər görür, habelə müəssisənin ləğvi haqqında kreditorlara bildiriş göndərir.

2. Kreditorların tələblərinin irəli sürülməsi müddəti qurtardıqdan sonra ləğvetmə komissiyası aralıq ləğvetmə balansını tərtib edir. Balansa ləğv edilən müəssisənin əmlakının tərkibi, kreditorların irəli

sürdükləri tələblərin siyahısı, habelə bu tələblərə baxılması nəticələri haqqında məlumatlar daxil edilir. Aralıq ləğv etmə balansını müəssisənin ləğvi haqqında qərar qəbul etmiş müəssisənin təsisçiləri (iştirakçıları) və ya nizamnamə ilə buna vəkil olunmuş orqanı təsdiq edir.

3. Əgər ləğv edilən müəssisədə olan pul vəsaiti kreditorların tələblərini ödəmək üçün yetərli deyildirsə, ləğv etmə komissiyası müəssisənin əmlakını açıq hərracda satır.

4. Ləğv edilən müəssisənin kreditorlarına pul vəsaitini ləğv etmə komissiyası aşağıda qeyd olunan növbəlik qaydasında, aralıq ləğv etmə balansına uyğun olaraq, onun təsdiq edildiyi gündən başlayaraq ödəyir.

Müəssisə ləğv edilərkən onun kreditorlarının tələbləri aşağıdakı növbə ilə ödənilir:

Birinci növbədə ləğv edilən müəssisənin əmlakının girov qoyulması ilə təmin edilmiş öhdəliklər üzrə kreditorların tələbləri ödənilir;

İkinci növbədə müvafiq vədəli ödənişlərin kapitallaşdırılması yolu ilə o fiziki şəxslərin tələbləri ödənilir ki, ləğv edilən müəssisə onların qarşısında həyata və ya sağlamlığa zərər vurulması üçün məsuliyyət daşıyır;

Üçüncü növbədə işdən çıxma müavinətlərinin verilməsi, əmək müqaviləsi üzrə işləyən şəxslərin əməyinin ödənilməsi və müəlliflik müqavilələri üzrə haqların ödənilməsi üzrə hesablaşmalar aparılır;

Dördüncü növbədə büdcəyə məcburi ödənişlər üzrə borc ödənilir;

Beşinci növbədə qalan kreditorlar ilə hesablaşmalar aparılır.

Hər növbənin tələbləri özündən əvvəlki növbənin tələbləri tam ödənildikdən sonra yerinə yetirilir.

Ləğvetmə komissiyası kreditorun tələblərini ödəməkdən imtina etdikdə və ya onlara baxmaqdan boyun qaçırıqda kreditorun, müəssisənin ləğvetmə balansını təsdiq edilənədək, ləğvetmə komissiyasına qarşı iddia ilə məhkəməyə müraciət etmək hüququ vardır.

Ləğvetmə komissiyasının tələblər irəli sürülməsi üçün müəyyənləşdirdiyi müddət qurtarıqdan sonra kreditorun bildirdiyi tələblər vaxtında bildirilmiş tələblər ödənildikdən sonra ləğv edilən müəssisənin qalan əmlakından ödənilir.

Ləğv edilən müəssisənin kreditorlarının ləğvetmə komissiyası tərəfindən qəbul edilməmiş tələbləri kreditorun iddia ilə məhkəməyə müraciət etmədiyi hallarda, habelə məhkəmə qərarı ilə kreditora ödənilməsindən imtina edilmiş tələbləri ödənilmiş sayılır.

Kreditorlar ilə hesablaşmalar başa çatdıqdan sonra ləğvetmə komissiyası ləğvetmə balansını tərtib edir. Həmin balans müəssisənin ləğvi haqqında qərar qəbul etmiş müəssisənin təsisçiləri (iştirakçıları) və ya nizamnamə ilə buna vəkil edilmiş orqanı təsdiq edir. Ləğvetmə komissiyası təsdiq olunmuş ləğvetmə balansını müəssisələrin dövlət qeydiyyatını həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti orqanına (Ədliyyə Nazirliyinə) göndərir.

Kreditorların tələbləri ödənildikdən sonra müəssisənin qalan əmlakı, əgər müəssisənin nizamnaməsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, onun təsisçilərinə (iştirakçılarna) verilir.

Müəssisənin ləğvi bu bərdə qeydiyyatın müəssisələrin dövlət reyestrinə daxil edildiyi andan başa çatmış, müəssisə isə özünün mövcudluğuna son qoymuş sayılır.

Məfhumlar və anlayışlar

Firma

Hüquqi şəxs

Fərdi müəssisə

Tam ortaqlıq

Kommandit ortaqlıq

Məhdud məsuliyyətli müəssisə

Əlavə məsuliyyətli müəssisə

Səhmdar cəmiyyət

Törəmə müəssisə

Asılı müəssisə

Müəssisənin quruluşu

Sanasiya

Özünüoxlama sualları

- 1. Müəssisənin əsas əlamətləri hansılardır?*
- 2. Müəssisənin hansı təşkilati-hüquqi formaları var?*
- 3. Təsərrüfat ortaqlıqları və təsərrüfat cəmiyyətləri arasındakı fərq nədən ibarətdir?*

4. *Qapalı səhmdar cəmiyyətləri ilə açıq səhmdar cəmiyyətlərinin fərfini izah edin.*

5. *Müəssisələr hansı əlamətlər üzrə təsnifləşdirilir və bu əlamətlər üzrə müəssisələrin hansı növlərini var?*

6. *Müəssisənin quruluşunun mahiyyətini və onun növlərini izah edin.*

7. *Müəssisənin quruluşuna hansı amillər təsir göstərir?*

8. *Müəssisənin yaradılması və ləğvi prosedurasını izah edin.*

Fəsil 3. Müəssisədə istehsal prosesi və onun təşkili

1. İstehsal prosesinin mahiyyəti
2. İstehsal tsikli və onun tərkibi
3. Müəssisədə istehsal prosesinin təşkili
4. Müəssisədə istehsalın təşkili formaları

1. İstehsal prosesinin mahiyyəti

Müəssisə iqtisadiyyatına dair məsələlərin daha dərindən dərk olunması üçün müəssisədə həyata keçirilən istehsal prosesinin mahiyyətinin və onun təşkili məsələlərinin öyrənilməsi çox vacibdir.

İqtisadçı üçün istehsal prosesini öyrənmək zərurəti müəssisədə təbiiq olunan texnika və texnologiyanın müəssisə iqtisadiyyatı ilə dialektik vəhdətdə olmağından irəli gəlir. **İstehsal prosesinin elementlərindən – əmək vasitələri, əmək cisimləri və iş qüvvəsindən – istifadə olunmasının təşkili vəziyyəti, nəticə etibarilə, müəssisə iqtisadiyyatının inkişaf imkanlarının səviyyəsini müəyyən edir.**

Mühüm sənaye sahələrinə mənsub müəssisələrin istehsal prosesi haqqında ümumi bilikləri mənimsəməklə iqtisadçı, həm müəssisənin bütünlükdə və həm də onun istehsal sekləri və sahələrinin iqtisadi və təsərrüfat fəaliyyətini dərindən təhlil edə,

mövcud vəziyyətlə bazarın tələblərinin uyğunluğu səviyyəsini müqayisəli şəkildə öyrənmək imkanı qazana bilər.

Öz-özlüyündə aydındır ki, burada sənaye müəssisələrində istehsalın təşkilindən müfəssəl deyil, onun ən ümumi məsələlərdən bəhs olunacaqdır.

İstehsal prosesinin təşkilinin mükəmməlliyi, tətbiq olunan texnika və texnologiyanın müasirliyi, son olaraq, rəqabət qabiliyyəti yüksək, dəyəri (qiyməti) nisbətən aşağı olan məhsullar istehsalı üçün həlledici rol oynayır. İstehsal prosesi nədir?

İstehsal prosesi əsas, köməkçi və xidmətedici əmək və habelə təbii proseslərin məcmusu olub, onların qarşılıqlı təsiri və əlaqələri vasitəsilə xammal və ya materialın hazır məhsula çevrilməsi texnologiyasıdır.

Başqa sözlə, müəssisənin istehsal prosesi əmək cisimlərinin (xammal, material və s.-nin) hazır məhsula çevrilməsinə yönəldilmiş müxtəlif maşın və avadanlıqların vasitəsilə həyata keçirilən texnoloji əməliyyatları özündə birləşdirir, onların məcmusudur. İstehsal prosesi məhsulun istehsalı ilə bağlı, insanların silahlandıqları texnika vasitəsi ilə əmək cisimlərinə yönəltdiyi məqsədyönlü, qarşılıqlı təsir və əlaqələri olan işlərin vəhdətidir.

Müəssisədə istehsal prosesinin özü də müstəqil, lakin bir-birilə bağlı olan mərhələlərə bölünür. Məsələn, ayaqqabı fabrikində belə mərhələlərə – ştamplama, biçmə və tikiş, yaxud maşınqayırmada tökmə, mexaniki emal və yığma prosesləri həmin istehsalların müxtəlif mərhələləridir. İstehsal prosesinin hər bir mərhələsi, məxsusi (yaxud xüsusi) proseslərdən ibarət olur. Xüsusi proseslər məhsul istehsalının müəyyən mərhələsinin bitkinliyi ilə xarakterizə olunur (məsələn, tökmə sexində – torpağın hazırlanması, formanın (qəlibin) qurulması, metalın əridilməsi, ərintinin qəliblərə tökülməsi və s.). Xüsusi proseslər özü də texnoloji (əsas) və köməkçi əməliyyatlara bölünürlər.

Əməliyyat – istehsal prosesinin xüsusiləşdirilmiş tərkib hissəsi olmaqla – bir iş yerində bir və ya bir neçə işçi tərəfindən əmək predmeti (xammal, material, yarımfabrikat) üzərində ardıcıl yerinə yetirilən işlərin cəmindən ibarətdir.

İstehsal prosesinin əməliyyatlara şaxələnməsi və hər bir əməliyyatın tərkibi istehsalın miqyası və ixtisaslaşdırma səviyyəsindən, tətbiq olunan texnika və texnologiyadan və habelə istehsalın təşkilindən asılıdır.

Texnoloji baxımdan əməliyyatlar keçidlərə (fazalara) bölünürlər.

Keçidlər (fazalar) – istehsal prosesinin texnoloji baxımdan həmcins, təşkilati baxımdan ayrılmaz hissəsi olub, əmək predmetinin emalı üçün istifadə olunan istehsal komponentlərinin və avadanlıqların tərkibcə və habelə sonuncuların iş rejimlərinin sabitliyi ilə səciyələndir.

Əməliyyatlar fəhlə əməyinin strukturu baxımından həm də fəndlərə və əməllərə bölünür.

Məsələn, tornaçı fəhlənin pəstahı qaldıraraq torna dəzgahının başlığına qoyması, açarlarla onu başlığa bərkitməsi, dəzgahı işə salması, kəsici aləti – pəstahı yonmaq üçün – ona yaxınlaşdırması, yonması, yonmadan sonra qismən emal olunmuş pəstahı başlıqdan açarlarla açması, pəstahı başlıqdan çıxarıb yerə qoyması – bütün bunların hər biri ayrı-ayrılıqda əməliyyatlardır.

Fənd, fəhlənin əmək fəndi – müəyyən məqsədli təyinatı olan və fəhlə tərəfindən yerinə yetirilən bitkin, tamamlanmış hərəkətlərin məcmusudur.

Əməl – fəndin bir hissəsi olmaqla fəhlənin özünün bir neçə fiziki hərəkətinin (bədən, əl, barmaq və s.) və ya hərəkətlər kompleksinin hər hansı predmetin götürülməsi və ya onun yerinin dəyişdirilməsi ilə bağlı görülən işdir.

Fasiləsiz istehsallarda əməliyyatın uzunluğu, şərti olaraq, bir iş növbəsinin müddəti qədər qəbul olunmuşdur. Texnoloji (əsas) proses əmək predmetlərində müəyyən dəyişikliklərin (fiziki, mexaniki, kimyəvi və s.) baş verməsinə səbəb olan əməliyyatlar məcmusudur. Köməkçi əməliyyatlar isə texnoloji əməliyyatların yerinə yetirilməsi üçün şəraitin yaradılmasına istiqamətlənən (məsələn, əmək predmetlərinin bir iş yerindən digərinə hərəkəti, emal edilən detalların ölçülərinə nəzarət və s.) hərəkətlərin məcmusudur.

Məhsulun istehsalında əmək (texnoloji və köməkçi) prosesləri ilə yanaşı, təbii proseslərdən də (məsələn, xəmirin qızcırması, ağacın, rənglənmiş maşınların boyasının quruması və s.) istifadə zərurəti yaranır. Əgər əmək prosesi bilavasitə işçilər tərəfindən yerinə yetirilirsə, təbii proseslər işçilərin müdaxiləsi olmadan, təbii yolla, öz-özünə baş verir. Təbii prosesin vaxt reqlamentinə düzgün əməl olunması çox vacibdir; onu süni şəkildə sürətləndirmək prosesin əhəmiyyətini azalda, işin keyfiyyətini pisləşdirə bilər.

Beləliklə, məhsulun hazırlanması üzrə istehsal prosesi texnoloji (əsas) və köməkçi əməliyyatların və təbii proseslərin məcmusundan ibarətdir.

Əməliyyatların tempi və taktı istehsal prosesinin əsas parametrlərindəndir. Əməliyyatın tempi vaxt vahidi ərzində əməliyyata daxil olan (və ya əməliyyatdan çıxan) detalların sayını, takt isə materialın və ya materiallar partiyasının əməliyyatda qaldığı vaxtı özündə əks etdirir.

Məhsulun hazırlanmasındakı roluna görə də istehsal özü də əsas, köməkçi və xidmətedici istehsal proseslərinə ayrılır. Lakin xammal və materialın hazır məhsula çevrilməsi işində onların rolu eyni olmur.

Əsas (texnoloji) istehsal prosesi emal edilən məmulatın formasının, ölçülərinin və daxili strukturunun dəyişdirilməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Əsas istehsal prosesini bəzən texnoloji proses də adlandırırlar və burada elmi cəhətdən heç bir qəbahətə yol verilmir. Texnoloji prosesin xarakterini, bir qayda olaraq, istehsalın təşkilatı şərtləri – texnoloji ardıcılığa görə avadanlıqların istehsal meydançalarında düzgün quraşdırılması, anbarların təyinatı və onların məkanca düzgün yerləşdirilməsi, nəqliyyat marşrutlarının istiqaməti və uzunluğu müəyyən edir. Əsas istehsal proseslərinə, məsələn, maşınqayırma müəssisələrində detalların mexaniki (yoma, pardaxlama, cilalama və s.) və termiki (qızdırmaq və s.) emalını, onların (detaiların) yığılmasını (quraşdırılmasını) və s. misal göstərmək olar.

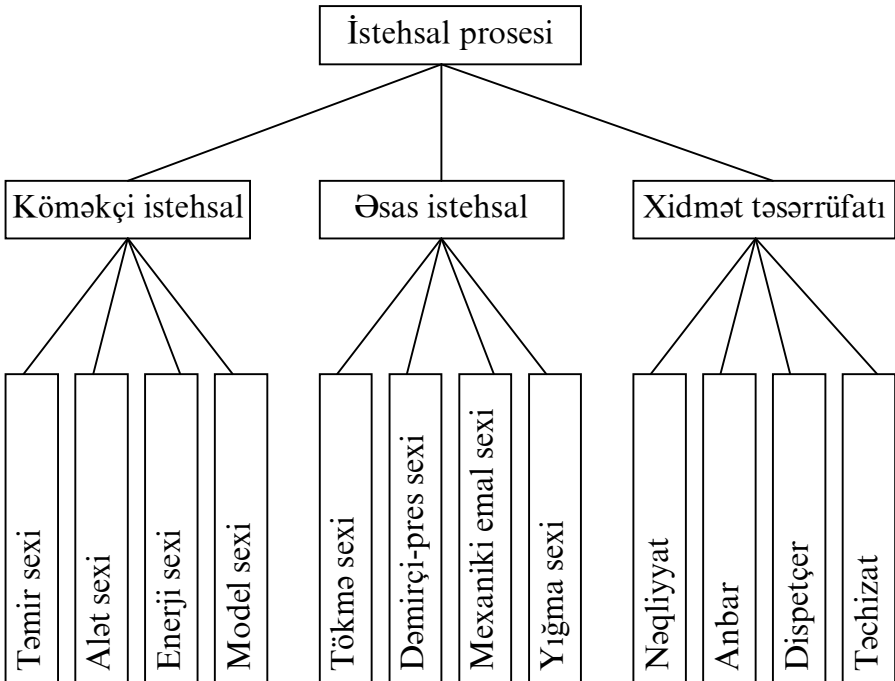
Köməkçi və xidmətedici istehsal prosesləri məhsulun hazırlanmasında bilavasitə iştirak etmirlər, lakin əsas (texnoloji) pro-

sesin yerinə yetirilməsinə şəraitin yaradılması onlar tərəfindən həyata keçirilir. Əsas istehsal köməkçi və xidmətedici proseslərsiz keçinə bilməzlər. Köməkçi sexlərin istehsal etdikləri məmulatlar əsas istehsalda istifadə olunmaqla son məhsulun istehsalına yardım göstərilir. Köməkçi istehsalın məhsullarına alət, şamp, tərtibat, bütün enerji növlərini və tara istehsalını misal gətirmək olar.

Maşınqayırma müəssisəsində xidmətedici proseslərə nəqləməni, hazır məhsulun anbarlaşdırılmasını, müəssisədaxili təchizatı, laboratoriya sınaqlarını və s. aid etmək olar. Bu proseslər də məhsul istehsalında dolayı yolla iştirak edirlər, başqa sözlə əsas istehsala xidmət göstərilir.

Əgər köməkçi proseslər yalnız əsas istehsala köməkçi olurlarsa, xidmətedici proseslər həm əsas və həm də köməkçi istehsallara xidmət göstərilir; köməkçi proseslər əsas istehsala «maddi cəhətdən» köməklik göstərilərsə (alət, tərtibat və s. verməklə), xidmət təsərrüfatının «xidməti» qeyri-maddidir. Sırf xidmət mahiyyətlidir.

Maşınqayırma müəssisəsində istehsal prosesinin strukturu aşağıdakı kimidir (bax: şəkil.2.2)

Şəkil 2.2. Maşınqayırma müəssisəsində istehsal prosesi

İstehsal prosesləri sadə və mürəkkəb proseslər kimi də fərqləndirilir.

Sintez və analizə əsaslanan istehsal prosesləri mürəkkəb hesab olunurlar, çünki onlardan hər biri sadə istehsallardan ibarət olurlar.

Sadə istehsal prosesində bir növ xammal və materialdan bir növ məhsul, sintetik istehsal prosesində bir neçə növ xammal və materialdan bir növ məhsul, analizə (tərkib hissələrinə ayırmağa) əsaslanan istehsal prosesində bir növ xammal və materialdan bir neçə növ məhsul hazırlanır. Sadə istehsal proseslərinə kərpic istehsalını, sintezə (birləşdirməyə) əsaslanan prosesə çuqun istehsalını, analizə əsaslanana isə neft emalını misal göstərmək olar.

İstehsal prosesləri əmək predmetlərinə edilən təsirə görə mexaniki, fiziki, kimyəvi proseslərə bölünür. Mexaniki istehsal prosesləri zamanı əmək predmetinin forma və ölçüsünün dəyişməsi mexaniki güc vasitəsilə, fiziki və kimyəvi proseslər zamanı isə əmək predmetinin daxili quruluşundakı dəyişikliklər isə istiliyin, kimyəvi reaksiyaların və elektrik enerjisinin təsirləri altında baş verir.

Fəhlələrin istehsal prosesində iştirakı miqyasından asılı olaraq onlar sırf əl əməyinə əsaslanan, qismən və tam mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış proseslərə ayrılır. **Əl əməyinə əsaslanan istehsalda işlər maşın və mexanizmlərin köməyi olmadan yerinə yetirilir; qismən mexanikləşdirilmiş istehsallarda ayrı-ayrı əməliyyatlar, xüsusilə əsas istehsal proseslərində əl əməyi maşın və mexanizmlərlə əvəz olunur; tam mexanikləşdirilmiş istehsallarda – maşın və mexanizmlərin idarə edilməsi istisna olunmaqla – bütün istehsal əməliyyatları qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirilmiş maşın və mexanizmlər vasitəsilə yerinə yetirilir; avtomatlaşdırılmış istehsallarda isə bü-**

tün istehsal prosesinin, o cümlədən maşın və mexanizmlərinin idarə edilməsi işçilərin bilavasitə iştirakı olmadan, lakin onların nəzarətilə maşınlar tərəfindən yerinə yetirilir. Burada maşınları maşınlar idarə edir.

Vaxtaşırı təkrarlanmaq baxımından istehsal prosesləri fasiləli və fasiləsiz istehsallar kimi də qruplaşdırılır. Fasiləli istehsal proseslərinə maşınqayırma müəssisələrindəki istehsal prosesini, fasiləsiz istehsal prosesinə isə neft emalını misal göstərmək olar.

İstehsalın təşkilı tipinə görə istehsal prosesləri fərdi, seriyalı və kütləvi istehsal proseslərinə bölünürlər. İstehsal proseslərinin bu və ya digər tipə aid olunması məhsul buraxılışının kütləvilik dərəcəsi göstəricisi vasitəsilə müəyyən edilir.

İstehsalın tipi məhsulun nomenklaturasının genişliyi, buraxılışın müntəzəmliyi, stabilliyi və həcmi ilə şərtlənən istehsalın texniki, təşkilati və iqtisadi xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. **İstehsalın tipini xarakterizə edən əsas göstərici əməliyyatların təhkım olunma əmsalıdır. Bu göstərici müəyyən vaxt vahidi ərzində yerinə yetirilən və ya yetirilməli olan müxtəlif texnoloji əməliyyatların iş yerlərinin sayına nisbəti kimi müəyyən edilir.**

Fərdi istehsal təkrar istehsalı, əsasən, nəzərdə tutulmayan bir-cinsli məmullatların buraxılışının kiçik həcmi ilə xarakterizə olunur. Fərdi istehsalda təhkımətə əmsalı adətən 40-dan yüksək olur.

Seriyalı istehsal dövrı olaraq istehsalı vaxtaşırı təkrar edilən, fərdi deyil, müəyyən partiyalarla məhsul istehsalı ilə xarakterizə olunur. Partiyadakı, məmullatların sayından və təhkımətə əmsalının qiymətindən asılı olaraq seriyalı istehsal özü də kiçik, orta və iri seriyalı istehsallara bölünür.

Kiçik seriyalı istehsallar üçün təhkımətə əmsalı 21 – 40, orta seriyalı üçün 11 – 20, iri seriyalı üçün isə 1 – 10 arasında olur.

Kütləvi istehsal uzun müddət ərzində fasiləsiz istehsal edilən məmumat buraxılışının böyük həcmi ilə xarakterizə olunur ki, bu zaman hər bir iş yerində yalnız bir əməliyyat yerinə yetirilir və elə buna görə də kütləvi istehsal üçün əməliyyatların təhkımətə əmsalı 1 - dən çox olmur.

Fərdi və ona yaxın olan kiçik seriyalı istehsallarda hər bir iş yerində geniş nomenklaturalı məmulatların hazırlanması ilə əlaqədar olaraq ixtisaslaşdırma aparmaq, demək olar ki, qeyri-mümkündür. Belə istehsallar kifayət qədər çevik, «tez dönəbilən» və bazarın tələbatını ödəmək məqsədilə, müxtəlif məhsulların istehsalı sifarişlərinin yerinə yetirilməsinə hazır olmalı, uyğunlaşmalıdır.

Fərdi istehsal şəraitində texnoloji proseslər hər bir sifariş üzrə detalların hazırlanmasının marşrut xəritəsi üzrə iriləşdirilmiş şəkildə hazırlanır, geniş nomenklaturalı məmulatlar hazırlanmasını təmin etmək üçün istehsal sahələri universal əmək vasitələri ilə təchiz olunur. Fəhlələr tərəfindən yerinə yetirilən işlər öz xarakterinə görə çox müxtəlif olduğundan onlardan müxtəlif peşələr üzrə zəruri bilik, vərdiş və bacarıq tələb edildiyindən fərdi istehsalda əməliyyatların yerinə yetirilməsi üçün buraya (istehsalata) həm yüksək ixtisaslı və həm də geniş profilli fəhlələr cəlb olunurlar.

Seriyalı istehsal, müəyyən vaxtaşırılıqla (müəyyən müddətdən bir) təkrar olunan, qismən məhdud nomenklaturalı məhsulların partiyalarla hazırlanması ilə xarakterizə olunur. Bu vəziyyət universal avadanlıqlarla yanaşı xüsusi və aqreqat (xüsusi və universal avadanlığın «kombinləşmiş» – «xüsusi»liyi «universal»laşdıran, «universal»lığı «xüsusi»ləşdirən – modeli) avadanlıqlardan da istifadə etməyə imkan verir. Seriyalı istehsallar üçün texnoloji proseslərin layihələndirilməsi zamanı hər bir əməliyyatın yerinə yetirilməsi üçün onun (seriyalı istehsalın) zəruri olan texnoloji avadanlıqlarla təmin olunması mütləq nəzərə alınır.

Kütləvi istehsal yüksək ixtisaslaşma və çox məhdud nomenklaturada məhsulların böyük həcmdə və vaxt etibarilə uzun müddət ərzində istehsalı ilə xarakterizə olunur. Bu istehsal tipinin zəruri şərtlərindən biri onun məhsuluna bazarın tələbi həcmnin böyük olmasıdır.

İstehsalın təşkili üsuluna görə istehsal prosesləri axınlı, dəstəli və fərdi proseslərə bölünür. Bunlardan iqtisadi cəhətdən ən səmərəlisi axınlı istehsal prosesləridir, çünki belə istehsal üsullarının

tətbiqi istehsalın kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması üçün həlledici şərt olur.

İstehsalın təşkilinin axınlı üsulu aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur:

- istehsal prosesinin böyük sayda əməliyyatlara bölünməsi;
- ayrı-ayrı əməliyyatların icrası üçün iş yerlərinin dəqiq ixtisaslaşması;
- avadanlıqların texnoloji xəritəyə müvafiq olaraq yerləşdirilməsi;
- istehsal prosesinin fasiləsizliyinin səviyyəcə yüksək olması;
- əmək predmetlərinin bir iş yerindən digərinə verilməsi üçün əməliyyatlararası xüsusi nəqliyyatın mövcud olması.

Axınlı istehsal üsulunun əsas struktur vahidi axın xəttidir. Axın xətti texnoloji prosesin gedişi üzrə yerləşdirilmiş, təhkim olunmuş əməliyyatların yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş və əməliyyatlararası nəqliyyat vasitələri ilə əlaqələndirilən iş yerlərinin məcmusunu əks etdirir.

İstehsalın təşkilinin dəstəli üsulu aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur:

- emal olunacaq materialın istehsala partiyalarla buraxılması;
- bir neçə növ materialın eyni zamanda emalı;
- bir iş yerinə bir neçə əməliyyatın təhkim edilməsi;
- ixtisaslaşmış və aqreqat avadanlıqla yanaşı universal avadanlıqdan da geniş istifadə olunması;
- yüksək ixtisaslı və nisbətən geniş ixtisas profilli kadrlardan istifadə edilməsi;
- eyni tip avadanlıqların əsasən qrup halında yerləşdirilməsi.

İstehsalın təşkilinin fərdi üsulu məhsulun vahid nümunəsini və ya kiçik partiya halında istehsalını nəzərdə tutur. O, mürəkkəb, unikal avadanlığın, xüsusi ləvazimatın və s. istehsalında istifadə olunur.

İstehsalın təşkilinin fərdi üsulunun fərqləndirici xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- istehsalı təkrar olunmayan geniş nomenklatura;
- yalnız universal avadanlıqlardan istifadə;

- eyni tipli avadanlıqların qrup şəklində yerləşdirilməsi;
- iriləşdirilmiş texnologiyaların hazırlanması;
- yüksək ixtisaslı və həm də geniş ixtisas profilli fəhlələrdən istifadə;
- icra olunan işin, əsasən, əl əməyi ilə yerinə yetirilməsi;
- bitməmiş istehsalın və istehsal ehtiyatları həcmnin yüksək olması ilə əlaqədar maddi-texniki təminatın təşkilinin mürəkkəbliyi;
- istehsal və məhsulun satışı xərclərinin yüksək, dövriyyə fondlarının dövretmə sürətinin və avadanlıqlardan istifadə səviyyəsinin aşağı olması.

İxtisaslaşdırma dərəcəsinə görə universal və ixtisaslaşdırılmış istehsal prosesləri fərqləndirilir. Fərdi və kiçik seriyalı istehsal şəraitində universal proseslər və deməli, universal avadanlıqlar, iri seriyalı və kütləvi istehsal şəraitində isə ixtisaslaşdırılmış proseslər və bununla əlaqədar xüsüsüləşmiş və avtomat avadanlıqlar tətbiq edilir.

2. İstehsal tsikli və onun tərkibi

İstehsal tsikli – xammal və materialların istehsal prosesinin ilk əməliyyatına daxil olduğu andan hazır məhsulun alınmasına qədər sərf olunan təqvim vaxtını əks etdirir. İstehsal tsiklinin əsasında müəssisənin istehsal – təsərrüfat fəaliyyətinin bir sıra vacib texniki – iqtisadi və iqtisadi göstəriciləri hesablanır. İstehsal tsiklinə məhsulun hazırlanması üzrə əməliyyatların yerinə yetirilməsi ilə bağlı və fasilələləri əhatə edən vaxtlar aiddir. Əməliyyatların yerinə yetirilməsinə sərf olunan vaxta texnoloji əməliyyatların, köməkçi və xidmətedici işlərin, nəzarət və nəqliyyat əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinə sərf olunan və təbii proseslərin tələb etdiyi vaxtlar daxildir. Məhsulun emalı ilə əlaqədar olan əsas əməliyyatların yerinə yetirilməsinə sərf olunan vaxt texnoloji tsikli əks etdirir və bu, əmək predmetinə insanın birbaşa və ya dolayı təsirinin həyata keçirildiyi müddəti özündə əks etdirir.

İstehsal tsiklinə nəqlətmə və nəzarət işinə sərf olunan vaxtlar da daxildir. Müəssisədaxili nəqlətmə vaxtını əmək predmetlərinin yerinin dəyişdirilməsinə və bununla əlaqədar olan yükləmə-boşalt-

ma əməliyyatlarına sərf olunan vaxtları əhatə edir. Nəzarət işinə sərf olunan vaxt buraxılan məhsulların standartlara, texniki şərtlərə və fabrik-zavod normativlərinə uyğunluğunun yoxlanması ilə əlaqədardır.

İstehsal prosesindəki fasilələr müəssisədə müəyyən edilmiş iş rejimi ilə əlaqədar və təşkilati-texniki səbəblərlə şərtlənən boşdayanmalar nəticəsində yaranır. **Müəssisədə müəyyən edilmiş iş rejimi ilə əlaqədar fasilələrə qeyri-ış günləri və növbələri, növbələrarası və nahar fasilələri, işçilərin istirahəti ilə əlaqədar növbədaxili reqlamentləşdirilmiş fasilələr və s. aiddirlər.** Təşkilati-texniki səbəblərlə şərtlənən fasilələrə isə müxtəlif iş yerlərində iş ritmlərinin fərqli olması, xammal və materialların, enerjinin və s.-nin olmaması ilə əlaqədar boşdayanmalar daxil edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal tsiklinə müxtəlif səbəbdən baş verən boşdayanmalar deyil, müəssisədə müəyyən edilmiş iş rejimi ilə əlaqədar fasilələr aid olunur.

Əvvəllər qeyd olunduğu kimi, istehsal tsikli xammal və materialların əsas istehsala buraxılmasından hazır məhsulun alınmasına qədər istehsalda qaldığı təqvim iş vaxtını ($T_{i,t}$) əhatə edir və aşağıdakı kimi hesablanır:

$$T_{i,t} = \Sigma T_{\text{tex}} + \Sigma T_{\text{tab}} + \Sigma T_n + \Sigma T_{\text{nəq}} + \Sigma T_{\text{əa}} + \Sigma T_{\text{na}}$$

Burada, ΣT_{tex} , ΣT_{tab} , ΣT_n , $\Sigma T_{\text{nəq}}$ – müvafiq olaraq texnoloji, təbii, nəzarət və nəqletmə əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinə sərf olunan vaxtlardır;

$\Sigma T_{\text{əa}}$ – əməliyyatlararası fasilə vaxtı;

ΣT_{na} – növbələrarası fasilə vaxtı.

İstehsal tsiklinin ayrı-ayrı vaxt ünsürlərinin onun ümumi uzunluğunda xüsusi çəkisi istehsal tsiklinin strukturunu əmələ gətirir.

Müxtəlif məhsulların istehsal tsikli müxtəlif olur. Məsələn, fasiləsiz istehsalda istehsal tsiklinin tərkibində fasilələr olmur, fasiləli istehsalların əksəriyyətində isə (məsələn, maşınqayırma sənayesində) təbii proseslərin xüsusi çəkisi ya çox az olur, ya da heç olmur. Eyni zamanda müxtəlif müəssisələrdə istehsalın texniki və təşkilati səviyyəsindən, məhsulun xarakterindən, texnologiyanın xüsusiyyətindən, istehsalın tipindən, istehsal prosesində əmək

predmetlərinin hərəkət etdirilmə üsulundan asılı olaraq istehsal tsiklinin uzunluğu və onun vaxta görə strukturu fərqli olur. İstehsal tsiklinin tərkibində texnoloji proseslərin ən yüksək çəkiyə malik olduğu hallarda onun (istehsal tsiklinin) strukturu səmərəli hesab edilir.

İstehsal tsiklinin uzunluğu göstəricisindən müəssisənin, sexin və istehsal sahəsinin istehsal proqramını müəyyən edərək, bitməmiş istehsalın həcmi hesablayarkən, dövriyyə fondlarının kəmiyyəti planlaşdırılarkən istifadə olunur.

İstehsal tsiklinin uzunluğuna texnoloji, təşkilati və iqtisadi amillər təsir göstərir. Texnoloji proseslərin mürəkkəbliyi və əməyin texniki silahlanma səviyyəsi məhsulun emalı vaxtını müəyyən edir. Əmək predmetlərinin emal prosesində hərəkətinin təşkilati amilləri iş yerlərinin, əməyin özünün və əmək haqqının təşkili ilə əlaqədardır. Təşkilati şərtlər isə əsasən köməkçi əməliyyatların, xidmətedici proseslərin yerinə yetirilməsi və istehsalın gedişatında yaranan fasilələrin müddətinə təsir göstərir. İqtisadi amillər istehsal proseslərinin mexanikləşdirmə və texniki cəhətdən silahlanması səviyyəsini, fəhlə üçün istehsal, məhsul vahidinə vaxt və habelə bitməmiş istehsal normalarının hesablanmasına imkan yaradır.

İstehsal prosesləri nə qədər sürətlə baş verirsə, yəni istehsal tsikli nə qədər qısdırsa, dövriyyə fondlarının dövretmə sürəti bir o qədər yüksək olur. Nəticədə, müəyyən həcmdə dövriyyə fondu təsərrüfat dövriyyəsinə azad olur ki, bu da müəssisədə istehsalın genişləndirilməsi üçün istifadə edilə və eyni zamanda bitməmiş istehsalın həcmi azala bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal prosesinin səmərəli təşkili üçün bitməmiş istehsalın (zadelin) həcmi hesablanması da çox vacibdir (zadel – natural ifadədə emalı başa çatdırılmamış, bitirilməmiş «məhsuldur»). **Yaranma xarakterinə və təyinatına görə normal, dövriyyə və sığorta zadelləri biri-birindən fərqlənirlər.**

Normal zadel istehsal prosesinin fasiləsiz gedişini təmin etmək məqsədilə yaradılır və bu, iş yerləri ilə müəssisədaxili nəqliyyat vasitələrindəki əmək predmetlərinin cəminə bərabər olur. Normal

zadelin həcmi ($B\dot{I}_n$) axınlı istehsal üçün aşağıdakı düsturun köməyi ilə hesablanır:

$$B\dot{I}_n = (\Theta P \dot{C} \dot{I}_{s_s}) + \Theta P_n + \Theta P_{ng}$$

Burada, ΘP – bir iş yerində mövcud olan zadellərin miqdarı;

\dot{I}_{s_s} – iş yerlərinin sayı;

ΘP_n – sexdaxili və sexlərarası nəqliyyat vasitələrinə yüklənmiş zadellərin miqdarı;

ΘP_{ng} – nəqliyyatı (nəqletməni) gözləyən əmək predmetlərinin miqdarı.

Dəstəli istehsalda isə zadelin həcmi ($B\dot{I}_n$) hesablanarkən aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$B\dot{I}_n = \Theta P_{os} \times T_{i,t}$$

Burada, ΘP_{os} – zadellərə orta günlük tələbat;

$T_{i,t}$ – istehsal tsiklinin uzunluğu.

Dövriyyə zadeli ($B\dot{I}_d$) ayrı-ayrı iş yerlərinin, istehsal sahələrinin əlaqəsizliyi zamanı, yəni bir iş yerində əməliyyata sərf olunan vaxtın başqasına nisbətən fərqləndiyi halda yaradılır. Onun həcmi aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$B\dot{I}_d = (\Theta M_{maks} - \Theta M_{min}) \times T_{birg}$$

Burada, ΘM_{maks} , ΘM_{min} – müvafiq olaraq daha çox və daha az məhsul buraxmaq qabiliyyəti olan iş yerlərində orta saatlıq məhsuldarlıq;

T_{birg} – iki əlaqəli iş yerinin birgə, üst-üstə düşən (sinxron) fəaliyyət vaxtı.

Sığorta zadeli ayrı-ayrı iş yerlərində əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış boşdayanmalar yarandığı və zay məhsulların buraxıldığı təqdirdə – istehsal prosesinin normal gedişini təmin etmək məqsədilə – yaradılır. Sığorta zadelinin plan norması keçmiş dövrlərin faktiki məlumatları əsasında istehsalda baş vermiş boşdayanmaların aradan qaldırılmasına yönəldilmiş tədbirləri nəzərə almaqla müəyyən edilir.

Fərdi istehsalda ayrı-ayrı detallar üzrə zadellər müəyyən olunmur, çünki onun yaradılması texniki-təşkilati baxımdan zəruri deyil. Lakin bununla yanaşı emal olunacaq materialın istehsala buraxılması qrafikinə və istehsal tsiklinin uzunluğuna görə bitməmiş istehsalın ümumi həcmi müəyyən olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin istehsal gücü – onun plan dövründə maksimum məhsul buraxmaq qabliyyətini əks etdirən bu göstərici – istehsal tsiklinin uzunluğundan birbaşa asılıdır. Aydın ki, istehsal tsiklinin uzunluğu nə qədər qısadırsa, müəyyən zaman kəsiyində daha çox məhsul istehsal etmək mümkün olur.

İstehsal tsiklinin uzunluğu azaldıqda istehsal gücünün artması hesabına məhsul buraxılışı həcmi artır, ona görə ki, məhsul vahidinin istehsalına sərf olunan köməkçi və xidmətedici işçilərin, mühəndis-texniki heyətin və fəhlələrin iş vaxtına qənaət edilir.

İstehsal tsiklinin azalması nəticəsində məhsul vahidinə düşən ümumzavod və ümumsex xərclərinin azalması hesabına onun (məhsulun) maya dəyəri də aşağı düşür.

Beləliklə, bütün bunlar göstərir ki, istehsal tsiklinin qısaldılması müəssisədə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas ehtiyat mənbələrindən biridir.

İstehsal tsiklinin azaldılmasının əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- texnologiyanın təkmilləşdirilməsi;
- təbii proseslərin süni üsulların köməyi ilə sürətləndirilməsi;
- nəqliyyat və nəzarət əməliyyatlarının texnoloji əməliyyatlarla səmərəli şəkildə əlaqələndirilməsi;
- növbələrarası fasilələrin azaldılması məqsədilə müəssisənin iş rejiminin təkmilləşdirilməsi;
- iş yerlərində əməyin elmi təşkilinin tətbiqi;
- əməliyyatların əlaqələndirilməsinin səmərəli üsullarının tətbiqi və s.

Beləliklə, müəssisədə istehsal tsiklinin azaldılması istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin kəmiyyət və keyfiyyət tərəflərinə ciddi təsir göstərir, başqa sözlə, onun texniki-iqtisadi və iqtisadi göstəricilə-

rini yaxşılaşdırır və nəticə etibarlı ilə, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının əsas amillərindən biri kimi çıxış edir.

3. Müəssisədə istehsal prosesinin təşkili

İstehsal prosesinin təşkili dedikdə, istehsal amillərindən: iş qüvvəsi, əmək predmetləri və əmək vasitələrindən səmərəli istifadəni təmin etmək məqsədilə onların zaman və məkan baxımından düzgün əlaqələndirilməsinə yönəldilmiş texniki-təşkilati tədbirlər kompleksi nəzərdə tutulur.

İstehsal prosesinin təşkilinin əsas vəzifələrinə texnoloji əməliyyatların yerinə yetirilməsinin səmərəli üsul və fəndlərinin müəyyən edilməsi, istehsal prosesinin əməliyyatlara bölüşdürülməsi, sexlərdə və istehsal sahələrində istifadə edilən avadanlıqların düzgün yerləşdirilməsi, məhsul buraxılışının ahəngdarlığını və birqərarlığını təmin etmək üçün iş yerləri arasında qarşılıqlı səmərəli əlaqələrin təmin olunması aiddirlər.

İstehsal prosesinin təşkili müəyyən prinsiplərə söykənir və onlar aşağıdakılardır:

– **ixtisaslaşma prinsipi** – müəssisənin ayrı-ayrı bölmələri və iş yerləri arasında əməyin peşələrə görə düzgün bölgüsünü və onların kooperasiyasını əks etdirir;

– **paralellik prinsipi** – müəyyən məhsulun istehsalı ilə əlaqədar istehsal prosesinin ayrı-ayrı mərhələlərinin eyni zaman kəsiyində həyata keçirilməsini nəzərdə tutur;

– **mütənasiblik prinsipi** – müəssisənin qarşılıqlı əlaqəli və bir-birindən asılı olan bölmələrinin vaxt vahidi ərzində mümkün olan bərabər məhsuldarlığını nəzərdə tutur;

– **düzxətlik prinsipi** – xammal, material və ya yarımfabrikatın istehsala buraxılıb hazır məhsul alınana qədər onların ən qısa yolunun təmin edilməsinə əsaslanır;

– **fasiləsizlik prinsipi** – əməliyyatlararası fasilələrin maksimum ixtisar edilməsini nəzərdə tutur;

– **ahəngdarlıq prinsipi** – müəyyən miqdar məhsulun hazırlanması üzrə istehsal prosesi və onu təşkil edən ayrı-ayrı tərkib hissələrinin eyni vaxtdan bir təkrar olunmasına əsaslanır.

Müəssisədə istehsalın təşkili prosesində əməliyyatların əlaqələndirilməsi vaxt və məkan baxımından həyata keçirilir və bunlarsız istehsalın səmərəli təşkili, ümumiyyətlə, qeyri-mümkündür.

İstehsalın təşkilinin vaxt strukturu istehsal prosesinin elementlərinin vaxta görə qarşılıqlı təsiri qaydası ilə müəyyən edilir. **Vaxt strukturunun növlərinə görə istehsalın təşkili formaları əmək predmetlərinin istehsala verilməsinin ardıcıl, paralel və paralel-ardıcıl (qarışıq) formaları fərqləndirilir.**

Əmək predmetlərinin texnoloji prosesə ardıcıl verilməsinə əsaslanan istehsalın təşkili forması emal edilən materialın bütün istehsal sahələri üzrə istənilən miqdar partiyalarla hərəkətini təmin edən istehsal amillərinin əlaqələndirilməsini özündə əks etdirir. Belə halda əmək predmetləri növbəti iş yerlərinə əvvəlki əməliyyatda bütün partiyanın emalı başa çatdıqdan sonra verilir, yəni hər bir əməliyyatda detallar partiyalarla emal edilir. Belə forma istehsal proqramındakı yarana biləcək dəyişikliklərə qarşı daha çevik olur, avadanlıqlardan kifayət qədər tam istifadə etməyə imkan verir. İstehsalın təşkilinin bu formasının çatışmazlığı istehsal tsiklinin nisbətən – nisbi mənada – uzunluğu ilə əlaqədar olur. Belə ki, hər bir detal sonrakı əməliyyatın yerinə yetirilməsini bütün partiyaya daxil olan detalların emalının başa çatdırılması qədər gözləməli olur.

Əmək predmetlərinin texnoloji prosesə ardıcıl verilməsi zamanı istehsal tsiklinin uzunluğu ($T_{i.t.a}$) aşağıdakı düsturun köməyi ilə müəyyən edilir:

$$T_{i.t.a} = T_d \times N$$

Burda, T_d – dəstədəki detalların sayı;

N – bütün əməliyyatlarda bir detalın emalına faktiki vaxt məsrəfidir.

Əmək predmetlərinin paralel verilməsi prinsipinə əsaslanan istehsalın təşkili forması əmək predmetlərinin əməliyyatdan əməliyyata tək-tək və partiyadakı bütün detalların emalını gözləmədən buraxmağa imkan verən istehsal amillərinin əlaqələndirilməsinə əsaslanır. İstehsalın belə təşkili emalda olan detalların sayını, anbar və keçidlər üçün zəruri olan sahəyə tələbatı azaltmağa gətirib

çıxarır. İstehsalın təşkilinin paralellik formasının çatışmazlığı əməliyyatların yerinə yetirilməsi müddətlərindəki fərqlərlə əlaqədar avadanlıqların və fəhlələrin boşdayanması ilə müşayət olunur.

İstehsalın paralellik prinsipinə əsaslanan təşkili formasında istehsal tsiklinin uzunluğu ($T_{i.t.p}$) aşağıdakı kimi hesablanır:

$$T_{i.t.p} = T_d + (N-1) \times T_{a.u}$$

Burada, $T_{a.u}$ – ən uzun vaxt tələb edən əməliyyatın yerinə yetirilməsinə sərf olunan vaxtdır.

Əmək predmetlərinin texnoloji prosesə paralel-ardıcıl (qarışıq) verilməsinə əsaslanan istehsalın təşkili forması ardıcıl və paralel formalarının ortaq formasıdır və arıy-arılıqda onlardan hər birinə məxsus çatışmazlıqları qismən aradan qaldırır. Məmulatlar əməliyyatdan – əməliyyata nəqliyyat partiyaları ilə verilir. Bu zaman avadanlıqlardan və işçi qüvvəsindən fasiləsiz istifadə təmin edilir, texnoloji prosesin əməliyyatları üzrə detallar partiyasının paralel verilməsi də mümkün olur.

İstehsalın təşkilinin paralel – ardıcıl (qarışıq) formasında istehsal tsiklinin uzunluğu ($T_{i.t.q}$) aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

$$T_{i.t.q} = T_d + (N - 1) \times (\Sigma T_u - \Sigma T_q)$$

Burada, ΣT_u – uzunmüddətli (daha yüksək əməktutumlu) əməliyyatlara sərf olunan vaxtların cəmidir;

ΣT_q – qısamüddətli (daha az əməktutumlu) əməliyyatlara sərf olunan vaxtların cəmidir.

İki qısamüddətli əməliyyatlar arasında icra olunan əməliyyatlar uzunmüddətli, uzunmüddətli əməliyyatlar arasında yerləşənlər isə qısamüddətli hesab olunur. Əgər əməliyyat bir tərəfdən uzunmüddətli, digər tərəfdən isə qısamüddətli əməliyyatla həmsərhəddirsə, onda bu nəzərə alınmır.

Yuxarıda qeyd edilən formaların içərisində istehsal tsiklinin ən qısa uzunluğuna əmək predmetlərinin texnoloji prosesə paralel verilməsi zamanı təmin edilir. Lakin bu zaman əməliyyatların müddətcə bərabərliyi və ya tam bölünən olması əsas şərt kimi çıxış edir. Əks halda, avadanlıqların boşdayanması, iş vaxtından səmərə

rəsis itkilərlə istifadə baş verir və əməliyyatlar arasında normadan artıq və lüzumsuz fasilələr yaranır.

İstehsalın təşkilinin məkan strukturu istehsal meydançasında yerləşdirilmiş texnoloji avadanlıqların miqdarı (iş yerlərinin sayı) və onların əhatə olunduqları sahədə əmək predmetlərinin hərəkəti istiqaməti üçün nəzərdə tutulmuş yerlərlə müəyyən olunur. Texnoloji avadanlıqların (iş yerlərinin) miqdarından asılı olaraq xüsusiləşmiş iş yerinə malik birhəlqəli istehsal sistemi və sex, xətti və qarışıq strukturlu çoxhəlqəli istehsal sistemi fərqləndirilir.

İstehsal prosesinin sex strukturu texnoloji həmcinslik üzrə ixtisaslaşmanı nəzərdə tutan avadanlıqların (iş yerlərinin) materialların axınına paralel yerləşdirilməsinə əsaslanan istehsal sahələrinin yaradılması ilə xarakterizə olunur. Bu halda istehsal sahəsinə daxil olan detallar sərbəst iş yerlərindən birinə yönəldilir və burada da zəruri emal tsiklindən keçəndən sonra digər istehsal sahəsinə (sexə) verilir.

Xətti struktura malik sexlərdə isə avadanlıqlar (iş yerləri) texnoloji proses üzrə yerləşdirilir və detallar partiyası istehsal sahəsində bir iş yerindən digərinə ardıcıl verilərək emal olunurlar.

İstehsalın təşkilinin qarışıq strukturu isə xətti və sex strukturlarının əlamətlərini özündə birləşdirir.

Müəssisədə istehsalın səmərəli təşkilini müəyyən edən amillər içərisində prioritet göstəricilərdən biri də iş yerinin təşkilinin necəliyidir.

Fəhlənin iş yeri elə təşkil olunmalıdır ki, o, (fəhlə) özünün aqli və fiziki imkanlarını tam gerçəkləşdirə bilsin. Bunun üçün, ilk əvvəl, fəhlənin növbə ərzində istifadə edəcəyi texniki vasitələr onun "əlinin altında" olmalıdır; fəhlənin işlədiyi mühit komfort səviyyəsinə çatdırılmalıdır, onun ətrafında səs, toz, isti, buxar, işıq, rütubət, qaz və s. bu kimi orqanizm üçün ziyanlı olan xarici təsirlər normanı keçməməli, minimum səviyyədə olmalıdır. Fəhlənin istismar etdiyi texnika təhlükəsiz olmalıdır, başqa halda onun iş yeri təhlükəsizlik texnikası ilə təmin edilməlidir; zahirən əhəmiyyətsiz görünən bir amil də maşın və avadanlığın, sex divarının rəngidir (qara rəng bədbinlik, palıd rəng yuxu gətirir, qırmızı rəng isə

fəhləni əsəbiləşdirir). Bütün bunların müsbət həlli fəhlənin fəallığını artırır, onun saatlıq və növbəlik işinin nəticələrini yaxşılaşdırır.

Müəssisədə fəhlənin iş yerinin mükəmməl təşkili, iş prosesinin gedişatına nəzarət etmək və aşkar olunan nöqsanları aradan qaldırmaq üçün vaxtaşırı olaraq iş vaxtının fotoqrafiyası və xronometrajdan istifadə edilir.

4. Müəssisədə istehsalın təşkili formaları

İstehsalın təşkili formaları istehsal prosesinin elementlərinin arasında zaman və məkan baxımından yaranan sabit əlaqələr sisteminin müxtəlifliyini ifadə edir. Müxtəlif zaman və məkan strukturuna malik sistemlər istehsalın müxtəlif təşkili formalarını əmələ gətirir. Bunlara texnoloji, predmet, düzxətli, fərdi və qarışıq formalar aiddirlər.

İstehsal prosesinin təşkilinin texnoloji forması əmək predmetlərinin ardıcıl verilməsinə əsaslanan sex strukturları ilə xarakterizə olunur. Bu forma texnoloji prosesdə dəyişikliklərin baş verdiyi xırda seriyalı istehsallarda daha səmərəlidir. Eyni zamanda bu formanın bir sıra çatışmazlıqları da vardır. Belə ki, istehsalın təşkilinin bu formasında detalların say çoxluğu və onların emal prosesində hərəkətinin təkrar olunması bitməmiş istehsalın həcminin və emal ediləcək detalların saxlanma məntəqələrinin sayının artmasına gətirib çıxarır. İstehsal tsiklinin xeyli hissəsini istehsal sahələri arasındakı əlaqələrin mürəkkəbliyi ilə bağlı olan vaxt itkisi təşkil edir.

İstehsalın təşkilinin predmet forması xammal və materialın istehsala verilməsinin paralel – ardıcıl ötürülməsi ilə qarışıq məkan strukturuna əsaslanır. Predmet strukturuna əsaslanan istehsal sahəsində texnoloji prosesin əvvəlindən axırına qədər detallar qrupunun emalı üçün zəruri olan bütün avadanlıqlar quraşdırılır. İstehsal sahələrinin predmet üzrə qurulması düzxətliliyi təmin edir və detalların hazırlanmasının istehsal tsiklini qısaldır. İstehsalın təşkilinin texnoloji formasına nisbətən bu forma detalların nəqli xərclərini və məhsul vahidinə düşən istehsal sahələrinə tələbatı azaltmağa imkan verir. Bununla belə, bəzən bu habelə avadanlıqların tam yüklənməsi təmin edilmir. Bundan başqa, buraxılan məhsulun nomenklaturasının genişləndirilməsi və ya yeniləşdirilməsi istehsal sahələrinin dövrü olaraq yenidən planlaşdırılmasını, avadanlıqlar parkının texnoloji strukturunun dəyişdirilməsini tələb edir.

İstehsalın təşkilinin düzxətli forması əmək predmetlərinin texnoloji prosesə ardıcıl verilməsi əsasında xətti strukturla xarakterizə olunur. İstehsalın təşkilinin bu forması ixtisaslaşma, düzxətlik, fasiləsizlik, paralellik kimi prinsiplərə riayət olunmasını təmin etməyə imkan verir. İstehsalın təşkilinin bu formasının tətbiqi istehsal tsiklini qısaltmağa, əməyin ixtisaslaşması hesabına iş qüvvəsindən daha səmərəli istifadə etməyə, bitməmiş istehsalın həcmi azaltmağa şərait yaradır.

İstehsalın təşkilinin fərdi formasında əməliyyatlar bütövlükdə bir iş yerində yernə yetirilir. Məmulat onun istehsalı ilə əlaqədar olan əməliyyatların əsas hissəsi toplandığı yerdə hazırlanır. Bu formaya misal olaraq, məmulatın fəhlələr tərəfindən onun ətrafında hərəkəti ilə quraşdırılmasını göstərmək olar. İstehsalın təşkilinin belə forması bir sıra üstünlüklərə malikdir. İstehsalın təşkilinin fərdi forması məmulatın konstruksiyasını və emalı ardıcılığını tez-tez dəyişməməyə, istehsalın tələbatı ilə müəyyən edilən miqdarda müxtəlif nomenklaturalı məhsullar istehsal etməyə, avadanlıqların yerinin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar vaxta və xərcə qənaət etməyə və habelə istehsalın çevikliyi artırmağa imkan verir.

İstehsalın təşkilinin qarışıq forması materialların istehsala ardıcıl, paralel və ya qarışıq şəkildə verilməsi ilə qarışıq və ya xətti struktura əsaslanan əsas və köməkçi əməliyyatların vahid istehsal prosesində birləşdirilməsinə əsaslanır. İstehsalın təşkilinin qarışıq (birləşdirilmiş) formasında sahələrdə emaletmə, nəqlətmə, anbarlaşdırma və idarəetmə vahid istehsal prosesində birləşdirilir və bütün bu işlər koordinasiya edilir. Bunlar isə, bütün iş yerlərinin «avtomatik nəqliyyat – anbar kompleksi» vasitəsilə birləşdirilməsi yolu ilə təmin edilir. Burada istehsal prosesinin idarə olunması elektron hesablama maşınlarının köməyi ilə həyata keçirilir ki, bu da istehsal sahəsində texnoloji prosesin bütün elementlərinin «anbarda zəruri xammal və materialların axtarılması – onların iş yerlərinə nəqlənməsi – emalı – emal edilmiş detalların anbara qaytarılması» sxemi üzrə fəaliyyətini təmin edir. Ayrı-ayrı iş yerlərində detalların emalı və nəql

edilməsi zamanı yaranan vaxt fərqləri əməliyyatlararası və sığorta zadəllərinin bufer anbarlarını yaratmaqla nizama salınır. Qarışıq (birləşdirilmiş) istehsal sahələrinin yaradılması, istehsal proseslərinin birləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması birdəfəlik xərclərin yüksək olması ilə nəticələnir.

İstehsalın təşkilinin birləşdirilmiş formasına keçidin iqtisadi səmərəsi istehsal tsiklinin azaldılması, avadanlıqların yüklənmə səviyyəsinin artırılması, istehsal prosesinin tənzimlənməsi və ona nəzarətin yaxşılaşdırılması hesabına əldə edilir.

İstehsalın təşkilinin yuxarıda qeyd olunan formalarını – yeni məhsulun buraxılışına uyğunlaşdırmaq qabiliyyətindən asılı olaraq – çevik və qeyri-çevik formalara bölmək olar.

İstehsalın təşkilinin çevik formaları çox az vaxt və əmək sərf etməklə istehsal prosesinin elementlərini dəyişmədən yeni məhsul buraxılışına keçidi təmin edir.

İstehsalın təşkilinin qeyri-çevik formaları bir neçə növ detalın deyil, yalnız bir növ detalın emalını nəzərdə tutur. Buraxılan məhsulun nomenklaturasında dəyişiklik və məmulatın konstruktiv cəhətdən yeni seriyasının buraxılışına keçid istehsal sahəsinin yenidən planlaşdırılmasını, avadanlıq və ləvazimatların dəyişdirilməsini tələb edir.

Fərdi istehsal şəraitində istehsalın təşkilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu istehsal tipində detallar, onların emalının üsulları müxtəlif olduğundan istehsal sahələri eyni təyinatdan olan avadanlıqların qruplar halında yerləşdirilməsinə əsaslanan texnoloji prinsip üzrə qurulur. İstehsalın bu cür təşkilində detallar hazırlanma prosesində müxtəlif istehsal sahələrindən keçirlər. Buna görə də, detalların istehsal sahəsinə (əməliyyatı həyata keçirmək üçün) verilməsi zamanı onların emalının keyfiyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi, nəqlənməsi, əməliyyatları yerinə yetirmək üçün iş yerlərinin müəyyən olunması məsələləri dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Fərdi istehsalda operativ planlaşdırma və idarəetmənin xüsusiyyətləri sifarişlərin vaxtında yerinə yetirilməsi, əməliyyatlar arasında hər bir detalın hərəkətinə nəzarət, istehsal sahələrinin və iş yerlərinin

birqərarda yüklənməsi ilə müəyyən olunur. Bu zaman müəssisədə maddi-texniki təminatın təşkilində ciddi çətinliklər yaranır. Hazırlanan məhsulların nomenklaturasının geniş olması, materiallardan iriləşdirilmiş məsrəf normalarının tətbiqi fasiləsiz təminatda problemlər yaradır ki, bu da müəssisədə, bəzən, materiallardan böyük həcmdə istehsal ehtiyatlarının yaranmasına gətirib çıxarır.

Fərdi istehsalın təşkili xüsusiyyətləri onun iqtisadi göstəricilərinə də təsir göstərir. Bu istehsal tipinin üstünlük təşkil etdiyi müəssisələr üçün nisbətən yüksək əməktutumluluğu və müxtəlif əməliyyatlar arasında detalların uzun müddət toplanıb qalması hesabına bitməmiş istehsalın həcmnin böyük olması səciyyəvidir.

Fərdi istehsalın texniki-iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasının əsas ehtiyatları onun texniki-təşkilati səviyyəsinə görə seriyalı istehsal tipinə yaxınlaşdırılması ilə əlaqədardır. İstehsalın təşkilinin dəstəli üsullarının tətbiqi hazırlanan məhsulların sayca məhdudlaşdırılması, detal və qovşaqların unifikasiyası (eyniləşdirilməsi) yolu ilə mümkündür ki, bu da ixtisaslaşmış istehsal sahələrinin təşkilinə, istehsalın hazırlığına sərf olunan vaxtı azaltmaq üçün məhsulun konstruktiv quruluşuna və hazırlanma texnologiyasına görə oxşar olan detalları qruplaşdırmağa və avadanlıqlardan istifadəni yaxşılaşdırmağa imkan verir.

Seriyalı istehsalın təşkili üçün sexlərin, adətən, predmet üzrə ixtisaslaşmış qapalı istehsal sahələrindən ibarət olması, avadanlıqların texnoloji proses üzrə ardıcılıqla yerləşdirilməsi daha çox səciyyəvidir. Bunun nəticəsində isə, iş yerləri arasında nisbətən sadə əlaqələr yaranır və məhsulun hazırlanması prosesində detalların birbaşa hərəkətini təşkil etmək mümkün olur. Müəssisədə istehsal sahələrinin predmet üzrə ixtisaslaşması əməliyyatların ardıcıl olaraq yerinə yetirildiyi bir neçə avadanlıqlarda detallar partiyasının paralel emal edilməsinə şərait yaradır. Bütün detallar partiyasının emalı başa çatana qədər ayrı-ayrı detallar üzərində bir əməliyyat qurtardıqdan sonra o, onun üzərində digər əməliyyatın yerinə yetirilməsi üçün sonrakı mərhələyə verilir. Beləliklə,

seriyalı istehsal şəraitində istehsal prosesinin paralel – ardıcıl təşkili mümkün olur.

Seriyalı istehsal şəraitində istehsalın təşkilinin bu və ya digər formasının tətbiqi istehsal sahəsinə təhkim edilmiş məmulatların əməltutumundan və buraxılış həcmindən asılı olur. Məsələn, böyük miqdarda hazırlanan və oxşar texnoloji prosesə malik iri, əməltutumlu detallar dəyişən axınlı istehsalın təşkili ilə bir istehsal sahəsinə təhkim edilir. Orta ölçülü, çoxəməliyyatlı və az əməltutumlu detallar partiyalarda birləşdirilir. Əgər onların istehsalı müntəzəm təkrar olunursa, bu detalların qrup şəklində emalı üçün xüsusi istehsal sahəsi təşkil edilir. Kiçik, az əməltutumlu detallar onların istehsalı üzrə ixtisaslaşmış istehsal sahəsinə təhkim olunur və bu zaman birbaşa axınlı istehsalın təşkili forması mümkün olur.

Seriyalı istehsalda fərdi istehsala nisbətən məhsulların əməltutumu və ya maya dəyəri əhəmiyyətli şəkildə aşağı olur və istehsal tsiklində fasilələrin xüsusi çəkisi nisbətən az olur ki, bu da bitməmiş istehsalın həcmi xeyli azaldır.

İstehsalın təşkili baxımından seriyalı istehsalda iqtisadi səmərəliliyin artırılmasının əsas ehtiyatlarından biri istehsalın axınlı təşkili üsullarının tətbiqidir.

Kütləvi istehsal şəraitində işləyən müəssisələrdə sexlər istehsalı tam avtomatlaşdırmağa imkan verən daha mütərəqqi avadanlıqlarla təchiz edilir və belə müəssisələrdə avtomatlaşdırılmış axın xətlərinin tətbiqi geniş yayılmışdır. Kütləvi istehsal şəraitində mexaniki emalın texnoloji prosesləri üzrə keçidləri daha dəqiq hazırlanır. Hər bir dəzgaha az miqdarda əməliyyat təhkim edilir ki, bu da iş yerlərinin nisbətən tam yüklənməsini təmin edir. Avadanlıqlar ayrı-ayrı detalların emalı texnologiyasının gedişinə uyğun yerləşdirilir, fəhlələr bir və ya iki əməliyyatın yerinə yetirilməsi üzrə ixtisaslaşırırlar, detallar isə əməliyyatdan əməliyyata tək-tək verilir.

Kütləvi istehsal şəraitində əməliyyatlararası nəqlətmənin və iş yerlərinə texniki xidmətin təşkilinin əhəmiyyəti artır. Maşın, avadanlıq və alətlərin vəziyyətinə mütəmadi nəzarət istehsal prosesi-

nin fasiləsizliyini təmin etməyin əsas şərtlərindən birinə çevrilir. İstehsalın bütün həlqələrində müəyyən edilmiş ahəngdarlığın təmin olunması zəruriliyi kütləvi istehsalın təşkilinin fərqləndirici cəhətlərindəndir.

Kütləvi istehsal avadanlıqlardan tam istifadəni, əmək məhsuldarlığı səviyyəsinin yüksək və hazırlanan məhsulun maya dəyərinin digər istehsal tiplərilə müqayisədə aşağı olmasını təmin edir.

Məfhumlar və anlayışlar

İstehsal tipi

Fərdi, seriyalı, kütləvi istehsallar

İstehsalın təşkili

İstehsal təşkili üsulları: axınlı, dəstəli, fərdi üsullar

İstehsal tsikli

Zadellər

İstehsalın təşkili prinsipləri: ardıcıl, paralel, qarışıq, düzxətli

Özünüyoxlama sualları

1. *İstehsal prosesinin mahiyyəti – istehsal prosesi nədir?*
2. *Əməliyyat, keçid, fənd və əməl haqqında nə bilirsiniz?*
3. *Əsas, köməkçi və xidmətedici istehsal proseslərini şərh edə bilərsinizmi?*
4. *Fərdi, seriyalı və kütləvi istehsalları fərqləndirə bilərsinizmi?*
5. *İstehsalın təşkilinin axınlı, dəstəli və fərdi növlərinin hansı əlamətləri vardır?*
6. *İstehsalın təşkili və tərkibini izah edin.*
7. *Zadellərin növləri və onların təyinatlarını açıqlayın.*

8. İstehsal tsiklinin qısaldılmasının əsas istiqamətlərini şərh edin.

9. İstehsalın təşkilinin əsas prinsipləri haqqında nə kimi məlumatınız vardır?

10. İstehsalın təşkili formaları (texnologici, predmet, düzxətli, fərdi və qarışıq) haqqında nə bilirsiniz?

BÖLMƏ II

MÜƏSSİSƏNİN İSTEHSAL

RESURSLARI VƏ ONLARIN

İQTİSADİ SƏMƏRƏLİLİYİ

Bölmənin məzmunu

Fəsil 4. Müəssisənin kadrları, əmək məhsuldarlığı və əmək haqqı

- 1. Müəssisənin əmək resursları və onun tərkibi**
- 2. Müəssisədə kadrların idarə olunmasının xüsusiyyətləri**
- 3. Əmək məhsuldarlığının mahiyyəti və onun ölçülmə metodları**
- 4. Əmək məhsuldarlığının artırılması ehtiyatları və amilləri**
- 5. Müəssisədə əməyin normalaşdırılması**
6. Əmək haqqının mahiyyəti və əhəmiyyəti
- 7. Müəssisədə əməyin ödənilməsinin forma və sistemləri**

Fəsil 5. Müəssisənin əsas fondları və istehsal gücü

1. İstehsal əsas fondlarının iqtisadi mahiyyəti və onların təsnifatı
2. Əsas fondların qiymətləndirilməsi
3. Əsas fondların köhnəlməsi və amortizasiyası
4. Əsas fondlardan istifadə göstəriciləri
5. Müəssisənin istehsal gücü və onun hesablanması metodikası
6. Müəssisədə istehsal əsas fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılması yolları

Fəsil 6. Müəssisənin dövriyyə fondları və dövriyyə vəsaitləri

1. Dövriyyə vəsaitlərinin iqtisadi mahiyyəti və onların tərkibi
2. Dövriyyə vəsaitlərindən istifadə göstəriciləri
3. Müəssisədə maddi resursların normalaşdırılması
- 4. Müəssisədə istehsal ehtiyatlarının normalaşdırılması**
5. Müəssisədə bitməmiş istehsal və gələcək dövrün xərclərinin normalaşdırılması
6. Müəssisədə tədavül fondlarının idarə olunması

Fəsil 7. İstehsal xərcləri və məhsulun maya dəyəri

- 1. İstehsal xərcləri və məhsulun maya dəyərinin mahiyyəti**
2. İstehsal xərclərinin təsnifləşdirilməsi
3. Müəssisədə məhsulun maya dəyərinin idarə edilməsi
4. Məhsulun maya dəyərinin göstəriciləri
5. Müəssisədə məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması mənbələri və yolları

Fəsil 8. İstehsalın iqtisadi və sosial səmərəliliyi

1. İstehsalın iqtisadi və sosial səmərəliliyinin mahiyyəti
2. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin ümumi və müqayisəli göstəriciləri

3. İstehsal amillərindən istifadəni xarakterizə edən iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri
4. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinə təsir edən amillər

BÖLMƏ II

MÜƏSSİSƏNİN İSTEHSAL RESURLARI VƏ ONLARIN İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİ

Fəsil 4. Müəssisənin kadrları, əmək məhsuldarlığı və əmək haqqı

- 1. Müəssisənin əmək resursları və onun tərkibi**
- 2. Müəssisədə kadrların idarə olunmasının xüsusiyyətləri**
- 3. Əmək məhsuldarlığının mahiyyəti və onun ölçülmə metodları**
- 4. Əmək məhsuldarlığının artırılması ehtiyatları və amilləri**
- 5. Müəssisədə əməyin normalaşdırılması**
- 6. Əmək haqqının mahiyyəti və əhəmiyyəti**
- 7. Müəssisədə əməyin ödənilməsinin forma və sistemləri**

1. Müəssisənin əmək resursları və onun tərkibi

Müəssisənin səmərəli fəaliyyəti onun kadrlarından, orada çalışan işçilərin səriştələrindən, peşəkarlıq və ixtisas səviyyələrindən bilavasitə asılı olur. Onlar əmək vasitələri və predmetlərini təkmilləşdirir və texniki tərəqqinin fasiləsizliyində, müvafiq elmi-tədqiqat və layihə təşkilatları ilə yanaşı, çox mühüm rola malik olurlar. Elmi-texniki tərəqqi istehsalın nəinki maddi ünsürlərində keyfiyyət dəyişiklikləri aparır, həm də kadrların özlərini də, intellektual səviyyə baxımından, təkmilləşdirir. Texnika nə qədər mükəmməl olsa da, ondan istifadə edən heyətin səriştəsizliyi həmin texnikanın potensial imkanlarını tam reallaşdırmağa mane olur.

Hər hansı bir müəssisənin istehsal proqramını yerinə yetirmək (başqa sözlə, dolayı olsa da, onu əsaslandırmaq) üçün zəruri sayda işçilər tələb olunur. Sifarişlər portfelindəki öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün lazım olan işçilərin sayı mücərrəd anlayış olmayıb, onların müəyyən qruplar üzrə konkret sayını nəzərdə tutur. Bunun üçün müəssisənin kadrları funksional tərkibinə görə təsnifləşdirilir.

Müəssisənin kadrları, ilk əvvəl, istehsal heyəti (başqa sözlə, əsas fəaliyyət heyəti) və qeyri-istehsal heyəti (qeyri-əsas fəaliyyət heyəti) kimi (başqa sözlə, mənzil-kommunal təsərrüfatının, uşaq bağçalarının, səhiyyə və yardımçı təsərrüfatlarının işçiləri) qruplaşdırılır.

İstehsal heyəti icra etdikləri funksiyaların xarakterinə görə fəhlələr, mühəndis-texniki işçilər, qulluqçular, kiçik xidmətdəci heyət, şagirdlər və mühafizə işçiləri kateqoriyalarına bölünürlər.

İstehsal heyətinin əsas tərkib hissəsi olan fəhlələr qrupuna bilavasitə məhsul yaradılmasında iştirak edən və habelə istehsal prosesinin normal gedişatını təmin edən işçilər aid olunurlar.

İcra etdikləri işin xarakterindəki fərqlərə görə **fəhlələr kateqoriyasını 4 əsas qrupa bölmək olar:**

1. Texnoloji prosesdə iştirak edən, əmək predmetini emal etmək yolu ilə bilavasitə hazır məhsula çevirən fəhlələr. Lakin bunlardan əlavə, avtomatlaşdırılmış istehsallarda fəhlə-nizamlayıcılar da bu qrupa daxil edirlər, çünki onlar avadanlıqların normal işini təmin edirlər;

2. Xammal, material və hazır məhsulun, yarımfabrikatların daşınması, anbarlaşdırılması və qorunması ilə məşğul olan fəhlələr;

3. Əsas fondların təmirini, istehsal avadanlıqlarının profilaktikasını həyata keçirən, təmir üçün hissə və tərtibatlar istehsal edən fəhlələr;

4. Hazır məhsulun keyfiyyətinə nəzarət işini icra edən fəhlələr.

Birinci qrupa daxil olan fəhlələr əsas, digər qruplara aid edilənlər isə köməkçi fəhlələr hesab olunurlar.

Mühəndis-texniki, mütəxəssis və rəhbər işçilər kateqoriyasına istehsala texniki rəhbərlik işini həyata keçirən işçilər aid olunurlar.

Əqli əmək nümayəndələri olan bu kateqoriya işçilər istehsala rəhbərlik və onun təşkilinin konstruktör, texnoloji, təşkilati-texniki və sırf istehsal məsələləri ilə məşğul olurlar. Bu kateqoriya işçilərə müəssisənin rəhbərliyi, menecerlər, baş mütəxəssislər, sex (sahə, növbə) rəisləri, mühəndislər, texniklər, ustalar və s. daxildirlər. Buraya bəzi iqtisadçılar (əmək, normalaşdırma və s.) da daxil edilir.

Qulluqçular kateqoriyasına maliyyə, uçot, təchizat-satış, dəftər-xana və bəzi inzibati-idarə işçiləri aid olunurlar.

Şagirdlər kateqoriyasına fəhlə peşəsinə yiyələnmək üçün fərdi və briqada (qrup) şəklində həm bilavasitə müəssisənin özündə hamilik yolu ilə və həm də başqa məktəblərə ezamiyyə olunmuş gənclər aid olunur. Bu kateqoriyaya habelə müəssisənin balansında olan texniki-peşə məktəblərinin şagirdləri də daxildir.

Kiçik xidmətedici heyətə inzibati-idarə binalarına qulluq edən xadimələr, süpürgəçilər, minik avtomobillərinin sürücüləri, kuryerlər, paltarasanlar və s. işçilər aiddirlər.

Mühafizə işçilərinə isə müəssisənin gözətçiləri və yangından mühafizə işçiləri aid edilirlər.

Müəssisələrin qeyri-istehsal sahələrində çalışan işçilər istehsal heyətinə aid edilmir. Bu qəbildən olan işçilərə yaşayış binalarına, səhiyyə məntəqələrinə, uşaq bağçalarına, klublara, yardımçı təsərrüfatlara xidmət edən işçilər daxil olunurlar. Bundan məqsəd istehsal işçilərilə istehsal xarakterli işləri icra etməyənlər arasında ki optimal say nisbətini müəyyən etməkdir.

Istehsal işçilərinin peşə-ixtisas tərkibi hər bir müəssisənin özünəməxsus xarakterindən asılı olaraq fərqlənir. Məsələn, metallurgiya üçün səciyyəvi olan peşə-ixtisas işçisi poladəridən və polad yayandır, toxuculuq üçün – əyirici və toxucu, kimya müəssisəsində aparatçı və operator, maşınqayırma üçün tornaçılar, dəmirçilər və s.-dir. Bütün bu müxtəliflik müəssisələrin texnoloji özünəməxsusluğundan irəli gəlir, texnoloji əməliyyatları icra etmək üçün isə müvafiq peşə sahiblərinin xüsusi hazırlığı tələb olunur.

Müəssisənin kadrlarının peşə-ixtisas dərəcələri (kvalifikasiya) üzrə təsnifləşdirilməsi müəssisənin istehsal strukturunda, texniki bazasında və işçilərinin mədəni-texniki səviyyələrində baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hər bir istehsal sahəsində baş verən əmək bölgüsü elmi-texniki işləmələrin istehsala tətbiqi və bununla əlaqədar olaraq müxtəlif iş növlərinin yaranması və həmin işlərin fəhlələr tərəfindən yerinə yetirilməsi, onlardan müəyyən nəzəri və empirik biliklər tələb edir ki, bunlar da öz əksini müxtəlif peşələrdə tapır.

Peşənin tərkibində isə əlavə bilik və vərdiş tələb edən ixtisaslar formalaşır. Məsələn, çilingər peşəsi müxtəlif çilingər ixtisaslarına – çilingər-yığıcı, çilingər-alətçi, çilingər-təmirçi və s. bölünür.

İxtisas isə öz tərkibində müxtəlif ixtisas dərəcələrini birləşdirir. Yerinə yetirilən işin mürəkkəbliyi, dəqiqliyi, məsuliyyəti müəyyən bilik, vərdiş və bacarıq tələb edir. Bundan asılı olaraq fəhlələrə ixtisas dərəcələri verilir.

İxtisas dərəcəsinin mühüm tərkib hissələri fəhlənin ümumi təhsili, texniki hazırlıq səviyyəsi və müəyyən ixtisas üzrə onun praktiki vərdişləridir.

İstehsalın texniki səviyyəsi yüksəldikcə, istehsala daha mütərəqqi və mürəkkəb maşınlar tətbiq olunduqca, texnoloji istehsal üsulu təkmilləşdirildikcə, fəhlənin ixtisas dərəcələrinə tələblər də çoxalır.

Fəhlələr ixtisas dərəcələrinə görə dörd qrupa bölünür: ixtisassız (ixtisas dərəcəsi olmayan), az ixtisaslı, ixtisaslı, yüksək ixtisas dərəcəli.

Öz-özlüyündə aydındır ki, xüsusi hazırlıq tələb etməyən işlərin icrası ixtisas dərəcəsi olmayan, başqa sözlə, ixtisassız fəhlələr tərəfindən icra olunmalıdır.

Az ixtisas dərəcəli fəhlənin xüsusi hazırlıq keçmə müddəti cəmi bir neçə həftə ərzində baş verə bilər. Bu qəbildən olan fəhlələrin icra etdikləri iş o qədər də mürəkkəb olmur.

İxtisas dərəcəli, başqa sözlə, ixtisaslı fəhlələrin hazırlanması 2-3 il müddətində vaxt tələb edir.

Yüksək ixtisas dərəcəli fəhlələrin hazırlanmasında, onlarda nəzəri biliklərlə yanaşı müəyyən iş təcrübəsinin formalaşması da zəruri əhəmiyyət daşıyır. Belə fəhlələr isə nisbətən daha uzunmüddətli vaxt ərzində formalaşır.

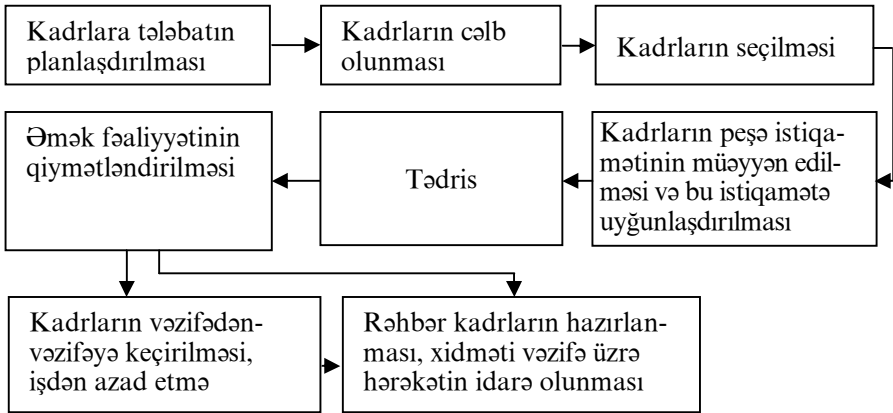
İstehsal sahəsində elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında, tədricən olsa da, yuxarıda göstərilən ixtisas dərəcələri arasında ixtisassız fəhlələrin sayı azalmağa doğru meyl edir, yüksək ixtisas dərəcəli fəhlələrin sayı isə artır.

Hər hansı bir istehsal sahəsində ixtisas dərəcəsi aşağı olan fəhlələrin sayca çox olması o deməkdir ki, həmin sahədə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri lazımınca tətbiq olunmur, köməkçi işlərin,

yükləmə-boşaltma, təmir və s.-nin mexanikləşdirilmə səviyyəsi aşağıdır.

2. Müəssisədə kadrların idarə olunmasının xüsusiyyətləri

Müəssisədə kadrların idarə edilməsi – işə qəbul, fəhlələrə, xüsusilə, gənc fəhlələrə hamilik, ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi və kadrların yenidən hazırlanması, heyətin davranışına nəzarətin təşkili və s. bu kimi məsələləri özündə birləşdirir. Bütün sadalanan tədbirlərin səmərəli həllində

yeganə məqsəd stabil əmək kollektivi formalaşdırmaq, iş qüvvəsinin müəssisədən axıcılığını minimuma endirməkdir. Çünki yalnız bu halda sahibkar öz məqsədinə – mümkün qədər daha çox gəlir götürməyə – nail ola bilər.

Şəkil 4.1. Müəssisədə kadrların idarə olunması

Müəssisədə kadrların idarə olunması (şəkil 4.1) aşağıdakı mərhələləri özündə birləşdirir:

- kadrlara tələbatın planlaşdırılması: kadrlara tələbatın hesablanması;
- kadrların yığılması: bütün vəzifələr üzrə potensial namizədlər ehtiyatının yaradılması;

– кадрларын seçilməsi: iş yerləri üçün namizədlərin qiymətləndirilməsi və onlardan müəssisənin işçi heyətini tamamlamaq üçün ən yaxşılarının seçilməsi;

– əmək haqqının və güzəştlərin müəyyən olunması: kadrların cəlb olunması, işə götürülməsi və saxlanması məqsədilə əmək haqqının və güzəştlərin həcminin və strukturunun hazırlanması;

– peşə istiqamətinin müəyyənləşməsi və bu istiqamətə uyğunlaşma: cəlb olunmuş kadrların müəssisədə iş yerlərinə təyin olunması, onlardan nəyin tələb olunduğu və onlarda əməyin qiymətləndirilməsi sistemi haqqında təsəvvürün yaradılması;

– tədris: işin səmərəli yerinə yetirilməsi məqsədilə tələb edilən əmək vərdişlərinin öyrədilməsi üçün proqramların hazırlanması və yerinə yetirilməsi;

– əmək fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi: əmək fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi metodikasının hazırlanması və onun kadrlara çatdırılması;

– kadrların vəzifəsinin artırılması və azaldılması, işdən azad etmə: kadrların az və ya çox məsuliyyətli vəzifələrə keçirilməsi qaydalarının hazırlanması, başqa vəzifələrə və ya iş yerlərinə köçürməklə onların peşəkarlıq təcrübəsini artırmaq, həmçinin əmək kontraktının dayandırılması prosedurasının hazırlanması;

– rəhbər kadrların hazırlanması, xidməti vəzifə üzrə hərəkətin idarə olunması: rəhbər işçilərin vərdiş və bacarıqlarının inkişafına və əməyin səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilmiş proqramların hazırlanması.

Müəyyən ümumiləşdirməyə yol vermək şərtilə istehsal heyətinin idarə olunmasının nəticəsini səciyyələndirən göstərici kimi müəssisədən iş qüvvəsi axıcılığını qəbul etmək olar. Başqa sözlə, iş qüvvəsi axıcılığının vəziyyəti heyətin idarə edilməsinin keyfiyyətindən, əmək münasibətlərinin necəliyindən bilavasitə asılı olur.

Əməyin düzgün təşkili, istehsal prosesində maddi və əmək resurslarından səmərəli surətdə istifadə etmək üçün əmək intizamını təmin etmək və işçi axınının qarşısını almaq vacibdir. Əmək məhsuldarlığının səviyyəsi müəssisələrdə əmək intizamının yaxşılaşdı-

rilmasından, işçi axınının aradan qaldırılmasından, müəssisələrdə sabit işçi heyətinin yaradılmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

İş qüvvəsi axıcılığı heyət üzvünün özü ilə bərabər tərk etdiyi müəssisənin iqtisadiyyatına da mənfi planda təsir göstərir. Məsələn, əgər fəhlə, hətta öz peşə və ixtisasını dəyişmədən başqa müəssisəyə keçirsə, yeni iş şəraitinə uyğunlaşma müddəti ərzində onun əmək məhsuldarlığı əvvəlki iş yerindən xeyli aşağı olur. Fəhlə yeni iş yerində eyni peşəyə, lakin başqa ixtisas üzrə (məsələn, çilingərlik peşəsinin çilingər-təmirçi ixtisası həmin peşənin çilingər-alətçi ixtisası ilə əvəz olunarsa) fəaliyyətə başlayırsa, öz əvvəlki əmək vərdişlərini itirir və onun əmək məhsuldarlığı ciddi şəkildə aşağı düşür. Öz-özlüyündə aydındır ki, hər iki halda fəhlə iqtisadi cəhətdən zərər çəkir, onun keçmiş olduğu müəssisənin iqtisadi cəhətdən vəziyyəti, cüzi də olsa (əgər söhbət bir fəhlədən gedirsə), pisləşir. İş bununla bitmir, çünki fəhlənin tərk etmiş olduğu müəssisənin özü də çətinliklərlə qarşılaşır: o, gedən fəhlənin yerinə başqa birini qəbul etməli, onun hazırlanmasına müəyyən vaxt və vəsait sərf etməli olur. Lakin inzibati qaydada, sahibkarın təkidi ilə fəhlənin işdən azad edilməsi ona daha bir iqtisadi ziyan gətirir. Bu, həmin fəhləyə ödənilən müavinətdir. Məsələn, "Fərdi əmək müqavilələri (kontraktları) haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən işəgötürənin təşəbbüsü ilə işçi işdən azad olunduqda ən azı bir ay ərzində o, yeni iş tapmaq üçün həftədə bir iş günü əmək funksiyasının icrasından azad edilir. İşçi işdən azad olunduqda işəgötürən tərəfindən ona orta aylıq əmək haqqından az olmamaqla işdən çıxarma müavinəti, işdən çıxarıldığı gündən yeni işə düzələn gündək ikinci və üçüncü aylar üçün orta aylıq əmək haqqı ödənilməlidir. **Göründüyü kimi, iş qüvvəsi axıcılığı üç tərəfin hamısına – müəssisələrdən hər ikisinə və fəhlənin özünə iqtisadi ziyan gətirir.**

Beləliklə, istənilən müəssisədə kadr axınının yüksək olması onun elmi-texniki və kadr potensialına ciddi ziyan vurur. Belə ki, uzun müddət ərzində əldə olunmuş təcrübə və biliklərin daşıyıcısı olan kadrların itirilməsi, yeni kadrların hazırlanması üçün xərclərin sərf olunmasına səbəb olur.

İş qüvvəsi axıcılığının qarşısının alınması müəssisənin istehsal heyəti üzrə menecerinin ciddi və hərtərəfli düşünülmüş monitor fəaliyyətini tələb edir. Əgər müəssisədən iş qüvvəsi axını «ənənə-yə» çevrilərsə, onun bazardakı reytingi aşağı düşər, ona öz iş qüvvəsini təklif edənlər ciddi surətdə azalar, nəticədə müəssisənin iflasa uğraması üçün real şərait, bütünlükdə əmək kollektivinin işsiz qalması təhlükəsi yaranar.

Müəssisədə iş qüvvəsi axıcılığının təhlili üçün ilk əvvəl "xalis axıcılığın" həddini müəyyən edirlər. Bunun üçün il ərzində işdən gedənlərin (və ya fəhlələrin) sayı işçilərin (və ya fəhlələrin) orta illik sayı ilə müqayisə edilir, onların faiz hesabı ilə xüsusi çəkisi müəyyən olunur. Kadr axıcılığı başqa bir variantda da hesablanır. Bu zaman obyektiv səbəbdən, öz təşəbbüsü ilə işi tərk edənlərin sayı, il ərzində ümumiyyətlə işdən gedənlərin sayından ayrılıqda müəyyən edilir və o, işçilərin (və ya fəhlələrin) orta illik sayı ilə müqayisə olunur. Təbiidir ki, sonuncu qayda ilə hesablanan kadr axıcılığı birincidən xüsusi çəkisinə görə az, lakin reallığına görə daha mötəbər olur.

İş qüvvəsi axıcılığı iki tərəfdən birinin – həm muzzdlu fəhlənin və həm də işə götürənin iradəsi ilə baş verə bilər.

Birinci halda muzzdlu fəhlənin təkidi ilə baş verən axıcılıq kö-nüllü hesab olunur. **Könüllü işdən getmə hallarının bəziləri həm işçinin özünə və həm də bütünlükdə cəmiyyət üçün yalnız fayda gətirir.** İctimai çağırış, kontraktın vaxtının qurtarması, ali və ya orta ixtisas təhsil almaq məqsədilə və habelə aldığı ixtisasın işlədiyi işin profilinə uyğun gəlmədiyi hallarda fəhlənin işdən getməsi iş qüvvəsi axıcılığı olsa da, neqativ hadisə kimi qiymətləndirilə bilməz.

İkinci halda iş qüvvəsi axını müəssisə rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə həyata keçirilir. Əgər işçi tərəfindən nizam-intizam qaydaları pozularsa (işdən yayınma – proqul, işə gecikmə, intizamsızlıq), bazar konyunkturasında dəyişiklik və istehsal proqramının azalması ilə əlaqədar işçilərin ixtisasını dəyişmək zəruriliyi yaranarsa, fəhlənin peşəkarlıq səviyyəsi aşağı olarsa və hər hansı bir işçi üçün məhkə-

mənin hökmü qanuni qüvvəsinə minərsə, müəssisə rəhbərliyi onu işdən azad edir.

Kadr axıcılığı miqyasının azaldılması işçi qüvvəsindən istifadənin yaxşılaşdırılmasının əsas ehtiyatlarındanır. Bu məqsədlə müəssisədə kadr axıcılığının səbəbləri öyrənilir. Kadr axıcılığının motivləri aşağıdakılar ola bilər:

– istehsal-iqtisadi şəraitlə (əmək şəraiti və təşkili, işin mövsümlülyü, əmək haqqının səviyyəsi, təhsil və ixtisasın artırılması imkanlarının yoxluğu) təmin olunmamaq;

– mənzil-məişət şəraiti ilə (mənzillə, mədəni-məişət və tibbi xidmət, nəqliyyat və s.) təmin olunmamaq;

– şəxsi xarakterli motivlər;

– digər motivlər.

İşçi axıcılığının artması peşə hazırlığı sahəsində xərclərin artmasına gətirib çıxarır.

Stabil istehsal heyətinin yaranması və bunun pozulmasına qarşı görülmək tədbirlər iş qüvvəsinin axıcılığı məqamından deyil, hələ çox əvvəl başlamalıdır. Bunun üçün istehsal heyətinin elmi əsaslarla idarə edilməsinin müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Bütünlükdə idarəçilik üçün olduğu kimi, istehsal heyətinin də idarə edilməsi məlum üç metod əsasında həyata keçirilir: a) inzibati, b) iqtisadi, v) sosial-psixoloji.

Öz-özlüyündə aydındır ki, əgər göstərilən üç metoddan hər hansı biri istehsal heyətinin idarə olunmasının öhdəsindən gələ bilsəydi, digər ikisinə ehtiyac qalmazdı. Deməli, ümumiyyətlə idarəçilikdə və xüsusilə, heyətin idarə olunmasında bu üç metodun hamısından – şəraitdən asılı olaraq – müəyyən hədlər çərçivəsində istifadə olunmalıdır.

Müəssisə iqtisadiyyatının mühüm məsələlərindən biri də kadr-lara tələbatın müəyyən olunmasıdır. Bu iş əməyin normalaşdırılmasına və həmin məsələnin həllində konkret olaraq vaxt norması, istehsal norması, xidmət norması, say norması, idarəetmə həddi kimi normaların tətbiqinə əsaslanmalıdır.

Müəssisədə işçilərin plan sayını aşağıdakı kimi hesablayırlar:

$$\dot{I}_{pl} = \dot{I}_i - \Sigma \dot{I}_q$$

Burada, \dot{I}_{pl} – işçilərin plan sayı;

\dot{I}_i – plan iş həcmnin yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan işçilərin sayı;

\dot{I}_q – əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına iş qüvvəsinə qənaətdir.

Digər bir metod plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üçün işçilərin sayının hesablanmasıdır. Bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$\dot{I}_i = \dot{I}_b \times \Theta_{ip}$$

Burada, \dot{I}_b – bazis ilində işçilərin sayıdır;

Θ_{ip} – plan ili üçün istehsal proqramının artması əmsəlidir.

Sonuncu metod nöqsanlıdır. Çünki plan ili üçün hesablama-da bazis ilinin işçilərinin sayının müəyyən edilməsində yol verilən səhvlər və onlardan (işçilərdən) necə istifadə olunması, daha doğrusu, həmin sayın keçən il üçün nə qədər real olub-olmaması plan ili üçün (keçmişdə yol verilən səhvlər) bir növ qanuniləşdirilir.

Normalaşdırılması mümkün olan və olmayan işlər üçün iş qüvvəsinə tələbatın hesablanması qaydaları biri-birindən fərqlənir.

Normalaşdırılan işlərdə məşğul olacaq istehsal işçilərinə tələbatın hesablanması – müəyyən peşə və ixtisaslar üzrə – iş vaxtının sərfi əsasında aparılır. **Normalaşdırılan vaxt məsrəfi istehsal proqramında istehsal nəzərdə tutulan hər məmulat növü üzrə ayrı-ayrılıqda hesablanır, onlar sonradan cəmlənir.** Bununla yanaşı vaxt sərfi norması müəyyən edilərkən, plan ilində əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, fəhlələrin sayına tələbatı azaldan bir amil kimi nəzərə alınır.

Normalaşdırılan işlərin icrası üçün fəhlə kadrlara tələbat (F_s) aşağıdakı düsturun köməyiylə hesablanır:

$$F_s = \frac{\sum N \times I_p}{B_f}$$

Burada, N – bir məmulatın istehsalına vaxt sərfi norması;
 I_p – istehsal proqramı üzrə məmulatların sayı;
 B_f – 1 fəhlənin faydalı iş vaxtı fondudur.

Normalaşdırılmayan işlərin yerinə yetirilməsi üçün fəhlə kadrlara tələbatı planlaşdırılan istehsalın həcmi üçün zəruri olan iş yerlərinin sayını, növbəlilik əmsalı və iş yerlərinə xidmət normaları əsasında hesablayırlar. Bu metod "iş yerləri ştatına görə hesablama qaydası" adlanır. Hesablama peşə və ixtisas dərəcələri üzrə aparılır.

Mühəndis-texniki işçilərə və qulluqçulara tələbat ştat cədvəli üzrə hesablanır. Ştat cədvəli isə müəssisələrin quruluşu və ölçüsü, xüsusi bölmə və şöbələrin sayı, onların istehsalda düzgün yerləşdirilməsi əsasında müəyyən edilir.

Kiçik xidmətedici heyətin sayı bir nəfər işçinin xidmət normasına görə hesablanır. Məsələn, 1 nəfər xadimənin 1 növbədə xidmət edəcəyi meydança müəyyən edildikdən sonra, bütövlükdə xadimələrin sayına tələbat, meydançanın ümumi sahəsi nəzərə alınmaqla hesablanır.

Müəssisədə işçilərin həqiqi və siyahı sayı fərqləndirilir. Həqiqi say dedikdə, gün ərzində faktiki olaraq işləyənlər başa düşülür. İşçilərin siyahı sayına isə bütün daimi və müvəqqəti işçilər daxildir və müəssisədə onların sayının dəyişməsinə (işə götürülmə, işdən çıxarılma və s.) əks etdirir. Əgər planlaşdırma zamanı işçilərin həqiqi sayı hesablanarsa, onların siyahı sayı planlaşdırılan işə çıxmaları nəzərə alan əmsalın işçilərin həqiqi sayına vurulması yolu ilə aparılır.

İstehsal heyətinin hər kateqoriyası üzrə tələbatın müəyyən edilməsi işçilərin müəssisəyə işə qəbulu üçün ilkin şərt və ya meyar rolunu oynayır. Heyətin qəbulu, toplanması isə onun idarə edilməsinin mühüm mərhələsi hesab olunur.

İstehsal heyətinin hər bir kateqoriyası üzrə kadrların seçilməsi və işə qəbul edilməsi öz-özlüyündə çox mürəkkəb, müəssisə üçün isə məsuliyyətli məsələdir. Çünki istehsalın bütün problemlərini – iqtisadi, sosial, texnoloji, idarəetmə və s. yalnız kadrlar həll edir-

ләр. Bu məsələdə yol verilmiş səhv sahibkarı, müəssisəni və onun istehsal heyətini sonradan pis vəziyyətdə qoya bilər.

İstehsal heyətinin idarə edilməsinin mühüm məsələlərindən biri də onun peşə hazırlığının təşkilidir.

Müəssisənin normal işini təmin etmək üçün mövcud fəhlə kadrların ixtisaslarını mütəmadi olaraq artırmaqla yanaşı, müəssisəyə yeni ixtisaslı kadrlar hazırlamaq lazım gəlir.

Fəhlə kadrların ixtisaslarının yüksəldilməsi və yeni fəhlə kadrlar hazırlanması iki yolla – texniki-peşə məktəblərində (litseylərində) və bir də müəssisələrin özlərində həyata keçirilir.

Heyətin peşə hazırlığının səmərəliliyinə nail olmaq üçün bir sıra ilkin işlər aparılır. Təbiidir ki, peşə hazırlığının təşkili konkret ixtisaslar üzrə müəssisənin kadrlara olan tələbatının hesablanmasından başlanmalıdır. Çünki təhsilin miqyasını müəyyən edən meyar hər kateqoriyadan kadrlara tələbatın həcmi ola bilər.

Peşə təhsilini mütəşəkkil başlamaq və başa vurmaq üçün tədris planı, bunun əsasında isə tədris proqramları tərtib olunur. Sonrakı mərhələdə isə həmin proqramlar bilavasitə tədris prosesi vasitəsilə realizə olunur. Bütün bunlardan sonra təhsilə qiymət verilir.

Heyətin peşə hazırlığının lazımi səviyyədə aparılması 3 amildən asılıdır: a) tədris prosesinin maddi-texniki bazası, b) təhsilin tədris-metodiki təminatı, v) təhsil verənlərin peşəkarlığı. Əgər göstərilən amillərdən, hətta, yalnız biri tələblərə cavab verə bilməzsə, təhsilin müsbət qiymət alması ehtimalı yox dərəcəsində olur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində peşə təhsilinin aktuallaşacaq məsələlərindən biri də kadr hazırlığına çəkiləcək xərclə onun gətirəcəyi səmərənin fərqi olacaqdır. Peşə təhsili sahibkar üçün gözlədiyi səmərəni vermədiyi hallarda o, təhsilin daha mükəmməl olan formasına meyl edəcəkdir.

Nəhayət, istehsal heyətinin idarə edilməsi məsələlərindən biri də müxtəlif kateqoriyalara aid işçilərin ixtisas səviyyələrinin yüksəldilməsi, onların yenidən hazırlanmasıdır.

İstehsal heyətinin ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi vaxtaşırılığı elmi-texniki tərəqqinin həmin sferanın iş yerləri üçün inkişaf

tempindən bilavasitə asılı olur. Çünki elmi-texniki tərəqqi, məsələn, fəhlənin istismar etdiyi avadanlığın texniki xüsusiyyətlərinə yeni keyfiyyətlər gətirdiyindən, onun əvvəlki bilik və vərdisləri müəyyən qədər ya itir və ya da köhnəlir. Fəhlə yeni avadanlığın lazımi səviyyədə istismarı, başqa sözlə, onun texniki imkanlarını gerçəkləşdirmək üçün yeni biliklərə yiyələnməli, mahiyyətə yeni vərdislərə nail olmalıdır. Məhz belə bir vəziyyət fəhlənin ixtisasının artırılması və yenidən hazırlanması üçün obyektiv və icbari zəmin yaradır. Bu işi müvəffəqiyyətlə, xüsusilə, həm vaxtında və həm də qısa müddətə həll edə bilən firma və müəssisə, onların mövcudluğuna və gələcəyinə təminat verən, işin mürəkkəbliyi ilə işçinin səriştəliliyi səviyyələrinin uyğunluğuna əməl etmiş olurlar.

3. Əmək məhsuldarlığının mahiyyəti və onun ölçülmə metodları

İqtisadiyyatın sahələrində insanın məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsi, səmərəsi onun müəyyən vaxt ərzində yaratdığı maddi nemətlərin kəmiyyəti ilə xarakterizə olunur. Başqa sözlə, əməyin səmərəlilik səviyyəsi onun məhsuldarlığı ilə müəyyən olunur.

Əməyin məhsuldarlığı konkret əmək növünün vaxt vahidi ərzində az və ya çox məhsul istehsal etmək qabiliyyəti ilə səciyyələnir. **Onun səviyyəsinin yüksəldilməsi vaxt vahidi ərzində istehsal edilən məhsulun kəmiyyətə çoxaldılması və yaxud məhsul vahidinin istehsalına sərf olunmuş vaxtın miqdarının azaldılması ilə mümkündür.**

Əmək məhsuldarlığının artmasının əhəmiyyəti hər şeydən əvvəl onda təzahür edir ki, o, istehsalı genişləndirməyin, ictimai sərvəti artırmağın başlıca şərti kimi çıxış edir. Məlumdur ki, istehsalın həcmi ya işləyənlərin sayını çoxaltmaq yolu ilə, ya da mövcud işçilərin əmək məhsuldarlığını yüksəltmək yolu ilə artırıla bilər. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi milli gəlir kütləsinin artırılması və əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasının başlıca və həlledici amillərindən biri hesab edilir.

Müəssisə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyəti və rolu baxımından əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, istehsal həcminin genişləndirilməsilə yanaşı, onun məhsulunun dəyərini ucuzlaşdırır və keyfiyyət göstəricilərini yüksəldir.

Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması üzrə işləri ön plana çəkir, iş gününün qısaldılmasına əsas yaradır. İş şəraitinin yaxşılaşdırılmasının həm sosial və həm də iqtisadi əhəmiyyəti var, çünki bu, bir tərəfdən işçilərin təkrar istehsalına və sağlamlığının qorunmasına təminat verirsə, digər tərəfdən isə onların əmək məhsuldarlığını daha da yüksəltmək üçün səylərini artırmalarına ciddi surətdə təsir göstərir.

Əmək məhsuldarlığının artım tempi orta əmək haqqının artım tempinə nisbətən daha yüksək olmalıdır. Bu, geniş təkrar istehsal prosesinin zəruri şərtidir. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi nəticəsində əmək haqqı məsrəflərinə qənaət olunması, istehsal həcmnin artırılması və istehsal gücündən istifadənin yaxşılaşdırılması hesabına məhsul vahidinə düşən şərti sabit xərclərin azaldılması ilə məhsulun maya dəyərini aşağı salmağa imkan verir. Mütərəqqi texnikanın tətbiqi nəticəsində əmək məsrəflərinin azalması adətən maddi ehtiyatlara qənaətlə müşayiət olunur ki, bu da bütün xərc maddələri üzrə məhsulun maya dəyərini aşağı düşməsi ilə nəticələnir.

Fəhlənin iş vaxtından səmərəli istifadə, nəticə etibarilə, istehsalın səmərəliliyini, xüsusilə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin edən güclü amil kimi çıxış edir. **İstehsalın həcmi genişləndikcə iş vaxtına qənaətin əhəmiyyəti daha da artır, çünki eyni vaxt vahidi ərzində daha çox məhsul istehsal etmək mümkün olur.**

Müəssisədə əmək məhsuldarlığının səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərə aşağıdakılar daxildir:

$$\Theta_t = \frac{T}{N}; \quad \Theta M_t = \frac{N}{T}$$

Burada, Θ_t – məhsulun əmək tutumu;

ΘM_t – əmək məhsuldarlığı;

N – istehsal edilmiş məhsulun həcmi;

T – məhsul istehsalı üçün iş vaxtı məsrəfidir.

Əməktutumu – məhsul vahidinin hazırlanması üçün zəruri olan iş vaxtının miqdarıdır.

Əmək məhsuldarlığının öyrənilməsində əməyin nəticəsini xarakterizə edən natural, şərti-natural, əmək və dəyər göstəricilərindən istifadə edilir.

Natural ifadədə məhsul buraxılışı həcmi (məsələn, litr, metr, ton və s.) istehsal fəaliyyətinin nəticəsini daha dəqiq səciyyələndirir, lakin bu göstərici ilə əmək məhsuldarlığı müəyyən edildikdə bəzi qeyri-dəqiqliyə yol verilir. Natural göstəricilər həmcins məhsul buraxan (məsələn, kömür hasilatı, poladəritmə, kərpic istehsalı və s.) müəssisələrdə tətbiq oluna bilər. Lakin bir çox hallarda müəssisələr müxtəlif növ məhsullar istehsal edirlər. Buna görə də istehsal fəaliyyətinin ümumi həcmi və əmək məhsuldarlığını müəyyən etmək üçün natural göstəricilərin tətbiqolunma dairəsi nisbətən məhdudlaşır.

İstehsal edilən məhsulun həcmi, həmçinin şərti-natural göstəricilər ilə də ölçülür. Şərti-natural göstərici kimi, adətən eyni iqtisadi təyinat alan məhsul növlərindən biri, bir qayda olaraq digərlərini təmsil edən məhsul kimi seçilir. Bu metodda müəyyən məhsul növü – fiziki ölçüsündən asılı olmayaraq – vahid kimi qəbul edilir və başqa məmulatlar onların istehlak xassələrinə və ya əmək tutumuna görə həmin şərti ölçü vahidinə adekvat kimi qəbul edilir (şərti yanacaq, şərti banka və s.).

İstehsal fəaliyyətinin nəticəsinin natural, şərti-natural və əmək tutumuna görə ölçülməsi – mötəbər məlumata malik olmaq nöqtəyi-nəzərindən çox faydalıdır. Bununla belə, qeyd edilən göstəricilərdən istifadə imkanları məhduddur. Bu göstəricilər sahə üzrə istehsal fəaliyyətinin nəticələrini ümumiləşdirmək işini çətinləşdirir və həm də müxtəlif müəssisələrin istehsal nəticələrini müqayisə etməyə imkan vermir.

Qeyd edilən qüsurları dəyər göstəricisindən istifadə etməklə aradan qaldırmaq mümkündür. Əməyin nəticəsinin dəyər ölçüsündə öyrənilməsində ümumi, əmtəlik, emalın normativ dəyəri, şərti xalis məhsulun həcmi göstəricilərindən istifadə edilir. Dəyər göstərici-

sindən istifadə müəssisələrin fəaliyyət göstəricilərini sahə üzrə ümumiləşdirməyə imkan verir. Məhsul buraxılışının dəyər ifadəsində müəyyən olunmasının əsas üstünlüyü həm onun asanlıqında, həm müxtəlif növ məhsul buraxan müəssisələrin və həm də ümumən müəssisələr qrupu üzrə istehsal həcmnin dinamikasını müəyyən etmək imkanı verməsindədir. Bu zaman planlaşdırma və təhlil imkanı genişlənir, müxtəlif dövrlərdə hər bir tədqiq olunan qrup müəssisələr üzrə göstəricilərin müqayisəsinə imkan yaranır.

Artıq qeyd olunduğu kimi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi vaxt vahidi ərzində istehsal olunan məhsulun həcmnin artırılması və yaxud məhsul vahidi istehsalına sərf olunan vaxtın, başqa sözlə, məhsulun əməktutumunun azaldılması yolu ilə mümkün olur.

Müəssisələrdə əmək məhsuldarlığının planlaşdırılması və uçotu mütəmadi olaraq həyata keçirilir. Əmək məhsuldarlığının səviyyəsi istehsal olunmuş məhsulun miqdarını onun istehsalına sərf edilən vaxta bölmək yolu ilə hesablanır.

Məhsul istehsalına sərf edilən vaxt istehsal işçilərinin orta siyahı sayı ilə hesaba alınır. Onun tərkibinə əsas və köməkçi fəhlələr, mühəndis-texnik işçilər, qulluqçular, kiçik xidmətəddici heyət, şagirdlər, mühafizə işçiləri daxil edilir. Buna görə də, bu metodla hesablanmış əmək məhsuldarlığını "ümumi əmək məhsuldarlığı", "istehsal heyətinin əmək məhsuldarlığı" adlandırmaq olar. Belə bir "ümumilik" həmin göstəriciyə konkretlik deyil, mücərrədlik mahiyyəti verir. Bundan əlavə, əmək məhsuldarlığının səviyyəsi fəhlənin məhsul istehsalına sərf etdiyi adam-günlərin və habelə adam-saatların miqdarına görə də hesablanır; bu fəhlənin əmək məhsuldarlığı göstəricisi hesab edilir. Bunu istehsalın "baş agentinin" əmək məhsuldarlığı da adlandırırlar.

Əmək məhsuldarlığının göstəriciləri və ölçülmə metodları ayrı-ayrı istehsal sahələrinin xüsusiyyətini nəzərə almalıdır.

Məlumdur ki, məhsulun dəyər uçotu həm maddiləşmiş, həm də canlı əmək məsrəflərinin məcmusunu səciyyələndirir.

Lakin bu ümumi məsrəflər əmək məhsuldarlığının səviyyəsini müəyyən edən zaman yalnız istifadə olunmuş canlı əmək

məsrəfləri ilə müqayisə olunur. Müxtəlif müəssisələrdə əmək məsrəflərinin xüsusi çəkisi müxtəlifdir. **Buna görə də əmtəəlik (ümumi) məhsul üzrə dəyər ifadəsi ilə hesablanmış əmək məhsuldarlığı göstəriciləri sənayenin müxtəlif müəssisələrində müqayisəyə gəlmir.** Bu onunla əlaqədardır ki, əmtəəlik (ümumi) məhsul göstəricisi müəssisələrin strukturunun dəyişilməsindən və ya müxtəlifliyindən, istehlak olunan xammalın dəyərindən, buraxılan məhsulun çeşidindən, ümumi istehsal həcmində kooperativləşmə yolu ilə alınmış dəstləşdirici məmullatların xüsusi çəkisindən asılı olaraq dəyişkən olur.

Əmək məhsuldarlığını hesablamaq üçün məhsulun həcmi kimi xalis məhsul göstəricisindən də istifadə edilə bilər. **Xalis məhsul (maddi məsrəflərdən təmizlənmiş ümumi məhsul) göstəricisinin təbii əmək məhsuldarlığının səviyyəsini təhrif etmir, çünki bu halda təkrar uçot, eyni bir məmullatın hazırlanması zamanı işlədilən materialların dəyərinin, kooperativləşmə yolu ilə alınmış məhsulların müxtəlif xüsusi çəkilərinin təsiri aradan qalxmış olur.** Bununla yanaşı, bu göstərici də müxtəlif sahələrə məxsus müəssisələrdə əmək məhsuldarlığının səviyyələrini müqayisə oluna bilən ölçüyə gətirə bilmir. Qeyd edilən göstəricilərdən istifadə təhlilin konkret məqsədindən asılı olur.

Müəssisədə əmək məhsuldarlığı hesablanarkən iş vaxtı vahidi olaraq saat, gün, ay, il götürülə bilər və buna uyğun olaraq əmək məhsuldarlığının səviyyəsi orta hesabla bir adam-saat, adam-gün və adam-il ərzində istehsal olunmuş məhsulun miqdarı ilə ifadə edilir. Əmək məhsuldarlığının bütün bu göstəriciləri müəssisələrdə bir nəfər orta siyahı işçi üçün hesablanır. İstehsal heyətinin bir işçisinə görə yalnız orta aylıq, orta rüblük və orta illik əmək məhsuldarlığı müəyyən edilir. Həmin göstəricilər aşağıdakı düsturlarla hesablanır:

$$\Theta M_a = \frac{N}{IS}; \quad \Theta M_g = \frac{N}{T_g}; \quad \Theta M_s = \frac{N}{T_s}$$

Burada, ΘM_a , ΘM_g , ΘM_s – aylıq (rüblük, illik) əmək məhsuldarlığı;
N – məhsulun həcmi;

İS – işçilərin orta siyahı sayı;

T_g – fəhlələrin sərf etdikləri adam-günlərin miqdarı;

T_s – fəhlələrin sərf etdikləri adam-saatların miqdarı.

Bir adam-saat üçün hesablanmış əmək məhsuldarlığı faktiki iş vaxtı ərzində əmək məhsuldarlığının səviyyəsini xarakterizə edir. İş vaxtı vahidi iriləşdirilərkən hesablamaya faktiki iş vaxtı ilə yanaşı, boşdayanmalar da daxil edilir.

4. Əmək məhsuldarlığının artırılması ehtiyatları və amilləri

Müəssisədə əmək məhsuldarlığının düzgün planlaşdırılmasında və əməyə qənaətin ehtiyat mənbələrinin tam aşkar edilib reallaşdırılmasında əmək məhsuldarlığına təsir edən amillərin elmi əsaslarla təsnifləşdirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi bütün istehsal ehtiyatlarının səfərbərliyə alındığı təqdirdə müvəffəqiyyətlə həll edilə bilər. Bunun üçün elmi-texniki tərəqqinin tətbiqi ilə yanaşı, maddi, əmək və maliyyə ehtiyatlarından daha qənaətlə və səmərəli istifadə etmək, artıq xərclərə yol verməmək və itkiləri ləğv etmək lazımdır.

İstehsaldaxili ehtiyatlardan səmərəli və bacarıqla istifadə uğrunda mübarizə "mövsümi" xarakter daşımamalı, mütəmadi olaraq əmək kollektivinin, xüsusilə mühəndis-texniki işçilərin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Müəssisədə əmək məhsuldarlığının artırılması ehtiyatları dedikdə, orta istehsal normasını artırmaq və ya məhsulun əmək tutumunu azaltmaq üçün mövcud və gerçəkləşməsi mümkün olan imkanlar nəzərdə tutulur.

Müəssisədə əmək məhsuldarlığının artırılması ehtiyatları elmi-texniki tərəqqi, müəssisənin düzgün yerləşdirilməsi, müəssisədə yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi, mövcud avadanlıqların modernləşdirilməsi, istehsalın təmərküzləşdirilməsi və ixtisaslaşdırılması, rəqabətqabiliyyətli müvafiq sahələrin inkişaf etməsi və s. ilə əlaqədardır.

Müəssisədə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün istehsaldaxili ehtiyatlarının aşkar edilməsi resurslardan səmərəli istifadə olunmasından birbaşa asılı olur. Bu ehtiyatlara: məhsulun əmək

tutumunun aşağı salınması, iş vaxtından istifadənin yaxşılaşdırılması, istehsal heyətinin strukturunun təkmilləşdirilməsi, xammal və materiallara qənaət, istehsal əsas fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılması və fondtutumunun aşağı salınması aiddirlər. Müəssisədə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi ehtiyatlarını: intensiv ehtiyatlar – əmək tutumunun aşağı salınması və ekstensiv ehtiyatlar – iş vaxtının artırılması üzrə ehtiyatlara bölmək olar.

Əmək məhsuldarlığının ehtiyatları onun konkret amillərinin təsiri ilə əlaqədardır. **Bu amillərə aşağıdakılar daxildir.**

Əmək məhsuldarlığını yüksəltməyin maddi-texniki amillərinə: **elmi-texniki tərəqqinin əsasında istehsalın mexanikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması, robotlaşdırılması, yeni texnikanın tətbiqi və mövcud avadanlıqların modernləşdirilməsi, hissənin, konstruksiyanın və digər parametrlərin dəyişdirilməsi, yeni texnoloji proseslərin işlənməsi və tətbiqi, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi aiddir.**

Təşkilati amillərə isə istehsalın təmərküzləşmə və ixtisaslaşma səviyyəsi, onun fasiləsizlik, ahəngdarlıq və proporsionallıq dərəcəsi, istehsalın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi, iş yerlərinin səmərəli təşkili, istehsal sahəsində məşğul olan ayrı-ayrı kateqoriya işçilərin say nisbəti, sağlam, təhlükəsiz və estetik cəhətdən əlverişli əmək şəraitinin yaradılması daxildir.

İqtisadi amillərə kollektivin və ayrı-ayrılıqda hər bir işçinin əmək məhsuldarlığını yüksəltmək üçün ən əlverişli maliyyə və digər iqtisadi stimulların yaradılması aiddir.

Sosial amillərə gəlinə, bunlara kadrların mədəni-texniki və mənəvi səviyyəsi, ixtisası, əmək məhsuldarlığının artımının mənəvi cəhətdən stimullaşdırılması dərəcəsi və formaları aid edilir.

Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin ehtiyatları tükənməzdir, bu və ya digər formada və kəmiyyətdə təkrar olunur. Bu, elmi-texniki tərəqqinin fasiləsizliyi ilə bağlıdır. Elə buna görə də elmi-texniki tərəqqi istehsalın inkişafı və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin həlledici amili hesab olunur. Yeni maşın və mexanizmlərin tətbiqi, mütərəqqi material növlərinin istifadəyə verilməsi, istehsalın kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, yeni texnoloji istehsal üsullarının tətbiq olunması – bütün

bunlar istehsalın inkişafı üçün əsasdır. Sadalanan tədbirlərin səmərəliliyi isə kadrların ixtisasını artırmadan mümkün deyildir. Çünki yeni texnikadan istifadə və yeni texnoloji proseslərin idarə olunması yalnız yüksək ixtisaslı kadrlar tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Lakin texnikanın inkişafı da, insanın əməyi də o zaman səmərəli ola bilər ki, onlar istehsalın düzgün təşkili şəraitində fəaliyyət göstərmiş olsunlar. Elmi-texniki tərəqqi istehsalın təkilini yaxşılaşdırmanın mühüm şərti olsa da, o, istehsalın təkilinin yeni metodlarını tətbiq etmədən fayda gətirə bilməz. İstehsalın texniki səviyyəsi dəyişməz qaldıqda və ya müəyyən qədər inkişaf etdirildikdə – istehsalın təkilini təkmilləşdirmək hesabına – nisbətən az məsrəflərlə böyük iqtisadi səmərə əldə etmək olur. Texnikanın müasir inkişaf səviyyəsində əməyin elmi təkilinin rolu xüsusilə artır.

Müəssisənin optimal ölçüsü, ixtisaslaşmanın, kooperativləşmənin və kombinləşmənin optimal səviyyəsi, müəssisənin səmərəli yerləşdirilməsi – bütün bunlar əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün böyük ehtiyatlardır. Artıq qeyd olunduğu kimi, istehsalın inkişafına iqtisadi təsir metodlarının gücləndirilməsi, idarəetmənin təkilinin və planlaşdırmanın təkmilləşdirilməsi, istehsalın inkişaf etdirilməsində işçilərin maddi marağının gücləndirilməsi əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərirlər.

Sənayenin bir sıra sahələrində, xüsusilə hasiledici sənayedə əmək məhsuldarlığına təbii-coğrafi mühit də təsir göstərir. Hasilat sahələrində əmək məhsuldarlığı maşın və avadanlıqların özü, tətbiq edilən texnologiyanın xarakteri, əməyin təşkili xeyli dərəcədə təbiogeoloji şəraitdən asılı olur.

Əmək məhsuldarlığına təsir edən amilləri araşdıraraq onun yüksəldilməsi ehtiyatlarını aşkara çıxarmaq üçün iş vaxtından istifadə səviyyəsinin təhlilinin böyük əhəmiyyəti vardır. Əmək məhsuldarlığının artırılmasının müəssisədaxili mühüm ehtiyat mənbələrindən biri iş vaxtı itkilərinin azaldılmasıdır. İş vaxtı itkiləri iki növə – bütün günü və növbədaxili iş vaxtı itkilərinə ayrılır. Bütün günü iş vaxtı itkilərinə aşağıdakılar aiddir:

- xəstəlik üzündən;
- müdiriyyətin icazəsinə görə;

- bütün günü boşdayanma;
- üzürsüz səbəbdən işdən yayınma.

Növbədaxili iş vaxtı itkiləri isə istehsalın təşkilati-texniki şəraitindən və işinin özündən asılı olan itkilərə ayrılır. Növbədaxili iş vaxtı itkilərinin təşkilati-texniki səbəbləri əsasən aşağıdakılardan ibarət olur: texnoloqun; ustanın, iş naryadının, tapşırıqın, iş alətlərinin, qaldırıcı-nəqliyyat vasitələrinin gözlənilməsinə gedən vaxt; materialların, alətlərin, yanacağı, enerjinin olmaması; cari təmir və yaxud avadanlığın saz halda olmaması; işin müvəqqəti olaraq olmaması.

Növbədaxili iş vaxtı itkilərinin işçidən asılı olan səbəbləri: növbənin başlanğıcında və nahar fasiləsindən sonra işə gec başlamaq; nahar fasiləsindən qabaq və növbənin axırında işi tez qurtarmaq, iş yerində kənar danışıqlara aludəçilik və s.

5. Müəssisədə əməyin normalaşdırılması

Müəssisədə əməyin təşkilinin əsas elementlərindən biri əməyin normalaşdırılmasıdır. Çünki dəqiq normalar işin icra edilməsinin ən əlverişli, məhsuldar, mütərəqqi və məqsədəuyğun formasının müəyyənləşdirilməsini özündə əks etdirir. Əməyin normalaşdırılmasında məqsəd zəruri əmək məsrəflərinin və onun nəticələrinin müəyyən edilməsi, müxtəlif qrupa daxil olan işçilər sayı və avadanlıqların miqdarı arasında nisbətin müəyyən olunmasıdır. Bu normalar əməyin, istehsalın və idarəetmənin ən səmərəli təşkili səviyyəsinə uyğun olmalıdır.

Konkret texniki-təşkilati şərait daxilində iş yerində müəyyən həcmdə işin yerinə yetirilməsinə sərf olunan iş vaxtı sərfinin ölçülməsi əməyin normalaşdırılmasının ən mühüm vəzifəsi hesab edilir. Hər bir iş yerində, sexdə və müəssisədə vaxt sərfi üzrə daxili ehtiyatlar əmək məhsuldarlığını yüksəltməyinin əlavə ehtiyatı olmaqla normalaşdırma vasitəsilə aşkar edilir. Bu ehtiyatların aşkar edilməsi və reallaşdırılması əməyin normalaşdırılmasının bilavasitə məqsədini təşkil edir.

Müəssisədə əməyin normalaşdırılması aşağıdakıları təmin edir:

- istehsal olunan detal, qovşaq və məmulatın plan əməktutumunu müəyyən etməyi;
- peşə və ixtisas üzrə işçilərin zəruri sayını hesablamayı;
- əməyin nəticələrini qiymətləndirməyi, əmək haqqı və maddi stimullaşdırma fondunun həcmi müəyyən etməyi;
- yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi səmərəliliyini qiymətləndirməyi;
- əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi tapşırığını əsaslandırmağı;
- sexin, istehsal sahəsinin, ayrı-ayrı iş yerlərinin istehsal proqramlarını hesablamayı;
- zəruri avadanlıqların miqdarını müəyyən etməyi;
- iş yerlərinin attestasiyasını apararkən onların təşkilati səviyələrini qiymətləndirməyi və iş yerlərinin təşkilinin optimal variantlarının hazırlanmasını.

Əmək normaları istehsalın, əməyin ödənilməsinin, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin stimullaşdırılmasının təşkili və planlaşdırılmasında əsas rol oynayır.

Müəssisədə vaxt, əməliyyatın əməktutumu, istehsal, xidmət, say, idarə olunabilən normaları və habelə, normalaşdırılan tapşırıqların normaları hesablanır və tətbiq olunur.

Əmək normaları içərisində vaxt norması əsas yer tutur.

Vaxt norması məhsul vahidinin hazırlanması və ya müəyyən həcmdə işin yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan iş vaxtının müddətidir. Vaxt norması aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

$$N_{\text{vaxt}} = t_{\text{ə}} + t_{\text{k}} + t_{\text{x}} + t_{\text{i}} + t_{\text{tt}} + t_{\text{ht}}$$

Burada, $t_{\text{ə}}$ – əsas vaxt;

t_{k} – köməkçi vaxt;

t_{x} – iş yerinə xidmət vaxtı;

t_i – işçilərin istirahət vaxtı;

t_{tt} – təşkilati-texniki səbəblərdən yaranan fasilələr;

t_{ht} – hazırlıq-tamamlama vaxtı.

İş yerinə xidmət vaxtı norması – fəhlənin avadanlıqların və iş yerinin işçi vəziyyətdə saxlanması ilə əlaqədar sərf etdiyi vaxtdır. Bu da öz növbəsində iki yerə bölünür:

– texniki xidmətə sərf olunan vaxt;

– təşkilati xidmətə sərf olunan vaxt.

İstehsal norması (N_{ist}) müəyyən vaxt ərzində bir işçinin istehsal etməli olduğu məhsul miqdarı ilə müəyyən olunur:

$$N_{ist} = \frac{T_h}{N_v}$$

Burada, T_h – faydalı iş vaxtı fondu, saat;

N_v – məhsul vahidinin istehsalına vaxt norması, saat.

Xidmət norması (N_x) – işçinin vaxt vahidi ərzində xidmət etməli olduğu istehsal obyektlərinin (iş yerləri, avadanlıq vahidləri) miqdarıdır:

$$N_x = \frac{T_h}{t_x}$$

Burada, t_x – avadanlıq vahidinə xidmət üçün müəyyən olunmuş vaxt normasıdır, saat.

Say norması müəyyən işin yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan müəyyən peşə-ixtisas tərkibdə işçilərin sayını müəyyən edir.

Tapşırıqların normalaşdırılması müəyyən müddət ərzində briqada tərəfindən yerinə yetirilməli olan zəruri çeşid və həcmdə işləri müəyyən edir.

İdarəolunma norması bir rəhbərə bilavasitə tabe olan işçilərin sayını müəyyən edir.

Müəssisədə əmək normaları ayrı-ayrı əməliyyatlar (əməliyyat norması) və ya qarşılıqlı əlaqəli əməliyyatlar qrupu (iriləşdirilmiş, kompleks normalar) üzrə müəyyən olunur.

Beləliklə, müəssisədə istehsalın səmərəli təşkili üçün əmək prosesinin müxtəlif tərəflərini əks etdirən əmək normalarından istifadə olunur.

6. Əmək haqqının mahiyyəti və əhəmiyyəti

Əmək haqqı işçiyə özünün maddi və mənəvi ehtiyaclarını ödəmək üçün əməyin kəmiyyəti, daha doğrusu, onun iş qüvvəsinin dəyəri və keyfiyyəti müqabilində ictimai məhsuldan ayrılan və pul ifadəsində verilən hissədir.

Müəssisədə əmək haqqının təşkili prinsipinin əsasında iş qüvvəsinin dəyəri və əməyin keyfiyyəti dayandığından, o hər bir işçinin şəxsi marağı ilə ictimai istehsalın inkişaf etdirilməsindəki dövlət və habelə sahibkarın maraqlarını uzlaşdırmağa imkan yaradır.

Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə əmək haqqının düzgün müəyyən olunması, həm muzzdlu fəhlənin əməyinin ədalətli qiymətləndirilməsi və həm də sahibkarın iqtisadi maraqlarının təmin olunması baxımından çox vacibdir.

Fəhlənin əmək haqqının onun əməyinin keyfiyyəti (mürəkkəbliyi) və kəmiyyətinə görə (istehsal norması ilə) müəyyən edilməsi işçinin ona qarşı ədalətli münasibət göstərilməsinə dair imicinin formalaşmasına səbəb olur. Yalnız bu halda iş qüvvəsinə tələblə təklif arasında tarazlaşma baş verə bilər. Əgər müəssisənin iş qüvvəsinə tələbi azdırsa – təklif edilən əmək haqqının səviyyəsi aşağıdırsa – belə müəssisəyə iş qüvvəsindən təklif də az olur. Təklif olunan əmək haqqının artırılması ilə iş qüvvəsinə tələb arasındakı kəmiyyət nisbəti bərabərləşdiyi halda, başqa şərtlərin dəyişilməz qaldığı şəraitdə, fəhlənin öz iş yerini tərk etməsi ehtimalı da minimum səviyyəyə düşür.

Kəmiyyətə çox və keyfiyyətə yaxşı əmək yüksək əmək haqqına layiq bilinməlidir. Yüksək ixtisas dərəcəsinə malik olan əmək cəmiyyətə yüksək keyfiyyətli və çox miqdarda maddi nemət verdiyindən yüksək səviyyədə də mükafatlandırılmalıdır, daha doğrusu, ixtisas sahibinə yüksək əmək haqqı verilməlidir. Bu məsələlərdə səhvə yol verilərsə, bundan yalnız istehsalın iqtisadiyyatı ziyan çəkə bilər.

Əmək haqqı işçilərin sosial həyatının ən önəmli "indikatoru" olduğundan onu müəyyən edən prinsip və amillər elmi əsaslara söykənməlidir.

Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin stimullaşdırılmasında və işçilərin sosial rifahının artırılmasında əmək haqqının səviyyəsi böyük rol oynayır. Əmək haqqının təşkilinin təkmilləşdirilməsi əmək məhsuldarlığı artımının mühüm amillərindən biridir. Hazırda bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar qiymətlərin sərbəstləşdiyi, sosial xidmətlərin kommersionlaşdığı şəraitdə əmək haqqının yeni tələblərə uyğun müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Əmək kəmiyyət və keyfiyyətinə görə düzgün ödəniləndə hər bir işçi bütün istehsal imkanlarından dolğun istifadə etmək, öz mədəni-texniki səviyyəsini və ixtisasını yüksəltmək, iş vaxtından düzgün və səmərəli istifadə etmək üçün maddi cəhətdən maraqlı olur. Buna görə də onu müəyyən edən prinsip və amillər elmi əsaslara söykənməlidir.

Əmək haqqının həcmi müəssisə rəhbərliyinin və işçilərin və ya həmkarlar ittifaqının razılıqlığı əsasında müəyyən olunur. Əmək haqqı digər müəssisələrin ödədiyi əmək haqqının səviyyəsi, ödəmə imkanı, yaşayışın dəyəri, əmək məhsuldarlığının səviyyəsi kimi meyarlar üzrə müəyyən olunur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək haqqının səviyyəsi aşağıdakı amillərin təsiri altında formalaşır:

1. Əmək bazarında mövcud olan konyunktura. **Buraya iş qüvvəsinə olan tələblə onun təklifi arasında tarazlıq dərəcəsi, ölkədə işsizliyin səviyyəsi və s. daxildir.**

2. Dövlətin sosial siyasəti, müəyyən edilmiş sosial normativlər – **minimum əmək haqqı, minimum istehlak dərəcəsi və s.**

3. İşin xarakteri ilə əlaqədar amillər – **işin mürəkkəbliyi, əmək şəraiti, əməyin təhlükəsizlik dərəcəsi, işin icrası üçün məsuliyyətin səviyyəsi, tələb edilən iş təcrübəsi və vərdislər, fəhlənin ixtisası və s.**

4. Firma ilə bağlı amillər – **mülkiyyət mənsubiyyəti, əmək məhsuldarlığının səviyyəsi, müəssisənin gəlirliyi, həmkarlar və digər fəhlə təşkilatlarının mütəşəkkilliyi və s.**

5. İstehsal heyəti ilə əlaqədar amillər – **işə qəbulun miqyası və müddəti (fərdi əmək müqaviləsinin şərtləri).**

Bu amillərin bəziləri əmək haqqının ümumi səviyyəsinə, digərləri isə ayrı-ayrı kateqoriyadan olan işçilərin əmək haqqına təsir edirlər.

Bazar münasibətləri şəraitində əmək münasibətləri işə götürən və işçilər tərəfindən bağlanmış kollektiv və fərdi müqavilələr əsasında tənzimlənir. İstənilən əmək müqaviləsinin əsas bölmələrindən biri əmək haqqının həcmi müəyyən edilməsidir. Bu müqavilələrdə həm də əmək şəraiti, işdən azad olunma, işdən azad olunanlara verilən müavinətlərin həcmi və s. ilə bağlı məsələlər öz əksini tapır.

Müəssisələrdə əmək haqqının tənzimlənməsi və bu sahədə müəyyən sistemlilik yaratmaq üçün, yəni ixtisaslı və ixtisasız, ağır və yüngül, ziyanlı və ziyansız şəraitdə çalışanların arasında əmək haqqı üzrə nisbətlərin düzgün müəyyən olunması məqsədilə tarif sistemindən istifadə edilir.

Tarif sistemi üç tərkib hissədən – 1) tarif maaşından, 2) tarif cədvəlindən (şəbəkəsindən) və 3) tarif-ixtisas məlumat (sorgu) kitabçasından ibarət olur.

Tarif sisteminin tənzimləyicilərindən biri olan Vahid Tarif cədvəlində əməyin ödənilməsi dərəcələri və tarif əmsalları vasitəsilə sənaye-istehsal heyətinin mühüm qrupu olan fəhlələrin əmək haqqı müəyyən edilir. Məsələn, "Azneftkimyamaş" Dövlət Şirkətinin tarif cədvəlində 19 kateqoriya üzrə tarif əmsalları müəyyənləşdirilmişdir, bu tarif əmsalları da 1-dən 7,5-ə qədər dəyişir.

Əhəmiyyətinə və məsuliyyətinə görə fərqlənən işləri icra edən yüksək ixtisaslı fəhlələrin tarif maaşları kollektiv (müştərək) müqavilələr əsasında müəyyən edilir.

Tarif maaşları iş şəraitindən asılı olaraq ayrı-arı sahə müəssisələri üzrə əmək haqqı forması və habelə bu və ya digər fəhlə qrupunun istehsal prosesində oynadıqları rola görə differensiallaşdırılır. Lakin müəssisələr öz maliyyə imkanları çərçivəsində həmin variantlardan hər hansı birini seçməkdə sərbəstdirlər.

Tarif maaşı əmək haqqının ölçüsünü vaxt vahidi – saat, gün, ay ərzində müəyyənləşdirir. Fəhlələr üçün o, gün ərzində (gündəlik) və ya saat ərzində (saatlıq) I dərəcəli əmək haqqı şəklində müəyyən olunur. Yüksək tarif dərəcələrinə aid edilən işlər üçün əmək haqqının miqdarı I dərəcənin əmək haqqını tarif dərəcələri üzrə müvafiq tarif əmsalına vurmaqla müəyyənləşdirilir.

Mürəkkəb və müxtəlif texnoloji prosesli müəssisələrdə I dərəcənin üç növ əmək haqqı olur:

- a) normal şəraitdə işləyənlər üçün;
- b) ağır şəraitdə işləyənlər üçün;
- c) isti və zərərli sahələrdə işləyənlər üçün.

Hər bir dərəcənin tarif maaşı elə müəyyən edilir ki, onların arasında optimal ölçüdə fərq yaransın- ibtidaidən aliyə yüksəlmək şərtilə. Hər bir dərəcənin tarif maaşının I dərəcənin tarif maaşına nisbətində tarif əmsalı deyilir; ən yüksək dərəcənin tarif maaşının I dərəcənin tarif maaşına nisbətində isə tarif cədvəlinin (şəbəkəsinin) diapozonu deyilir.

Adətən, II qrupda çalışanların əmək haqqı I qrupa nisbətən 5-10 faiz, III qrupda isə bu fərq 15-30 faiz artıq olur.

Fəhlələr arasında ixtisası artırmaq marağını gücləndirmək üçün mövcud olan VI dərəcə ilə I dərəcə arasında fərq 2-5 dəfə arasındadır.

Beləliklə, tarif cədvəlləri yüksək ixtisasa malik fəhlənin əməyinin ödənilməsinin uçotunu aparmaq və habelə müxtəlif ixtisas səviyyəsinə malik fəhlələrin əmək haqlarının ödənişindəki nisbəti müəyyən etmək üçün tətbiq olunur.

Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün maşınqayırma zavodunda fəhlələr üçün tətbiq olunan tarif cədvəlinə müraciət edək (cədvəl 4.5).

Cədvəl 4.5

Maşınqayırma zavodunda fəhlələr üçün tətbiq olunan tarif cədvəli

Göstəricilər	I	II	III	IV	V	VI
Tarif əmsalı	0,1	1,17	1,37	1,54	1,71	1,92
Tarif əmsallarının mütləq artımı		0,17	0,20	0,17	0,17	0,21
Əvvəlki dərəcəyə nisbətən artım, faizlə		17,1	17,1	12,4	11,0	12,3

Tarif cədvəlində dərəcələr arasındakı artım fərqi nə qədər çox olarsa, fəhlə bir dərəcədən digərinə keçməkdə maddi cəhətdən daha çox maraqlı olar, öz ixtisas səviyyəsini artırmağa cəhd göstərir, onun əmək məhsuldarlığı və gördüyü işin keyfiyyəti yüksəlir və nəticə etibarilə istehsalın səmərəliliyi təmin edilmiş olar.

Bütün tarif sisteminin əsası olan "Tarif-ixtisas məlumat" kitabçasının hər bir ixtisas dərəcəsi və vəzifəni səciyyələndirən "Vəzifə borcları" adlanan birinci bölməsində ixtisas və vəzifənin tapşırıldığı şəxsin tam və ya qismən yerinə yetirəcəyi funksiyaların xarakteristikası verilir.

"Bilməlidir" adlanan ikinci bölmədə işçinin ixtisas üzrə bilikləri qarşısında qoyulan tələblər göstərilir, öz işinin icrası üçün ona lazım olacaq qanunvericilik aktları, təlimat və normativ sənədlər verilir. O,

bunlardan və yenə də həmin bölmədə tövsiyə olunan metod və vasitələrdən istifadə edərək öz vəzifə borcunu icra etməlidir.

"Əməyin ödənişi üzrə ixtisas dərəcələrinə tələblər" bölməsində işçinin ona həvalə olunmuş və yerinə yetirəcəyi vəzifələr üçün zəruri olan xüsusi hazırlığının səviyyəsi və profili müəyyən edilir. Bir sözlə, "Tarif-ixtisas məlumat" kitabçasında sənaye müəssisələrində yerinə yetirilən bütün işlər peşə və ixtisaslara görə sistemləşdirilir, işin mürəkkəbliyi və dəqiqliyindən asılı olaraq, onların hər birinə dərəcə müəyyən edilir. Bununla yanaşı məlumat kitabçasında, artıq qeyd olunduğu kimi, hər ixtisasdan olan fəhlə və işçilərin qarşısında qoyulan tələblər verilir; bunun üçün istifadə olunan avadanlığın və texnoloji əməliyyatların xüsusiyyətləri və iş şəraiti mütləq nəzərə alınır.

7. Müəssisədə əməyin ödənilməsinin forma və sistemləri

Müəssisələrdə əmək haqqı təşkil olunarkən aşağıdakı əsas prinsiplər nəzərə alınır: əməyin kəmiyyət və keyfiyyəti, əməyin intensivliyi, iş şəraiti, əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqı arasındakı nisbət, bərabər əməyə görə bərabər haqqın verilməsi, iqtisadiyyat sahələrinin əhəmiyyəti, müəssisələrin coğrafi yerləşməsi. Bu o deməkdir ki, işçilərə əmək haqqı verilməyə sözügedən prinsiplərə riayət etmək lazımdır. Əməyin ödənilməsində bu prinsiplərdən kənara çıxmaq işçilərin maddi marağının zəifləməsinə, beləliklə də, istehsalın səmərəliliyinin aşağı düşməsinə səbəb ola bilər.

Sənaye müəssisələrində əmək haqqının düzgün təşkili və tənzimlənməsi üçün əsasən onun 2 forması – işəməzd və vaxtaməzd formaları tətbiq edilir.

Əməyin vaxtaməzd ödəniş formasında işçinin əmək haqqı onun tərəfindən istehsalda işlənmiş vaxta və müvafiq ixtisas dərəcəsinin tarif maaşına görə hesablanır.

Əməyin ödənişinin vaxtaməzd formasının, məhsul istehsalı artımının fəhlənin özündən deyil, avadanlıqdan asılı olduğu və habelə

əməyin normalaşdırılmasının mümkün olmadığı iş yerləri və sahələrində tətbiq edilməsi həm zəruri və həm də məqsədəuyğundur.

Əməyin ödənişinin vaxtamuzd formasına 2 əmək haqqı sistemi - sadə vaxtamuzd və mükafatlı vaxtamuzd sistemləri səciyyəvidir.

Əməyin ödənişinin ikinci forması işəməuzd əmək haqqıdır. Əməyin ödənişinin bu formasından məhsul və xidmətin kəmiyyət göstəriciləri əsas, həcm göstəricilərinin uçotunun dəqiq ölçülməsinin mümkün olduğu və habelə texniki cəhətdən əsaslandırılmış normaların tətbiqinə çətinlik törətməyən iş yerləri və sahələrində istifadə olunur.

İşəməuzd əmək haqqı forması işçinin öz işinin keyfiyyət tərəfindən çox kəmiyyət tərəfinə rəğbətini gücləndirir. **Məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsi ehtimalı artır, avadanlığa xidmət işi pisləşir, fəhlə gərgin işləmək məcburiyyətində qalır, materialdan istifadə olunmasında israfçılığa yol verilməsi ehtimalı yaranır və s.**

Əməyin ödənişinin işəməuzd forması bir neçə əmək haqqı sistemlərinə bölünür və onlar aşağıdakılardır:

- birbaşa işəməuzd;
- dolayı işəməuzd;
- mütərəqqi işəməuzd;
- mükafatlı işəməuzd;
- akkord sistemi.

Əməyin işəməuzd ödəniş formasının yuxarıda göstərilən bütün sistemləri fəhlələr tərəfindən fərdi və ya kollektiv, başqa sözlə, briqadalar vasitəsilə icra oluna bilər.

Müəssisələrdə işəməuzd işləyən fəhlələrin əməyinin vaxtamuzd işləyən fəhlələrin əməyindən daha intensiv xarakterini nəzərə alaraq, vaxtamuzd işləyənlərin əmək haqqı aşağı müəyyən edilir. La-

kin nəzərə almaq lazımdır ki, elmi-texniki tərəqqi fəhlələrin əməyinin intensivliyini tədricən tarazlaşdırır.

Məlumdur ki, işəməzd əmək haqqı forması fəhlələrin ixtisasının artırılmasına, avadanlıq və alətlərdən daha yaxşı istifadə edilməsinə maddi marağı artırır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, işəməzd əmək haqqını hər yerdə eyni dərəcədə tətbiq etmək lazımdır.

İşəməzd əmək haqqı iş vaxtı məsrəfinin normaları (iş vaxtı normaları), yaxud istehsal normalarının hesablanması mümkün olan işlərdə tətbiq edilir. İşəməzd əmək haqqı istehsal olunan məhsulun miqdarına və məhsul vahidinin hazırlanma qiymətinə əsasən müəyyən edilir.

Yerinə yetiriləcək işin haqqının əvvəlcədən müəyyən edilib, fəhlələrə çatdırılmasının böyük əhəmiyyəti vardır, çünki bu halda fəhlə gördüyü iş üçün nə qədər əmək haqqı alacağını əvvəlcədən bilir və daha çox məhsul istehsal etməsində maraqlı olur.

Birbaşa işəməzd əmək haqqı sistemi əmək haqqının ən çox yayılmış formasıdır. Bu formada hazırlanmış bütün məhsul üçün fəhlələrə əmək haqqı yerinə yetirilmiş işin həcmi və iş vahidi üçün müəyyən edilmiş sabit qiymətlərə vurulması əsasında hesablanaraq verilir. Bu sistemdə istehsalın artması ilə fəhlənin faktiki gəliri (məvacibi) arasında birbaşa əlaqə mövcud olur.

Sənaye müəssisələrində bəzi hallarda dolayı işəməzd əmək haqqı sistemindən də istifadə edilir. Dolayı işəməzd əmək haqqı sistemində fəhlənin aldığı əmək haqqı onun xidmət etdiyi əsas fəhlələrin əmək haqqından və ya istehsal etdiyi məhsulun miqdarından birbaşa asılı olur. Bu sistem çox hallarda əsas fəhlələrə xidmət edən köməkçi fəhlələrin də əmək haqqının təşkilində tətbiq olunur. Bir sıra müəssisələrdə avadanlıq sazlaşdırıcıları dolayı işəməzd sistemi üzrə əmək haqqı alırlar. Dolayı işəməzd əmək haqqı sistemində hər hansı bir iş yerinə xidmət edən fəhlənin əmək haqqı əsas işəməzdçü fəhlənin istehsal etdiyi məhsulun həcmindən asılı olaraq müəyyən edilir. Ona görə də köməkçi fəhlə iş yerləri və iş sahələrinə fasiləsiz və keyfiyyətli xidmət etməkdə maddi cəhətdən maraqlı olur.

Mütərəqqi işəməzd əmək haqqı sistemində normadan artıq hazırlanmış hər məhsul üçün norma daxilində olan iş qiymətlərindən yüksək qiymətlə haqq verilir.

Normaların artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi səviyyəsindən asılı olaraq məhsul vahidinin hazırlanma qiymətlərinin yüksəldilməsi dərəcəsi hər bir konkret halda xüsusi şkalalar vasitəsilə müəyyən edilir.

Mütərəqqi işəməzd əmək haqqı sistemi əmək haqqının kütləvi və dəyişilməz forması ola bilməz, çünki bu, bəzi hallarda əmək məhsuldarlığına nisbətən əmək haqqının daha sürətlə artması ilə nəticələnmə bilər. Bu isə yolverilməzdir, çünki əmək haqqının artım tempi əmək məhsuldarlığının artım tempini qabaqlamamalıdır.

Mütərəqqi işəməzd əmək haqqı sistemi, adətən, texniki cəhətdən əsaslandırılmış normalarla (əməyin texniki normalaşdırılması əsasında) işləyən işəməzdçü fəhlələr üçün tətbiq edilir. Bu sistemdən istifadə edilməsi işə əlavə maddi marağ yaranmasına səbəb olur.

Mükafatlı işəməzd əmək haqqı sistemində fəhlə birbaşa əmək haqqından əlavə işin konkret kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi və artıqlaması ilə yerinə yetirilməsi üçün müəyyən məbləğdə mükafat alır.

Sənaye müəssisələrində, bəzi hallarda, işəməzd əmək haqqı formasının akkord sistemindən də istifadə edilir. Akkord əmək haqqı sistemindən əsasən tikintidə və nəqliyyatda istifadə olunur. Akkord əmək haqqı briqadanın icra edəcəyi iş üzrə bütövlükdə hesablanır. Akkord iş qiymətləri müəyyən edilərkən kompleks akkord işlərinə daxil olan mövcud normalar və ayrı-ayrı iş vahidinin (həcmnin) qiymətləri əsas götürülür. Əməyin akkord sistemi üzrə ödənilməsində akkord tapşırıqlarının keyfiyyətlə və vaxtından əvvəl yerinə yetirilməsi üçün mükafatlandırma qaydası da müəyyən edilir. Mükafat, əmək haqqına akkord qaiməsi üzrə əlavə olunur və həmin müəssisədə mövcud olan mükafatlandırma qaydası əsasında verilir.

Sənaye müəssisələrində işləyən fəhlələrin müəyyən hissəsi üçün vaxtamuzd əmək haqqı forması tətbiq edilir. **Yəni onların əmək haqqı buraxılan məhsulun miqdarına görə deyil, işlənmiş vaxta görə hesablanır. Vaxtamuzd əmək haqqı formasında əmək haqqının miqdarı fəhlənin ixtisas dərəcəsiindən və sərf etdiyi iş vaxtından asılıdır.**

Vaxtamuzd əmək haqqı forması istehsalın xüsusiyyətindən asılı olaraq texniki cəhətdən əsaslandırılmış istehsal normalarının müəyyən edilməsi mümkün olmayan işlər üzrə, habelə işəməuzd əmək haqqı sisteminin tətbiq edilməsi iqtisadi cəhətdən sərfəli olmayan sahələrdə tətbiq edilir.

İstehsal prosesləri avtomatlaşdırıldıqca vaxtamuzd əmək haqqının payı müntəzəm surətdə artır. Fəhlələrdə yüksək iş və xidmət keyfiyyətinə maddi maraq yaratmaq, işin texniki-iqtisadi göstəricilərini yaxşılaşdırmağı stimullaşdırmaq üçün vaxtamuzd mükafatlı əmək haqqı tətbiq edilir.

Əmək haqqının hər bir formasının tətbiq olunma tələbləri və şərtləri vardır.

İşəməuzd əmək haqqı formasının tətbiq olunma şərtləri aşağıdakılardır:

a) əməyin normalaşdırılmasının mümkünlüyü, sadəliyi və istehsalın həcmiinin uçota alınma bilməsi;

b) iş yerlərində əmək məhsuldarlığının və istehsalın həcmiini yüksək sürətlə artırmaq zəruriyyəti;

c) istehsal olunan məhsula fəhlənin fəal təsir edə bilmə imkanı;

e) məhsul istehsalında fəhlənin əmək fəaliyyətiinin son nəticələrinin əks olunma bilməsi;

f) iş vaxtı itkilərinin aradan qaldırılmasına imkan verən əməyin təşkilinin müvafiq səviyyəsinin təmin olunması.

Vaxtamuzd əmək haqqı formasının tətbiq olunma şərtlərinə:

a) fəhlə tərəfindən işlənmiş iş vaxtının ciddi uçota alınması və ona nəzarət; b) icra edilən işin məzmunu, habelə fəhlələrin hüquq və vəzifələrinin dəqiq müəyyən edilməsi;

b) fəhlələr üçün xidmət normalarının və işçilərin sayı normativlərinin düzgün müəyyən olunması;

c) fəhlələr üçün tarif dərəcələrinin düzgün verilməsi;

u) mükafatlandırma amilləri və göstəricilərinin düzgün müəyyən edilməsi daxildir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində müəssisədə əməyin ödənilməsinin təkmilləşdirilməsində əsas diqqət əmək haqqının forma və sistemlərinin düzgün və səmərəli tətbiqinə yönəldilməlidir.

Əməyin ödənilməsinin forma və sistemlərinin təkmilləşdirilməsi fəhlələrin öz işlərinin keyfiyyət göstəricilərini yaxşılaşdırmaqda maddi cəhətdən maraqlı olmaları, istehsal prosesində istifadə edilən xammal və materiallara qənaətlə və istehsal normasını artıqlaması ilə yerinə yetirmələri məqsədilə onların əməyinin ödənilməsinin rolunu yüksəltmək istiqamətində aparılmalıdır.

Məfhumlar və anlayışlar

İstehsal heyəti

Heyətin idarə olunması

İşçi axıcılığı

Əmək məhsuldarlığı

Əmək tutumu

Əmək normaları

Əmək haqqı

Tarif sistemi

İşəməzd əmək haqqı

Vaxtamuzd əmək haqqı

Akkord

Özünüyoxlama sualları

- 1. Müəssisənin kadrları funksional tərkibinə görə hansı qruplara bölünür?**
- 2. Müəssisədə heyətin idarə olunmasının məqsəd və vəzifələrini izah edin.**
- 3. Əmək məhsuldarlığının tərifini verin. Əmək məhsuldarlığını hesablamaq üçün hansı göstəricilər tətbiq olunur?**
- 4. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin hansı ehtiyat və amilləri mövcuddur?**
- 5. Əməyin normalaşdırılmasının mahiyyəti və vəzifələri nədən ibarətdir?**

6. Müəssisədə əmək haqqının differensiasiyası necə həyata keçirilir?

7. Tarif sistemini izah edin.

8. Müəssisədə əməyin ödənilməsinin hansı forma və sistemləri mövcuddur?

Fəsil 5. Müəssisənin əsas fondları və istehsal gücü

1. İstehsal əsas fondlarının iqtisadi mahiyyəti və onların təsnifatı
2. Əsas fondların qiymətləndirilməsi
3. Əsas fondların köhnəlməsi və amortizasiyası
4. Əsas fondlardan istifadə göstəriciləri
5. Müəssisənin istehsal gücü və onun hesablanması metodikası
6. Müəssisədə istehsal əsas fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılması yolları

1. İstehsal əsas fondlarının iqtisadi mahiyyəti və onların təsnifatı

Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafının maddi əsasını təşkil edən ictimai istehsal iş qüvvəsinin, əmək predmetlərinin və əmək vasitələrinin müxtəlif cəmiyyət nisbətələrində və kombinasiyalarda birləşdirilərək insanların tələbatlarını ödəmək üçün maddi nemətlərin yaradılması prosesidir. Əmək vasitələri və əmək predmetləri, məlum olduğu kimi, ictimai istehsalın maddi ünsürləridirlər. Əmək prosesindəki və məhsulun yaradılmasındakı roluna görə əmək vasitələri istehsalın mühüm amilidir. Məhz əmək vasitələri istehsalın texniki və ictimai əmək məhsuldarlığının səviyyəsini müəyyən edir. Əmək vasitələri dedikdə, binalar, qurğular, nəqliyyat vasitələri, iş maşınları və avadanlıqları, güc maşınları, ötürücü mexanizmlər, ölçü və tənzimləmə cihazları və s. nəzərdə tutulur. Bunların içərisində ən aktivi istehsal avadanlıqlarıdır ki, bunlara xammal və materialları bilavasitə emal edən və onlarda müəyyən fiziki, kimyəvi dəyişiklik apara bilən, onu yeni istehlak dəyərinə çevirə bilən bütün dəzgahlar, maşınlar, aqreqatlar və mexanizmlər daxildirlər.

Əsas fondlar istehsal prosesində uzun müddət və bütövlükdə iş-tirək edən, öz natural formasını saxlayan və dəyərini istehsal edilən məhsulun üzərinə – köhnəlmə dərəcəsiindən asılı olaraq – hissə-

hissə keçirən əmək vasitələrinin maddi-texniki deyil, dəyərlə ifadə olunmuş formasıdır.

Azərbaycan Respublikasında mövcud olan qaydaya görə, dəyəri 550 min manatdan (şərti maliyyə vahidinin 100 mislinə) yuxarı və ömür müddəti 1 ildən çox olan istehsal-texniki təyinatlı əmək vasitələrinin dəyəri əsas fondlara, dəyəri 550 min manatdan və ömür müddəti isə 1 ildən az olanlar isə dövriyyə fondlarına aid edilir. Belə bir qaydanın qəbul edilməsi bilavasitə uçot sisteminin sadələşdirilməsi ilə əlaqədardır. Çünki dəyəri 550 min manatdan az olan və ömür müddəti 1 ildən çox olan istehsal vasitələrinin əsas fondlar kimi uçotunun aparılması əmək tutumludur və uçot işini xeyli dərəcədə mürəkkəbləşdirir.

İstehsal əsas fondlarının tərkibinə yalnız istehsal prosesinə cəlb edilmiş və müəyyən funksiyaları yerinə yetirən əmək vasitələri daxil edilir. Mövcud uçot qaydasına müvafiq olaraq əsas fondların dəyərində istehsal müəssisələrinin, təchizat və satış təşkilatlarının anbarlarında olan maşın və avdanlıqlar, quraşdırmaq üçün verilmiş, quraşdırılması nəzərdə tutulmuş, yolda olan və əsaslı tikintinin balansında olan avadanlıqların dəyəri daxil edilmir.

Müəssisənin əsas fondları istehsal əsas fondları və qeyri-istehsal əsas fondlarına bölünür. İstehsal əsas fondlarına bilavasitə istehsal prosesində iştirak edən, yaxud onun həyata keçirilməsinə yardım göstərən əmək vasitələri daxil edilir. Qeyri-istehsal əsas fondlarına isə müəssisənin ixtiyarında olan mənzil fondları, mədəni-məişət xidmətinin (klublar, uşaq bağçaları, səhiyyə məntəqələri, istirahət düşərgələri və s.) binaları, qurğuları və s. aid edilir. İstehsal əsas fondlarından fərqli olaraq, bunlar istehsal prosesində iştirak etmədiklərindən, öz dəyərlərini yaradılan məhsulun üzərinə keçirmirlər, daha doğrusu, keçirə bilməzlər. Onlar öz dəyərlərini istismar edildikcə itirirlər. Bunlar üçün ödəniş fondu yaradılmır. Qeyri-istehsal əsas fondlarının təkrar istehsalı yalnız yeni investisiya qoyuluşu vasitəsilə həyata keçirilir.

İstehsal əsas fondlarının tərkib hissələrindən biri də qeyri-maddi aktivlərdir. Bunlar da insan əməyinin "məhsulu" olduqlarından dəyərin daşıyıcılarıdır, əsas fondlardır, lakin onların (qeyri-maddi

əsas fondların) fiziki əsasları (ölçüləri) yoxdur. Qeyri-maddi aktivlər də, fiziki əsası olan əsas fondlar kimi, uzun müddət istifadə olunduqlarından öz dəyərlərini tədricən itirirlər.

Qeyri-maddi aktivlərə patentlər, əmtəə (mal) nişanları, ticarət markaları, lisenziyalar, bir çox hüquqi aktlardan (torpaq və təbii resurslar, ixtiraçılıq və müəlliflik və s.) istifadə, "nou-hau", rəsmiləşdirilmiş məsləhət və s. aid edilir.

Müəssisənin sərəncamındakı əsas fondlar – iqtisadi məzmununa görə həmcins olsalar da – əşya formasında müxtəlif ünsürlərdən ibarət olurlar. Buna görə də əsas fondların uçota alınmasını həyata keçirmək, onların təkrar istehsalının həcmcə artırılmasını əsaslandırmaq və habelə onlardan istifadə olunması işinə nəzarəti gücləndirmək məqsədilə həmin ünsürləri müxtəlif qruplarda birləşdirir, yəni təsnifləşdirirlər. Əsas fondların təsnifatı onların istehsaldakı işinin xarakterinə (təyinatına) görə əsas fondların diferensiasiyasını nəzərdə tutur, onların müasir texniki səviyyəsini əks etdirir.

İstehsal əsas fondları onların istehsaldakı funksiyalarının xarakteri, texniki səviyyələri və ayrı-ayrı ünsürlərin istehsaldakı təyinatı və xidmət müddətləri kimi əlamətlərə görə təsnifləşdirilir.

Qüvvədə olan təsnifata görə müəssisənin əsas fondları öz təyinatları, istehsaldakı funksiyaları və maddi məzmunlarına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır.

«Binalar». Bu qrupa istehsal prosesinin həyata keçirilməsi üçün zəruri şərait yaradan, müxtəlif maşın və mexanizmləri xarici mühitin təsirlərindən qoruyan, işçilər üçün istehsal meydançası verən və habelə yaşayış və sosial-mədəni xidmət təyinatlı məmarlıq-tikinti obyektləri aiddir. İstehsal binalarına isə istehsal və habelə köməkçi və xidmətedici sexlərin binaları daxildir. Həmin qrupa sadalananlardan başqa, laboratoriyalar, qazanxanalar, kompressor stansiyaları yerləşdirilən binalar və həmçinin müəssisə idarəsinin, anbarların binaları və habelə yanğından mühafizə binaları da aid edilir.

«Qurğular». Bu qrupa əmək predmetlərinin (xammal, material, yarımfabrikatlar və s.) emalı ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan,

lakin istehsal prosesində müəyyən funksiyaları icra etmək üçün şərait yaradan mühəndis-tikinti obyektləri aiddir. Əsas fondların bu qrupuna suqaldırma və su nasosu stansiyaları, su anbarları, dambalar, bəndlər, təsərrüfatdaxili dəmir yolları, müxtəlif yükləmə-boşaltma qurğuları, estakadalar, su quyuları, asma yollar, körpülər və s. daxildir.

«Ötürücü qurğular». Bu qrupa elektrik, istilik və mexaniki enerjinin, habelə maye və qaz halında olan maddələrin ötürülməsinə kömək edən qurğular aiddir. Ötürücü qurğulara elektrik, qaz və istilik şəbəkələri, rabitə xətləri, buxar, neft, hava, turşu, qırıntı, sexlərarası su kəmərləri və kanallar aiddir.

«Maşın və avadanlıqlar» qrupu aşağıdakı yarımqruplara bölünür:

1. «Güc maşınları və avadanlıqları» yarımqrupuna istilik və elektrik enerjisi yaradan maşın-generatorlar, buxar maşınları və turbinləri, daxili yanma mühərrikləri, istilik və elektrik enerjisini mexaniki enerjiyə çevirən maşın-mühərriklər, elektrik mühərrikləri, transformatorlar, paylayıcı qurğular və s. aiddir. Belə əsas fondlar enerjinin alınması, çevrilməsi və bölüşdürülməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu qəbildən olan güc maşınları və avadanlıqlarının texniki mükəmməlliyi müəssisələrin enerji ilə təchizatının səviyyəsini müəyyən edir.

2. «İş maşınları və avadanlıqları» yarımqrupuna bilavasitə əmək predmetlərini (xammal, material və yarımfabrikatları) mexaniki, termik və kimyəvi emal edən maşınlar, avadanlıqlar və aparatlar aiddir. Bunlar əmək predmetinə təsir etməklə və onları hazır məhsula çevirməklə texnoloji proseslərdə bilavasitə iştirak edirlər. Maşın və avadanlıqların bu yarımqrupu əsas sexlərin və həm də bütövlükdə müəssisənin istehsal gücünü müəyyən edir.

3. «Nəzarət-ölçü və nizamlama cihazları və laboratoriya avadanlıqları» yarımqrupuna avtomatik idarəetmə mexanizmləri, vaxtı, təzyiqli, temperaturu, sürəti və s. ölçən və nizamlayan cihazlar, avtomatik idarəetmə pultları, dispetçer nəzarət vasitələri, müəssisə və elmi-tədqiqat laboratoriyalarının cihaz və aparatları və s. aiddir. Bunlar istehsal proseslərini əl ilə və avtomatik olaraq, texnoloji proseslərin rejim parametrlərinin ölçülməsi və onlara nəzarət etmək, laboratoriya-sınaq və tədqiqatları aparmaq üçündür.

4. «Hesablama texnikası» yarımqrupuna elektron hesablama maşınları, idarəçi və analogi maşınlar (kompüterlər, printerlər, skanerlər, telefon aparatları və s.), rəqəmli hesablayıcı maşınlar və qurğular, informasiyanın yığılması və ötürülməsi üçün avadanlıqlar və s. aiddir.

5. «Avtomat maşın və avadanlıqlar» yarımqrupuna proqramla idarə olunan dəzgahlar, avtomatik xətlər, kimyəvi-termiki emal üçün qızdırıcı soba və s. kimi maşın və avadanlıqlar aiddir. Bunlar istehsal prosesinin bütün əməliyyatlarının müəyyən texnoloji ardıcılıqla, verilmiş ritmlə, insanın bilavasitə iştirakı olmadan yerinə yetirildiyi avadanlıqlardır. Fəhlə yalnız avadanlığı sazlayır, texnoloji prosesin gedişinə nəzarət edir, ilk yükləmə və son boşaltma əməliyyatlarını yerinə yetirir.

6. «Sair maşın və avadanlıqlar» yarımqrupuna avtomat telefon stansiyalarının avadanlığı, yanğınsöndürən maşınlar, soyuducular, televizorlar və s. aiddir. Bu yarımqrupa yuxarıda göstərilmiş yarımqruplara daxil olmayan və müəyyən texniki funksiyaları yerinə yetirən maşın və mexanizmlər daxildir.

«Nəqliyyat vasitələri». Bu qrupa elektrik, istilik və buxarla işləyən dərəcələr, vaqonlar, avtomobillər, elektrik arabaları, magistral neft-qaz kəmərləri və s. aiddir.

«Alətlər». Alətlər qrupuna əmək predmetlərini emal edən müxtəlif növ elektrik drelləri, konduktorlar (yönəldicilər), kəsici-tutucular və s. aiddir. Ümumiyyətlə, bu qrupa xidmət müddəti azı bir il olan alətlər daxil edilir.

«İstehsal ləvazimatları». Bu qrupa istehsal əməliyyatlarının icrasını asanlaşdıran istehsal təyinatlı əşyalar – iş masaları, stendlər, piştaxtalar və habelə fəhlələrin əmək təhlükəsizliyini təmin edən başqa vasitələr, məsələn, dəzgahların aralarına çəkilən çəpərlər aiddir. Bundan əlavə, həmin qrupa duru və dənəvər maddə və materialların qorunması üçün istifadə olunan çəllək və baklar, şkaflar və habelə inventarlar daxil edilir.

«Təsərrüfat inventarları». Bu qrupa dəftərxana mebeli (stollar, şkaflar, divanlar), yazı makinaları, odadavamlı şkaflar, xalçalar, yanğından mühafizə əşyaları və s. aiddir.

«Çoxillik bitkilər və onların fərdi çəpərləri (hasarları)» qrupuna müəssisə və təşkilatların ərazisində və həyətlərində əkilmiş çoxillik bitkilər aid edilir.

«Sair əsas fondlar». Bu qrupa kitabların dəyərindən asılı olmayaraq kitabxana fondu, icarəyə götürülmüş əsas fondlar üçün icarə haqqı (icra balansında qeydə alınan) aiddir.

Əmək predmetlərinə, müəssisənin istehsal güclərinə bilavasitə təsiri dərəcəsindən və əhəmiyyətliyiindən asılı olaraq istehsal əsas fondları aktiv və passiv hissələrə bölünür. İstehsal əsas fondlarının aktiv hissəsinə əmək predmetlərinin formasına və xassələrinə bir-başə təsir edən, əmək məhsuldarlığının səviyyəsini, istehsalın həcmi artırən ünsürlər (iş maşınları və avadanlığı, cihazlar, alətlər), passiv hissəsinə isə aktiv əsas fondların normal işləməsi üçün şərait yaradan ünsürlər (binalar, tikililər, ötürücü qurğular) daxildir.

İstehsal əsas fondlarının ayrı-ayrı ünsürlərinin ümumi dəyərindəki nisbətləri əsas fondların istehsal strukturunu müəyyənləşdirir. Əsas fondların istehsal strukturunu və onun dinamikasını istehsalın texniki səviyyəsini səciyyələndirən göstəricilərdəndir və əsas fondlara investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinə təsir göstərir. Əsas fondların tərkibində maşınların, avadanlıqların və cihazların payı nə qədər çox olarsa, onların hər manatına – başqa şərtlər dəyişməz qalarsa – bir o qədər çox məhsul istehsal edilə bilər.

Müxtəlif sahələrə mənsub olan müəssisələrdə istehsal əsas fondlarının strukturunu bir-birindən fərqlənir. Müəssisənin əsas fondlarının strukturunun mütərəqqiliyi, onda (strukturda) maşınların və avadanlıqların payının artmasında təzahür edir. Müxtəlif sahələrin və müəssisələrin istehsal əsas fondlarının quruluşu bir sıra amillərdən: buraxılan məhsulun mürəkkəbliyi və konstruktiv-texnoloji özünəməxsusluğundan, texnoloji proseslərin xüsusiyyətlərindən və tətbiq edilən maşın və avadanlığın texniki cəhətdən mükəmməlliyindən və s. asılıdır. İstehsal əsas fondlarının strukturunun dəyişməsinə, hər şeydən əvvəl elmi-texniki tərəqqi səbəb olur. Bu dəyişiklik, ilk növbədə, istehsal əsas fondlarının strukturunda aktiv hissənin payının artması istiqamətində baş verir.

İstehsalın təmərküzləşmə, ixtisaslaşma və kooperativləşmə səviyyəsi də istehsal əsas fondlarının strukturuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir: istehsalın təmərküzləşmə və ixtisaslaşma səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, onun mexanikləşmə dərəcəsi bir o qədər yüksək və əsas fondların quruluşunda iş maşınları və avadanlıqların da xüsusi çəkisi böyük olar.

İstehsalın coğrafi yerləşməsindəki dəyişikliklər və iqlim şəraiti də əsas fondların strukturuna təsir göstərir.

İstehsal əsas fondlarının stukturuna istehsal olunan məhsulun mürəkkəbliyi və konstruktiv – texnoloji xüsusiyyətləri ciddi təsir göstərir. Məsələn, sadə formalı, nisbətən kiçik çəkili məmulatların istehsalında, yaxud fərdi və xırda seriyalı istehsal zamanı fondların eyniadlı qruplarının xüsusi çəkisi ilə müqayisədə mürəkkəb formalı, çox ağır və iri qabaritli məmulatların hazırlanması zamanı əsas fondların quruluşunda binaların xüsusi çəkisi, kütləvi və iri seriyalı istehsal zamanı iş maşın və avadanlıqların xüsusi çəkisi yüksək olur.

Artıq qeyd olunduğu kimi, müxtəlif sahələrin müəssisələrində istehsal əsas fondlarının strukturu eyni deyildir. Bu, hər şeydən əvvəl, sahənin texniki-iqtisadi xüsusiyyətləri ilə izah edilir. Məsələn, maşınqayırma və metal emalı, qara metallurgiya, kimya və neft-kimya, yüngül sənayedə, o cümlədən toxuculuq sənayesində iş maşınları və avadanlıqları istehsal əsas fondlarının tərkibində daha çox paya malikdir və bu pay 30 faizdən 50 faizə qədər intervalda tərəddüd edir.

Yanacaq sənayesinin (neftçixarma sənayesinin) istehsal əsas fondlarının tərkibində qurğular və ötürücü mexanizmlərin xüsusi çəkisi (təqribən 60 faiz), yüngül, yeyinti, maşınqayırma və metal emalı, kimya və neft-kimya sənaye sahələrinin əsas fondlarının tərkibində binaların xüsusi çəkisi (müvafiq olaraq təqribən 40 faiz, 37 faiz, 27 faiz) daha böyük, hasilat sənaye sahələrində isə nisbətən az olur.

Güc maşınları və avadanlıqları aşağıdakı sənaye sahələrinin əsas fondlarında daha böyük paya malik olur: elektroenergetikada (təqribən 33 faiz), şəkər sənayesində (təqribən 10 faiz) və sellüloz-kağız sənayesində (təqribən 6 faiz). Nəqliyyat vasitələri

meşə təsərrüfatı sənayesində (təqribən 13 faiz), balıq sənayesində (təqribən 8 faiz) daha çox yer tutur.

2. Əsas fondların qiymətləndirilməsi

İstehsal əsas fondları həm natural, həm də dəyər ölçüsündə uçota alınır və planlaşdırılır. İstehsal əsas fondlarının natural göstəricilərlə qiymətləndirilməsi istehsal prosesinin texnoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır və istehsal müəssisələrində əsas fondların texniki tərkibini, istehsal gücünü müəyyənləşdirmək, istehsal gücündən istifadəni yüksəltməyə dair tapşırıqlar və yollar müəyyən etmək, avadanlıq balansını tərtib etmək, habelə investisiyanın və yeni maşın və avadanlıqların tətbiqi hesabına istehsalı inkişaf etdirmək üçün istifadə olunur.

Əsas fondların dəyər ifadəsində uçota alınması və planlaşdırılması müəssisənin istehsal əsas fondlarının köhnəlməsini müəyyən etmək və amortizasiyanı hesablamaq, dinamikasını uçota almaq və onların geniş təkrar istehsalını planlaşdırmaq, habelə məhsulun maya dəyərini və müəssisələrin rentabelliğini müəyyən etmək məqsədilə aparılır. Müəssisənin böyük miqdarda və müxtəlif əmək vasitələrindən ibarət olan əsas fondlarının təkrar istehsalının planlaşdırılması ancaq dəyər ifadəsində aparıla bilər.

Əsas fondların uzun müddət işləməsi, tədricən köhnəlməsi və bu müddətdə təkrar istehsal şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq əsas fondlar – onların hərəkətinə nəzarət məqsədilə – üç növ dəyərdə (ilkin, bərpa və qalıq dəyəri) qiymətləndirilir.

Əsas fondların ilkin dəyəri dedikdə, onların istehsalı (yaxud inşası), əldə edilməsi (alınması və gətirilməsi), habelə quraşdırılması ilə əlaqədar olan xərclərin məcmusu nəzərdə tutulur. Müəssisənin əsas fondlarının uçotu onların ilkin dəyəri ilə aparılır. Qiymətləndirmənin bu növündən amortizasiya ayırmalarının hesablanması, istehsal əsas fondlarına əmlak vergisinin təyin edilməsi üçün istifadə olunur. Buna həm də əsas fondların balans dəyəri deyilir. Müxtəlif dövrlər üçün avadanlığın qiyməti və tikintinin dəyəri dəyişdiyinə görə, bu qiymətləndirmə metodu əsas fondların dəyişmə dinamikası barədə dəqiq müqayisə edilə biləcək

məlumat almağa imkan vermir. Bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün bərpa dəyəri adlanan dəyərdən istifadə olunur.

Bərpa dəyəri üzrə qiymətləndirmə yeni istehsal şəraitində (cari ildə) əsas fondların təkrar istehsal dəyərini (yəni müasir dəyərini) ifadə edir. İstehsal əsas fondlarının bərpa dəyəri ilkin dəyər ilə mənəvi aşınmanın dəyər formasında ifadə olunmuş kəmiyyəti arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Yeni istehsal əsas fondlarının istifadəyə verilməsi anında onların ilkin dəyəri bərpa dəyəri ilə üst-üstə düşür. Lakin sonralar – mənəvi köhnəlmə və inflyasiya ilə əlaqədar olaraq – ilkin dəyər dəyişir, çünki istehsal şəraitinin özü dəyişir. Qiymətləndirmənin bu metodu ilkin dəyər üzrə qiymətləndirmədə – şəraitin dəyişməsi ilə əlaqədar – qeyd edilən çatışmazlığı aradan qaldırır. Lakin əsas fondların bərpa dəyəri üzrə qiymətləndirilməsi xeyli əmək tutumludur, vəsait və vaxt tələb edir. Ona görə də, əsas fondların bərpa dəyərinə görə yenidən qiymətləndirilməsi vaxtaşırı aparılır.

Köhnəlmə nəzərə alınmaqla ilkin və ya bərpa dəyəri üzrə qiymətləndirmə, başqa sözlə, qalıq dəyəri ilə qiymətləndirmə əsas fondların hələ məhsulun üzərinə keçirilməyən, başqa sözlə, onun amortizasiya olunmamış dəyərini əks etdirir.

Əsas fondların qalıq dəyərinə görə qiymətləndirilməsində məqsəd onun istehsal prosesi zamanı hələ məhsul üzərinə keçirmədiyi dəyərin həcmi, başqa sözlə, həmin məqam üçün faktiki dəyərini müəyyən etməkdir. Qalıq dəyəri əsas fondun ilkin və həm də bərpa dəyərinə görə hesablanı bilər.

Əsas fondların göstərilən metodlardan hər biri ilə qiymətləndirilməsi müəyyən praktiki əhəmiyyətə malikdir. İlkin dəyər ilə qiymətləndirmə əsas fondların yaradılmasına çəkilən xərclərin ölçüsünü müəyyənləşdirmək üçündür və amortizasiya ayırmalarının kəmiyyətini müəyyən etməyin əsasıdır. Köhnəlmə nəzərə alınmaqla ilkin dəyər ilə qiymətləndirmə əsas fondların köhnəlmə dərəcəsini bilməyə və hələ məhsulun üzərinə keçirilməyən dəyərin kəmiyyətini müəyyən etməyə imkan verir. Bərpa dəyəri ilə qiymətləndirmə əsas fondların həcm dinamikasını və müasir şəraitdə onların təkrar istehsalının dəyərini səciyyələndirir. Nəhayət, köhnəlmə nəzərə alın-

maqla bərpa dəyəri ilə qiymətləndirmə mövcud əsas fondların faktiki dəyərini müəyyənləşdirmək, habelə ayrı-ayrı müəssisələrin əsas fondlarının həcmələrini müqayisə etmək üçün çox əhəmiyyətli bir göstəricidir.

İstehsal əsas fondlarının ilkin dəyəri ilə qalıq dəyəri arasındakı fərq onun köhnəlmə məbləğini – istehsal olunmuş məhsul üzərinə keçirmiş olduğu dəyər kütləsini müəyyən edir. Bu fərqi, daha doğrusu, köhnəlmə məbləğinin istehsal əsas fondlarının tam ilkin dəyərinə nisbəti isə əsas fondun köhnəlmə əmsalını (dərəcəsinə) müəyyən edir.

Əsas fondların təkrar istehsal prosesi istehsal fəaliyyətinin və onun səmərəliliyinin əsasını təşkil edir. Onların hərəkəti təsərrüfata rəhbərliyin bütün səviyyələrində tənzimlənir və bu prosese nəzarət olunur. **Əsas fondların təkrar istehsal xarakteristikası onların artması, təzələnməsi və sıradan çıxması göstəriciləri vasitəsilə təhlil olunur və öyrənilir.**

Artma əmsalı baxılan dövrdə əsas fondların artımını əks etdirir və yeni istifadəyə verilmiş əsas fondların dəyərini ilin əvvəlinə olan əsas fondların dəyərinə nisbəti kimi müəyyən edilir.

İstehsal aparatının yeniləşməsi **təzələnmə (yeniləşmə) əmsalı** ilə müəyyən olunur və bu əmsal yeni istifadəyə verilmiş əsas fondların dəyərini ilin axırına olan əsas fondların dəyərinə nisbətini əks etdirir. Əsas fondların artma və təzələnmə göstəriciləri qarşılıqlı əlaqəli kəmiyyətlərdir: artma əmsalının yüksəlməsi təzələnmə əmsalının artmasına və əksinə, təzələnmə əmsalının artması artma əmsalının yüksəlməsinə səbəb olur.

Əsas fondların **sıradan çıxma** əmsalı baxılan dövrdə istifadədən çıxmış əsas fondların dəyərini ilin əvvəlinə olan əsas fondların dəyərinə nisbəti kimi hesablanır.

3. Əsas fondların köhnəlməsi və amortizasiyası

Əsas fondlar özlərinin dəyər və istehlak dəyərini tədricən itirməklə köhnəlir: onlar fiziki aşınmaya və mənəvi köhnəlməyə məruz qalırlar.

İstehsal əsas fondları həm istifadə zamanı və habelə boşdayanmalar vaxtı özünün texniki-istismar xassələrini itirir – belə köhnəlmə (aşınma) fiziki köhnəlmə adlanır.

Göründüyü kimi, əsas fondlar həm işlədikləri və həm də istismar olunmadıqları halda fiziki cəhətdən köhnəlirlər. Lakin hər iki halda, qüvvədə olan qaydaya görə, əsas fondların dəyəri amortizasiya normasına müvafiq olaraq yaradılan məhsulun üzərinə keçirilir. Buna görə də, əsas fondlardan məhsuldar istifadə (istismar) zamanı onların fiziki köhnəlməsi həm də iqtisadi köhnəlmədir. Başqa sözlə, **əgər əsas fondların dəyərinin yaradılan məhsul üzərinə keçirilməsi onların istifadəsi ilə bir zamanda baş verirsə, bu, həm fiziki və həm də iqtisadi köhnəlmədir.** Əgər əsas fondlar işləmədiyi halda təbii təsirlərdən köhnəlirsə, dəyərinin yaradılan məhsul üzərinə keçməsinə baxmayaraq, bu, yalnız fiziki köhnəlmədir və bu halda iqtisadi köhnəlmə baş vermir. Avadanlığın fiziki köhnəlmə dərəcəsi bir çox amillərdən: onun hazırlandığı materialın konstruksiyasından və keyfiyyətindən, istehsalın tipindən, texnoloji proseslərin xüsusiyyətlərindən və s. asılıdır.

Əsas fondlar, əslində onun yalnız aktiv üsürləri, mənəvi cəhətdən də köhnəlir. Mənəvi köhnəlmə ya aktiv üsürlərin təkrar istehsalının ucuz başa gəlməsi, ya da əvvəlkilərə nisbətən daha məhsuldar maşın və avadanlıqların yaradılması və tətbiqi nəticəsində baş verir. Əgər maşın və avadanlıqları dəyər baxımından mənəvi köhnəlməyə məruz qalırsa, belə köhnəlməni aradan qaldırmaq mümkün olmur və bu cür köhnəlmiş əmək aləti fiziki cəhətdən yararlıdırsa, onun istehsaldan çıxarılması zərurəti yaranmır.

Məhsuldarlıq baxımından mənəvi köhnəlməyə məruz qalmış əmək vasitələrinin aktiv üsürlərinin konstruksiyasında müəyyən dəyişiklik etmək yolu ilə, başqa sözlə, modernləşdirməklə (yeni avadanlığın köhnəyə nisbətən ucuz başa gəlməsi nəticəsində mənəvi köhnəlməni modernləşdirmə yolu ilə aradan qaldırmaq mümkün deyil), yəni texniki parametrlərini (güc, sürət, yükçötürmə və s.) yaxşılaşdırmaqla, onları yeni «nüsxə» səviyyəsinə qaldırmaq mümkün olur. Modernləşdirmə mümkün olmayan və ya

iqtisadi cəhətdən səmərə verməyən halda köhnə avadanlıq yenisi ilə əvəz edilir. Lakin **mütərəqqi texnika mənəvi cəhətdən köhnəlmiş, fiziki cəhətdən isə hələ yararlı olan öz «sələfini» yalnız o vaxt sıxışdırıb istehsaldan çıxara bilər ki, yeninin məhsuldarlığı hesabına əldə edilən əlavə səmərə köhnənin məhsul üzərinə hələ keçirmədiyi dərəcədə çox olsun.**

İstehsal əsas fondları fiziki, mənəvi və iqtisadi köhnəlmə ilə yanaşı sosial cəhətdən də köhnəlirlər. Belə köhnəlmə, köhnə avadanlıqlara nisbətən istismarı fəhlə üçün daha rahat və cazibədar olan (səssiz, təhlükəsiz və s.) yeni avadanlıqların əmələ gəlməsində özünü göstərir.

Qeyri-maddi aktivlər əsas fondların bir növü kimi köhnəlmənin bütün növlərinə məruz qalırlar. Qeyri-maddi aktivlərin fiziki əsasları olmadığından, onlar fiziki cəhətdən köhnələ bilməzlər; onlar yalnız mənəvi cəhətdən köhnəlirlər – mükəmməl və ucuz layihələr yarandığı hallarda əvvəlki mənəvi cəhətdən köhnəlirlər. Qeyri-maddi aktivlər – hesablamanın mürəkkəbliyi və çətinliyinə görə – bərpa dəyəri ilə qiymətləndirilmir. Onlar yalnız ilkin və qalıq dəyərinə görə planlaşdırılır və uçota alınirlar.

Əsas fondlar fiziki cəhətdən qismən və tam köhnəlirlər. Onların fiziki cəhətdən qismən köhnəlməsi cari, orta və əsaslı təmirlə aradan qaldırılır. Hazırda müəssisələrdə bütün təmir işlərini (cari, orta və əsaslı) maliyyələşdirmə üçün təmir fondu yaradılır. Bu fond bir il üçün və il ərzində məhsulun maya dəyərinə daxil edilən xərclərin hesabına formalaşır, yəni bütün təmir xərcləri cari xərclərə aid edilir.

Cari təmir əsas fondları lazımi texniki istismar vəziyyətində saxlamaq üçün və həm də qısa vaxt ərzində aparılır.

Orta təmir zamanı maşın və avadanlıqlar qismən sökülür, onun işləyib korlanmış hissələri yenisi ilə əvəz olunur. Bu iş nisbətən əməkəttumlu olduğundan, cari təmirə nisbətən çox vaxt tələb edir.

Əsaslı təmir – maşın və avadanlıqların tam sökülməsi, köhnəlmiş hissə və qovşaqların dəyişdirilməsi, detalların təmizlənməsi, yığılması və nizamlanması ilə əlaqədar işləri əhatə edir. Onun

aparılması praktikasında bəzən avadanlığın modernləşdirilməsi işi də həyata keçirildiyindən və, bununla əlaqədar olaraq, əmək vasitəsinin istismar keyfiyyəti və məhsuldarlığı yüksəldiyindən, əsaslı təmiri əsas fondların geniş təkrar istehsalına da aid etmək olar.

Əsas fondların öz konstruksiyasının mürəkkəbliyinə görə fərqlənən ünsürlərinin təmir tezliyi, başqalarına nisbətən daha çox olur. Məsələn, metal emal edən avadanlığın konstruksiyasına daxil olan hissə və bağlamaların ömür müddətləri və işlədikləri şərait müxtəlif olduqlarından onların dəyişdirilməsi və bərpa vaxtları üst-üstə düşür. Məhz bu, icrasının texniki mürəkkəbliyinə görə təmir işlərinin təsnifləşdirilməsində mütləq nəzərə alınır.

Təmir işləri özünün texniki mürəkkəbliyinə görə aşağıdakı növlər üzrə təsnifləşdirilir:

- a) texniki qulluq;
- b) təmirlərarası xidmət;
- c) müayinələr;
- d) kiçik təmir;
- e) orta təmir;
- f) əsaslı təmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusi hallarda – təbii hadisə və habelə avadanlığın uzun müddət fəaliyyətsiz qalması ilə əlaqədar olaraq – bərpa təmiri də həyata keçirilir.

Əsas fondlar fiziki cəhətdən qismən köhnəldikdə, cari və əsaslı təmir edilir, tam köhnəldikdə isə onlar yeniləri ilə əvəz olunurlar. **Fiziki cəhətdən köhnəlmiş, əsaslı təmir vasitəsilə bərpa iqtisadi cəhətdən sərfəli olmayan əsas fondlar istehsaldan çıxarılır və yenisi ilə əvəz edilir.** Əsas fondların yeniləşdirilməsi üçün maliyyə mənbəyi amortizasiya fondudur. Amortizasiya, köhnəlmə dərəcəsindən asılı olaraq, əsas fondun dəyərindən yaradılan məhsul üzərinə keçən hissədir ki, bu da istehsal olunmuş məhsul satıldıqca toplanır, müəssisənin maliyyə resursuna çevrilir.

Amortizasiya ayırmaları əsas fondların bütün xidmət müddətində onların balans dəyərindən (ilkin və ya bərpa) faizlə birqərarda (eyni vaxtda bir eyni məbləğdə) müəyyən edilir. Sənaye müəssisələri üzrə

hər ay üçün amortizasiya ayırmaları illik amortizasiya məbləğinin 12-yə bölünməsi yolu ilə hesablanır. Amortizasiya ayırmaları əsas fondların istismarda, təmirdə olmasından və ya boş dayanmasından asılı olmayaraq onların dəyərində görə faizlə hesablanır.

Müəssisə və firmalarda amortizasiya siyasəti amortizasiya normaları əsasında həyata keçirilir. Düzgün hesablanmış amortizasiya normaları əsas fondların hərəkətini (dövriyyəsinə) sürətləndirir, onların təkrar istehsal prosesini intensivləşdirir.

Amortizasiya norması aşağıdakı düsturun köməyi ilə hesablanır:

$$N = \frac{F - L}{T \times F}$$

Burada, N – amortizasiya norması;

F – əsas fondun ilkin dəyəri, man.;

L – əsas fondun ləğv olunma dəyəri, man.;

T – əsas fondun faydalı istifadə müddəti, il.

Amortizasiya normalarına texniki tərəqqinin sürəti və istiqaməti həlledici dərəcədə təsir göstərir.

Hazırda ölkədə bazar iqtisadiyyatının tələbləri nəzərə alınaraq istehsal əsas fondlarının amortizasiyasının hesablanmasının açıq metodu tətbiq edilir. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət amortizasiya normasının yuxarı həddini müəyyən edir və bu həddən aşağı müəssisə istədiyi amortizasiya normasını tətbiq edə bilər. Eyni zamanda, istehsal əsas fondlarının bütövlükdə müəyyən qrupu üzrə amortizasiya normasının yuxarı həddi müəyyən edilir və qeyd edilən hədd daxilində müəssisə, bu qrupa daxil olan əsas fondlara istənilən amortizasiya normasını tətbiq edə bilər.

Hazırda qruplar üzrə illik amortizasiya normaları aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

- binalar, tikililər və qurğular – 7 faizədək;
- maşın, avadanlıq və hesablama texnikası – 25 faizədək;
- nəqliyyat vasitələri – 25 faizədək;
- iş heyvanları – 20 faizədək;

- geoloji-kəşfiyyat işlərinə və təbii ehtiyatların hasilatına hazırlıq işlərinə çəkilən xərclər – 25 faizədək;
- qeyri-maddi aktivlər üzrə istifadə müddəti məlum olmayanlar üçün 10 faizədək, istifadə müddəti məlum olanlar üçün isə illər üzrə istifadə müddətinə mütənəsib məbləğlərle;
- digər istehsal əsas fondları – 20 faizədək.

Bütün bunlara görə də, müəssisənin özünün amortizasiya siyasəti olur və amortizasiya ayırmalarının hesablanması müxtəlif metodları tətbiq edilir. **Müəssisədə düzgün amortizasiya siyasətinin işlənilib hazırlanması məqsədilə istehsal əsas fondlarının iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun xidmət müddəti müəyyən olunmalıdır.** Bu xidmət müddəti bir sıra iqtisadi və texniki amillərlə müəyyən edilir. Onlara aşağıdakılar aiddir: əsas fondların texniki-konstruktiv və maddi-əşya xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilən fiziki köhnəlməsi; işləyən əsas fondların və ilk növbədə, maşın və avadanlıqların mənəvi köhnəlməsi; maşın və avadanlıqların əsaslı təmirinə, modernləşdirilməsinə və onların əvəz edilməsinə çəkilən xərclərin müqayisəli səmərəliliyi.

İstehsal əsas fondlarının amortizasiyasının məqsədi istifadə edilən əsas fondların tam həcmdə sadə təkrar istehsalını təmin etməkdir. Lakin əsas fondlardan istifadə müddətinin xeyli uzun olması, əvvəllər buraxılmış əmək vasitələrinin təkrar istehsal qiymətinin dəyişməsi amortizasiya fondundan vəsaitlərin səmərəli xərclənməsini tələb edir.

4. Əsas fondlardan istifadə göstəriciləri

Müəssisənin iqtisadi inkişafına və onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə əsas fondların yalnız geniş təkrar istehsalı ilə deyil, həm də mövcud əsas fondlardan istifadə səmərəliliyini yüksəltməklə nail olmaq mümkündür. **İstehsal əsas fondlarından istifadə edilməsinin səmərəliliyi bir sıra göstəricilərlə xarakterizə olunur. Bu göstəricilər ümumiləşdirici (iqtisadi) və xüsusi (texniki və texniki-iqtisadi) göstəricilərə bölünür.**

Müəssisələrin istehsal əsas fondlarından istifadəni səciyyələndirən iqtisadi (ümumiləşdirici) göstəriciləri bir çox texniki-təşkilati və

iqtisadi amillərdən asılıdır və əsas fondlardan istifadənin son nəticəsini xarakterizə edir. Buraya fondverimi və fondtutumu göstəriciləri aid olunur.

Müəssisə üzrə fondverimi həcm göstəricilərindən birinin – əmtəəlik, ümumi və ya xalis məhsulun istehsal əsas fondlarının orta illik dəyərinə nisbəti kimi müəyyən edilir və bu, əsas fondların bir manatına düşən məhsul buraxılışını özündə əks etdirir. Fondverimi nə qədər yüksək olarsa, əsas fondlardan bir o qədər yaxşı istifadə olunur.

Fondverimi (F) göstəricisi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$F = \frac{V}{F_{\text{əs}}}$$

Burada, V – il ərzində istehsal edilən məhsulun dəyəri, manatla;

$F_{\text{əs}}$ – istehsal əsas fondlarının orta illik dəyəri, manatla.

İstehsal əsas fondlarının orta illik dəyəri onların ilin əvvəlinə olan dəyər məbləği, üstəgəl il ərzində işə salınan əsas fondların dəyəri, çıxılışın il ərzində istifadədən çıxan fondların dəyəri kimi müəyyən edilir. Bu zaman müəssisələrin balansında olan, bütün istehsal əsas fondları (konservasiyada, ehtiyatda, əsaslı təmirdə, modernləşdirmədə və s.) hesaba alınır.

Fondverimi göstəricisinin əksi olan göstərici fondtutumu adlanır və buraxılan məhsulun hər manatına düşən istehsal əsas fondlarının (dəyərə görə) miqdarından ibarətdir. Fondtutumu (F_t) aşağıdakı kimi hesablanır:

$$F_t = \frac{F_{\text{əs}}}{V}$$

Fondverimini daha ətraflı təhlil etmək, onu yüksəltməyin ehtiyat mənbələrini aşkara çıxarmaq üçün müəssisənin texniki-texnoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla əlavə göstəricilərdən də istifadə olunur. Məsələn, çuqun, polad, prokat, neft, qaz, kömür, sement, elektrik enerjisi və s. kimi standart məhsulların istehsalında həmin məhsulların buraxılışı həcmnin istehsal əsas fondlarının bir (100, 1000) manatına görə natural ifadədə müəy-

yən etmək olar. Fondverimi göstəricisini istehsal əsas fondlarının ən aktiv hissəsinə – texnoloji avadanlıqlara görə də müəyyən oluna bilər.

Bütövlükdə, müəssisədə fondverimi göstəricisini təhlil edərkən onun (müəssisənin) aid olduğu sahənin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır, çünki ayrı-ayrı sahələr üzrə fondveriminin səviyyəsi geniş amplitudada tərəddüd edir. Məsələn, yüngül və yeyinti sənaye sahələrinin müəssisələrində orta illik istehsal əsas fondlarının hər manatına məhsul buraxılışı öz məbləğinə görə, sənaye üzrə orta hesabla məhsul buraxılışından müvafiq surətdə təqribən 2 - 4 dəfə çox, hasilat sahələrindəkinə, elektrik və istilik enerjisi istehsallarındakına nisbətən isə təqribən 2 - 3 dəfə az olur.

Fondverimi göstəricisi istehsal əsas fondlarından istifadə səviyyəsini səciyyələndirir. Lakin, məsələn, o, əmtəlik məhsula görə hesablanırsa, bu halda fondverimi göstəricisi məhsul istehsalına çəkilən xərclərin nisbi qənaətini nəzərə almır. İstehsal xərclərində əsas fondların amortizasiyası sənaye müəssisələri üzrə orta hesabla təqribən 10 faizə qədər olur, lakin əsas fondlar istehsal prosesinin maddi əsası olduğuna görə xeyli dərəcədə əmək predmetlərinə və canlı əməyə qənaəti müəyyən edir. Halbuki xammalla, materiallara, yanacağa və elektrik enerjisində, həmçinin əmək haqqına qənaət fondverimi göstəricisinin ancaq məhsul buraxılışının artmasına təsir edən hissəsində əks olunur. Bu qənaətin üstünlük təşkil edən qalan hissəsi isə fondveriminin səviyyəsində öz əksini tapmır. Halbuki real şəraitdə xammala və başqa əmək predmetlərinə qənaət etmək, əməyi mexanikləşdirmək, iş şəraitini yaxşılaşdırmaq və bunun nəticəsində əmək məhsuldarlığını yüksəltmək üçün əlavə avadanlıq istifadəyə vermək iqtisadi cəhətdən sərfəli olur.

Buna görə də fondverimi göstəricisinin xalis məhsul əsasında hesablanması daha məqsədəuyğundur. Bundan başqa, fondverimi səviyyəsinin əməyin fondla silahlılığı (istehsal heyətinin hər nəfərinə düşən əsas fondların dəyəri) və əmək məhsuldarlığının (istehsal heyətinin hər nəfərinə düşən məhsulun dəyəri) artması nisbəti, məhsulun maya dəyərinin azalması və onun keyfiyyəti-

nin yaxşılaşması, mənfəətin və rentabelliyn artması ilə müşayiət olunmalıdır.

Fondverimi göstəricisinin fondtutumu, əmək məhsuldarlığı və əməyin fondla silahlılığı ilə birlikdə öyrənilməsi və təhlili əsas fondlardan istifadə haqqında daha geniş təsəvvür yaradır. Çünki əməyin fondla silahlılığı, əmək məhsuldarlığı və məhsulun fondtutumu arasında müəyyən qarşılıqlı asılılıq vardır. Başqa şərtlər eyni qaldıqda həmin göstəricilərdən ikisinin dəyişməsi üçüncünün dəyişmə istiqamətini və kəmiyyətini müəyyən edir.

Əmək məhsuldarlığı, əməyin fondla silahlılığı və fondverimi arasındakı asılılıq aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$F_v = \frac{V}{F_{\text{əs}}} \quad \Theta_m = \frac{V}{I} \quad F_s = \frac{F_{\text{əs}}}{I}$$

Burada, Θ_m – əmək məhsuldarlığı;

F_s – əməyin fondla silahlılığı;

I – fəhlələrin sayı;

V – məhsulun həcmi.

Əgər əmək məhsuldarlığı fəaliyyətin nəticəsidirsə, səmərəsidirsə, əməyin fondla silahlılığı nəticənin əlaqədar olduğu xərçdir; onların müqayisəsi isə səmərəlilikdir. Həmin müqayisə vasitəsilə fondverimini aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

$$F_v = \frac{\Theta_m}{F_s} = \frac{V}{I} : \frac{F_{\text{əs}}}{I} = \frac{V}{F_{\text{əs}}}$$

Deməli, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, fondveriminin artması əmək məhsuldarlığı ilə əməyin fondla silahlılığının nisbətindən asılıdır: əmək məhsuldarlığının əməyin fondla silahlılığına nisbətən üstünlüklə artması əsas fondlardan istifadə səviyyəsini (fondverimini) yüksəldir.

İstehsal əsas fondlarından, daha doğrusu, onun aktiv hissəsi olan istehsal avadanlıqlarından istifadə edilməsinin səmərəliliyini xarakterizə edən xüsusi (texniki) göstəricilər müxtəlif amillərdən, məsələn, vaxtdan, gücdən (vaxt vahidinə), təzələn-

mə dərəcəsindən və s. asılı olaraq əsas fondlardan istifadə səviyyəsini xarakterizə edir.

Avadanlığın ekstensiv yüklənməsi əmsalı (K_{ekst}) ondan vaxta görə istifadə səviyyəsini xarakterizə edir və eynitipli avadanlığın hər bir qrupu üzrə aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$K_{\text{ekst}} = \frac{F_{\text{f.v}}}{F_{\text{n}}}$$

Burada, $F_{\text{f.v}}$ – avadanlığın faktiki iş vaxtı, saatla;

F_{n} – avadanlıqdan mümkün istifadə vaxtıdır (rejim, plan və ya həqiqi vaxt fondu), saatla.

Avadanlıqdan istifadənin digər mühüm göstəricilərindən biri də növbəlilik əmsalıdır. Avadanlığın işinin faktiki növbəlilik əmsalı gün (sutka) ərzində müəssisənin, sexin avadanlıqları tərəfindən işlənmiş dəzgah-növbələrin sayının qurulmuş avadanlıqların sayına nisbəti kimi müəyyən edilir:

$$K_{\text{növ}} = \frac{h_1 + h_2 + h_3}{S_{\text{ü}}}$$

Burada, h_1, h_2, h_3 – I, II, III növbələrdə faktiki işlənmiş dəzgah-növbələrin sayı;

$S_{\text{ü}}$ – müəssisədə, sexdə qurulmuş avadanlıqların ümumi miqdarıdır.

Növbəlilik əmsalı avadanlıqlardan gücə görə istifadə səviyyəsi haqqında təsəvvür yarada bilmir. Bütün növbə boyu işləyən avadanlığın texniki gücündən necə istifadə edilməsini növbəlilik əmsalı ilə öyrənmək mümkün deyil, çünki həmin göstərici avadanlığın yalnız vaxtından istifadəni xarakterizə edir. Belə bir çatışmazlığa baxmayaraq, növbəlilik əmsalının vaxtaşırı hesablanması və təhlili avadanlıqlardan vaxta görə istifadə prosesini idarə etmək üçün çox vacibdir.

Maşın və avadanlığın güclərinə və məhsuldarlığına görə istifadə səviyyəsi intensiv istifadə əmsalı (K_{int}) adlanan xüsusi (texniki) göstərici ilə xarakterizə olunur ki, bu da aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$K_{\text{int}} = \frac{t_{\text{vn}}}{t_f}$$

Burada, t_{vn} – məhsul (iş) vahidi üçün texniki cəhətdən əsaslandırılmış vaxt norması;

t_f – məhsul (iş) vahidinin hazırlanması üçün faktiki sərf olunmuş vaxtdır.

Vaxta və gücə görə maşın və avadanlıqdan istifadənin inteqral əmsalı (K_u) yuxarıda hesablanmış iki əmsalın – K_{int} və K_{ekst} -nin hasili kimi tapılır:

$$K_u = K_{\text{ekst}} \cdot K_{\text{int}}$$

İnteqral əmsalının yüksəldilməsi bütün istehsal prosesini əhatə edən tədbirlər kompleksi: qabaqcıl texnologiyanın tətbiqi, texnoloji proseslərin intensivləşdirilməsi; avadanlığın planlı boş dayanmasının azaldılması və plandankənar boşdayanmaların aradan qaldırılması; avadanlığın qeyri-məhsuldar işinin ləğv edilməsi; xammal və materialın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və s. ilə təmin edilir.

Praktikada avadanlığın əsas növlərindən istifadənin natural (texniki) göstəricilərindən də geniş istifadə edirlər. Bunlar müəssisənin texnoloji avadanlıqlarından istifadə dərəcəsini səciyyələndirən özünəməxsus göstəricilərdir. Məsələn, domna sobasının hər m^3 həcmindən alınan günlük çuqun istehsalı – sobanın faydalı həcmindən günlük istifadə əmsalı; marten istehsalında sobanın döşəməsinin hər m^2 sahəsindən alınan poladın miqdarı və s. Bu göstəricilər həm faktik iş vaxtına nisbətən və həm də təqvim vaxtına görə müəyyən edilə bilər. Göstəricilər faktiki iş vaxtına görə müəyyən ediləndə əsas fondlardan istifadənin səviyyəsini tam əks etdirir, çünki faktik iş vaxtına görə hesablama avadanlığın yüklənmə intensivliyini və bütün təqvim dövründə onun faktiki olaraq necə istifadə olunduğunu səciyyələndirir.

5. Müəssisənin istehsal gücü və onun hesablanması metodikası

İstehsal əsas fondlarından istifadənin səmərəlilik səviyyəsi öz əksini həm də istehsal gücündən istifadədə tapır. **Müəssisənin istehsal gücü – müəyyən dövr ərzində (məsələn, ay, rüb, il) elm və texnikanın ən yeni nailiyyətlərinin, mütərəqqi texnoloji proseslərin və qabaqcıl istehsalat təcrübəsinin geniş tətbiqi, əməyin və istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi əsasında, mövcud istehsal əsas fondlarından tam istifadə etməklə optimal nomenklaturada, çeşiddə və keyfiyyətdə müəyyən məhsul buraxılışı üzrə maksimum imkandır.** İstehsal gücü ayrı-ayrı sexlər, aqreqatlar, xətlər üzrə də müəyyən edilir.

İstehsal gücü istehsal bölmələrinin (müəssisə, sex, istehsal sahəsi, iş yeri) il ərzində məhsul buraxmaq üzrə maksimum imkanlarını xarakterizə edən, istehsal potensialını əsaslandırmaq üçün çox qiymətli və hesablama metodikası nisbətən mürəkkəb olan texniki-iqtisadi göstəricidir. Bu göstəricinin əhəmiyyəti istehsal potensialının əsaslandırılması ilə bitmir; onun vasitəsilə habelə mövcud olan istehsal əsas fondlarının imkanları aşkar edilir, investisiyaya ehtiyacın həddi müəyyən edilir. İstehsal gücünün düzgün hesablanmasının mühüm bir əhəmiyyəti də müəssisənin perspektiv üçün avadanlığa tələbatın real həddini və təchizat işinin həcmi ni aşkar etməkdir.

İstehsalı nəzərdə tutulan məhsulun həcmi ilə istehsal əsas fondlarının imkanını müqayisə etməklə əlavə istehsal gücləri və onların işə salınması üçün lazım olan əsaslı vəsait qoyuluşunun məbləğini müəyyən etmək olar. Faktiki məhsul buraxılışı həcmi nin maksimum mümkün olan istehsal həcmi ilə müqayisəsi birbaşa istehsal güclərindən və dolayısı ilə istehsal əsas fondlarından istifadə səviyyəsini aşkar edir.

İstehsal gücləri müəssisədə sifarişlər zənbilinə realizə olunması, istehsalın həcmi nin planlaşdırılmasında çox mühüm rol oynayır. İstehsal gücləri və onlardan istifadə dərəcəsi hər bir müəssisənin istehsal proqramını hazırlayarkən və əsaslandırarkən ilkin məlumat kimi istifadə olunur. Alınmış sifarişlərin yerinə yetirilməsi reallığı onun müvafiq texniki-iqtisadi hesablamaqlarla, xüsusən də istehsal güclərinin ölçüsü ilə əsaslandırmaq nəticəsində təmin edilir.

İstehsal gücü il üçün bütün məhsulun nomenklaturası üzrə hesablanır. Hər bir məhsul növü üzrə istehsal gücü—natural ölçü

vahidlərində, ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə isə – dəyər və natural ifadədə müəyyən edilir. Maşınqayırma və metal emalı müəssisələrində istehsal gücü konkret məhsul növlərinin buraxılışı üzrə hesablanmaqla yanaşı (planda qəbul edilmiş ölçü vahidində), həmçinin müqayisəli qiymətlərlə məhsul buraxılışı üzrə də müəyyən edilir. Geniş nomenklaturalı məhsul buraxan müəssisələrdə istehsal gücü hesablanarkən, mövqelərin iriləşdirilməsi, yəni konstruktiv və texnoloji cəhətdən yekcins məmulatların təmsil olunan məmulatlarla birləşdirilməsi mümkündür. Məmulat nomenklaturasının bir və ya bir neçə təmsil olunan məmulatla ölçülməsi, adətən, maşın vaxtı məsrəfləri və ya həmcins məhsulların hər növünə düşən norma-saat əsasında aparılır.

Yeni işə salınmış müəssisə, sex və aqreqatların istehsal gücü layihə gücünə bərabər qəbul edilir. İstehsal gücü əsas istehsalın aparıcı sexlərinin gücünə görə müəyyən edilir; çünki bu sexlərdə əsas texnoloji proseslər yerinə yetirilir və onlar hazır məhsul buraxılışının təmin olunmasında həlledici əhəmiyyətə malikdir. Müəssisənin istehsal gücü aparıcı sexlərdəki avadanlıqların sayı və məhsuldarlığından, onların ekstensiv və intensiv istifadə dərəcə-sindən, istehsalın və əməyin təşkili səviyyəsindən asılıdır. Müəssisənin istehsal gücünün reallaşdırılması məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərin tərkib hissəsindən biri ayrı-ayrı sexlərin istehsal gücləri arasındakı proporsionallığın təmin edilməsidir. Bu, bir sex tərəfindən ahəngdar şəkildə məhsul istehsalı, digəri tərəfindən isə tam və fasiləsiz şəkildə bu məhsulun istehlakı imkanını təmin edir. Məhdud imkanlı yerlərin olması, yəni buraxılış qabiliyyəti aparıcı istehsal sexlərinin gücünə uyğun gəlməyən sexlər, sahələr, avadanlıq qrupları müəssisənin istehsal gücünün azaldılması üçün əsas ola bilməz. Müəssisədə belə yerləri aradan qaldırmaq üçün texniki-təşkilati tədbirlər işləyib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

İstehsal gücü müəyyən olunarkən müəssisənin ehtiyat və təcrübə-sınaq sahələrinin avadanlıqları da hesablamağa daxil edilir. Ehtiyatda olan avadanlıqlar istehsalın vaxtlı-vaxtında hazırlığını və yeni növ məhsul buraxılışının mənimsənilməsini asanlaşdırır, istehsalın

çevikliyini artırır, planın yerinə yetirilməsi gedişində meydana çıxan disproporsiyaların aradan qaldırılması problemini həll edə bilər.

Fasiləsiz istehsal prosesi əsasında işləyən müəssisələr üçün istehsal gücü - ildəki təqvim günlərinin sayı və günün uzunluğu əsasında hesablanır. Əsas sexləri iki və ya bundan az növbədə işləyən müəssisələr üçün istehsal gücü – avadanlığın ikinövbəli, bəzi müəssisələr üçün isə üçnövbəli iş rejimi əsasında müəyyən edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal proqramının formalaşması, onun müxtəlif resurslarla əsaslandırılması və qəbul olunmuş sifarişlərin yerinə yetirilməsi istehsal gücünün düzgün müəyyən edilməsindən asılıdır. Müəssisədə məhsul satışı imkanları qəbul olunmuş sifarişlərlə müəyyən edilirsə, istehsal imkanları istehsal gücü vasitəsilə aşkarlanır. Bu baxımdan tələb və təklifin tarazlığının təmin olunması zəruriliyi ilə əlaqədar olaraq müəssisədə istehsal gücü düzgün müəyyən edilməlidir.

İstehsal gücü (onun ölçüsü) bir qrup müəyyənədicisi, təsiredicisi və həlledicisi amillərdən asılıdır. Bu amillərə istehsalın ictimai təşkili formaları (təmərküzləşmə, kombinəşmə, ixtisaslaşma, kooperativləşmə), istehsal avadanlıqlarının sayı və texniki mükəmməllik səviyyəsi, tətbiq edilən texnoloji istehsal üsulunun mütərəqqilik dərəcəsi və s. aid olunur. Lakin istehsal gücünü hesablayarkən yalnız onun həcminə təsiredicisi deyil, müəyyənədicisi və həlledicisi rol oynayan amillər nəzərə alınır. Həmin amillər aşağıdakılardır:

1. İl ərzində, istismara daxil edilən və istehsaldan götürülənləri nəzərə almaqla, qurulmuş avadanlıqların sayı;

2. İl ərzindəki dəyişikliklər nəzərə alınmaqla, istehsal meydançalarının sahəsi;

3. Avadanlığın vaxt fondu;

4. Avadanlığın qabaqcıl, texniki cəhətdən əsaslandırılmış məhsuldarlıq norması və məhsulun əmək tutumluluğu.

İstehsal proqramının əsaslandırılması üçün istehsal gücünü müəyyən edən avadanlıq qrupları və onların sayının düzgün nəzərə alınması əsas şərtlərdən biridir. Burada söhbət bütün avadanlıqların deyil, sex və ya istehsal sahələrinin aparıcı hesab olunan avadanlıq qrupları və onların saylarından gedir. O, sex,

sahə və ya avadanlıqlar qrupu aparıcı hesab edilir ki, əvvəla, onlar əsas texnoloji əməliyyatları yerinə yetirirlər, ikincisi, onlarda müəssisənin əsas fondunun aktiv hissəsinin və habelə əsas peşədən olan fəhlələrin böyük bir qismi təmərküzləşmiş və üçüncüsü, istehsal edilən məhsulun əməktutumunun xeyli hissəsi burada formalaşmış olsun.

Müəssisənin istehsal gücü hesablanarkən metodik baxımından çox da mürəkkəb olmayan bir qaydaya riayət edilir: əvvəlcə aparıcı avadanlıqların istehsal gücü, sonra bunun vasitəsilə aparıcı istehsal sahəsinin və nəhayət, sonuncunun köməyi ilə aparıcı sexin istehsal gücü müəyyən edilir. Aparıcı sexin istehsal gücü isə müəssisənin istehsal gücü kimi qəbul olunur.

Müəssisənin istehsal gücünün bu qayda ilə hesablanması onun (istehsal gücünün) aparıcı (qabaqcıl) avadanlığa görə hesablanma metodu adlanır.

Aparıcı avadanlıq vahidinin istehsal gücü ($A_{v.i.g}$) aşağıdakı düsturun köməyi ilə hesablanılır.

$$A_{v.i.g} = M_v \times V_f$$

Burada M_v – avadanlıq vahidinin məhsuldarlığı;

V_f – avadanlıq vahidinin vaxt fondudur.

Bundan sonra aparıcı istehsal sahəsinin istehsal gücü hesablanılır. **Aparıcı istehsal sahəsinin istehsal gücü** ($\dot{I}S_{i.g}$) aşağıdakı düstur əsasında müəyyən edilir:

$$\dot{I}S_{i.g} = n \times M_v \times V_f$$

Burada, n – qabaqcıl istehsal sahəsində quraşdırılmış qabaqcıl avadanlıqların sayıdır.

Əgər qabaqcıl sexdə yalnız bir növ məhsul istehsal olunursa bu halda **sexin istehsal gücü** ($TS_{i.g}$) aparıcı istehsal sahəsinin gücünə bərabər kimi qəbul olunur; başqa sözlə,

$$TS_{i.g} = \dot{I}S_{i.g} \text{ hesab edilir.}$$

Əgər müəssisədə yalnız bir növ məhsul istehsal olunursa onda **müəssisənin istehsal gücü** ($M_{i.g.}$) aparıcı sexin istehsal gücünə bərabər sayılır:

$$M_{i.g.} = \dot{I}S_{i.g.}$$

Nəhayət, əgər qabaqcıl sexdə bir deyil, bir neçə növdə məhsul istehsal olunursa onun istehsal gücü hər bir növ məhsul üzrə ayrılıqda hesablanır. Bu qaydadan müəssisənin də istehsal gücü hesablanarkən istifadə olunur.

Dünya təcrübəsində istehsal gücünün hesablanması daha başqa 2 metodundan da istifadə edilir:

1). **Texnoloji avadanlıqları hərəkətə gətirən elektrik mühərriklərinin gücü əsasında** istehsal gücünün hesablanması;

Bunun üçün aşağıda göstərilən düsturdan istifadə olunur:

$$E_m = E_{m.t.g.} \times V_f \times \Theta_{\zeta}$$

Burada, E_m – elektrik mühərriklərinin gücü əsasında hesablanmış istehsal gücü;

$E_{m.t.g.}$ – texnoloji avadanlıqları hərəkətə gətirən elektrik mühərriklərinin texniki gücü;

V_f – avadanlıqların iş vaxtı fondu;

Θ_{ζ} – texnoloji ehtiyaclar üçün istehlak olunmuş elektrik enerjisi həcmnin istehsal olunmuş məhsul həcminə çevirən əmsaldır.

Bu metodla istehlak olunmuş elektrik enerjisinin həcmi istehsal edilmiş məhsulun həcmindən birbaşa asılılıqda qəbul olunur. İstehsal gücünün hesablanması bu metodu nöqsanlıdır, qeyri-dəqiqdir. Belə ki, köhnə elektrik mühərriklərinin istehlak etdikləri elektrik enerjisinin həcmi istehsal olunmuş məhsulun həcminə, başqa sözlə, istehsal gücünə mütənasib ola bilməz.

2). **Ekspert qiymətləndirmə metodu**

Bu metod istehsal gücünün hesablanması üçün zəruri olan məlumatlar olmadığı halda istifadə edilir. Yaradılmış ekspert qrupu mövcud olan məlumatlar, özlərinin bilik və təcrübələri əsasında istehsal gücünü müəyyən edirlər.

Bu metoddan:

- a) yeni, analoqu olmayan məhsulun istehsalı zamanı;
- b) müəssisənin perspektiv inkişaf planı layihələndirildə;
- c) müxtəlif metodla hesablanmış istehsal gücləri müqayisə edildikdə istifadə olunur.

Müəssisənin istehsal gücünün hesablanmasında xüsusi diqqət tələb edən bir amil də avadanlığın vaxt fondudur. İstehsal gücü əmək alətlərinin, sadəcə olaraq, mexaniki güclərinin məcmusu deyildir; əmək alətlərinin texniki gücləri öz-özlüyündə hələ istehsal gücü ola bilməzlər, onlar yalnız canlı əməklə birləşdirildiyi təqdirdə istehsal gücünə çevrilə bilirlər. İstehsal gücünü texniki (mexaniki) gücdən fərqləndirən bir cəhət də, mexaniki gücün kəmiyyətinin avadanlığın vaxt fondundan asılı olmamasıdır. İstehsal gücünün həcmi isə avadanlığın iş vaxtı fondu ilə müəyyən olunur. Başqa bir cəhət isə, istehsal gücünün həcminə istehlak edilən xammalın keyfiyyəti, fəhlələrin mədəni-texniki səviyyələri, istehsal olunan məhsulun texniki səviyyəsi təsir etdiyi və həmin amillər dəyişkən olduqlarından istehsal gücü də dəyişdiyi halda, avadanlığın texniki gücü hər hansı istismar şəraitində öz ölçüsünə görə nə artmır və nə də azalmır.

Avadanlığa məxsus, tərkibinə görə biri-birindən fərqli olan, müxtəlif vaxt fondları mövcuddur: təqvim vaxt fondu, rejim vaxt fondu, plan və ya maksimum mümkün vaxt fondu, faktiki işlənmiş vaxt fondu və nəhayət, işlənmiş dəzgah-növbələr.

Bunlardan istehsal gücünün hesablanması üçün ən realı rejim vaxt fondudur. Çünki bu vaxt fonduna iş günü olmayan istirahət və bayram günləri aid edilmir.

Beşgünlük iş həftəsi, 2 növbəli iş rejimində diskret (fasiləli) istehsallar üçün avadanlığın aylıq rejim vaxt fondu 360,8 saata (8,2 saat x 2 növbə x 22 gün) bərabər olur. Fasiləsiz istehsallar üçün rejim vaxt fondu təqvim vaxt fonduna bərabər olur və 720 saati (24 saat x 30 gün) təşkil edir.

İstehsal gücünün hesablanmasında daha məsuliyyətli məqam avadanlıqdan mütərəqqi istifadə normasının müəyyən edilməsidir. Qabaqcıl texniki norma, vahid vaxt ərzində daha çox həcm-

də məhsul istehsal etmək üçün avadanlığın texniki imkanından, mümkün olduqca, maksimum istifadəni nəzərdə tutur. Mütərəqqi texniki normalar avadanlığın ən yüksək məhsuldarlığını – maksimum məhsul istehsal etmək qabiliyyətini əks etdirdiyindən o, istehsal qabaqcıllarının nail olduqları normalar səviyyəsindən aşağı olmamalıdır. Belə bir vəziyyət yarandığı halda texniki normalara yenidən baxılmalı, daha doğrusu, yeniləri işlənilməlidir. Ona görə ki, mütərəqqi texniki normalar müəssisənin istehsal gücünə birbaşa təsir edən amildir. Belə ki, istehsal gücü mütərəqqi texniki normaların avadanlığın maksimum mümkün olan vaxt fonduna vurmaq yolu ilə tapılır.

Bütün normalar müəssisənin mövcud istehsal meydançasında istehsal gücünün maksimum mümkün olan ölçüsünü şərtləndirir.

İqtisadi ədəbiyyatda qeyd edilən amillər nəzərə alınaraq, müxtəlif sahələr üçün istehsal gücünün hesablanmasına müxtəlif metodlar tətbiq olunur. Bu metodlar, adətən, qurulmuş avadanlıqların və istehsal meydançasının maksimum yüklənməsi əsasında müəssisənin aparıcı istehsal sahələri və sexin istehsal güclərinin hesablanmasına əsaslanır.

Müəssisənin istehsal proqramının əsaslandırılması istehsal gücünün ilin hər hansı ayına, ilin əvvəlinə və ya axırına deyil, orta illik ölçüsü vasitəsilə aparılmalıdır. Orta illik istehsal gücü ilin əvvəlinə mövcud olan istehsal gücünə il ərzində işə salınan istehsal gücünü əlavə etməklə, il ərzində istehsaldan kənar edilən istehsal gücünün çıxılması yolu ilə hesablanır. Bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar:

$$M_{o.q.} = M_{i.ə.} + \frac{M_d \times N_1}{12} - \frac{M_c \times N_2}{12}$$

Burada, $M_{o.q.}$ – müəssisənin orta illik istehsal gücüdür;

$M_{i.ə.}$ – ilin əvvəlinə istehsal gücü;

M_d – il ərzində əlavə olunan istehsal gücü;

M_c – il ərzində ləğv olunan istehsal gücü;

N_1 və N_2 – müvafiq olaraq istehsal gücünün işə salındığı və

yeni istehsal gücünün ləğvi aylarından ilin sonuna qalan ayların sayıdır;

12 – ildəki ayların sayıdır.

Bütün bünrlərlə yanaşı müəssisələr hər ilin yekunlarına görə istehsal gücündən istifadə səviyyəsini ($S_{i.g.}$) müəyyənləşdirməli olurlar. Bu məqsədlə aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$S_{i.g.} = \frac{M}{\dot{I}_g} \cdot \dot{C}100$$

Burada, M – illik məhsul buraxılışının həcmi;

\dot{I}_g – ilin sonuna istehsal gücüdür, çıxış istehsal gücüdür.

Nəzəri baxımdan faktiki məhsul buraxılışı (M), istehsal gücünə (\dot{I}_g), başqa sözlə, kəsrin qiyməti 1-ə bərabər ola bilər. Lakin, praktiki cəhətdən bu, demək olar ki, qeyri-mümkündür.

6. Müəssisədə istehsal əsas fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılması yolları

İstehsal əsas fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılmasının iqtisadi əhəmiyyəti olduqca böyükdür. **Onlardan səmərəli istifadə olunduqda məhsul buraxılışı artır və beləliklə, məhsul vahidi istehsalına sərf edilən maddiləşmiş əməyin miqdarı (konkret olaraq istehsal əsas fondlarını təmsil edən amortizasiyanın məbləği) azalır.** Məlumdur ki, istehsal əsas fondlarına hesablanan amortizasiya ayırmaları istehsal həcmindən asılı deyil və istehsal əsas fondlarının ömür müddətinə görə hesablanır. Bu baxımdan onlardan səmərəli istifadə məhsul vahidinə düşən amortizasiya ayırmalarının azalmasına səbəb olur. Nəticədə, məhsulun maya dəyəri aşağı düşür, əmək məhsuldarlığı artır. Bu hal fondtutumlu sahələr üçün məsələn, neft hasilatı üçün daha səciyyəvidir.

Əsas fondların həcmninə sabit qaldığı şəraitdə onlardan istifadəni yaxşılaşdırmaqla məhsul istehsalının artırılması yeni əsas fondlar yaratmadan (əsaslı tikinti yolu ilə) istehsalın genişləndirilməsinə bərabər hesab olunur. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, əsas fondlardan istifadənin yaxşılaşdırılması yeni əsas fondların

yaradılmasına tələbatı azaltdığına görə əsaslı vəsait qoyuluşlarına qənaət etməyə imkan yaranır.

Əsas fondlardan istifadənin yaxşılaşdırılması onların döviyyəsinin sürətlənməsi deməkdir. Nəticədə, il ərzində əsas fondların vahidindən alınan məhsulun miqdarı artır ki, bu da istehsal gücünün nisbi mənada genişləndirilməsi deməkdir. Bununla yanaşı, əsas fondların döviyyəsinin sürətlənməsi onların fiziki və mənəvi köhnəlməsinin tezləşməsinə səbəb olur və nəticə etibarilə əsas fondların təzələnməsi tempini artırır.

İstehsalın inkişafına və onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə istehsal əsas fondlarının yalnız geniş təkrar istehsalı ilə deyil, həm də mövcud əsas fondlardan istifadə səmərəliliyini yüksəltməklə nail olmaq mümkündür. Əsas fondlardan istifadə səmərəliliyinin artırılması amilləri maddiləşmiş əməyə qənaət, əmək məhsuldarlığının və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, istehlakçıya xidmətin həcmə artırılması, miqyasca genişləndirilməsidir.

Müəssisədə əmək vasitələrindən istifadənin yaxşılaşdırılması iki yolla: ekstensiv və intensiv istifadə yolları ilə həyata keçirilir.

Əmək vasitələrindən ekstensiv istifadənin əsas istiqamətləri onlara texniki xidmətin səmərəli təşkili, keyfiyyətli təmir, təmir müddətinin azaldılması, boşdayanmaların (günərz, növbəboyu və növbədaxili) minimuma endirilməsi və s.-dir.

Əmək vasitələrindən intensiv istifadə isə prosesə az canlı əmək tətbiq etmək yolu ilə vaxt vahidi ərzində istehsal edilən məhsulun (görülən işin həcmnin) və xidmətin miqyasca çoxaldılmasıdır. Bu halda əmək vasitəsinin texniki parametrlərindən – gücündən, sürətindən – yüksək səviyyədə istifadə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ekstensiv və intensiv istifadə yollarını qarşı-qarşıya qoymaq olmaz; onlardan heç biri "təmiz" şəkildə olmur; ilin müəyyən vaxtlarında üstünlük intensiv və ya da ekstensiv yola məxsus olur. Hər iki yoldan kompleks istifadə istehsal avadanlıqlarının inteqral səmərəlilik səviyyəsini yüksəldir.

Avadanlıqlardan ekstensiv istifadə dedikdə, avadanlığın işləmə müddətinin uzadılması, onlardan vaxta görə istifadənin yaxşılaşdırılması nəzərdə tutulur. Buna aşağıdakılar aiddir:

– avadanlığa səriştəli texniki qulluq olunması, onun vaxtında və keyfiyyətlə təmir edilməsi, iş yerinin materiallarla fasiləsiz təc-hizi, texnoloji prosesin düzgün təşkili. Bütün bunlar boşdayan-malara, qəzalara yol verməməyə, avadanlığın işləmə vaxtını artır-mağa imkan yaradır;

– müəssisələrdə ayrı-ayrı istehsal sexləri və sexlər arasında aş-
kar edilən uyğunsuzluqların vaxtında aradan qaldırılması;

– hazırlıq-tamamlama işlərinə və köməkçi əməliyyatlara vaxt sərfinin azaldılması.

Avadanlıqlardan gücə görə istifadə avadanlığın iş intensivliyinin artırılmasına əsaslanır. Avadanlıqdan istifadənin intensivlik göstəricisi vaxt vahidində hər bir avadanlıq üzrə istehsal olunan məhsulun miqdarı, başqa sözlə, yerinə yetirilən işin kəmiyyətidir. Vaxt vahidində avadanlıqdan daha intensiv istifadəyə aşağıdakı yollarla nail olmaq olar:

– texnologiyanı təkmilləşdirmək və fasiləsiz axın istehsalını tə-
min etməklə;

– avadanlığın birdəfəlik yükünü, məsələn, blüminqdə yayılan külçənin çəkisini, dəzgahda metal emalı zamanı kəsici alətin irəli-
ləmə sürətini artırmaqla;

– material emalının sürətini, məsələn, domna və marten soba-
larında posa materiallarının əridilmə, metalın mexaniki emalında onun kəsilmə sürətini artırmaqla;

– xammal və materialları istehsala hazırlamaqla, onların key-
fiyyətinin texnoloji prosesin tələblərinə və hazırlanan məhsulun keyfiyyətinə uyğun gəlməsini təmin etməklə;

– istehsal prosesinin qrafik üzrə sabit və müntəzəm, boşda-
yanma hallarına yol vermədən ahəngdar və birqərarda getməsinə
təmin etməklə.

İstehsal əsas fondlarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarından biri onların strukturunun təkmilləş-
dirilməsidir. Məlumdur ki, müəssisənin istehsal gücü aparıcı sexin

aparıcı sahəsinin aparıcı avadanlıqlarının mexaniki gücləri vasitəsilə müəyyən edilir. İstehsal əsas fondlarının strukturunda maşın və avadanlıqların payının artırılması əlavə əsaslı vəsait qoyuluşları həyata keçirmədən müəssisənin məhsul istehsalını artırmağa imkan verir ki, bu da məhsul vahidinə düşən amortizasiya ayırmalarının aşağı düşməsinə səbəb olur.

Müəssisədə istehsal gücünün keyfiyyət xarakteristikası və səmərəliliyi, istehsalın elmi-texniki tərəqqinin irəli sürdüyü tələblərə, müasir maşın və avadanlıqların istehsalının yaradılması və mənimsənilməsi vəzifələrinə uyğunluğu istehsal əsas fondlarının aktiv ünsürü olan texnoloji avadanlığın strukturundan asılıdır. **Maşın və avadanlıqların texnoloji strukturunun optimallığına bir sıra amillər təsir göstərir ki, bunlar da aşağıdakılardır.**

Birinci amilə istehsal texnologiyasının özü aiddir. Məhsul istehsalı texnologiyasından asılı olaraq texnoloji avadanlıqların tərkibi müəyyən olunur. Daha səmərəli istehsal texnologiyasının tətbiqi avadanlıq parkının strukturunu dəyişir. Elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında istehsal avadanlıqlarının ümumi sayında daha mütərəqqi və məhsuldar texnologiyalar üçün nəzərdə tutulan maşınların xüsusi çəkisi artır.

İkinci amil avadanlıq parkının inkişafının əsas istiqamətlərindən olan avtomatlaşdırma ilə əlaqədardır. Elektron hesablama maşınlarının və proqramlı idarəetmənin inkişafı seriyalı və kiçik seriyalı istehsalın avtomatlaşdırılması, avtomat dəzgahlarının, istehsal xətlərinin inkişafı üçün geniş imkanlar açmışdır. Müəssisədə avtomatlaşdırma nəinki xammal emalını, həm də yığıma, anbar, qablaşdırma və digər əməliyyatları, layihələşdirməni, istehsalın texnoloji hazırlığını, iri istehsal sistemlərinin idarə olunmasını təmin edir.

Avtomatlaşdırma, xüsusilə onun çevik formaları, istehsal gücünün müasir istehsalın tələblərinə uyğunlaşdırılmasına imkan verir. İstehsala hazırlıq vaxtını azaldaraq, bir məhsulun istehsalından digərinə keçidi sürətləndirərək proqramlı avtomatlaşdırma istehsal gücünü daha çevik edir və elmi-texniki tələblərə uyğunluğunu şərtləndirir.

Avadanlıq parkının texniki-iqtisadi səviyyəsinə investisiya qoyuluşlarının texnoloji quruluşu, istehsal əsas fondlarının təzələnməsi və sıradan çıxmasının nisbəti və habelə, avadanlıqların yaş strukturu təsir göstərir. Texniki tərəqqinin intensivliyi və avadanlıq parkının elmi-texniki tərəqqinin inkişaf sürətinə uyğun olaraq yeniləşmə tempi sürətləndikcə əsaslı vəsait qoyuluşunun böyük hissəsi köhnələn və aşınan əmək vasitələrinin dəyişdirilməsinə yönəldilir. Bu isə, nəticə etibarilə bütünlükdə istehsal əsas fondlarından istifadə səviyyəsini yüksəldir.

Məfhumlar və anlayışlar

Əsas fondlar

İlkin dəyər

Bərpa dəyəri

Qalıq dəyəri

Fiziki köhnəlmə

Mənəvi köhnəlmə

Amortizasiya

Əsas fondların təzələnmə əmsalı

Əsas fondların sıradançıxma əmsalı

Fondverimi

Fondtutumu

Növbəlilik əmsalı

Ekstensiv istifadə əmsalı

İntensiv istifadə əmsalı

İstehsal gücü

Özünüyoxlama sualları

- 1. İstehsal əsas fondlarının mahiyyətini izah edin.*
- 2. Əsas fondlar hansı qruplara bölünür?*
- 3. Əsas fondların təsnifləşdirilməsində məqsəd nədir?*
- 4. Əsas fondları neçə növdə qiymətləndirilir?*
- 5. Əsas fondların köhnəlməsinin hansı növləri vardır?*
- 6. Müasir dövüdə respublikada amortizasiya ayırmalarının hansı metodları tətbiq olunur?*
- 7. İstehsal əsas fondlarından istifadənin hansı göstəriciləri var?*
- 8. Müəssisənin istehsal gücünün mahiyyətini və onun hesablanma metodikasını izah edin.*
- 9. Müəssisədə əsas fondlardan istifadənin yaxşılaşdırılması yolları hansılardır?*

Fəsil 6. Müəssisənin dövriyyə fondları və dövriyyə vəsaitləri

1. Dövriyyə vəsaitlərinin iqtisadi mahiyyəti və onların tərkibi
2. Dövriyyə vəsaitlərindən istifadə göstəriciləri
3. Müəssisədə maddi resursların normalaşdırılması
- 4. Müəssisədə istehsal ehtiyatlarının normalaşdırılması**
5. Müəssisədə bitməmiş istehsal və gələcək dövrün xərclərinin normalaşdırılması
6. Müəssisədə tədavül fondlarının idarə olunması

1. Dövriyyə vəsaitlərinin iqtisadi mahiyyəti və onların tərkibi

İstehsalın maddi üsürlərindən biri olan əmək predmetləri (xammal və əsas materiallar, yanacaq və elektrik enerjisi, kənardan alınmış yarımfabrikatlar) əmək vasitələri ilə birlikdə məhsulun istehsalı prosesində bilavasitə iştirak edirlər. İstehsalın hər bir tsiklinin yenidən başlanması əvvəlki istehsal tsiklində istehlak edilmiş xammal və materialları əvvəlki natural-əşya formasında yenidən yaratmağı tələb edir.

Əmək predmetləri istehsal vasitələrinin tərkib hissəsindən biri olmaqla dəyər formasında dövriyyə fondları adlanır. Dövriyyə istehsal fondları elə istehsal vasitələrindən ibarətdir ki, onlar əmək prosesinə daxil olmaqla hər bir istehsal tskilində tamamilə istehlak olunur, həmin tsikldə öz dəyərini bütünlüklə yaradılan məhsulun üzərinə keçirir və natural formalarını dəyişirlər.

Dövriyyə istehsal fondları istehsal olunan məhsul üzərinə öz dəyərlərini tamamilə keçirməklə yanaşı – yanacaq, enerji və köməkçi materialların bir qismi istisna olmaqla – onlar maddi-əşya formasına xas olan özlərinin fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərini də keçirirlər. Məsələn, xromlu-nikelli poladdan istehsal olunmuş hər hansı bir hissəsinin dəyəri dövriyyə fondu kimi poladın dəyərindən ibarət olmaqla bərabər, həm də, tam olmasa da, həmin pola-

dın təbii-texniki və ya fiziki-kimyəvi əlamətləri də həmin hissənin substansiyasına daxil olur.

Müəssisənin dövriyyə fondları özlərinin təyinatına, yaradılma zəruriliyini müəyyən edən şərait və amillərin müxtəlifliyinə görə üç hissəyə bölünür və bunlar aşağıdakılardır.

İstehsal ehtiyatları – bu, istehsalçı müəssisə tərəfindən alınmış, özünün əmlakı kimi istehsal prosesi üçün hazırlanmış və onun fasiləsizliyini təmin etmək məqsədilə həmin prosesə daxil olmağı gözləyən xammal, material, yanacaq və s.-dir.

Bitməmiş istehsal və özünün istehsalı olan yarımfabrikatlar – bu, artıq texnoloji prosesə buraxılmış və emalın müəyyən mərhələsində olan material, istehsalı hələ başa çatdırılmamış hissə, bağlama və məmulatlar və habelə özünün istehsalı olan yarımfabrikatlardır.

Gələcək dövrün xərcləri – bu, dövriyyə fondlarının qeyri-maddi ünsürləri kimi yeni məhsulun layihələndirilməsi və nümunəsinin yaradılması, onun istehsalı üçün yeni texnologiyanın işlənməsi və tətbiqi və s. ilə əlaqədar xərclərdir ki, cari dövrdə çəkilsələr də gələcəkdə istehsal olunacaq məhsulun maya dəyərinə daxil edilməklə geri qaytarılır.

İstehsal prosesində əmək predmetləri natural əşya formasında istehlak olunduqlarına görə hər bir məhsul növünün fasiləsiz təkrar istehsalı üçün onlardan istehsalatda hər an və müəyyən miqdarda istifadə edilməsi imkanı təmin olunmalıdır. Buna o halda nail olmaq mümkündür ki, a) ya xammal və materiallar müəssisəyə istehlak üçün hazır vəziyyətdə (istehsala dəqiq buraxılma sinkronluğu ilə) göndərilsin, b) ya da müəssisədə xammal və materiallardan lazımi miqdarda ehtiyat yaradılmış olsun.

Bu şərtlərdən birincisi nəzəri baxımdan mümkündür, lakin praktik olaraq bütün hallarda ya yerinə yetirilə bilməz və ya da iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun deyil. Buna səbəb bir çox əmək predmetlərinin müəyyən istehsal tsikli ərzində istehlak olunması və bu istehsal tsiklləri isə həmin əmək predmetlərindən hər birinin istehsala buraxılması ilə eyni vaxta düşməməsidir. Bundan əlavə, nəqliyyat vasitələrindən istifadə səmərəliliyi tələb edir ki, məsələn,

məhsul dəmiryol ilə göndərilərkən onun çəkisi vaqonun yükləyici qabiliyyətindən (40-60 t) az olmamalıdır. Bununla əlaqədar olaraq istehsalçının ünvanına məhsul onun günlük tələbatına görə deyil, vaqonun tam yük qaldırma həcminə uyğun miqdarda və həm də vaxtaşırı göndərilir.

Beləliklə, ictimai əmək bölgüsü nəticəsində bir müəssisənin istehsal etdiyi məhsulun digər müəssisə üçün istehsal vasitəsinə çevrildiyi şəraitdə istehsalın vaxtı, məkanı və həcmi istehlakın uyğun göstəricilərindən fərqlənir. Belə bir vəziyyətdə istehsal prosesinin fasiləsizliyi yalnız istehsal vasitələrinin müəyyən hissəsinin onların hərəkətinin müxtəlif mərhələlərində yığılı ilə təmin edilə bilər.

İstehsal-texniki təyinatlı əmək məhsullarının istehlakçı müəssisələrdə bu cür yığılı istehsal vasitələrindən ehtiyatlar və ya istehsal ehtiyatları adlanır.

Ehtiyatların həcmi həm mütləq, həm dəyər və həm də nisbi ölçülərlə hesablanıla bilər. Ehtiyatın mütləq ölçüsü natural şəkildə ton, sentner, metr, ədədlə, başqa sözlə, materialın ölçülə biləcəyi fiziki vahidlərlə müəyyən edilir. İstehsal ehtiyatları həcmünün mütləq ölçülərdə öyrənilməsinin əhəmiyyəti ondadır ki, bunun vasitəsilə anbar təsərrüfatının səmərəli təşkilinə, xüsusilə maddi-texniki təchizatın planlaşdırılmasının həyata keçirilməsinə nail olmaq mümkün olur.

İstehsal ehtiyatlarının həcmi, habelə dəyər ölçüsü ilə qiymətləndirilir. Ehtiyatın mütləq həcmünün, onu təşkil edən material vahidinin qiymətinə vurulması yolu ilə ehtiyatın dəyər ölçüsündə miqdarı tapılır. Ehtiyatın həcmünün qiymət ölçüsündə tapılması, istehsalın dəyər göstəricilərinin planlaşdırılmasında, maliyyə planının tərtibində, istehsalın rentabelliyyəsinin hesablanmasında və s. böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bitməmiş istehsal, artıq qeyd olunduğu kimi, bir sıra əməliyyatlara məruz qalmış, lakin bəzilərdən hələ keçməmiş, istehsal prosesinin bütün mərhələlərindəki bitirilməmiş, tamamlanmamış «məhsulların» dəyəridir. Müəssisənin özünün

istehsalı olan yarımfabrikatların dəyəri də bitməmiş istehsalın dəyərində daxil edilir.

Gələcək dövrün xərcləri isə cari xərclər kimi nəzərdə tutulmuş və müasir dövrdə sərf olunan, lakin gələcəkdə xərc kimi məhsulun maya dəyərində daxil edilməklə geri qaytarılan xərclərdir. Məsələn, icarəyə götürülmüş binanın illik icarə haqqı əvvəlcədən ödənilsə, bu məbləğ gələcək dövrün xərclərinə aiddir. Bu məbləğin hər aya düşən hissəsi maya dəyərində daxil edilməklə, ilboyu hissə-hissə geri qaytarılır.

Artıq qeyd olunduğu kimi, müəssisənin dövriyyə fondları tərkibinə görə istehsal ehtiyatları, bitməmiş istehsal və özünün istehsalı olan yarımfabrikatlar və bir də onun qeyri-maddi ünsürü olan gələcək dövrün xərclərindən ibarətdir. Dövriyyə fondlarının quruluşuna gəlincə, onun təqribən 70 faizi istehsal ehtiyatlarının, 25 faizi bitməmiş istehsal və özünün istehsalı olan yarımfabrikatların və cəmi 5 faizi isə gələcək dövrün xərclərinin payına düşür.

Dövriyyə fondları öz əşya tərkibinə görə sənayenin müxtəlif müəssisələrində texnologiyanın xüsusiyyəti və istehsalın təşkilinin xarakterinə görə formalaşır. Müvafiq olaraq dövriyyə fondlarının dəyər strukturu da fərqlənir.

Müxtəlif sənaye müəssisələrində dövriyyə fondlarının ümumi dəyərində bitməmiş istehsalın payı da müxtəlif olur. Bu fərq istehsal tsiklərinin müxtəlif orta davamiyyəti, istehsalın fasiləli və fasiləsizliyi, avadanlıqların növbəlilik əmsalı, istehsal tipi, əmək prosesinə təbii amillərin təsiri ilə və başqa amillərlə əlaqədardır.

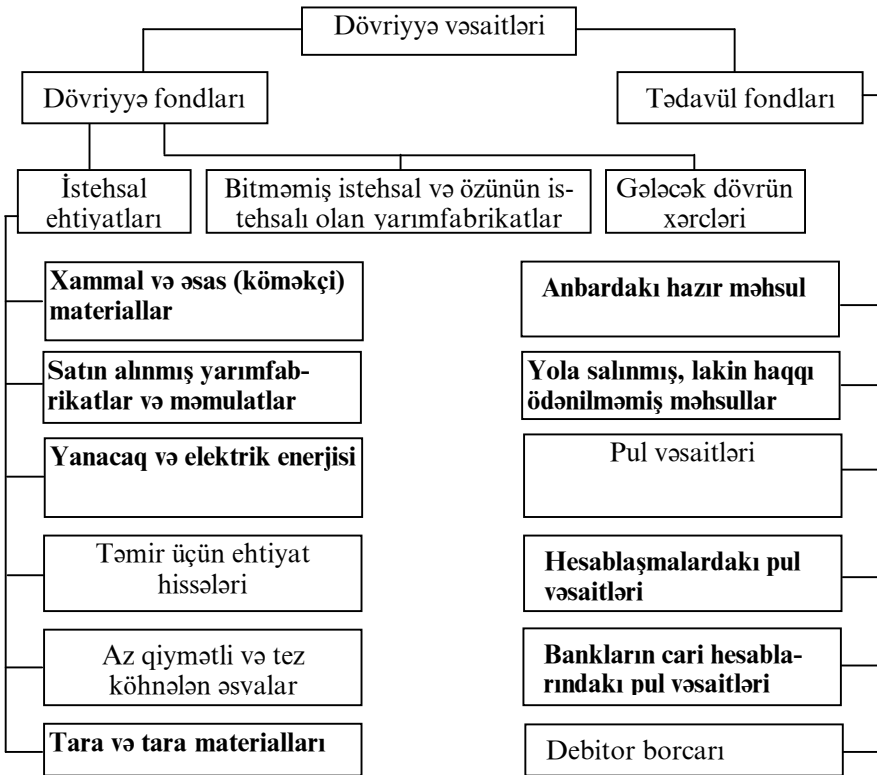
Dövriyyə fondları istehsal prosesində istehlak olunmaqla hazır məhsula, sonuncu isə realizə edilərək müəssisənin pul vəsaitinə çevrilir. Məhsul satışından əldə olunan pul vəsaiti müəssisənin əvvəlki mərhələdə dövriyyə fondlarına sərf etdiyi pul vəsaitindən mənfəətin kütləsi qədər çox olur. **Bu prosesin ahəngdar getməsi üçün yeni tədavül və istehsal mərhələlərinin ardıcılıqla birindən-digərinə «keçidi» tədavül fondları vasitəsilə mümkün olur.** Tədavül fondları tədavül sferasına xidmət etməklə müəssisənin anbarındakı hazır məhsuldan, yola salınmış, lakin haqqı ödənilməmiş əmtəələrin də-

yərindən, hesablaşmalardakı və bankların cari hesablarında olan pul vəsaitlərindən və debitor borclarından ibarət olur.

Tədavül və istehsal dövryyə fondlarının cəmi dövryyə vəsaitləri adlanır.

Dövryyə vəsaitləri müəssisənin öz pul vəsaitinin fasiləsiz dövrünü təmin etmək məqsədilə dövryyə və tədavül fondlarının yaranmasına avans edilmiş pul vəsaitinin məcmusudur.

Dövryyə vəsaitlərinin tərkibi və təsnifatı şəkil 6.1-də verilmişdir.

Şəkil 6.1. Dövryyə vəsaitlərinin tərkibi və təsnifatı.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövryyə vəsaitləri normalaşdırılan və normalaşdırılmayan (normalaşdırılması mümkün olmayan)

qruplara bölünür. Normalaşdırılan dövriyyə vəsaitlərinə dövriyyə fondları və anbardakı hazır məhsul daxildir. Tədavül fondlarının qalan üsürlərini normalaşdırmaq imkan xaricində olur.

Dövriyyə istehsal fondları və tədavül fondlarının dövriyyə vəsaitlərinin formalaşmasındakı «çəkili» çox fərqlidir. Belə ki, uzun dövrün müşahidələri göstərmişdir ki, bilavasitə istehsala xidmət göstərən dövriyyə fondları ilə tədavül fondlarının nisbəti sənaye müəssisələrində birincinin xeyrinə beşin birə (5:1) nisbəti kimidir. Bu baxımdan, təbiidir ki, dövriyyə vəsaitlərinə qənaətin əsas hissəsi də məhz dövriyyə fondlarının payına düşür. Dövriyyə fondlarına qənaətə, tədavül fondları ilə müqayisədə təminat verən bir obyektiv amil də mövcuddur. İş burasındadır ki, dövriyyə fondları səfərbər olunma səviyyəsinə görə tədavül fondlarından ciddi surətdə fərqlənir. Belə ki, əgər dövriyyə fondlarının tərkibinə daxil olan bütün üsürlərin normalaşdırılması mümkündürsə, tədavül fondlarından yalnız bir üsürün – anbarda olan hazır məhsulun normalaşdırılması və deməli, idarə olunması imkan daxilindədir. İdarə edilməsi mümkün olmayan və ya çətin olan hər hansı bir prosesin və ya tədbirin səmərəsi də onun potensial imkanından xeyli aşağı olur. Lakin bazar iqtisadi sisteminə keçildikdən sonra inzibati-amirlik dövrü ilə müqayisədə normalaşdırılan və normalaşdırılması çətin olan dövriyyə vəsaitləri arasındakı fərq ciddi surətdə azalacaq və onların səfərbər olunma dərəcələri bir-birinə xeyli yaxınlaşacaqdır. Dövriyyə fondlarının səfərbər olunma dərəcəsinin yüksək olması onların normalaşdırılması işinin mümkünlüyü ilə izah edilir.

Dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə sferaları bir-birilə üzvü surətdə bağlı, birinin digəri üçün şərt olduğu 3 mərhələdən ibarətdir (bax: şəkil 6.2).

Dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə sferaları		
tədavül	istehsal	тядавці
Дювриййя вьсаитляринин дювретмя мярщяляляри		

- Burada, P – dövriyyənin əvvəlində pul vəsaitləri;
 P' – dövriyyənin sonunda pul vəsaitləri;
 İE – istehsal ehtiyatları;
 İP – istehsal prosesi;
 HM – hazır məhsul.

Şəkil 6.2. Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin dövr etməsi

Dövriyyə fondlarının mühüm hissəsi olan istehsal ehtiyatlarının hər bir növünün normativə müvafiq səviyyədə yaradılması və idarə edilməsi, hələ onların qənaətlə istifadə olunması demək deyildir. Normativə uyğun istehsal ehtiyatlarının yaradılması onun tərkibinə daxil olan maddi ünsürlərdən səmərəli istifadə üçün yalnız ilkin şərt ola bilər. **Maddi resurslardan səmərəli, qənaətlə istifadə isə, əsasən onların istehlakı prosesində baş verir.**

Material resurslarından istifadə zamanı qənaət işini təmin etmək üçün onlardan məsrəf normalalarının düzgün hesablanması çox ciddi və önəmli məsələdir (bax: bölmə III, fəsil 9).

Material resursları sərfinin düzgün normalaşdırılması istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, istehsaldaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və səfərbər edilməsi, materiallardan istifadəyə qənaət rejiminin gözlənilməsi kimi işlərin lazımı keyfiyyətdə icra olunmasına bilavasitə köməklik göstərir. Normalaşdırmanın bir mühüm əhəmiyyəti də müəssisələrin konkret materiala tələbatının düzgün müəyyənləşdirilməsində onun həlledici rol oynamasıdır.

İstehsal sferasında olan dövriyyə vəsaitlərinin kəmiyyəti, əsasən, məhsulun hazırlanması üçün müəyyən edilmiş vaxtın – istehsal tsiklinin uzunluğundan, istehsal texnologiyasının mütərəqqili-

yindən, tədavül sferasında olan dövrüyyə vəsaitinin məbləği isə məhsulun realizə edilməsi şərtlərindən və təşkili səviyyəsindən asılıdır.

2. Dövrüyyə vəsaitlərindən istifadə göstəriciləri

Müəssisələrin qarşısında duran mühüm iqtisadi vəzifələrdən biri də dövrüyyə vəsaitlərindən istifadənin yaxşılaşdırılmasıdır. Bunun üçün isə ilk növbədə, onlardan istifadə səviyyəsini qiymətləndirmək lazımdır, qənaətin və ya israfçılığın həddi dəqiqləşdirilməlidir. Dövrüyyə vəsaitlərindən istifadə səviyyəsini öyrənmək üçün iqtisadi göstəricilər sistemindən istifadə olunur.

Material resurslarından və habelə dövrüyyə vəsaitlərinin digər ünsürlərindən səmərəli istifadə edilməsi, nəticədə, ümumiləşdirici bir göstərici olan **dövrüyyə vəsaitlərinin dövr sürətini artırır**. Bu onunla nəticələnir ki, dövrüyyə vəsaitləri özlərinin dövrələri zamanı pul formasından istehsal ehtiyatlarına və bunların istifadəsinin nəticəsi kimi əmək məhsuluna və sonuncunun da realizə olunması yolu ilə yenidən pul formasına keçməsi müddəti azalır; təkrar istehsalın fasiləsizliyi daxilində mərhələlərin biri-birini əvəz etməsi sürətlənir, başqa sözlə, az vaxt intervalında baş verir.

Dövrüyyə fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılması iqtisadi cəhətdən böyük səmərə verir. Məhsul vahidinin hazırlanmasına maddi-enerji ehtiyatları sərfinin azaldılması, eyni miqdarda maddi-enerji ehtiyatlarından daha çox məhsul istehsal etməyə, onun maya dəyərini və materialtutumunu aşağı salmağa, müəssisənin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmağa və s. imkan verir.

Maddi-enerji ehtiyatlarından istifadəni qiymətləndirmək üçün bir sıra göstəricilərdən istifadə edilir. Bu göstəricilərdən birincisi ilkin xammaldan hazır məhsulçılıq əmsəlidir. Bu göstərici faizlə də ifadə olunur və müəssisənin ilkin xammaldan nə qədər hazır məhsul istehsal edə bildiyini səciyyələndirir. Məsələn, xam neftdən benzin, şəkər çuğundurundan şəkər, dəmir filizindən dəmir və s. məhsulçılıq əmsəlləridir və ilkin xammaldan istifadə səviyyəsini səciyyələndirir.

Xammal və materialdan istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edən ikinci əsas göstərici **materialdan istifadə əmsəlidir**. Bu əmsal

məhsulun hazırlanması prosesində əmələ gələn itkilərin miqdarını göstərir. Bu əmsalın plan və faktiki növlərini fərqləndirirlər. Xammal və materialdan istifadənin plan əmsalı məhsul vahidinin xalis çəkisinin, həmin məhsulun hazırlanması üçün material məsrəfi normalarına görə sərf ediləcək materialın miqdarına olan nisbətini, faktiki istifadə əmsalı isə – məhsul vahidinin xalis çəkisinin faktiki sərf olunmuş materialın miqdarına olan nisbətini xarakterizə edir.

Yanacaqdan istifadə əmsalı – yanacaq işlədən avadanlığın faydalı iş əmsalı ilə xarakterizə edilir. Bu əmsal, həmin avadanlıqda istilikdən nə dərəcədə faydalı istifadə edildiyini göstərir. Avadanlığın faydalı iş əmsalı istifadə olunan yanacağın keyfiyyətindən, avadanlığı işlədən işçinin ixtisas dərəcəsindən və ona olan münasibətdən asılıdır. Avadanlığın faydalı iş əmsalının artırılması ilə eyni miqdar avadanlıqdan daha çox məhsul istehsal etmək olur, deməli, avadanlığa olan tələbat azalır.

Ayrı-ayrı ünsürlərin deyil, dövriyyə vəsaitlərindən bütünlükdə istifadə səmərəliliyi üç əsas göstərici ilə – dövretmə əmsalı (dövretmələrin sayı), dövriyyə vəsaitlərinin yüklənmə əmsalı və bir dövriyyənin uzunluğu ilə (günlərlə) – xarakterizə olunur.

Dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə əmsalı **realizə olunmuş məhsulun həcmnin (əlavə edilmiş dəyərin satılmış hissəsi) dövriyyə vəsaitlərinin orta qalığına (illik, rüblük) nisbəti kimi hesablanır və bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:**

$$\Theta_{da} = \frac{R}{D_{or}}$$

Burada, Θ_{da} – dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə əmsalı – il (rüb, ay) ərzində dövretmələrin sayıdır;

R – topdansatış qiymətində realizə olunmuş məhsulun həcmidir, manatla;

D_{or} – dövriyyə vəsaitlərinin orta illik (rüblük, aylıq) qalığıdır, manatla.

Dövriyyə vəsaitlərinin orta illik qalığı, tam dəqiq olmasa da, hər ayın əvvəlinə və axırına olan qalıqların orta həddi tapılmaqla – toplanıb 2-yə bölünməklə – aylar üzrə orta

qalıqlar cəmlənərək 12-yə bölünməklə tapılır.

Düsturdan göründüyü kimi, dövriyyə vəsaitlərinin il ərzindəki dövretmələrinin sayı artarsa, bu, ya realizə olunmuş məhsulun həcmnin çoxaldılması və ya da dövriyyə vəsaitlərinin həcmnin azaldılması (hər iki halın eyni vaxtda baş verməsi də mümkündür) hesabına ola bilər. Əks istiqamət kimi dövriyyə vəsaitlərinin illik dövretmələrinin sayının artması, ya 1 manatlıq dövriyyə vəsaitinə düşən məhsulun həcmi artır, ya da 1 manatlıq məhsula düşən dövriyyə vəsaitlərini məbləğini azalda bilər.

Dövriyyə vəsaitlərinin yüklənmə əmsalı dövretmə əmsalının tərsi kimi hesablanır və o, 1 manatlıq realizə olunmuş məhsula sərf edilmiş (ona təhkim edilmiş) dövriyyə vəsaitlərinin həcmi səciiyələndirir. Bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$\Theta_y = \frac{D_{or}}{R}$$

Burada, Θ_y – dövriyyə vəsaitlərinin yüklənmə əmsalıdır.

Nəhayət, **dövriyyə vəsaitlərinin bir dövriyyəsinin** gün hesabı ilə uzunluğu göstəricisi dövrdəki (il, rüb, ay) günlərin sayının dövretmə əmsalına bölünməsi yolu ilə hesablanır. Bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$Y_k = \frac{B}{\Theta_{da}} = B : \frac{R}{D_{or}} = \frac{B \cdot D_{or}}{R}$$

Burada, Y_k – dövriyyə vəsaitlərinin bir dövriyyəsinin gün hesabı ilə uzunluğudur;

B – dövrdəki günlərin sayıdır (il – 360 gün, rüb – 90 gün və ay – 30 gün).

Dövriyyə vəsaitlərindən istifadə göstəriciləri bütövlükdə dövriyyə vəsaitləri üzrə, həm də onun ayrı-ayrı elementləri üzrə hesablanıla bilər.

Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin dəyişməsi plan və əvvəlki dövrlərin göstəricilərinin təhlili əsasında müəyyən edilir.

Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi artdıqda dövriyyədən vəsaitlərin bir qismi azad olunur, azaldıqda isə dövriyyəyə əlavə vəsaitlərin cəlb olunmasına ehtiyac yaranır.

3. Müəssisədə maddi resursların normalaşdırılması

Müəssisədə maddi resursların əsas növlərini texniki şöbənin (baş texnoloq şöbəsinin) tərkibindəki xüsusi büro, yaxud qrup normalaşdırır. Təmir-istismar ehtiyacları üçün materialın normalaşdırılması işi ilə baş mexanik şöbəsi (təmir təyinatlı materiallar) və baş energetik şöbəsi (yanacaq, enerji və s.) məşğul olurlar. Alət, tərtibatlar, ştamplar və habelə müxtəlif təsərrüfat inventarlarının istehsalı ilə əlaqədar olan materialların normalaşdırılması işi müəssisənin müvafiq şöbə və sexləri tərəfindən yerinə yetirilir.

Məsrəf norması nədir? Norma – məhsul vahidinin istehsalına materialdan maksimum yol verilə bilən, yaxud minimum məsrəfdir.

Müəssisənin təchizat orqanları həmin şöbələrədən məsrəf normalarını alıb, onları əvvəlki illər qüvvədə olan məsrəf normaları ilə müqayisə edir, sistemləşdirir və bunun əsasında illik maddi-texniki təchizat planını işləyib hazırlayır.

Materialdan məsrəf norması olmadıqda müəssisənin bu və ya digər materiala tələbatını müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Materialdan məsrəf normasını il ərzində istehsal ediləcək məhsulun miqdarına vurmaqla materiala illik tələbatın həcmi tapırlar və bunun əsasında müəssisənin maddi-texniki təminat planını tərtib edirlər.

Maddi resurslardan məsrəf normaları mütərəqqi, texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış və materiallardan qənaət işində səfərbəredici mahiyyətə malik olmalıdır.

Mütərəqqi material məsrəfi normaları qabaqcıl təcrübəni, elm və texnikanın son nailiyyətlərini özlərində təcəssüm etdirməli və materiala faktiki qənaət səviyyəsini ötürüb keçməlidir.

Maddi resurslardan məsrəf normaları həm texniki cəhətdən əsaslandırılmış və həm də real normalar olmalıdır. Real, texniki-

iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış normaların işlənilib hazırlanması istehsalın texniki səviyyəsi və onun plan ilində yüksəldilməsi imkanı, istehsalın təşkili səviyyəsi və plan ili üçün həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan təşkilati-texniki tədbirlər, işçilərin ixtisas səviyyələrinin yüksəldilməsi və s. bu kimi tədbirlər nəzərə alındığı təqdirdə mümkündür.

Material resurslarının normalaşdırılması işini lazımi keyfiyyətdə yerinə yetirmək və metodoloji cəhətdən səhvə yol verməmək məqsədilə məsrəf normalarının düzgün təsnifləşdirilməsinin elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır.

Material məsrəfi normaları fəaliyyət müddətinə, maddi resursların təfsilləşdirmə dərəcəsinə və nəhayət, tətbiq miqyasına və s. əlamətlərinə görə təsnifləşdirilir.

Normalar fəaliyyət müddətinə görə illik və perspektiv olurlar. Adından göründüyü kimi, fəaliyyət müddəti il üçün nəzərdə tutulmuş məsrəf normaları xammal, material, yanacaq və digər maddi resursların məhsul vahidinə orta illik məsrəfini səciyyələndirməklə cari planlaşdırmada tətbiq olunur. İllik məsrəf normaları il üçün istehsalı planlaşdırılmış məhsulların plan maya dəyərinin kalkulyasiyasında (məhsul vahidinin maya dəyərinin müəyyən edilməsində) istifadə olunur.

Maddi resursların təfsilləşdirmə dərəcəsinə görə məsrəf normaları iriləşdirilmiş (ümumi) və müfəssəl (dəqiq, konkret) normalara bölünür. İriləşdirilmiş məsrəf normaları məhsul vahidinə hər hansı adda bir material növündən maksimum yol verilə bilən məsrəf həddini nəzərdə tutur. Ümumi (iriləşdirilmiş) məsrəf normaları geniş nomenklaturada hər hansı materialdan sərf ediləcək həcmi konkret deyil, ümumi şəkildə özündə əks etdirir.

Bu və ya digər məmulatın istehsalı ilə əlaqədar olaraq materiala (məsələn, təbəqə polada) tələbat ümumi məsrəf norması əsasında müəyyənləşdirilir. Belə ümumi normalar, adətən, müəssisənin il üçün iriləşdirilmiş nomenklaturada maddi resursa tələbatının müəyyənləşdirilməsində və bir də materialdan qənaət işinin ümumi şəkildə təhlilində istifadə olunur.

Müfəssəl məsrəf normaları isə məhsul vahidinə hər hansı mate-

rialdan konkret texniki parametrləri (tip-ölçüsü, profili, markası, kimyəvi tərkibi, çeşidi, növü və s.) göstərməklə hesablanmış normalardır. Müfəssəl məsrəf normaları təfsilləşdirilmiş sifarişlərin işlənilib hazırlanması və habelə sexlərin konkret material növləri ilə təchiz edilməsi işində istifadə olunur.

Məsrəf normaları tətbiq miqyasına görə fərdi və qrup normalarına bölünür.

Fərdi məsrəf normaları konstruktor-texnoloji sənədlər və aparılmış xüsusi laboratoriya tədqiqatı (bəzən statistik məlumatlar) əsasında planlaşdırılmış təşkilati-texniki tədbirlərin həyata keçirilməsi müddəti və habelə fəhlələrin ixtisas səviyyələri nəzərə alınmaqla konkret müəssisənin məhsulu üçün işlənilib hazırlanır. Fərdi məsrəf normaları bütünlükdə məmulat və ya onun hər hansı bir hissəsi üçün də işlənilib hazırlana bilər.

Qrup məsrəf normaları isə (bir qrup müəssisələr üzrə) eyni tipdən (həmcins, analoji və ya eyni təyinatdan olan), lakin bir şirkətin (və ya firmanın) müxtəlif müəssisələri tərəfindən istehsal olunan məhsullar üçün işlənilib hazırlanır.

Qrup normaları ayrı-ayrı müəssisələrdə eyni tipli məhsul üçün fərdi məsrəf normalarının orta kəmiyyəti kimi müəyyən edilir. Qrup normalarının səviyyəsi bir tərəfdən fərdi məsrəf normalarından, digər tərəfdən isə müvafiq məhsulun istehsal proqramının quruluşundan asılıdır. Başqa sözlə, qrup normalarının səviyyəsi qrupa daxil olan müəssisələr üzrə müvafiq məhsulun istehsal həcmi nisbətindən asılı olaraq dəyişə bilər. Hər hansı materialın yüksək səviyyədə ümumiləşdirilmiş qrup məsrəf norması eyni tipli məhsul istehsal edən bütün müəssisələrin – tabeliyindən və yerləşdiyi regiondan asılı olmayaraq – həmin məhsul üzrə məsrəf normaları əsasında müəyyən edilmiş orta çəkili məsrəf norması ola bilər.

Nəhayət, **material resurslarının istehlak mərhələsində aldığı təyinat da müxtəlif məsrəf normalarının işlənilib hazırlanmasını tələb edir.** Bu baxımdan onlar əsas material, köməkçi material, yanacaq, elektrik enerjisi normalarından ibarətdir. Materialın təyinatı ilə əlaqədar olaraq məsrəf normalarının müəyyən edilməsində həlledici cəhət norma üçün səciyyəvi ölçü vahidinin düzgün tapılmasıdır; ölçü vahidi

di hər bir konkret hal üçün materialın istehlakı xüsusiyyətini və mahiyyətini tam və obyektiv xarakterizə etməlidir.

Əsas materiallar yaradılan məhsulun substansiyasını təşkil etdiyindən, onlar üçün məsrəf normaları məhsul vahidinə görə hesablanır. Lakin köməkçi materialların istehlakının bütün istiqamətləri üçün eyni ölçüdə istifadə etmək mümkün olmur. Məsələn, yancaq texnoloji ehtiyac üçün (metaləridən sobalarda, vaqrankalarda, termik aqreqatlarda və s.) istehlak olunanda məsrəf norması istehsal edilən məhsul vahidinə görə (polad, çuqun tökmələri və s.), binaların qızdırılması üçün istehlak olunanda isə hər 1000 m³ həcm qızdırılmasına məsrəfin kəmiyyəti kimi hesablanır.

Təyinatının müxtəlifliyinə görə eyni materialın müxtəlif məsrəf normalarının işlənilib hazırlanması maddi resurs normalarını düzgün müəyyən etməklə yanaşı, material resursuna tələbatın həcmnin də dəqiq hesablanmasını təmin etmiş olur.

Material resurslarının normalaşdırılmasında məsrəf normalarının tərkib və quruluşunun öyrənilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Materiallara qənaətin başlıca istiqamətlərindən birini texniki-texnoloji itkilərin və tullantıların azaldılması, bunların təkrar təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi təşkil edir.

Material sərfinin normallaşdırılması onlardan istifadə səmərəliliyinə xidmət edir. Lakin hər hansı materialdan məsrəf norması faydalı məsrəflərlə yanaşı, texnoloji tullantı və itkiləri də öz tərkibində əks etdirir. Bu, texnologiyanın mövcud səviyyəsində qaçılmaz itkilərdir. Material məsrəfi norması səviyyəsindən artıq tullantı və itkilərə yol verilməsi müəssisədə istehsalın düzgün qurulmadığını əks etdirir. Bütün tullantı və itkilərin təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsi müəssisələr üçün birinci dərəcəli təsərrüfat vəzifəsidir.

Materialın məsrəf norması öz tərkibinə görə müxtəlif məsrəflər ünsürlərindən – faydalı məsrəf, texnoloji tullantı və itkilərdən, təşkilati-texniki tullantı və itkilərdən ibarət olur.

Materialın faydalı məsrəfi (hissənin təmiz çəkisi) istehlak olunan materialın istehsal edilən məhsula daxil olan hissəsidir. Başqa

sözlə, faydalı məsrəf istehsal olunan məhsulun istehlak dəyərini yaratmaqla məmulatın çəkisini və materialtutumunu müəyyən edir. Material məsrəfinin bu ünsürünün kəmiyyəti texnoloji-konstruktor sənədlərində göstərilir.

Məsrəf normasının tərkibini müəyyən edən digər ünsürlər texnoloji və təşkilati-texniki tullantı və itkilərdir.

Hər şeydən əvvəl göstərmək lazımdır ki, **təkrar istehlakın mümkünlüyü baxımından tullantılar istifadə oluna bilən və istifadə oluna bilməyən itkilər kimi qruplaşdırılır.**

Özünün əmələ gəldiyi istehsalatda təkrar istifadəyə yaramayan, lakin başqa bir istehsalatda utilləşdirilməsi mümkün olan tullantılara əsas və ya köməkçi material kimi istifadə oluna bilən tullantı deyilir. Məsələn, maşınqayırmada yaranan və burada təkrar istifadəsi tam mümkün olmayan metal tullantıları poladəritmədə xammalın mühüm komponenti kimi istehlak edilir.

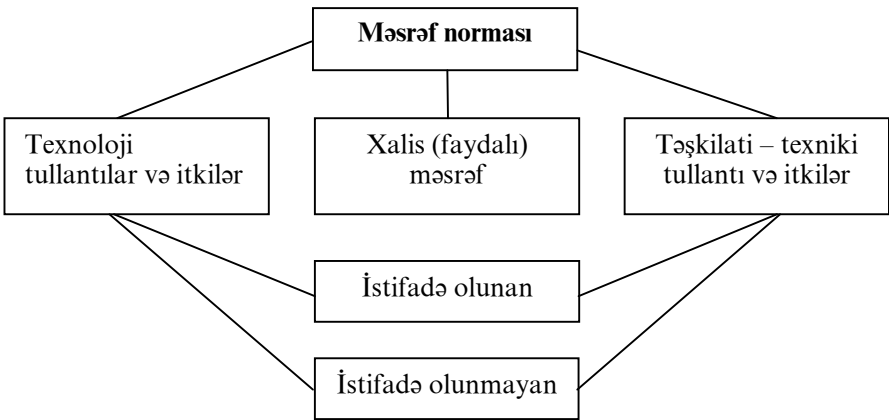
İstifadə oluna bilməyən tullantılar istehsalın mövcud texniki səviyyəsində istehlakı təkrar mümkün olmayan texnoloji və təşkilati-texniki itkilərdir (toza çevrilən və toplanması mümkün olmayan, qaza çevrilən və tutulması mümkün olmayan itkilər və s.).

Texnoloji tullantı və itkilərin yaranması məhsul istehsalı zamanı tətbiq olunan texnoloji istehsal üsulundan, pəstah istehsalı metodundan (ştamplama, sərbəst döymə, kokil tökməsi və s.), xammal və materialların istehsal istehlakına hazırlıq və emal mərhələlərinin texnoloji mükəmməllik səviyyələrindən bilavasitə asılı olur.

Təşkilati-texniki tullantı və itkilər texnika və texnologiya ilə əlaqədar deyildir. Onların yaranması və həcmi istehsalın mütəşəkkillik səviyyəsindən, maddi-texniki təchizatın təşkili səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Məsələn, əgər təchizat fəaliyyətində yol verilmiş nöqsanla əlaqədar olaraq müəssisəyə standartda uyğun olmayan xammal və material gətirilsə, yaxud gətirilən material tam bölünməyən (qalıqsız) və yaxud ölçüləri istehsal ediləcək hissənin ölçülərindən xeyli fərqli pəstah gətirilərsə, nəticədə tullantı və itkiyə mütləq yol verilir. Bu hal sabiq SSRİ-nin iqtisadiyyatı üçün

daha səciyyəvi idi. Sərt mərkəzləşdirmə şəraitində işləyən müəssisələr aldıkları materialların istehsalçısından birbaşa deyil, vasitəçilərin – təchizatçı təşkilatların vasitəçiliyi ilə alırdılar. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində üfiqi təsərrüfat əlaqələri bu qəbildən olan nöqsanları minimuma endirəcəkdir.

Material məsrəf normasının quruluş tərkibi sxematik olaraq aşağıdakı şəkildə verilmişdir.

Şəkil 6.3. Material məsrəf normasının tərkibi

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər itki və tullantıların səbəbi texnoloji rejimdə, texnoloji xəritədə yol verilmiş kənarlaşmalardırsa, habelə itkilər həmin istehsal üçün konkret itki və tullantı (məsələn, təbii itki, zay məhsulun həcmi) normativindən yuxarıdırsa, belə itki və tullantılar material məsrəfi normasına daxil edilə bilməzlər. Material məsrəfi yeni məhsulun mənimsənilməsi, avadanlığın təmiri və sazlanması ilə əlaqədar olanda və bu tədbirlərin həyata keçirilməsində müəyyən itkilərə yol veriləndə, bütün bunlar əsas istehsal üçün məsrəf normasının tərkibinə daxil edilmir.

Materialdan istifadəni təhlil etmək və ehtiyatları aşkara çıxarıb istifadəyə vermək üçün material məsrəfi normasının tərkibi aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$H = Q_x + \dot{I}_{\text{tex}} + \dot{I}_{\text{taş-tex}}$$

Burada, H – material məsrəfi norması;

Q_x – hissəsinin xalis çəkisi, kontruksiya materialtutumu;

\dot{I}_{tex} – texnoloji tullantılar;

$\dot{I}_{\text{taş-tex}}$ – təşkilati-texniki tullantılardır.

Texnoloji və təşkilati-texniki səbəblər üzündən yol verilən tullantı və itkilərin düsturda ayrılıqda göstərilməsində məqsəd işlənilən hazırlanan təşkilati-texniki tədbirləri konkret «ünvanlar» üzrə yönəltməkdir. Normanın tərkibi üzrə təhlil zamanı hər növ itkilərin təfsilatı ilə öyrənilməsi, başqa sözlə, təhlilin dərinədən aparılması təşkilati-texniki tədbirlərin və habelə nəzarətin təsir gücünü daha da artırır.

Maddi ehtiyatlardan istifadə səviyyəsinin təhlili müxtəlif göstəricilərlə, əmsallarla aparılır. Bu göstəricilərin hər birinin mahiyyəti texnoloji prosesin xarakterindən irəli gəlir.

Xammalın ilkin emalı zamanı istehlak olunan xammaldan alınan "hazır məhsulun miqdarı" göstəricisindən istifadə edilir. Məsələn, mis kolçedanından alınan mis, çuğundurda alınan şəkər və s.

Emaledici sənaye sahələrində qənaətin səviyyəsini xarakterizə edən "materialdan istifadə əmsalı" göstəricisindən istifadə olunur. Bu göstərici plan üzrə və faktik olaraq hesablanır. Plan üzrə göstərici hər hansı hissənin təmiz çəkisinin plana görə sərf norması ilə müqayisəsi vasitəsilə müəyyən olunur. Həmin əmsalın faktik həcmi isə hissənin təmiz çəkisi ilə faktiki sərf olunmuş materialın çəkisinin müqayisəsi vasitəsilə aşkar edilir.

Fərz edək ki, hissənin təmiz çəkisi 1,2 kq-dır, həmin hissəni hazırlamaq üçün 1,6 kq materialdan istifadə etmək planlaşdırılmışdır. Lakin faktik material məsrəfi 1,5 kq olmuşdur. Bu halda materialdan istifadənin plan əmsalı 0,75 (1,2:1,6), faktik əmsalı isə 0,8 (1,2:1,6) olacaqdır. Bu o deməkdir ki, həmin material planda nəzərdə tutulduğundan 6,6 faiz ($0,8:0,75=1,066$) qənaətlə istifadə edilmişdir.

İstehsalatda materiallara qənaət aşağıdakı düsturlarla müəyyən olunur:

$$Q = N \cdot C \cdot P_f - F$$

Burada, Q – hesabat dövründə materiala qənaətin miqdarı;

N – məhsul, hissə, məmulat vahidinə material məsrəfi norması;

P_f – hesabat ilində məhsul, hissə, məmulatdan faktiki istehsalın həcmi;

F – hesabat ilində materialın faktik məsrəfi.

Fərz edək ki, sex hesabat ilində 5000 hissə hazırlamış və onların istehsalına 18200 kq polad istehlak etmişdir. Bir ədəd hissəyə məsrəf norması 3,9 kq-dır. Bu məmullara görə polada qənaətin miqdarı aşağıdakı kimidir:

$$3,9 \times 5000 - 18200 = 19500 - 18200 = 1300\text{kq}$$

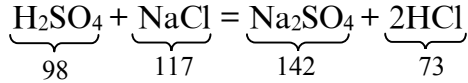
Hesablama nəticəsinin müsbət işarə ilə alınması qənaəti, mənfi işarə ilə alınması israfçılıq göstərir. Texnoloji intizama nəzarət zəiflədikdə və materialın müstəqil təyinatına laqeydlik göstərildikdə onların israfçılıqla istehlakına yol verilir. Müəssisə sexlərində materialların israfçılıqla istehlakına, habelə zay məhsul istehsalına yol verilməsi və istehsal tullantılarından təkrar istifadə olunmaması da ciddi təsir göstərir.

Material məsrəflərinin istifadə səviyyəsinin təhlili bu sahədə əldə olunmuş müvəffəqiyyətləri müəyyən etməkdən başqa hələ istifadəsiz qalan ehtiyatların aşkara çıxarılmasına imkan yaradır.

Yanacaqdan istifadənin necəliyini "yanacaq istehlak edən maşın və ya aqreqatın faydalı iş əmsalı" ilə müəyyən edirlər. Bu göstərici yanacağın bu və ya digər avadanlıqda istifadə olunması effektivliyini və habelə yanacaqdan istifadə zamanı baş verən itkini xarakterizə edir. Bu cür itkilər əsasən yanma prosesi zamanı xaric olan qazlarla birlikdə çıxan istilikdən və habelə yanmanın natamam getməsindən irəli gələn itkilərdən ibarətdir.

Kimyəvi reaksiyalara əsaslanan istehsalatlarda materialdan (kimyəvi maddədən) istifadəni səciyyələndirən göstərici öz mahiyyətinə görə fərqlənir. Belə istehsalatlarda materialdan (maddələrdən) istifadə səviyyəsi öyrənilərkən kimyəvi reaksiyaların gedişinə

görə hər hansı maddənin məsrəf norması nəzəri ölçüyə görə qəbul edilir və bu məqsədlə maddələrin molekul çəkilərindən istifadə olunur. Aşağıdakı kimyəvi reaksiyaya və maddələrin molekul çəkirlərinə nəzər salmaq:

Reaksiyaya görə nəzəri olaraq 142 pay (kq, ton) natrium sulfat almaq üçün 98 pay sulfat turşusu və 117 pay xörək duzu sərf etmək lazımdır. Faktik olaraq bu paylar reaksiyaya daxil olan maddələrin nəzəri kəmiyyət asılılığına nə qədər yaxın olarsa, deməli, materiallardan bir o qədər səmərəli istifadə olunur. Əksinə, kənarçıxma artdıqca israfçılığa yol verilir.

4. Müəssisədə istehsal ehtiyatlarının normalaşdırılması

İstehsal ehtiyatları dövriyyə vəsaitlərinin mühüm tərkib hissəsi kimi, onun normalaşdırılması mümkün olan tərəfidir. İstehsal ehtiyatları üzrə normativlər günlük ehtiyatla müəyyən olunur.

İstehsal ehtiyatları təyinatına görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- a) Xammal, əsas material və satın alınmış yarımfabrikatlardan ehtiyatlar;
- b) Köməkçi materiallardan ehtiyatlar;
- v) Yanacaqdan ehtiyat;
- q) Tara və tara materiallarından ehtiyatlar;
- d) Ehtiyat hissələrindən ehtiyatlar;
- e) Alətlər, təsərrüfat əşyaları və digər azqiymətli, tezköhnələn əşyalardan ehtiyatlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, eyni bir material və ya məhsul ehtiyatı həm istehsal vasitələri ehtiyatına, həm də istehlak şeyləri ehtiyatına aid edilə bilər. Bu hər şeydən əvvəl onun iqtisadi təyinatı ilə, başqa sözlə, hansı sahədə istifadə olunması ilə müəyyən edilir. Məsələn, parça, şəxsi tələbatı ödəmək üçün istifadə edilərsə, onda o istehlak şeyləri ehtiyatına aid edilir. Əgər parça istehsal istehlakı üçün isti-

fadə edilərsə, onda o, istehsal vasitələri ehtiyatı hesab olunur.

İstehsal vasitələrindən iki növ ehtiyat yaradılır: əmtəlik və istehsal.

Məcmu material ehtiyatı, ehtiyat şəklində olan vəsaitlərin dövranının bütün mərhələlərində, yəni hazır məhsul istehsalçı müəssisədə əmtəə forması qəbul etdiyi andan (anbarlaşdırıldığı andan) onun istehlakçıda istehsal istehlakına daxil olduğu ana qədər olan mərhələlərdə yaradılan əmtəə-material qiymətlərinin məcmusudur. İqtisadi ədəbiyyatlarda bu əmtəlik və ya satış ehtiyatları adlandırılır.

Müəssisənin fasiləsiz və ahəngdar işini təmin etmək məqsədilə cari, hazırlıq, sığorta və mövsümi adlanan istehsal ehtiyatları yaradılır. Artıq əvvəllər qeyd olunduğu kimi, istehsal ehtiyatları müəssisədə yaradılmış, lakin hələ texnoloji prosesə daxil olmamış xammal, material, yanacaq və s.-dən ibarət olan ehtiyatlardır.

Cari ehtiyat – istehsal ehtiyatının əsas hissəsi olmaqla iki məhsulgöndərmə arasındakı vaxt intervalında müəssisənin normal işləməsinə təmin etmək üçün yaradılır.

Hazırlıq ehtiyatı – müəssisədə materialın qəbulu, istehsal istehlakına hazırlanması və bilavasitə onun istehlak olunacağı yerə gətirilməsi ilə əlaqədar olan vaxt ərzində istehsalın fasiləsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə yaradılır.

Sığorta ehtiyatı – gətirilən xammal və materialların, yanacağın və s.-nin miqdarı və vaxtaşırılığında kənarlaşmalar baş verdiyi hallarda istehsalın fasiləsizliyini təmin etmək məqsədilə yaradılır; cari ehtiyatdan fərqli olaraq sığorta ehtiyatının ölçüsü sabit kəmiyyətdir. Müəssisənin normal iş fəaliyyəti zamanı bu ehtiyat toxunulmazdır.

Mövsümi ehtiyat – nəvqasiya ilə əlaqədar nəqliyyatın işləməsində uzunmüddətli fasilə, xammal və materialların istehsal və ya tədarükünün mövsümi olması, xammal və materialların mövsümi istehlakı ilə əlaqədar yaradılır. Mövsümi ehtiyat da cari ehtiyat kimi dəyişkəndir. Başqa sözlə, bu növ ehtiyat özünün maksimum həddinə materialın gətirilməsində, fasilənin başlanmasında, mövsümiliyin qurtarması zamanı minimum həddinə çatır.

İstehsal ehtiyatlarının idarə edilməsinin başlıca məqsədi onların

elə həcmi müəyyən etməkdir ki, o, təkrar istehsal prosesinin fasiləsizliyini minimum ehtiyatlarla və xərclərlə təmin etsin. Buna ehtiyatların normalaşdırılması, yəni ehtiyat normalarının müəyyən edilməsi, onların səviyyəsinə daim nəzarət edilməsi və mütəmadi olaraq onların faktiki həcmi müəyyən edilməsi, normaya uyğun gəlməsi üzrə tədbirlər həyata keçirmək sayəsində nail olmaq olar.

Əsas xammal və materiallardan orta ehtiyat norması orta cari (cari ehtiyatın maksimum və minimum həcmi yarısı), sığorta və hazırlıq ehtiyatları normalarının cəminə bərabər götürülür. Bu ehtiyat normasından iki məhsul partiyasının göndərilməsi arasındakı vaxt intervalında ehtiyat formasında mövcud olan material resurslarının ümumi miqdarını və onların saxlanması ilə əlaqədar olan xərclərin məbləğini hesablamaq üçün istifadə edilir.

Haqqında bəhs olunan hər 4 növ istehsal ehtiyatlarının hesablanma qaydaları haqqında 9-cu fəsildə ətraflı bəhs olunacaqdır.

Köməkçi materiallara avans edilmiş dövriyyə vəsaitlərinin normativi iki əsas qrup üzrə müəyyən olunur:

Birinci qrupa böyük miqdarda və müntəzəm istifadə olunan materiallar daxildir. Bu qrup üzrə normativlər əsas xammal və materiallar üzrə hesablandığı kimi hesablanır.

İkinci qrupa az miqdarda və nadir hallarda istifadə olunan köməkçi materiallar daxildir. Bunlar üzrə normativlər analitik metodla, keçmiş illərin məlumatları əsasında hesablanır.

Yanacaq sərflənən dövriyyə vəsaitlərinin normativi əsas xammal və materiallar üzrə hesablanma qaydasından istifadə olunmaqla müəyyənləşdirilir. Yanacağın sərflənən hesablanarkən istehsal və qeyri-istehsal ehtiyacları üçün yanacağın sərflənən olunması nəzərə alınmalıdır. İstehsal ehtiyacları üçün yanacaq tələbat istehsal proqramı və məhsul vahidinə məsrəf norması əsasında müəyyən olunur; qeyri-istehsal ehtiyacları üzrə isə yanacaq tələbat yerinə yetirilən işlərin həcminə görə hesablanır.

Taralara dövriyyə vəsaitlərinin norması onların hazırlanması və saxlanması üsullarından asılıdır. Buna görə də ayrı-ayrı sahələrdə taralara tələbatın hesablanması metodları bir-birindən fərqlənir.

Məhsulların qablaşdırılması üçün iri taralardan istifadə edən müəssisələrdə məsrəf norması xammal və materiallarda olduğu kim hesablanır.

Hazır məhsulun qablaşdırılması üçün istifadə olunan və dəyəri onun (məhsulun) topdansatış qiymətinə daxil edilən və həm də öz istehsalı olan taralar üzrə günlük ehtiyat norması taranın hazırlanmasından məhsulun qablaşdırılmasına qədər onun (taranın) anbarda qaldığı müddətlə müəyyən olunur. Əgər müəssisənin öz istehsalı olan taraların dəyəri hazır məhsulun topdansatış qiymətinə deyil, ümumi və əmtəlik məhsulun dəyərində daxil edilirsə, onun üçün normativ hesablanmır, çünki o hazır məhsul normativində nəzərə alınır.

Qaytarılmaq şərti ilə xammal və materallarla birlikdə alınan taralar üzrə dövriyyə vəsaitlərinin normativi taranın dəyərinin ödənilməsi anından taranın qaytarılması ilə məhsul alandan həmin məbləği müəssisəyə geri ödəməsinə qədərki müddətdən asılıdır. Xammal, material, hissə və yarımfabrikatların anbarlarda və sexlərdə saxlanması üçün nəzərdə tutulmuş taraların dəyəri taralar üzrə dövriyyə vəsaitlərinin normativi müəyyən olunarkən nəzərə alınmır, çünki onların bir hissəsi əsas fondlar kimi uçota alınır, bir hissəsi isə azqiymətli və tezköhnələn əşyaların tərkibinə daxil edilir.

Ehtiyat hissələrinə dövriyyə vəsaitlərinin normativi ehtiyat hissələrinin tədarük müddətləri və təmir üçün istifadə vaxtından asılı olaraq onların hər biri üzrə ayrılıqda müəyyən olunur. Normanı, keçmiş illərin məlumatları əsasında analitik metodla əsas fondların balans dəyərində görə də müəyyən etmək olar.

Azqiymətli və tezköhnələn əşyalar üzrə normativlər alət və tərtibatlar, azqiymətli inventarlar, xüsusi paltar və ayaqqabılar, xüsusi alət və inventarlar üzrə ayrı-ayrılıqda hesablanır. Alət və tərtibatlar üzrə normativlər lazım olan azqiymətli və tezköhnələn alətlərin dəyərlərinin birbaşa hesablanması yolu ilə müəyyən olunur. Azqiymətli inventarlar üzrə normativlər kantor, məişət və istehsal inventarları üzrə ayrı-ayrılıqda hesablanırlar. Bu normativlər yerlərin miqdarı və bir yerə düşən inventar dəstinin dəyəri əsasında müəyyən olunur. Xüsusi paltar və ayaqqabılar üzrə normativlər onların nəzərdə tutulduğu işçilərin sayı və bir dəstin də-

yəri əsasında müəyyən edilir. Xüsusi inventar və tərtibatlar üzrə normativ işə onların tələb olunan dəsti, dəyərləri və xidmət müddətləri əsasında hesablanır.

Müəssisədə istehsal ehtiyatlarının normalaşdırılmasının düzgün həyata keçirilməsi dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadənin mühüm istiqamətlərindən biridir. Çünki, normalaşdırma ehtiyatların idarəedilmə vasitəsi olmaqla, onlardan istifadə səviyyəsini qiymətləndirməyə imkan verir.

5. Müəssisədə bitməmiş istehsal və gələcək dövrün xərclərinin normalaşdırılması

Bitməmiş istehsal və özünün hazırladığı yarımfabrikatlar müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin çox mühüm hissəsini təşkil edir. Bitməmiş istehsal dövriyyə fondlarının quruluşunda istehsal ehtiyatlarına nisbətən az xüsusi çəkiyə malik olsa da, firma və müəssisənin iqtisadiyyatında istehsalın təşkili baxımından çox əhəmiyyətlidir. Belə ki, bitməmiş istehsal zədəl şəkildə texnoloji prosesin bütün mərhələlərində, iş yerlərinin hamısında elə kəmiyyətdə olmalıdır ki, onlar arasındakı istehsal gücü üzrə proporsiyalar pozulmasın. Əgər belə olmazsa, istehsalın ahəngdarlığı pozulur, eyni vaxtdan bir eyni miqdarda məhsul istehsalı qeyri-mümkün olur. Bütün bunlara görə də dövriyyə fondlarının bitməmiş istehsalda olan hissəsi daimi nəzarət tələb edir: onun həcminin normativindən yuxarı qalxmasına, nə də aşağı düşməsinə yol vermək olmaz – hər iki hal müəssisənin iqtisadiyyatına ziyan gətirə bilər.

Bitməmiş istehsaldakı dövriyyə vəsaitlərinin normativi dörd amildən: istehsal olunan məhsulun həcmi və tərkibindən, istehsal tsiklinin uzunluğundan, məhsulun maya dəyərindən və istehsal prosesində xərclərin artma xarakterindən asılıdır.

Məhsul istehsalının həcmi bitməmiş istehsalın kəmiyyətinə birbaşa təsir göstərir: digər şərtlər dəyişməz olduqda, məhsul istehsalı nə qədər çoxdursa, bitməmiş istehsalın da həcmi bir o qədər çox olur. İstehsal olunan məhsulların həcmi bitməmiş istehsalın həcminə müxtəlif formalarda təsir göstərir. İstehsal tsikli kiçik

olan məhsulların xüsusi çəkisi artdıqda bitməmiş istehsalın həcmi azalır və əksinə.

Məhsulun maya dəyəri bitməmiş istehsalın həcminə birbaşa təsir göstərir. İstehsal xərcləri nə qədər aşağıdırsa, dəyər ifadəsində bitməmiş istehsalın həcmi də bir o qədər az olur. Maya dəyərinin artması bitməmiş istehsalın həcmiini çoxaldır.

Bitməmiş istehsalın həcmi istehsal tsiklinin uzunluğundan da birbaşa asılı olur. İstehsal tsiklinin azaldılması bitməmiş istehsalın da həcmiinin azalmasına gətirib çıxarır.

Bitməmiş istehsaldakı dövriyyə vəsaitlərinin normasını müəyyən etmək üçün məhsulun hazırlıq dərəcəsini də bilmək lazımdır. Bunu xərclərin çoxalma əmsalı əks etdirir. İstehsal prosesində xərclər birdəfəlik və çoxalan xərclərə bölünürlər. Birdəfəlik xərclərə istehsal tsiklinin əvvəlində sərf edilən xərclər (xammalın, əsas materialların və kənardan alınmış yarımfabrikatların sərfi), çoxalan xərclərə isə qalan digər xərclər (amortizasiya ayırmaları, elektrik enerjisi məsrəfləri, əmək haqqı və s.) aiddir. Xərclərin çoxalma əmsalı xərclərin bərabər və qeyri-bərabər artımı üçün müəyyən olunur. Bərabər artım üçün xərclərin çoxalma əmsalı aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

$$K = \frac{F_{\text{bird}} + 1/2 F_{\text{ar}}}{F_{\text{bird}} + F_{\text{ar}}}$$

Burada, K – xərclərin çoxalma əmsalı;

F_{bird} – birdəfəlik xərclər;

F_{ar} – artan xərclər.

Xərclərin qeyri-bərabər artımı üçün istehsal tsiklinin müddəti üzrə xərclərin çoxalma əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$K = \frac{OMD}{İMD}$$

Burada, OMD – bitməmiş istehsaldakı məmulatların orta dəyəri;

$İMD$ – məmulatların istehsal maya dəyəri.

Bitməmiş istehsalda dövriyyə vəsaitlərinin normativi (N) aşağıdakı düsturun köməyiylə hesablanır:

$$N = X \times T \times K$$

Burada, X – məhsul istehsalına çəkilən birgünlük xərclər;

T – istehsal tsiklinin günlərlə uzunluğu;

K – xərclərin çoxalma əmsalı.

Müəssisənin illik fəaliyyəti planlaşdırılarkən, yəni istehsal proqramı tərtib edilərkən bitməmiş istehsal üçün müəyyənləşdirilmiş normativlər nəzərə alınır.

Bitməmiş istehsalın normativlərdən artıq olması dövrüyyə vəsaitlərinin dövrüyyə sürətinin aşağı düşməsinə, istehsal meydançalarından səmərəsiz istifadə olunmasına və saxlanma rejiminin pozulmasına görə yarımfabrikatların keyfiyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Bitməmiş istehsalın normativlərdən az olması, yəni çatışmamazlığı, işçilərin və avadanlıqların boşdayanma hallarının artmasına, istehsal gücündən səmərəsiz istifadəyə, həm də boşdayanma hallarının ödənilməsi ilə əlaqədar səmərəsiz xərclərə gətirib çıxarır. **Bitməmiş istehsalın kəskin çatışmamazlığı isə, ümumiyyətlə texnoloji prosesin pozulmasına gətirib çıxara bilər.** Bütün bunlara görə də bitməmiş istehsal texnoloji prosesin hər bir keçidi üzrə çox ciddi və dəqiq hesablanmalıdır.

Sexdə bitməmiş istehsalın ümumi miqdarı (həcmi) bütün qruplar üzrə bitməmiş istehsalların cəmi kimi müəyyən edilir. Bitməmiş istehsalın ümumi həcmi sexin normal işini təmin etməlidir. Lakin istehsalda müxtəlif gözlənilməz hallar (məsələn, bu və ya digər avadanlığın sıradan çıxması kimi) baş verə bilər. Buna görə də istehsalın ayrı-ayrı mərhələləri üçün müəyyən miqdarda yarımfabrikatlardan sığorta ehtiyatı yaradılır. Onun həcmi əvvəlcədən hesablanması – təsadüflərlə əlaqədar olduğundan – mümkün deyildir. Sığorta ehtiyatının miqdarı (həcmi) istehsalın təşkilindən və texniki səviyyəsindən asılıdır.

İl ərzində dövrüyyə fondlarının bitməmiş istehsalda olan həcmi tapmaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$N_{bi} = M \times M_d \times T_m \times \Theta_d$$

Burada, N_{bi} – dövriyyə fondlarının bitməmiş istehsalda olan həcmi;

M – natural ölçülərdə məhsul buraxılışının həcmi;

M_d – məhsul vahidinin maya dəyəri;

T_m – məhsulun istehsalı müddəti;

Θ_d – məmulatın bitməmiş istehsalda hazırolma səviyyəsi (bu, bitməmiş istehsalda maya dəyərinin hazır məhsulun maya dəyərinə nisbəti kimi hesablanır).

Dövriyyə fondlarının bitməmiş istehsalda olan həcmi hesabmaq üçün şərti misala müraciət edək.

Cədvəl 6.1

Maşınqayırma zavodunun məhsul istehsalına dair göstəriciləri

Məmulatlar	Məmulatın illik istehsal həcmi	Məhsul vahidinin maya dəyəri (1000 manatla)	İstehsal müddətinin uzunluğu (günlə)	Məmulatın bitməmiş istehsalda hazırolma əmsalı	Bitməmiş istehsalda olan dövriyyə fondlarının məbləği (1000 manatla)
"A" məmulatı	1000	432	0,4	0,5	86400
"B" məmulatı	600	935	0,2	0,5	57300
"V" məmulatı	400	764	0,3	0,5	45840
Yekun					189540

Cədvəl 6.1-in məmulatlarına görə məmulatlar üzrə dövriyyə fondlarının bitməmiş istehsalda olan məbləği aşağıdakı kimi hesablanır.

1. "A" məmulatı:

$$1000 \times 432 \times 0,4 \times 0,5 = 86400 \text{ min manat};$$

2. "B" məmulatı:

$$600 \times 935 \times 0,2 \times 0,5 = 57300 \text{ min manat};$$

3. "V" məmulatı: $400 \times 764 \times 0,3 \times 0,5 = 45840$ min manat olacaqdır.

Hər 3 məmulat üzrə dövriyyə fondlarından bitməmiş istehsalda olan məbləğ 189540 min manata ($86400 + 57300 + 45840$) bərabər olacaqdır.

Məmulatlar üzrə günlük bitməmiş istehsalın məbləği isə 526 min manat ($189540:360$) təşkil edəcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bitməmiş istehsalın qeyd olunan qaydada normalaşdırılması müəssisənin işinin fasiləsizliyini təmin etməyə və səmərəliliyini artırmağa, istehsal güclərindən tam və dolğun istifadəyə xidmət edir. Bu normativlərin dəqiq hesablanması və onlara əməl edilməsi istehsal güclərinin müəyyən dövr (il, yarım il və s.) ərzində tam yükləndiyi şəraitdə mümkündür.

Əvvəllər qeyd olunduğu kimi, gələcək dövrün xərclərinə həzrət dövrədə çəkilmiş, lakin gələcək dövrə aid olan xərclər aiddir. Bu xərclər üzrə normativ ($N_{g.d.x.}$) aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$N_{g.d.x.} = X_o + X_p - X_m$$

Burada, X_o – cari ilin əvvəlinə gələcək dövrün xərcləri;

X_p – smeta üzrə plan dövründə çəkilən xərclər;

X_m – planlaşdırılan dövrədə məhsulun maya dəyərinə daxil edilən xərclər.

Müəssisədə gələcək dövrün xərclərinin cari dövrdə çəkilib gələcəkdə maya dəyərinə daxil edilməsi xüsusiyyətilə əlaqədar onun həm normalaşdırılması və həm də idarə olunması xüsusi səy tələb edir.

6. Müəssisədə tədavül fondlarının idarə olunması

Müəssisədə tədavül fondlarının düzgün idarə olunması dövriyyə vəsaitlərindən səmərəli istifadənin əsas istiqamətlərindən biridir. Xüsusilə, bazar münasibətləri şəraitində maliyyə münasibətlərinin əhəmiyyətinin artdığı bir dövrdə, pul vəsaitlərinin hərəkətində vaxt amilinin nəzərə alınması, inflyasiya və valyuta kurslarının dəyişməsi tədavül fondlarının idarə olunması və onların üzərində mütəmadi nəzarət tələb edir və onun əhəmiyyətini artırır.

Tədavül fondlarının mühüm tərkib hissəsi hazır məhsul qalıdır. Hazır məhsul ehtiyatının yaradılması müəssisəyə istehsal planının tərtibində və marketinq tədbirlərinin həyata keçirilməsində sərbəstlik verir. **Müəssisədə məhsul istehsalı ciddi şəkildə satışa istiqamətlənməməlidir.** Hazır məhsuldan böyük

həcmdə ehtiyatların yaradılması istehlak tələbini səmərəli şəkildə ödəməyə imkan verir. Əgər müəssisədə müəyyən növ məhsuldan müvəqqəti olaraq ehtiyat yaradılmayıbsa, onda bu, həm indiki, həm də gələcəkdəki satışları (sifarişləri) itirməklə nəticələnə bilər.

Hazır məhsul ehtiyatının yaradılması müəyyən xərclərlə əlaqədardır. Həmin xərclərə bu ehtiyatların saxlanması, nəql edilməsi xərcləri və habelə bu ehtiyatların yaradılmasına sərf olunmuş investisiyaya hesablanan mənfəət daxildir.

Hazır məhsul ehtiyatlarının həcmi o həddə qədər artırıla bilər ki, əldə olunan qənaət, əlavə ehtiyatın yaradılması ilə əlaqədar xərclərdən çox olsun. Hazır məhsul ehtiyatının normativi (tədavül fondlarının bu ünsürü normalaşdırılır) faktiki qənaətin həcmindən, əlavə ehtiyatların yaradılmasına çəkilən xərclərdən və bu ehtiyatlar üzərində səmərəli nəzarətdən asılıdır. Aydındır ki, bu ehtiyatların həcmi istehsal, marketinq və maliyyə xidmətləri ilə razılaşdırılmalıdır.

Hazır məhsul ehtiyatlarının idarə olunması zamanı, ilk növbədə, məhsul növləri üzrə sifarişin səmərəli ölçüsü müəyyən olunmalıdır. Sifarişin səmərəli ölçüsünün müəyyən olunması nəinki hazır məhsul qalığının qorunub saxlanması ilə, həm də sifarişin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar xərclərin optimallaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Praktikada hazır məhsula tələbi kifayət dərəcədə dəqiq müəyyən etmək o qədər də asan məsələ deyildir. Adətən, hazır məhsula tələb müəyyən müddət ərzində statik vəziyyətdə olmur, mütəhərrik olur, tez-tez dəyişir. Tələbdən başqa, sifarişin alınmasından sonra hazır məhsulun istehsalı üçün zəruri olan vaxt da müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. **Bu dəyişikliklər müəssisədə hazır məhsullardan, istehsal ehtiyatı kimi, sığorta ehtiyatlarının da yaradılmasını tələb edir.** Qeyd etmək lazımdır ki, bu ehtiyatların da – mövcud şəraitdən asılı olaraq – optimal həcmi müəyyən olunmalıdır. Hazır məhsuldan sığorta ehtiyatının optimal həcminin müəyyən olunması, məhsulun çatışmayan həcmi ilə bunu doğuran

səbəbin neytrallaşdırılmasına kifayət edən sığorta ehtiyatının yaradılması ilə əlaqədar xərclər arasında tarazlığın tapılması ilə bağlıdır.

Beləliklə, müəssisədə hazır məhsul ehtiyatının yaradılması müəyyən xərclərlə bağlıdır. Elə buna görə də, hazır məhsul ehtiyatının yaradılmaması müəyyən risklərlə əlaqədardır və ciddi itkilərə səbəb ola bilər. Bu baxımdan, qeyd edilən itkilərin aradan qaldırılması üçün hazır məhsulun hər bir növündən optimal ehtiyat yaradılmalıdır.

Müəssisədə hazır məhsuldan ehtiyatın optimal həcmdən çox yaradılmasına da yol vermək olmaz, çünki bu, dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin səmərəlilik səviyyəsinə mənfi istiqamətdə təsir göstərə bilər.

Müəssisənin istehsal etdiyi hazır məhsul dövriyyə vəsaitlərinin istehsal sferasından tədavül sferasına keçdiyini xarakterizə edir. Bu, artıq qeyd olunduğu kimi, tədavül fondlarının yeganə normalaşdırılan ünsürüdür. Hazır məhsula dövriyyə vəsaitlərinin normativi ($N_{h.m}$) aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$N_{h.m} = R \times D$$

Burada, R – istehsal maya dəyəri ilə əmtəlik məhsulun bir günlük buraxılışı;

D – hazır məhsuldan günlük ehtiyat norması.

Anbarda hazır məhsul ehtiyatı üzrə müəyyən edilmiş norma məhsulun zəruri olan həcmdə dəstləşdirilməsi və yığılmasına, məhsulun qablaşdırılmasına, markalanmasına və yüklənib yola salınmasına qədər anbarda saxlanmasına, yola salınma stansiyasına çatdırılması və boşaldılmasına çəkilən müddətlə müəyyən olunur.

Dövriyyə vəsaitlərinin xüsusi normativləri hesablanıb toplanılaraq normalaşdırılan dövriyyə vəsaitlərinin məcmu normativi tapılır.

Müəssisədə pul vəsaitlərinin saxlanması sövdələşmə, xəbərdarlıq, möhtəkirlik motivləri ilə əlaqədardır. Sövdələşmə motivi müəssisənin fəaliyyəti nəticəsində əmələ gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün nağd pula olan tələbatından irəli gəlir. Belə ki, müəssisə müxtəlif təyinatlı məhsulların alınması, əmək haqqının, vergi və dividendlərin ödənməsi və s. üçün pul vəsaitlərinə malik olmalıdır.

Xəbərdarlıq motivi gözlənilməz hallarda yaranan öhdəlikləri yerinə yetirmək məqsədilə pul vəsaitlərinin saxlanması ilə əlaqədardır. Müəssisəyə nağd pul vəsaitlərinin axını qabaqcadan nə qədər dəqiq qiymətləndirilərsə və ya gözlənilməz nağd pul məsrəflərini həyata keçirmək üçün kreditin əldə olunması imkanları nə qədər yüksəkdirsə, pul ehtiyatına olan tələbat bir o qədər azalır. Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin pul vəsaitlərinin hamısını öz təyinatına görə nağd şəkildə saxlamaq məqsədəuyğun deyil, onun müəyyən hissəsini təqribən pula bərabər aktivlərdə – qiymətli kağızlarda saxlamaq olar.

Möhtəkirlik motivi – qiymətli kağızların qiymətinin gözlənilən dəyişməsi nəticəsində əlavə gəlirin əldə edilməsi məqsədilə nağd pul vəsaitlərinin saxlanması ilə əlaqədardır. Əgər faiz dərəcələrinin yüksəlməsi və qiymətli kağızların qiymətinin aşağı düşməsi gözlənilərsə, onda pulu nağd formada o vaxta qədər saxlamaq lazımdır ki, faiz dərəcəsinin artımı dayansın. Faiz dərəcəsinin aşağı düşməsi gözlənilərsə, onda nağd vəsaitlər qiymətli kağızlara investisiya oluna bilər. Bu halda faiz dərəcəsinin aşağı düşməsindən və qiymətli kağızların qiymətinin artmasından müəssisə əlavə gəlir qazana bilər.

Müəssisənin pul vəsaitlərinin idarə olunması nağd pulların alınması və sərbəst pul vəsaitlərindən faizlərə görə əldə olunan gəlirlərin maksimumlaşdırılması ilə əlaqədardır; o, debitor borclarının əmələ gəlməsindən başlayır və pulun əldə olunması ilə başa çatır. Bu iki məqamın arasındakı fəaliyyət nağd vəsaitlərin idarə olunması sferasına aiddir. Müəssisənin reallaşdırdığı məhsulların alıcılarının ona olan öhdəliklərinin yerinə yetirməsinə yönəldilmiş söyləri debitor öhdəliklərinin

idarəedilməsinə daxildir, öz öhdəliklərini ödəməyə dair qərarı isə onun (müəssisənin) kreditör öhdəliklərinin və toplanmış ödənişlərinin idarə olunması ilə əlaqədardır.

Müəssisə pul vəsaitlərinin qəbul edilməsi və ödənilməsinin müxtəlif metodları vasitəsilə onların idarə edilməsinin səmərəliliyini artırmaqla bəzən əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, debitor borclar – nə qədər mümkündürsə – tez bir zamanda pul vəsaitinə çevrilsin, kreditör borcları isə gec ödənilsin.

Hər bir müəssisə özünün pul qalığının həddini müəyyən etməlidir. Çünki əlavə nağd pulun saxlanması qiymətli kağızlara investisiya edilmiş pul vəsaitlərinə düşən faizlərdən əldə edilə bilən gəlirlərin itirilməsi ilə nəticələnir.

Müəssisənin kredit siyasətinə məhsulun reallaşdırılması ciddi şəkildə təsir göstərir. Kredit müəssisənin istehsal etdiyi məhsula olan tələbin dəyişməsinə səbəb olan çoxsaylı amillərdən biridir. Nəzəri cəhətdən müəssisə kreditqabiliyyətlik normativini o vaxta qədər aşağı salmalıdır ki, nəticədə, əldə edilmiş mənfəət debitor öhdəlikləri ilə əlaqədar əlavə xərclərdən çox olsun. Debitor borcları ilə əlaqədar xərclər satışın həcmində və pulun daxil olması dövrünün artması səbəbilə artmağa bilər.

Bazar münasibətləri şəraitində inflyasiyanın səviyyəsinin və valyuta kurslarının dəyişməsi iqtisadiyyat üçün mümkün olan hallardır. Bu baxımdan müəssisə yüksək inflyasiya şəraitində debitor borclarını minimuma endirməyə, kreditör borclarını isə nisbətən artırmağa çalışmalıdır.

Beləliklə, müəssisədə tədavül fondlarından səmərəli istifadə olunmasına məhsulun satışının səmərəli təşkili, hesablaşmaların səmərəli formalarının tətbiqi, sənədləşmənin vaxtında həyata keçirilməsi, müqavilə və ödəmə intizamına əməl olunması və s. bu kimi amillər həlledici təsir göstərir.

Tədavül fondlarının düzgün idarə olunması, başqa sözlə, onlardan istifadənin yaxşılaşdırılması, nəticə etibarilə, dövriyyə vəsaitlərinin səmərəlilik səviyyəsini yüksəldir, müəssisənin iqtisadi inkişafına müsbət planda ciddi şəkildə təkan verir.

Məfhumlar və anlayışlar

Dövriyyə fondları

İstehsal ehtiyatları

Bitməmiş istehsal

Gələcək dövrün xərcləri

Tədavül fondları

Dövriyyə vəsaitləri

Debitor borcları

Kreditor borcları

Dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılması

Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyə sürəti

Özünüyoxlama sualları

- 1. Dövriyyə fondlarının mahiyyətini izah edin.**
2. Dövriyyə fondlarının tərkibinə hansı elementlər daxildir?
3. Gələcək dövrün xərclərinin mahiyyətini izah edin.
4. Tədavül fondlarının tərkibi hansı elementlərdən ibarətdir?

-
5. *Dövriyyə vəsaitlərindən istifadəni xarakterizə edən göstəricilər hansılardır?*
 6. *Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyə sürəti necə hesablanır?*
 7. *Dövriyyə vəsaitlərinin hansı elementləri normalaşdırılır?*
 8. *Dövriyyə vəsaitlərinin normalaşdırılması hansı metodlarla həyata keçirilir?*

Fəsil 7. İstehsal xərcləri və məhsulun maya dəyəri

1. **İstehsal xərcləri və məhsulun maya dəyərinin mahiyyəti**
2. İstehsal xərclərinin təsnifləşdirilməsi
3. Müəssisədə məhsulun maya dəyərinin idarə edilməsi
4. Məhsulun maya dəyərinin göstəriciləri
5. Müəssisədə məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması mənbələri və yolları

1. İstehsal xərcləri və məhsulun maya dəyərinin mahiyyəti

Müəssisələr bazar münasibətləri şəraitində hüquqi və iqtisadi baxımdan xüsusiləşərək müstəqil olurlar. Bu, iqtisadi əlaqələr sistemində müəssisənin rolunu daha da mürəkkəbləşdirir və uyğun olaraq onun idarə olunmasının rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisənin əsas atributu onun gəlirli olması, rentabelli işləməsidir. Bu isə əsasən iki amildən: xərclərin səviyyəsindən və məhsulun qiymətindən asılıdır. Hər bir müəssisənin fəaliyyətinin əsas motivi – qiymətlə xərcin fərqi kimi – mənfəətin maksimumlaşdırılmasıdır. Bütün hallarda bu strateji məqsədin reallaşdırılması imkanları istehsal xərcləri və buraxılan məhsula həm tələblə, həm də onun qiymətilə məhdudlaşır. Çünki xərclərin səviyyəsi mənfəətin kütləsini məhdudlaşdıran və təklifin həcminə təsir göstərən əsas amildir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində və həm də əgər bazarda azad rəqabət mövcuddursa, qiymətin səviyyəsi nə məhsulu satanın və nə də onu alanın iradəsi, istəyi ilə deyil, tələblə təklifin qarşılıqlı əlaqə və təsirindən asılı olur. Deməli, belə olan halda, müəssisənin öz mənfəətini artırma bilməsi yalnız istehsal xərclərinin azaldılması hesabına mümkün olur.

Müəssisə öz fəaliyyəti prosesində əsas fondların və dövrüyyə resurslarının təkrar istehsalına, məhsul istehsalına və reallaşdırılmasına, öz kollektivinin sosial inkişafına və s. məqsədlər üçün

xərclər çəkir. Təbiidir ki, onun çəkdiyi xərclərin tərkibində məhsul istehsalına çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi daha böyük olur.

İstehsala çəkilən xərclərin məcmusu buraxılan məhsulun hazırlanmasının müəssisəyə neçəyə başa gəldiyini göstərir, yəni məhsulun istehsal maya dəyərini əmələ gətirir. Müəssisə həm də məhsulun reallaşdırılmasına (satışına) xərclər – kommersiya xərcləri çəkir. İstehsal maya dəyəri ilə kommersiya xərclərinin məcmusu məhsulun tam maya dəyərini əmələ gətirir. Onun real ölçüsünün müəyyən olunması aşağıdakı məsələlərin həlli üçün zəruridir:

- marketing tədqiqatları və bunun əsasında ən az xərclə yeni məhsul istehsalına başlamaq haqqında qərarın qəbulu;
- məhsulun (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərinə ayrı-ayrı xərc maddələrinin təsirini müəyyən etmək;
- qiymətin əmələgəlməsi;
- işin maliyyə nəticələrini, uyğun olaraq vergini və mənfəəti düzgün müəyyən etmək.

Məhsulun maya dəyəri onun istehsalı və reallaşdırılmasına sərf olunmuş təbii və yanacaq-enerji resurslarının, material və kənardan alınmış yarımfabrikatların, həmçinin əmək haqqı xərclərinin, əsas fondlardan amortizasiya ayırmalarının dəyər ifadəsində məcmusunu əks etdirir.

Planlaşdırma və üçot praktikasında, məhsulun satış üçün hazırlıq dərəcəsi əsli olaraq, məsrəflərin formalaşması mərhələlərinə görə texnoloji, sex, istehsal və tam (kommersiya) maya dəyərini fərqləndirirlər. Yeni texnika variantlarının iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi və onların içərisindən ən səmərəlisinin seçilməsi üçün texnoloji maya dəyəri hesablanır.

Texnoloji maya dəyəri bilavasitə texnoloji əməliyyatların yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar sex məsrəflərinin məbləğidir.

Məhsulun sex maya dəyəri sexin müəyyən məhsulunun istehsalı ilə əlaqədar olan bütün məsrəfləri, yəni əsas və köməkçi materiallar, yanacaq, enerji məsrəflərini, istehsal fəhlələrinin əmək haqqını, avadanlığın saxlanılması və istismarı xərcləri və sexin idarə edilməsi ilə əlaqədar olan sexin bütün xərclərini əhatə edir.

İstehsal maya dəyəri hər bir məhsul növünün istehsalı üçün müəssisənin (firmanın) ümumi məsrəfləridir və sex maya dəyəri ilə ümumzavod xərclərinin cəmindən ibarətdir.

Tam (kommersiya) maya dəyəri məhsulun istehsalı və satışı ilə əlaqədar məsrəfləri özündə əks etdirir. Kommersiya maya dəyərinə isə, istehsal maya dəyəri və istehsaldankənar xərclər daxildir.

Yuxarıda sadalanan maya dəyərlərinin formalaşması və kəmiyyət asılığını səciyyələndirən məlumatlar şəkil 7.1-də verilmişdir.

Məhsulun tam (kommersiya) maya dəyəri					
İstehsal maya dəyəri					
Sex maya dəyəri					
Birbaşa xərclər		Dolaylı xərclər			
xammal, material, yarımfabrikat və dəstəşdirici məmulatlara sərf edilən xərclər	istehsal fəhlələrinin əmək haqqı	avadanlıqların işi ilə əlaqədar xərclər	ümum sex xərcləri	ümum zavod xərcləri	istehsalın hazırlığına sərf edilən xərclər
					məhsulun satılması ilə əlaqədar xərclər

Şəkil 7.1. Məhsulun tam (kommersiya) maya dəyərini formalaşması

Bazar iqtisadiyyatının qanunları müəssisə və firmalar tərəfindən istehsal olunan məhsulun, yerinə yetirilən işlərin və göstərilən xidmətlərin maya dəyərini formalaşması üzərində daimi nəzarət tələb edir. Müəssisədə maya dəyərini bir sıra iqtisadi prinsiplərlə müəyyən olunan, və iqtisadi mahiyyəti baxımından, bu göstəricinin dəqiq hesablanması çox vacibdir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

– müəssisə yaratmaq, başqa sözlə, sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə maya dəyərini əlaqəsi. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məhsulun maya dəyərini yalnız onun istehsalı və reallaşdırılması ilə əlaqədar olan xərclər aid edilir;

– məhsulun maya dəyərinin müəyyən olunması zamanı xərclərin cari və əsaslı xərclərə bölünməsi. Cari xərclərə bir istehsal tsiklində məhsul istehsalında istehlak olunan iqtisadi resursların sərfi aiddirlər. Əsaslı xərclərə isə bir neçə istehsal tsiklində istifadə edilən və dəyəri cari xərclərə hesablanmış amortizasiya ayırmaları vasitəsi ilə daxil edilən əsas fondların yaradılmasına sərf olunan məsrəflər aiddir;

– təsərrüfat əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin zaman müəyyənliyinin qəbulu. Bu prinsipə görə müəssisədə həyata keçirilmiş tədbirlərlə əlaqədar pul vəsaitlərinin daxil olması və ya ödənilməsinin faktiki vaxtından asılı olmayaraq onun baş verdiyi hesabat dövrünə aid edilir. Məsələn, xammal və materiallar nisiyə alınıbsa və istehsala sərf olunubsa, onların dəyərinin ödənilməsindən asılı olmayaraq bunlar müəssisə üçün xərcdir;

– müəssisənin mülkiyyət baxımından xüsusiləşməsi. Bu prinsipə görə müəssisənin mülkiyyəti və öhdəlikləri onun sahiblərinin mülkiyyəti və öhdəliklərindən ayrılır.

Ayrı-ayrı məsrəflərin maya dəyərinə aid edilməsi zamanı qeyd edilən dörd prinsip əsas götürülür.

Məhsulun maya dəyərinin dəqiq hesablanması müəssisənin fəaliyyətinin əsas maliyyə nəticəsinin – məhsulun reallaşdırılmasından əldə olunan mənfəətin düzgün formalaşmasını təmin edir.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəətin əldə edilməsi müəssisənin fəaliyyətinin əsas məqsədidir. Məhz buna görə də ölkə iqtisadiyyatında rəqabət, inhisarsızlaşma, qiymətin - əmələgəlməsinin azad sistemi formalaşdıqca və inkişaf etdikcə, mənfəətin kütləsinin artmasına təsir göstərən əsas amil kimi maya dəyərinin rolu artacaqdır.

Məhsulun maya dəyəri təsərrüfat fəaliyyətini xarakterizə edən həm kəmiyyət və həm də keyfiyyət göstəricisidir. O, sintetik məzmunu malik olmaqla firma və müəssisənin məhsulunun istehsalı ilə əlaqədar olan xərclərin bir növ yekun göstəricisidir. Lakin digər tərəfdən, o, kəmiyyətə nəticəyə hansı keyfiyyətdə – qənaətlə, yoxsa israfçılıqla nail olduğunu da səciyyələndirə bilər.

Məhsulun maya dəyəri – istehlak olunmuş istehsal vasitələrinin və canlı əmək məsrəflərinin dəyəri kimi – məhsulun dəyərini bir hissəsidir. İqtisadi nəzəriyyə klassikləri göstərmişlər ki, məhsul istehsalına ictimai əmək (canlı və cansız) məsrəflərinin qədəri həmin məhsulun dəyərini müəyyən edir. Məhsulun dəyəri iki hissədən ibarətdir; a) istehlak edilərək məhsulun üzərinə keçən istehsal fondlarının (əsas və dövrüyyə) dəyəri, b) yeni yaradılan dəyər.

Məhsulun maya dəyəri, daha doğrusu, istehsal xərcləri birinci iki məsrəfi – istehlak edilmiş istehsal vasitələrinin və əmək haqqı şəklində iş qüvvəsinin dəyərlərini özündə birləşdirir.

Maya dəyəri təkrar istehsalı bütünlükdə iqtisadiyyat miqyasında deyil, konkret müəssisə miqyasında xarakterizə edir; məhsulun istehsalçının özünə neçəyə, hansı məbləğdə istehsal xərclərinə başa gəldiyini göstərir.

Maya dəyərini iqtisadi əsasını konkret müəssisənin istehsal xərcləri – məcmu ictimai məhsulun xüsusiləşmiş hissəsi təşkil edir. İstehsal xərcləri özünün funksional təyinatına görə müxtəlif olan iki dəyəri – istehlak olunmuş əmək vasitələri və əmək cismilərinin dəyərlərini və bir də əmək haqqı kimi zəruri məhsulun dəyərini – özündə cəmləşdirir. Dəyərin göstərilən həmin iki hissəsi sadə təkrar istehsalın xərclərini ödəməklə onun yenidən təkrarına təminat verir.

Bazar münasibətləri şəraitində məhsulun qiyməti bazarda formalaşır, yəni müəssisənin fəaliyyətindən, əsasən, asılı deyil. Bu baxımdan məhsulun maya dəyərini kəmiyyəti əldə ediləcək mənfəətin səviyyəsinə təsir göstərir.

Məhsulun maya dəyəri onun qiymətinin yaranmasında əsas ölçü kimi çıxış edir. Daha dəqiq deyilsə, məhsulun maya dəyəri onun qiymətinin bir hissəsidir. Məhsulun qiyməti isə onun maya dəyəri və müəssisənin mənfəətinin cəmindən ibarət olur.

Qiymətin ən aşağı həddi məhsulun maya dəyəri ola bilər – bu halda müəssisə ziyanla işləməyə də mənfəətsiz işləyir. Çünki mənfəət, artıq qeyd edildiyi kimi, məhsulun qiyməti ilə onun maya dəyəri arasındakı fərq kimi yaranır.

Bütün qeyd olunanlardan aydın olur ki, maya dəyəri ilə qiymət arasında sıx kəmiyyət asılılığı mövcuddur. Maya dəyəri müəssisənin məhsuluna qiymətin qoyulması üçün baza rolunu oynayır. Öz növbəsində qiymət də – istehlak olunan istehsal vasitələrinə qoyulan qiymətlər – maya dəyərini səviyyəsini müəyyən edir.

Məhsulun qiyməti onun dəyərini pulla ifadəsidir. O, məhsulun hazırlanmasına çəkilən xərclər əsasında, istehsal və realizə olunma şəraiti nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Bütövlükdə, iqtisadiyyat miqyasında qiymətlərin məcmusu istehsal xərclərinin ölçüsünə uyğun gəlir.

İstehsalçı müəssisə öz məhsulunu istehlakçı müəssisəyə bazar qiymətindən yuxarı sata bilməz. Rəqabət şəraitində qiyməti yüksəltmək mənfəət əldə etməyin yolu deyil, yol – məhsul istehsalına çəkilmiş məsrəfləri azaltmaq, maya dəyərini aşağı salmaqdır.

Məhsulun maya dəyərini aşağı salınması müəssisə iqtisadiyyatının çox ciddi bir məsələsidir. Çünki bir tərəfdən resursların məhdudluğu, digər tərəfdən isə, cəmiyyətin məhsullara tələbatı müqabilində onların istehsal edilməsi zəruriliyi və xüsusilə, sahibkarların daha çox gəlir əldə etmək istəkləri kimi problemlərin həlli maya dəyərini qənaətdən birbaşa asılı olur.

Maya dəyərini uçotu, planlaşdırılması və habelə onun dinamikasının təhlili və ona nəzarət işində maya dəyərini quruluşunun öyrənilməsi mühüm iqtisadi təhlil məsələsidir. Çünki maya dəyərini dərin təhlil əsasında öyrənilməsi onun aşağı salınması üçün konkret tədbirlərin işlənməsində ciddi iqtisadi məlumat kimi istifadə olunur.

2. İstehsal xərclərinin təsnifləşdirilməsi

Məlumdur ki, istehsal prosesində yüzlərlə müxtəlif xammal, material, dəstləşdirici məmulatlardan, müxtəlif avadanlıqlardan

və alət növlərindən istifadə edilir və çox sayda müxtəlif texnoloji əməliyyatlar yerinə yetirilir. Bununla əlaqədar olaraq istehsalın faktiki məsrəflərinin uçotu və maya dəyəri üzrə tərtib edilən planı əsaslandırmaq üçün bu məsrəfləri qruplaşdırmaq (təsnifləşdirmək) lazım gəlir.

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, **müəssisə miqyasında xərclər üç əsas növə bölünür:**

1. Məhsulun istehsalı və satışı ilə əlaqədar olan xərclər – məhsulun maya dəyəri və tam maya dəyəri; bunlar cari xərclərdir və məhsulun satışından əldə olunan vəsait hesabına ödənilir;

2. İstehsalın genişləndirilməsi və yeniləşdirilməsi ilə əlaqədar olan xərclər. Bu xərclər yeni məhsulun istehsalı və köhnənin modernləşdirilməsi ilə əlaqədar olan birdəfəlik xərclərdir – iqtisadi məzmununa görə birdəfəlik xərclər əsaslı vəsait qoyuluşudur;

3. Müəssisənin sosial-mədəni, mənzil-kommunal, məişət və bu kimi qeyri-istehsal ehtiyaclarına çəkilən xərclər. Bu xərclər istehsalla birbaşa əlaqədar olmadığından onlar maya dəyərində daxil edilmir; bunlar, əsasən, müəssisənin mənfəəti hesabına maliyyələşdirilir.

Maya dəyərinin hesablanması məqsədindən asılı olaraq təsnifləşdirmənin istehsal məsrəflərinin iqtisadi elementlərinə (ünsürlərinə) görə və xərc (kalkulyasiya) maddələrinə əsaslanan iki əsas sistemi mövcuddur.

Məsrəflərin iqtisadi elementlərinə (ünsürlərinə) görə hesablanmış maya dəyəri – buna xərclər smetası da deyilir – məhsul istehsalı və satışı planının yerinə yetirilməsi üçün tələb edilən ümumi resursların həcmi, hansı konkret məhsul növü üçün istifadə edilməsindən asılı olmayaraq, onları dəyər ölçüsündə əks etdirməyə imkan verir. İstehsal məsrəfləri iqtisadi elementlər – xərclər smetası – üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1) material xərcləri (qaytarılan, istifadəsi mümkün olan tullantıların dəyəri çıxılmaqla);

2) əmək haqqı xərcləri;

3) sosial sığorta ayırmaları;

4) əsas fondların (köhnəlməsi) amortizasiyası;

5) sair xərclər.

Məsrəflərin göstərilən təsnifatı bütün müəssisələr üçün vahiddir, məcburidir və istehsal xərcləri smetasının tərtibi üçün əsasdır.

İqtisadi elementlər üzrə məsrəflər onların harada yaranması nəzərə alınmadan qruplaşdırılır və ayrı-ayrı məhsul növlərinin istehsalı ilə əlaqəli deyildir. Belə ki, **"material xərcləri" qrupuna** istehsal planının yerinə yetirilməsi üçün lazım olan xammal və materialların dəyəri, texnoloji məqsədlər və cari təmir üçün lazım olan materialların dəyəri, avadanlığın təmiri üçün ehtiyat hissələrinin dəyəri, aşınma nəticəsində sıradan çıxan alətlərin, tərtibatların, azqiymətli və tez xarab olan əşyaların dəyəri, müəssisənin həm texnoloji, həm də təsərrüfat ehtiyacları üçün istifadə olunan bütün növ yanacaq və enerjinin alınması üçün məsrəflər daxildir.

«Əmək haqqı xərcləri» qrupuna müəssisədə çalışan istehsal və köməkçi fəhlələrin, mühəndis-texniki işçilərin, qulluqçuların və digər kateqoriyalardan olan işçilərin bütün növ əmək haqları daxildir.

"Sosial sığorta ayırmaları" xərc elementində qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş normalarla işçilərə hesablanan əmək ödənişlərinin ümumi məbləğinə mütənasib olaraq hesablanan Dövlət Sosial Sığorta Fonduna məcburi ayırmalar əks etdirilir.

"Əsas fondların köhnəlməsi (amortizasiyası)" xərc elementinə istehsal əsas fondlarının balans dəyərinə görə qanunvericilikdə müəyyən edilmiş hədlərdən yüksək olmayan normalarla hesablanmış köhnəlmə (amortizasiya) məbləğləri daxildir.

Məhsulun maya dəyəri tərkibindəki **"sair xərclər" elementi üzrə məsrəflərə** istehsalın hazırlanması və mənimsənilməsinə sərf edilən xərclər, istehsalın təşkili və texnologiyasının təkmilləşdirilməsi, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar cari xərclər, ixtiralar və səmərələşdirici təkliflərlə əlaqədar və s. xərclər aiddir.

İstehsal məsrəflərinin iqtisadi elementlərə görə qruplaşdırılması müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili və mühasibat uçotunun təşkili üçün çox əhəmiyyətlidir. O, firma və müəssisələr

üzrə hər il – rüblərə bölünməklə – istehsal məsrəflərinin məbləğini və ya smetasını, onların maddi və pul resurslarına, dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatını müəyyən etmək, maya dəyəri planını məhsulun istehsalı və satışı, əmək, maddi-texniki təminat və maliyyə planları ilə uzlaşdırmaq, maya dəyərinin quruluşunu və onun aşağı salınması yollarını göstərmək üçün lazımdır.

Lakin müəssisədə istehsal olunan hər hansı növ məhsul vahidinin maya dəyərinin hesablanması üçün xərclərin iqtisadi elementlərinə görə təsnifatından istifadə etmək mümkün deyildir. Bu məqsədlə, yəni **məhsul vahidinin maya dəyərini hesablamaq üçün kalkulyasiya maddələri üzrə təsnifat tətbiq edilir**. Müəssisədə məhsulun maya dəyərinin planlaşdırılması və uçotunda kalkulyasiya maddələri üzrə aşağıdakı nümunəvi qruplaşdırma tətbiq edilir:

- 1) xammal və materiallar;
- 2) satın alınmış dəstləşdirici məmulatlar, yarımfabrikatlar və kooperasiya yolu ilə müəssisəyə göstərilmiş xidmətlər;
- 3) qaytarılan tullantılar (çıxılır);
- 4) texnoloji ehtiyaclar üçün yanacaq və enerji;
- 5) istehsal fəhlələrinin əsas əmək haqqı;
- 6) istehsal fəhlələrinin əlavə əmək haqqı;
- 7) sosial sığortaya ayırmalar;
- 8) yeni istehsalın hazırlanması və mənimsənilməsi xərcləri;
- 9) xüsusi təyinatlı alət və tərtibatların alınması və sair xüsusi xərclər;
- 10) avadanlığın saxlanılması və istismarı xərcləri;
- 11) sex xərcləri;
- 12) ümumzavod xərcləri;
- 13) zay məhsul hesabına itkilər;
- 14) sair istehsal xərcləri;
- 15) istehsaldankənar xərclər.

1-11 xərc maddələrinin cəmi məhsulun sex maya dəyərini, 1-14 xərc maddələrinin cəmi isə məhsulun istehsal maya dəyərini təşkil edir. Məhsulun tam maya dəyərinə gəlincə, o, istehsal maya dəyərinə istehsaldankənar xərclərin, başqa sözlə,

məhsulun satılması ilə əlaqədar xərclərin əlavə olunması ilə hesablanır.

Kalkulyasiya maddələri üzrə məsrəflərin qruplaşdırılması hər bir növ məhsulun maya dəyəri səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir. O, məsrəflərin yaranması yerini və onların təyinatını, məhsulun istehsalı, texnoloji prosesə, avadanlığa xidmət və habelə idarəetmə ilə bilavasitə əlaqədar məsrəfləri xarakterizə edir. **Məhsulun maya dəyərinin quruluşunda ən böyük çəkiyə malik xərc maddələrindən biri «xammal və materiallar» maddəsidir.** Bu xərc maddəsinə istehsal olunan məhsulun substansiyasını təşkil edən və ya ən zəruri hissəsi olan xammal və material məsrəfləri daxildir. Bu maddəyə, həmçinin texnoloji məqsədlər üçün (əgər o, müstəqil maddə kimi ayrılırsa) köməkçi material məsrəfləri də daxil edilir. Xammal və material məsrəflərindən qaytarılan tullantıların dəyəri çıxılır. Qaytarılan tullantılar yarandıqları istehsalda istifadəsi mümkün və qeyri-mümkün olan hissələrə ayrılır.

Qaytarılan və yarandıqları istehsalda istifadə edilən tullantılar məhsul istehsalı üçün müəssisənin özünə lazım olan tullantılardır. Qaytarılan, lakin yarandıqları istehsalda istifadə edilməsi mümkün olmayan tullantılar isə kənara satıla bilər.

«Satın alınmış dəstləşdirici məmulatlar, yarımfabrikatlar və kooperasiya yolu ilə müəssisəyə göstərilmiş xidmətlər» maddəsinə kooperasiya qaydasında alınan yarımfabrikat, hissə, bağlama və xidmətlər üzrə məsrəflər daxildir.

«Texnoloji ehtiyaclar üçün yanacaq və enerji» maddəsinə bilavasitə məhsulun istehsalına sərf edilən bütün növ yanacaq və enerji üçün (həm kənardan alınan, həm də müəssisənin özünün istehsal etdiyi) çəkilən xərclər daxil olunur. Xammal, materiallar, satın alınmış yarımfabrikatlar və yanacaq məsrəfləri onların gətirilməsi üçün nəqliyyat-tədarük xərcləri nəzərə alınmaqla müəyyən olunur.

«İstehsal fəhlələrinin əsas əmək haqqı» maddəsinə həm istehsal fəhlələrinin, həm də istehsalın təşkili və idarə olunması ilə bilavasitə məşğul olan mühəndis-texniki işçilərin əsas əmək haqqı daxil edilir.

«İstehsal fəhlələrinin əlavə əmək haqqı» maddəsində isə istehsalda sərflənməmiş vaxt (boşdayanmalardan başqa) üçün qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş aşağıdakı ödənişlər öz əksini tapır: növbəti və əlavə məzuniyyətlərin ödənilməsi, südəmər uşaqlı analara güzəşt saatlarının ödənilməsi və s.

«Sosial sığortaya ayırmalar» maddəsinə müəyyən edilmiş normalarla istehsal fəhlələrinin əsas və əlavə əmək haqqı məbləğindən Sosial Sığorta Fonduna ödəmələr daxildir.

«Yeni istehsalın hazırlanması və mənimsənilməsi xərcləri» maddəsi yeni istehsal, sex və aqreqlərin mənimsənilməsi (buraxılış xərcləri), yeni məhsul istehsalına və texnoloji proseslərin hazırlığı və mənimsənilməsi (digər mənbələrdən ödənilən məsrəflərdən başqa), yeni texnikanın yaradılması və mənimsənilməsi üçün mükafatlandırma fonduna ödəmələr və s. əlaqədar məsrəfləri əhatə edir

«Xüsusi təyinatlı alət və tərtibatların alınması və sair xüsusi xərclər» maddəsi yalnız konkret məmulatların istehsalı üçün istifadə edilən xüsusi alət və tərtibatların hazırlanması, alınması və təmiri üçün məsrəfləri nəzərə alır. Xüsusi alətlərə və tərtibatlara modellər, sökülüb-quraşdırılan qəliblər, qəlib qutuları, ştamplar, pres-formalar və habelə dəyərindən asılı olmayaraq müxtəlif xüsusi (kəsici, ölçücü, köməkçi) alətlər aiddir.

«Avadanlığın saxlanması və istismarı xərcləri» maddəsinə istehsal və qaldırıcı-nəqləyici avadanlığın saxlanması, amortizasiyası, cari təmiri, habelə alət və tərtibatların bərpaı üçün məsrəflər daxildir.

«**Sex xərcləri**» maddəsi sexin idarəetmə aparatının əmək haqqını; binaların, tikililərin və sex inventarlarının amortizasiyası, saxlanma və cari təmir xərclərini; sex xarakterli təcrübələr, tədqiqatlar, səmərələşdirmə və ixtiralar üçün xərcləri; sexdə əməyin mühafizəsi üzrə tədbirlər üçün çəkilən xərcləri; istehsalın idarə olunması və ona xidmət ilə əlaqədar olan sair xərcləri əhatə edir.

«**Ümumzavod xərcləri**» maddəsinə bütövlükdə müəssisənin idarə edilməsi və istehsalın təşkili ilə əlaqədar məsrəflər; zavod idarəsi işçilərinin əmək haqqı; xidməti ezamiyyə üçün xərclər; minik avtomobillərinin saxlanması xərcləri, kantor, mətbəə, poçt-teleqraf və telefon xərcləri; ümumzavod təyinatlı binaların, tikililərin və inventarların saxlanması və cari təmiri məsrəfləri; istehsal heyətinin səfərbər edilməsi və kadrların hazırlanması xərcləri; müəssisənin mühafizəsi xərcləri və s. daxildir.

«**Zay məhsul hesabına itkilər**» maddəsinə, adətən, faktiki itkilər, yəni tam zay məhsulun dəyəri və zay məhsulun yararlı hala salınması xərcləri aiddir. Qüsurun xarakterindən asılı olaraq zay məhsullar düzəldilən və düzəldilə bilməyən olur. Zay məhsul istehsalçı müəssisədə aşkar edilərsə – daxili, istehlakçı müəssisədə aşkar edilərsə – xarici zay məhsul adlanır.

«**Sair istehsal xərcləri**» maddəsinə elmi-tədqiqat və təcrübə işləri üçün çəkilən xərclər; məhsulun təminatlı xidməti və təmiri üzrə xərclər; göstərilən maddələrə aid olmayan başqa xərclər daxildir.

«**İstehsaldankənar xərclər**» maddəsində məhsulun satışı üzrə xərclər (kommersiya xərcləri); məhsulun taralaşdırılması, qablaşdırılması, təyinat yerinə çatdırılması və boşaldılması işlərinə çəkilən xərclər nəzərdə tutulur.

Sex və ümumzavod xərcləri, bir qayda olaraq, istehsal fəhlələrinin əsas əmək haqqına və ya avadanlığın saxlanması və

istismarı məsrəflərinin məbləğinə mütənasib olaraq məhsul vahidinin maya dəyərində daxil edilir.

Tərkibinə görə xərcləri sadə və kompleks xərclərə ayırırlar. Sadə xərclər bir elementdən, məsələn, xammal və materiallar, satın alınan dəstləşdirici məmulatlar və yarımfabrikatlar, istehsal fəhlələrinin əsas əmək haqqı, texnoloji məqsədlər üçün yanacaq və enerji və s. ibarət olur. Kompleks xərclər iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən müxtəlif, istehsal təyinatına görə eyni olan elementlərdən ibarətdir. Kompleks xərc maddələrinə avadanlığın saxlanması və istismarı xərcləri, sex xərcləri, ümumzavod xərcləri, zay məhsula görə itkilər və s. aid edilir. Məsələn, zay məhsulun yararlı hala salınması üçün xərclərə qüsurlu məhsulun düzəldilməsi zamanı sərf edilən xammal, material və yarımfabrikatlar sərfi, bu əməliyyatda çalışan istehsal fəhlələrinin əmək haqqı, habelə avadanlığın saxlanması və istismarı xərclərinin və sex xərclərinin müvafiq hissəsi daxildir.

İstehsal həcmindən asılılıq əlamətinə görə bütün məsrəflər müstəqim (şərti-dəyişən) və qeyri-müstəqim (şərti-sabit) xərclərə bölünür. Şərti-dəyişən xərclərə istehsal həcmindən birbaşa asılı olan və istehsalın dəyişməsi ilə mütənasib dəyişən xərclər daxildir. Məsələn, əsas istehsal fəhlələrinin əmək haqqı, texnoloji ehtiyaclar üçün əsas materiallar, yanacaq, enerji və s. şərti dəyişən xərclərdir.

Şərti-sabit xərclərin məbləği istehsal həcmi dəyişdikcə dəyişilmir və ya cüzi dəyişir. Bu xərclərə istehsal binalarının saxlanması (binanın amortizasiyası, binaların qızdırılması və işıqlandırılması) xərcləri, sex və inzibati-idarə işçilərinin əmək haqqı, inzibati-təsərrüfat xərcləri aid edilə bilər.

İstehsalın həcmindən asılılıq əlamətinə görə məsrəflərin təsnifləşdirilməsi məhsulun maya dəyərində aşağı salınmasına yönəldilmiş tədbirlərin səmərəliliyinin hesablanması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müəssisədə istehsalın həcmi

artırıldıqda məhsul vahidinə düşən şərti-sabit xərclər azalır ki, bu da bütünlükdə məhsulun maya dəyərini aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Məhsulun istehsalına sərf olunan məsrəflərin təsnifləşdirilməsi maya dəyərini quruluşunu müəyyən etməyə imkan verir. **Məhsulun maya dəyərini quruluşu dedikdə, ona daxil olan məsrəflərin nisbəti, yəni məhsulun tam maya dəyərində müxtəlif növ məsrəflərin xüsusi çəkisi başa düşülür.** Məsrəf maddələrinə görə maya dəyərini quruluşunun təhlili müəssisənin texniki-iqtisadi göstəricilərinin ümumi xarakteristikasını tərtib etməyə və buraxılan məhsulun maya dəyərini aşağı salınmasının əsas ehtiyatlarını aşkar etməyə imkan verir.

Maya dəyərində hansı məsrəf maddələrinin üstün olmasından asılı olaraq məhsullar material tutumlu, yanacaq tutumlu, enerji tutumlu, fond tutumlu və əmək tutumlu məhsullara ayrılır. Müəssisə məhsullarının bu cür təsnifatı maya dəyərini hansı istiqamətdə və hansı məsrəflərin hesabına aşağı salınacağını müəyyən etməyə imkan verir.

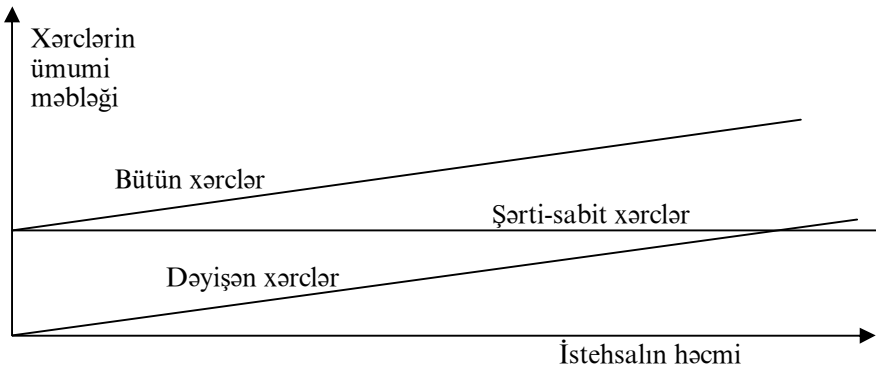
3. Müəssisədə məhsulun maya dəyərini idarə edilməsi

Müəssisədə məhsulun maya dəyərini idarə edilməsi prosesi kompleks xarakter daşıyır və buraya proqnozlaşdırma və planlaşdırma, xərclərin normalaşdırılması, məhsulun maya dəyərini kalkulyasiyası, təhlil, nəzarət və tənzimləmə aiddir. Bu prosesdə əmtəlik (ümumi, reallaşdırılan) məhsulun və ayrı-ayrı məhsul növlərinin maya dəyərini formalaşdırılması, hər bir məhsul növünə qiymətin müəyyən edilməsi və məhsul vahidinin rentabelliyyətinin müəyyənləşdirilməsi, maya dəyərini aşağı salınması ehtiyatlarının aşkar edilməsi və onlardan istifadə olunması, faktiki xərclərin plandan kənarlaşmalarına nəzarətin həyata keçirilməsi məsələləri həll olunur. **Buna görə də xərclərin idarə olunmasından məqsəd resurslardan maksimum səmərəli istifadənin təmin edilməsidir.**

Maya dəyərini idarə edilməsində vacib cəhətlərdən biri faktiki xərclərin normativlərlə və ya plan göstəriciləri ilə müqayisəsidir. Müqayisə həm bütövlükdə, həm də ayrı-ayrı xərc maddələri üzrə aparılır, kənarlaşmalar müəyyən edilir və bunu doğuran səbəblər hərtərəfli təhlil edilir. Təhlilin əsas məqsədi kənarlaşmanın yaranmasına səbəb olan bütün amilləri aşkar etmək və bunları təfsilatı ilə qiymətləndirmək, cavabdeh olan şəxslərin məsuliyyətini müəyyən etməkdir. **Kənarlaşmaların vaxtında aşkar edilməsi və təhlili arzuolunmaz meyllərin aradan qaldırılması və onların təkrarlanmasına yol verməmək üçün zəruri tədbirlərin qəbul edilməsinə imkan yaradır.**

Müəssisədə xərclərin idarə edilməsində istehsalın zərərsizlik nöqtəsinin müəyyən olunması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Zərərsizlik nöqtəsinin müəyyən olunmasından məqsəd istehsalın həcmi dəyişməsi ilə maliyyə nəticələri arasındakı əlaqəni müəyyən etməkdir.

İstehsal həcmi artırılması şəraitində, əvvəllər qeyd olunduğu kimi, məhsul vahidinə düşən sabit xərclər azalır. Hətta, məhsul vahidinə düşən dəyişən xərclərin sabit səviyyəsində belə, sabit xərclər məhsul vahidinin tam maya dəyərini aşağı salınmasının əsas amillərindən biri olur. Şerti-sabit xərclər, dəyişən xərclər və ümumi xərclər arasında qarşılıqlı əlaqə aşağıdakı şəkildə verilmişdir.

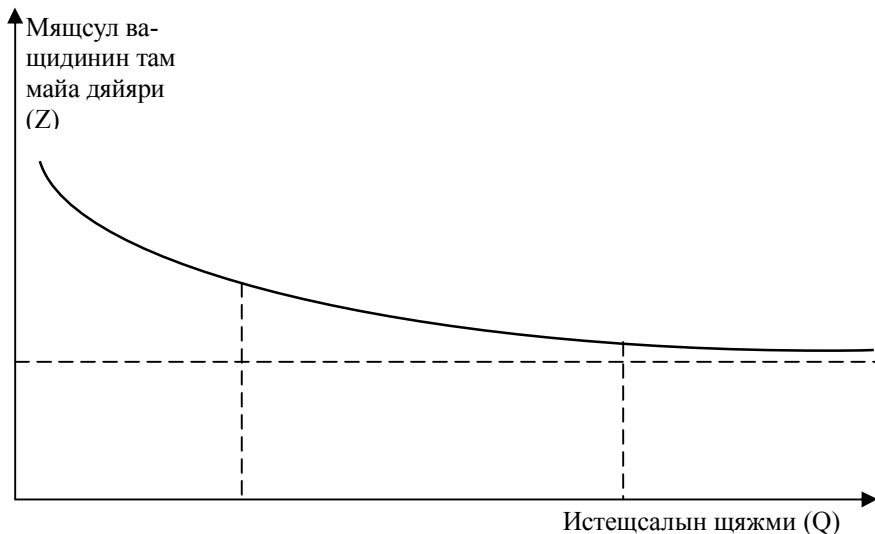
Şəkil 7.2. Şərti-sabit, dəyişən xərclərin və onların ümumi məbləğinin qarşılıqlı əlaqəsi

Məhsulun maya dəyəri ilə şərti sabit və dəyişən xərclər arasındakı qarşılıqlı əlaqənin modelini quraq.

Fərz edək ki, Z – məhsul vahidinin tam maya dəyəri; Z_n – məhsul vahidinə düşən dəyişən xərclər, X – bütövlükdə müəssisə üzrə şərti-sabit xərclərin ümumi məbləği və Q – məhsulun ümumi həcmidir. Onda aydındır ki, yuxarıda qeyd olunan asılılıq aşağıdakı kimi ifadə olunur:

$$Z = Z_n + \frac{X}{Q}$$

Bu funksiyanın da qrafiki hiperboladır (şək. 7.3).

Şəkil 7.3. Məhsul vahidinin tam maya dəyəri ilə onun istehsalının ümumi həcmi arasındakı asılılıq

Məhsul istehsalı və satışının operativ idarə edilməsinə dair qərarların qəbul edilməsi, istehsal xərcləri üzrə norma və normativlərə riayət olunması və mənfəətin artırılmasının əsas amili kimi xərclərin aşağı salınmasını təmin etmək məqsədilə istehsal xərc-

lərinin faktiki səviyyəsini xərclər smetası ilə və həmçinin məhsul vahidinin faktiki maya dəyərini plan maya dəyəri ilə mütəmadi müqayisə etmək zəruridir.

Müəssisədə xərclərin idarə edilməsində zərərsizlik həddinin müəyyən edilməsi – artıq qeyd olunduğu kimi – mühüm rol oynayır. Bu hədd müəssisəyə bazarda məhsulun qiyməti ilə manevr etmək imkanını səciyyələndirir. İstehsal həcmi kritik həddi olan zərərsizlik həddi məhsul satışından mədaxilin məhsulun maya dəyərinə bərabər olduğu istehsalın həcmi göstərir. Zərərsizliyin təhlilinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- zərərsizlik həddinin tapılması;
- planlaşdırılmış mənfəəti əldə etmək üçün məhsulun satış həcmi müəyyən olunması;
- planlaşdırılan səviyyədə mənfəəti və tələbi təmin etməyə imkan verən bir məhsulun qiymətinin müəyyən edilməsi;
- ən səmərəli istehsal texnologiyasının seçilməsi;
- optimal istehsal planının qəbulu.

Göründüyü kimi, zərərsizlik həddinin təhlili bazar münasibətləri şəraitində tələbin təhlilinin metodlarından biridir.

Zərərsizlik həddi (Q_{zh}) aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

$$Q_{zh} = \frac{X}{P - Z_n}$$

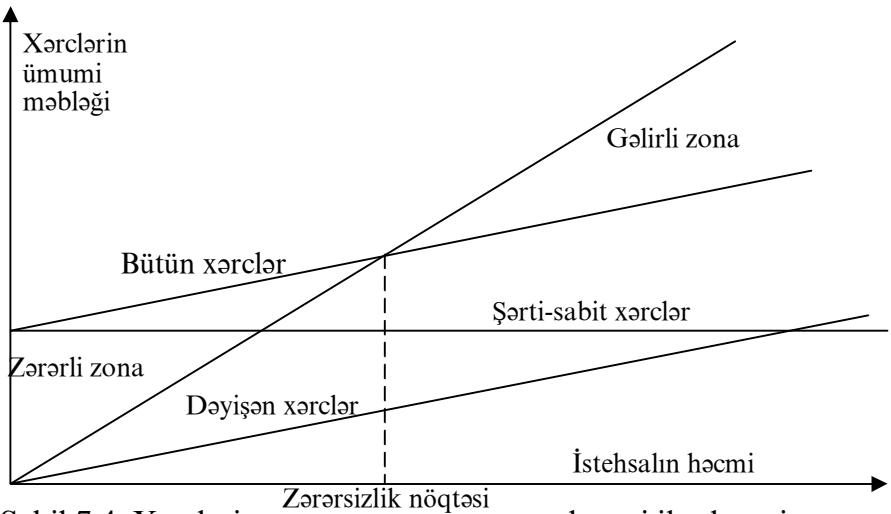
Burada, P – məhsul vahidinin qiymətidir.

Planlaşdırılmış mənfəəti əldə etmək üçün satılacaq məhsulun həcmi (Z_{pm}) aşağıdakı düsturun köməyiylə hesablanır:

$$Z_{pm} = \frac{X + M}{P - Z_n}$$

Burada, M – planlaşdırılmış mənfəətin həcmi.

Zərərli və gəlirli zonaların, xərclərin ümumi məbləği və istehsalın həcmi ilə əlaqəsi və zərərsizlik nöqtəsinin müəyyən edilməsi 7.4 sayılı şəkildə verilmişdir.

Şəkil 7.4. Xərclərin və gəlirinin istehsalın həcmi ilə əlaqəsi

Beləliklə, zərərsizlik həddinin təhlili həm zəruri olan qiymət səviyyəsini müəyyən etməyə və həm də optimal istehsal planını tərtib etməyə imkan verir.

4. Məhsulun maya dəyərini göstəriciləri

Müəssisədə məhsulun maya dəyərini təhlili və planlaşdırılması zamanı əsasən aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilir: istehsal xərcləri smetası (xərc elementləri üzrə məhsulun maya dəyəri), bütün nomenklatura üzrə məhsul vahidinin maya dəyərini kalkulasiyası, əmtəlik məhsulun maya dəyəri, əmtəlik məhsulun maya dəyərini və əmtəlik məhsulun 1 manatına düşən xərclərin aşağı salınması üzrə tapşırıqlar.

Artıq qeyd olunduğu kimi, **xərclər smetası istehsal proqramını yerinə yetirmək üçün müəssisənin sərf edəcəyi xərclərin cəmini göstərir**. İstehsal xərcləri smetası xərc elementləri üzrə tərtib edilir, ümumi və əmtəlik məhsulun maya dəyərlərini müəyyən etməyə imkan versə də, o, xərclərin istiqamətləri haqqında məlumat verə bilmir.

Xərclərin istiqaməti kalkulyasiya vasitəsilə aşkar edilir. **Məhsul vahidinin maya dəyərinin kalkulyasiyası dedikdə**, konkret növ məhsul vahidinin istehsalı və satışı üçün müəssisənin çəkdiyi xərclərin kalkulyasiya maddələri üzrə bölüşdürülməsi başa düşülür. Məhsulun maya dəyərinin kalkulyasiya maddələri üzrə təhlili xərclərin məqsədli təyinatları və texnoloji proseslə əlaqəsini əks etdirir. Xərclərin belə qruplaşdırılması istehsal olunan məhsulların ayrı-ayrı növlərinin maya dəyərini və onların yaranma yerini müəyyən etmək üçün istifadə edilir. Kalkulyasiya maddələri xərclərin yaranma yerinə görə müəyyən olunduğuna görə və ayrı-ayrı növ məhsul vahidləri üzrə hesablandığından məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması üzrə konkret və ünvanlı tədbirlərin işlənilib hazırlanmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisədə istehsal prosesinin xüsusiyyətindən asılı olaraq maya dəyəri proses, sifariş üzrə və qarışıq formada uçota alınrlar.

Xərclərin proses üzrə uçotu əsasən həmcins məhsulların kütləvi istehsalında tətbiq edilir. Bu metoddan istifadə etməklə məhsulun maya dəyərinin hesablanması aşağıdakı əsas mərhələlərdən keçir:

- natural ifadədə buraxılışın həcmnin hesablanması;
- şərti vahidlərdə buraxılışın həcmnin müəyyən edilməsi;
- ümumi məhsulun istehsalına çəkilməmiş xərclərin hesablanması;
- şərti məhsul vahidinin maya dəyərinin müəyyən edilməsi;
- xərclərin, ilin sonuna, hazır məhsul (və ya yarımfabrikat) və bitməmiş istehsalın arasında bölüşdürülməsi.

Sifarişlər üzrə maya dəyərinin uçotu metodu xərclərin konkret məhsul, iş, xidmət və s. ilə əlaqələndirilməsi mümkün olan müəssisələrdə, yəni fərdi və xırda seriyalı istehsallarda tətbiq edilir. Bu halda əsas uçot registri sifarişin uçot kartoçkasıdır ki, burada sifariş üzrə bütün birbaşa xərclər öz əksini tapır. Dolayısıya xərclər isə seçilmiş bazaya müvafiq olaraq sifarişlər üzrə bölüşdürülür.

Müəssisələrin əksəriyyətində maya dəyərinin həm proses, həm də sifariş üzrə uçotunun xüsusiyyətlərini əks etdirən qarışıq metoddan istifadə edirlər. Bu halda bəzi xərc maddələri (əmək haqqı, ümumzavod xərcləri) əməliyyat üzrə hesablanır və bu əməliy-

yatı keçmiş məhsulların arasında bölüşdürürlər. Bəzi xərc maddələrini isə (məsələn, xammal və materiallar) sifariş üzrə uçot metoduunda olduğu kimi müəyyən növ məhsula aid edirlər.

Əmtəlik məhsulun maya dəyəri və onun aşağı salınması istehsal xərclərinin idarə olunması üzrə müəssisənin səmərəli fəaliyyətini əks etdirən əsas göstəricilərdir. Çünki müəssisənin fəaliyyətinin nəticəsi istehsal olunan əmtəlik məhsuldur.

Əmtəlik məhsulun 1 manatına düşən xərclər məhsulun maya dəyərinin ümumiləşdirici göstəricisidir və onun mənfəətlə bilavasitə əlaqəsini əks etdirir. Həmin göstərici əmtəlik məhsulun maya dəyərinin onun topdansatış qiymətilə dəyərinə nisbəti kimi hesablanır. Əmtəlik məhsulun 1 manatına düşən xərclərin dəyişməsi bilavasitə 4 amilin təsiri altında baş verir:

- buraxılan məhsulun quruluşunun dəyişməsi;
- ayrı-ayrı məmulatların istehsalına çəkilən xərclərin səviyyəsinin dəyişməsi;
- istehlak olunan material resurslarının qiymət və tariflərinin dəyişməsi;
- məhsulun topdansatış qiymətinin dəyişməsi.

Bu amillərin 1 manatlıq əmtəlik məhsula çəkilən xərclərin dəyişməsinə təsirini daha aydın şəkildə dərk etmək üçün cədvəl 7.1-də verilən göstəriciləri və düsturları nəzərdən keçirmək lazımdır.

Cədvəl 7.1

Müəssisədə bir manatlıq əmtəlik məhsula düşən xərclər

Göstəricilər	Sətirin nömrəsi	Hesablama düsturu
Əmtəlik məhsulun plan maya dəyəri, min man.	1	$\Sigma Q_p S_p$
Buraxılmış məhsulun plan maya dəyəri		
a) plan maya dəyəri üzrə, min man.	2	$\Sigma Q_f S_p$
b) faktiki maya dəyəri üzrə, min man.	3	$\Sigma Q_f S_f$
Müəssisənin topdansatış qiymətləri ilə əmtəlik məhsul		
a) plan üzrə, min man.	4	$\Sigma Q_p C_p$
b) faktiki, planda qəbul olunmuş qiymətlərlə, min man.	5	$\Sigma Q_f C_p$
v) faktiki, hesabat ilindəki qiymətlərlə, min man.	6	$\Sigma Q_f C_f$

Plan üzrə əmtəlik məhsulun 1 manatına düşən xərclər (sətir 1:sətir 4), qəpik	7	$\Sigma Q_p S_p / \Sigma Q_p C_p$
Faktiki buraxılmış əmtəlik məhsulun 1 manatına düşən xərclər		
a) plan üzrə, faktiki buraxılış və çeşidə görə (sətir 2:sətir 5), qəpik.	8	$\Sigma Q_f S_p / \Sigma Q_f C_p$
b) hesabat ilindəki faktiki qiymətlərlə (sətir 3:sətir 6), qəpik	9	$\Sigma Q_f S_f / \Sigma Q_f C_p$
v) faktiki, planda nəzərdə tutulmuş qiymətlərlə, ((sətir 3- qiymət dəyişməsi) : sətir 4), qəpik	10	$\Sigma Q_f S'_f / \Sigma Q_f C_p$
q) planda qəbul olunmuş hazır məhsulun topdansatış qiymətlərində faktiki (sətir 3:sətir 5), qəpik.	11	$\Sigma Q_f S'_f / \Sigma Q_f C_p$
Keçən ildə 1 manatlıq əmtəlik məhsula düşən xərclər, qəpik.	12	$\Sigma Q_k S_k / \Sigma Q_k C_k$

Burada, Q_f – məhsulun faktiki həcmi;

Q_p – məhsulun plan həcmi;

c_f – məhsulun faktiki qiyməti;

c_p – məhsulun plan qiyməti;

c_k – məhsulun keçən ilki qiyməti;

S_f – məhsulun faktiki maya dəyəri;

S_p – məhsulun plan maya dəyəri;

S'_f – məhsulun tərkibində məmullatların qiymət dəyişməsinə çıxmaqla faktiki maya dəyəri.

Məhsulun tərkibində struktur dəyişikliklərinin ($\Delta Z_{g.d.}$) əmtəlik məhsulun 1 manatına çəkilmiş xərclərin səviyyəsinə təsiri aşağıdakı düsturla müəyyən olunur.

$$\Delta Z_{g.d.} = \frac{\Sigma Q_f S_p}{\Sigma Q_f C_p} - \frac{\Sigma Q_p S_p}{\Sigma Q_p C_p}$$

Əmtəlik məhsulun tərkibindəki ayrı-ayrı məmullatların istehsalına çəkilən xərclərin səviyyəyə dəyişməsinin ($\Delta Z_{s.d.}$) əmtəlik məhsulun 1 manatına çəkilən xərclərə təsiri aşağıdakı düsturun vasitəsilə hesablanır:

$$\Delta Z_{s.d.} = \frac{\Sigma Q_f S'_f}{\Sigma Q_f C_p} - \frac{\Sigma Q_f S_p}{\Sigma Q_f C_p}$$

İstehlak olunmuş material resurslarının qiymət və tariflərinin dəyişməsinin ($\Delta Z_{g.t.}$) əmtəlik məhsulun 1 manatına çəkilən xərclərin səviyyəsinə təsirini aşağıdakı düsturla müəyyən etmək olar:

$$\Delta Z_{g.t.} = \frac{\Sigma Q_f S_f}{\Sigma Q_f C_p} - \frac{\Sigma Q_f S'_p}{\Sigma Q_f C_p}$$

Məhsulun topdansatış qiymətinin dəyişməsinin ($\Delta Z_{t.g.}$) əmtəlik məhsulun maya dəyərinə təsiri aşağıdakı düsturun vasitəsilə müəyyən olunur:

$$\Delta Z_{t.g.} = \frac{\Sigma Q_f S_f}{\Sigma Q_f C_p} - \frac{\Sigma Q_f S_p}{\Sigma Q_f C_p}$$

Qeyd edilən hesablamaları, bir qayda olaraq, keçən ilin göstəricilərinə görə aparırlar.

5. Müəssisədə məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması mənbələri və yolları

Maya dəyəri hər hansı təsərrüfat subyektinin fəaliyyətini səciyyələndirən qiymətləndirmə göstəricisidir. Çünki maya dəyəri müəssisənin bütün xərclərini özündə akumuləsiya etdiyindən, onun kəmiyyətinə bütün iqtisadi resurslardan istifadə olunmanın necəliyi əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Bundan əlavə, məhsulun maya dəyəri təsərrüfat fəaliyyətinin və təşkilati-texniki tədbirlərin iqtisadi səmərəliliyinin əsas göstəricilərindən biridir. İstehsalın cari məsrəfləri müəssisədə əsaslı vəsait qoyuluşlarını həyata keçirən zaman, onun ayrı-ayrı bölmələrinin fəaliyyətini və iqtisadi səmərəlilik səviyyəsini qiymətləndirmək və s. üçün nəzərə alınır. Maya dəyəri göstəricisindən, habelə yeni texnikanın, texnoloji proseslərin, sərfəli materialların tətbiqi, istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsinin iqtisadi səmərəliliyinin hesablanması, istehsalın ictimai təşkili formalarının səviyyəsinin

məqsədəuyğunluğunun müəyyən edilməsində və bir çox başqa hallarda istifadə edilir.

Maya dəyərini təhlili əsasında məhsulun əməktutumlu, materialtutumlu, fondtutumlu olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olur. Bir sözlə, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi aspektlərinin öyrənilməsi – təhlili və tədqiqi – və bəzə qiyətləndirilməsində maya dəyəri göstəricisinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bu isə öz növbəsində hər bir müəssisə üçün maya dəyərini aşağı salınmasının ehtiyat mənbələrinin və amillərinin müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Məhsulun maya dəyərini aşağı salınması onu (maya dəyərini) əmələ gətirən bütün xərc ünsürləri üzrə mümkündür və onlardan hər birində daxili ehtiyatlar elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar, demək olar ki, həmişə mövcuddur. Müəyyən mənada istisnalıq təşkil edən yalnız «Əmək haqqı xərcləri» ola bilər. Bu xərcə qənaət edilməsinə qərar vermək çox ciddi təhlil və tədqiqat tələb edir. Əmək haqqı hesabına maya dəyərini aşağı salınması iqtisadi məsələdən öncə sosial-siyasi məsələdir. Lakin bu o demək deyildir ki, əmək haqqı üzrə lüzumsuz məsrəflərə laqeyd qalmaqlar. Bir sözlə, maya dəyərini bütün xərc ünsürləri üzrə aşağı salmaq yolu ilə istehsalçı müəssisə qiymət vasitəsilə maneəvər edə və «məskunlaşdıqı» bazar sisteminin mühafizəsinə nail ola bilər.

Maya dəyərini durmadan aşağı salınmasının, az məsrəflə yüksək təsərrüfat nəticələrinə nail olunmasının ən ümdə yolu qənaət rejminin tətbiqi və ona əməl edilməsindən ibarətdir.

Maya dəyərini aşağı salınması yığının çoxalması mənbəyi kimi eyni resurslar müqabilində daha çox məhsul istehsalını təmin edir. Ən əsası isə budur ki, bazarda məhsul kütləsinin artması və onların maya dəyərini aşağı salınması sənaye məhsulunun qiymətlərini ucuzlaşdırır və nəticə etibarlı ilə əhalinin sosial rifahı yüksəlir.

Məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasının iqtisadi əhəmiyyəti istehsalın həcmnin artması ilə əlaqədar mütəmadi olaraq çoxalır.

Maya dəyərinin aşağı salınmasının ən vacib və iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətli yolu istehsal miqyasının intensiv yolla genişləndirilməsidir. Çünki, məlum olduğu kimi, istehsalın intensivləşdirilməsi, əsasən, ya əlavə vəsait tələb etmir, ya da buna çox az hallarda ehtiyac yaranır.

Məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması işinin mütəşəkkil və müvəffəqiyyətlə aparılması üçün xərclərin azaldılmasının ehtiyat mənbələrinin müəyyən edilməsi çox vacib şərtidir.

Müəssisədə maya dəyərinin aşağı salınmasının mühüm ehtiyat mənbələrindən biri də əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsidir. Bu onunla izah edilir ki, yeni texnikanın və qabaqcıl texnologiyanın tətbiqi ilə – və bunun əsasında – istehsalın təşkilinin mütərəqqi formalarına keçməklə istehsalda çalışan hər bir işçiyə düşən məhsulun həcmi çoxalır. Bununla əlaqədar olaraq fəhlələrdən hər birinin əmək haqqı artsa da, bir məhsula düşən əmək haqqının ümumi məbləği azalır. Çünki bütünlükdə əmək haqqı xərcləri məhsulun artırılma həcminə mütənasib olaraq artmır. Belə mütənasiblik yalnız fəhlələrin əmək haqqına şamil oluna bilər.

Müəssisədə maya dəyərinin aşağı salınmasının başqa bir önəmli mənbəyi məhsul vahidinə xammal, material, yanacaq və enerji məsrəflərinin azaldılmasıdır.

Material məsrəflərindən qənaətə nəinki istehsal prosesində, həmçinin istehsal vasitələrinin istehsalçıdan alınub gətirilməsi və anbarlaşdırılması zamanı da nail olmaq olar: sərfəli nəqliyyat növünün seçilməsi, istehsalçının məsafəyə yaxın regiondan tapılması, təchizatın tranzit növündən istifadə edilməsi, yükləmə-boşaltma işlərinin mexanikləşdirilməsi, nəticə etibarlı ilə, istehsal vasitələrinin və deməli, məhsulun maya dəyərinin ucuz başa gəlməsini təmin edir.

Fondtutumlu sahələrdə maya dəyərinin aşağı salınmasının əsas istiqamətləri onların istehsal güclərindən istifadənin yaxşılaşdırılması, növbədaxili və növbəboyu boşdayanmaları azaltmaqla mövcud olan texnoloji və digər avadanlıqların maksimum yüklənməsidir. Nəticə etibarilə, bu, maya dəyərinin xərc maddəsi kimi amortizasiya ayırmalarının hər manatına məhsul istehsalını artırır, başqa sözlə, əsas fondlardan səmərəli istifadə olunur – amortizasiya ayırmalarından qənaət edilir.

Maya dəyərinin aşağı salınmasının başqa bir yolu istehsalın idarə olunması və ona xidmətlə əlaqədar olan xərclərin azaldılmasıdır. Bu xərclərə müəssisə və sexlərin inzibati-idarə işçilərinin əmək haqqı, poçt, teleqraf və ezamiyyə xərcləri, avadanlıq, bina və qurğuların saxlanması xərcləri, binaların qızdırılması və işıqlandırılması ilə əlaqədar olan xərclər və s. aiddir. Göstərilən xərclər həm də qeyri-müstəqim (dolayı) xərclərdir və onların həcmi məhsul istehsalının həcminin artma tempi ilə eyni kəmiyyətdə çoxalıb, artmır.

Maya dəyərinin aşağı salınmasının ehtiyat mənbələrindən qeyri-istehsal xərclərinə qənaəti də göstərmək olar. Qeyri-istehsal xərcləri məhsulun realizasiyası ilə əlaqədar olan xərclərdir. Buraya taralara çəkilən və hazır məhsulun qablaşdırılması və s. ilə əlaqədar olan xərclər aiddir.

Müəssisənin gəlirlərinin azalmasına səbəb olan qeyri-məhsuldar xərclərin – cərimələrin, dəbbələmə pul vəsaitləri və s. – azaldılması da dolayı yolla olsa da, maya dəyərinin aşağı salınması mənbələrindəndir.

Maya dəyərinin aşağı salınması üçün yuxarıda haqqında bəhs olunan mənbələrdən istifadə edilməsi müxtəlif istiqamətli tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilir.

Nəhayət, bir daha qeyd etmək lazımdır ki, istehsalın səmərəliliyinin, xüsusilə maya dəyərinin aşağı salınması hesabına yüksəldilməsinin ehtiyat mənbələri tükənməzdir.

Çünki elmi-texniki yeniliklərin istehsala tətbiqi fəaliyyətdə olan

bütün normaları köhnəldir. Qəbul və tətbiq olunan yeni normalarla köhnələr arasındakı fərq istehsalda qənaəti formalaşdıran ehtiyat mənbəyinin realizə olunmasıdır ki, bu da, nəticə etibarilə, istehsalın qənaətlə aparılmasına, az xərclə daha yüksək təsərrüfat nəticələrinə nail olmağa təminat verir.

Müəssisədə məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması amilləri dedikdə, artıq qeyd olunduğu kimi, bu azalmanı təmin edən şərtlər kimi başa düşülür. Bu amillərə aşağıdakılar aiddir:

1. Məhsulun həcmnin və quruluşunun dəyişilməsi;
2. İstehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi;
3. İstehsalın və əməyin təşkilinin yaxşılaşdırılması.

Müəssisədə istehsalın həcmnin artması nəticəsində məhsul vahidinə düşən şərti-sabit xərclərin və amortizasiya ayırmalarının nisbi azalması baş verir. Digər tərəfdən müəssisədə istehsalın miqyasının artması nəticəsində qənaət aşağıdakı amillərlə də əlaqədardır:

– müəssisəsinin ölçüsü artdıqca istehsal fəaliyyətinin və onun idarə edilməsinin ixtisaslaşdırılması üstünlüklərindən istifadə imkanları artır;

– daha iri müəssisələrdə yeni, yüksək məhsuldarlıqlı avadanlıqlardan istifadə imkanları böyük olur;

– iri müəssisələrdə istehsalı diversifikasiyalaşdırmaq, müəssisənin profilini səciyyələndirməyən (yanakı) istehsallar təşkil etmək, istehsal tullantılarından istifadə olunma imkanları yaranır.

Məhsulun quruluşunun dəyişilməsi dedikdə, ümumi istehsal həcmində onun ayrı-ayrı növlərinin xüsusi çəkisinin dəyişilməsi nəzərdə tutulur. Bu dəyişilmə yeni məhsul modellərinin mənimsənilməsi və köhnələrinin istehsalının dayandırılması, habelə müxtəlif növdə məhsulların buraxılışının artım sürətlərinin fərqli olması ilə əlaqədardır. Müxtəlif rentabelli (maya dəyərinə görə) məhsulların tərkibində dəyişikliklər etməklə xərclərin azalmasına nail olmaq olar.

Müəssisədə məhsulun keyfiyyətinin artırılması, bir qayda olaraq müəyyən əlavə xərclərlə bağlıdır. Keyfiyyətin yüksəldilməsi ilə əlaqədar xərclərin iqtisadi səmərəsinin hesablanması zəruridir və mümkündür. Azad rəqabətli bazarda keyfiyyətin artırılması hesa-

bına məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və gəlirin əldə olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dövrdə istənilən təsərrüfat sisteminin inkişafının əsasında elmi-texniki tərəqqi durur. Müəssisədə istehsalın səmərəliliyinin artırılması və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına əsasən yeni texnika və texnologiyaları tətbiq etməklə, istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılma səviyyəsini artırmaqla, tətbiq edilən texnika və texnologiyaları təkmilləşdirməklə, yeni, daha səmərəli xammal və material növlərini tətbiq etmək və onlardan istifadəni yaxşılaşdırmaqla, istehsal edilən məhsulun konstruksiyasını və texniki xarakteristikalarını yüksəltməklə nail olmaq olar.

İstehsalın və əməyin təşkilinin yaxşılaşdırılması istehsalın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsini, istehsalın və əməyin təşkilinin yaxşılaşdırılmasını, istehsalın ixtisaslaşdırılmasının dərinləşdirilməsini, maddi-texniki təchizatın və maddi resurslardan istifadə edilməsinin yaxşılaşdırılmasını, nəqliyyat xərclərinin ixtisar edilməsini və istehsalın təşkilinin yüksəldilməsinin digər amillərini əhatə edir.

Məfhumlar və anlayışlar

İstehsal xərcləri

Maya dəyəri

İqtisadi ünsürlər

Kalkulyasiya maddələri

Şərti-sabit xərclər

Şərti-dəyişən xərclər

Zərərsizlik nöqtəsi

Özünüoxlama sualları

- 1. Məhsulun maya dəyərinin mahiyyətini və onun növlərini izah edin.*
- 2. İqtisadi ünsürlər üzrə maya dəyəri necə hesablanır və onun təyinatı nədən ibarətdir?*
- 3. Kalkulyasiya maddələri üzrə maya dəyəri necə hesablanır və onun təyinatı nədən ibarətdir?*
- 4. Müəssisədə xərclərin idarə edilməsi necə həyata keçirilir?*
- 5. Məhsulun maya dəyərinin hansı göstəriciləri vardır?*
- 6. Müəssisədə məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasının hansı ehtiyatları və amilləri mövcuddur?*

Fəsil 8. İstehsalın iqtisadi və sosial səmərəliliyi

1. İstehsalın iqtisadi və sosial səmərəliliyinin mahiyyəti
2. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin ümumi və müqayisəli göstəriciləri
3. İstehsal amillərindən istifadəni xarakterizə edən iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri
4. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinə təsir edən amillər

1. İstehsalın iqtisadi və sosial səmərəliliyinin mahiyyəti

İstənilən cəmiyyətdə iqtisadi inkişafın əsasında ictimai istehsalın səmərəliliyinin artırılması dayanır. İctimai istehsalın məqsədi cəmiyyət üzvlərinin və cəmiyyətin özünün gələcək sosial-iqtisadi inkişafı üçün ehtiyaclarını müxtəlif əmək məhsulları və xidmətlərlə təmin etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün, ilk növbədə, cəmiyyətin malik olduğu milli sərvətdən, iqtisadi potensialdan tam istifadə olunmalı, ictimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyi yüksəldilməlidir. Yaradılan məhsul hesabına tələbatların ödənilmə səviyyəsini ifadə edən iqtisadi artım və səmərəlilik, əgər bir tərəfdən əhalinin həyat səviyyəsini yüksəldirsə, di-

gər tərəfdən bu, əməyin məzmunu və şəraitindən bilavasitə asılıdır.

Səmərə – ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi sayəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri və ya ayrılıqda hər bir müəssisədə alınan mütləq ölçüdə iqtisadi nəticəni göstərir. Buna görə də, səmərə yalnız iqtisadi məzmun kəsb edə bilər, çünki istehsalın texniki-təşkilati baxımdan təkmilləşdirilməsi əsasında məhsul buraxılışının artırılması, onun maya dəyərinin aşağı salınması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi kimi iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşmasına səbəb olur; **səmərə müxtəriyyət şəkilində sosial mahiyyət daşıya bilməz, belə ki, istehsalın təkmilləşdirilməsi ilə eyni zamanda əmək şəraiti yaxşılaşsa da, işçilərin sosial-mədəni və ixtisas səviyyəsi yüksəlsə də, bunlar kəmiyyətə ölçüyə gəlmir.**

Hər hansı təşkilati-texniki tədbirin həyata keçirilməsinin iqtisadi səmərəliliyi müəyyən vaxt vahidi ərzində (il) alınan iqtisadi səmərənin onun istehsalı ilə məşğul olan canlı və maddiləşmiş əməyin kəmiyyətinə nisbəti kimi müəyyən olunur.

Başqa sözlə, səmərəlilik nisbi göstəricidir; burada səmərə – onun yaranmasına səbəb olan xərclərlə müqayisə olunur. Səmərə olmayanda səmərəlilikdən söhbət gedə bilməz.

Ölkə iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçidi iqtisadi səmərəliliyə də yeni yanaşmanı, onun hesablanmasının yeni qayda və metodlarını tələb edir. Belə ki, bazar mexanizmi cəmiyyətin sərəncamında olan məhdud istehsal resurslarının elə bölüşdürülməsini tələb edir ki, tələbatların maksimum ödənilməsinə təmin etmək mümkün olsun. Məhdud istehsal resurslarının səmərəli istifadəsi iki şərtin yerinə yetirilməsini – resursların düzgün bölgüsü və onlardan qənaətlə istifadə olunmaqla istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsini tələb edir.

Bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi sistemdə qiymət mexanizmi resursların firma, müəssisə və sahələr arasında elə bölgüsünə nail olmağa imkan verir ki, cəmiyyət (istehlakçılar) üçün ən zəruri məhsullar əldə olunur, rəqabətin güclənməsi isə iqtisadi səmərəliliyin

yüksəldilməsinin əsas amili olur və tələbata uyğun məhsulların ən ucuz başa gələn üsulla istehsal olunmasını ön plana çəkir.

İqtisadiyyatda dövlətin rolu və müəssisələrin fəaliyyəti ilə əlaqədar iqtisadi səmərəliliyin müəyyən olunması və onun iqtisadi mahiyyətinin öyrənilməsi çox vacibdir. Ümumiyyətlə, iqtisadi səmərəliliyin düzgün hesablanması qərarların əsaslandırılması və müəssisənin iqtisadi inkişaf və sosial tərəqqi meyllərinin müəyyən olunmasında həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

İctimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyini düzgün qiymətləndirmək üçün onun meyarı və göstəriciləri elmi-nəzəri və metodoloji cəhətdən dəqiq əsaslandırılmalıdır. Çünki hər hansı bir sosial-iqtisadi prosesin kəmiyyət və keyfiyyət cəhətlərini özündə tam və dəqiqliklə əks etdirən meyar və göstərici (və ya göstəricilər) olmadan həmin prosesin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi qeyri-mümkündür.

İctimai istehsalın səmərəlilik meyarı və ümumiləşdirici (meyar) göstəricisi arasında prinsiplial fərqlər olsa da, onlar vəhdətdədirlər.

Səmərəlilik meyarı – istehsal fəaliyyətinin son nəticəsidir, son nəticə isə – məhsul istehsalına çəkilmiş xərclərin gətirdiyi səmərədir. Səmərə öz-özlüyündə ictimai istehsalın səmərəliliyi haqqında təsəvvür yarada bilmir, çünki mütləq rəqəmdir, onu yaradan xərclərlə əlaqəsizdir. Səmərədən səmərəliliyə, meyardan göstəriciyə keçmək üçün səmərə ilə xərclər mütləq müqayisə edilməlidir.

Səmərəlilik göstəricisi – səmərə ilə xərclərin kəmiyyət nisbəti, ictimai istehsalın səmərəliliyinin keyfiyyət səciyyəsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əgər istehsalın iqtisadi səmərəliliyi bir tərəfdən istehsal resurslarından səmərəli istifadənin intensivləşdirilməsini nəzərdə tutursa, digər tərəfdən çəkilən xərclərin – onların mütləq aşağı salınması məqsədilə – tam uçotunu tələb edir; istehsalın səmərəliliyinin obyektiv qiymətləndirilməsi, başqa sözlə, təsərrüfat tədbirinin verdiyi səmərə ilə onun həyata keçirilməsinə çəkilən xərclərin nisbətinin düzgün müəyyən edilməsi, nəticə etibarilə, təkrar istehsal prosesinin idarə olunmasına təminat verir.

Bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi sistem xüsusi mənafeələrə əsaslanır. Bu baxımdan, ayrı-ayrı sosial qrupların və qu-

rumların mənafeləri bir-birindən, bu mənafeələr isə çox vaxt ictimai mənafeədən fərqlənir. Ona görə də iqtisadi qərarların hazırlanması və qəbulu zamanı dövlətin əsaslandığı meyar müəssisənin rəhbərliyinin əsaslandığı meyardan fərqlənir. Belə ki, hökumətin fəaliyyətinin əsas məqsədi əhalinin maddi rifahını yüksəltməkdir. O, ölkədə iqtisadi sistemin inkişafının və iqtisadi artıma nail olmağın əsas təminatçısıdır. Bu baxımdan, makroiqtisadi səviyədə ictimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin meyarı ümumi milli gəlirdir. Ümumi milli gəlirin səviyyəsi cəmiyyətin iqtisadi və sosial təminat səviyyəsini ifadə edir. Ayrı-ayrı ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələri arasındakı fərq adambaşına düşən ümumi milli gəlir göstəricisi ilə müəyyən olunur. **Beləliklə, ölkə iqtisadiyyatının fəaliyyət nəticəsi ictimai istehsalın səmərəlilik meyarı kimi ümumi milli gəlir qəbul edilə bilər.**

Ümumi milli gəlirin artırılması və habelə ictimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi bir sıra təsərrüfat tədbirlərindən – əsaslı vəsait qoyuluşundan səmərəli istifadə edilməsi, məhsuldar qüvvələrin düzgün yerləşdirilməsi, əmək və material ehtiyatlarından maksimum istifadə olunmasından və əlbəttə, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsindən və s.-dən bilavasitə asılıdır.

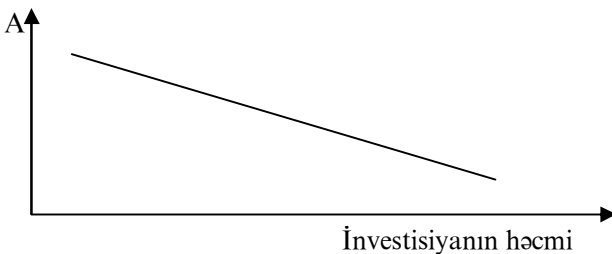
İctimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin düzgün hesablanması səmərəlilik meyarının ümumi milli gəlir olmasını qəbul etməklə bitmir. Bundan az əhəmiyyət kəsb etməyən bir məsələ də ümumi milli gəlirin (səmərənin) artırılmasına səbəb olan ictimai əmək məsrəfinin tərkibini, onu təşkil edən xərclərin iqtisadi məzmununu, hesablamaya daxil edilmə qaydasını təfəsilatı ilə öyrənməkdir. **Özünün miqyasına, öyrənilmə tarixinə, ölkənin iqtisadi potensialının artırılmasındakı roluna, istifadəsinin ictimai istehsalın səmərəliliyinə təsir gücünə, iqtisadi inkişaf və sosial tərəqqidəki əhəmiyyətinə və s. görə əsaslı vəsait (investisiya) qoyuluşu kimi xərc ünsürünə analog yoxdur.**

Müəssisə səviyyəsində investisiya qoyuluşlarında əsas məqsəd təsisçilərin maddi rifahının yaxşılaşdırılmasıdır. Bu baxımdan müəssisənin fəaliyyətinin əsas göstəricisi mənfəətdir. Müəssisələrdə əsaslı vəsait qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyini müəyyən edər-

kən səmərə (meyar) kimi mənfəət, səmərəlilik göstəricisi kimi mənfəətin əsaslı vəsait qoyuluşuna nisbəti kimi müəyyən edilir.

Hər hansı bir ölkədə iqtisadi artımı investisiya qoyuluşunun həcmi müəyyən edir. **Bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi sistemdə cəmiyyətin iqtisadi inkişafı investisiyanın həcmi və onun səmərəliliyindən bilavasitə asılı olur. Belə ki, ümumi milli məhsul gəlir kimi yığım və istehlak xərclərinin cəmindən, xərc kimi isə istehlak xərcləri və investisiyanın cəmindən ibarətdir.** Yığım investisiya üçün təklifi, planlaşdırılan investisiyanın həcmi isə tələbi müəyyən edir. Tələb və təklifin nisbəti isə investisiyanın qiymətini – faiz dərəcəsini müəyyən edir.

İnvestisiyanın həcmi isə bir tərəfdən faiz dərəcəsindən, digər tərəfdən isə onun səmərəliliyindən asılıdır. Daha doğrusu, investisiyanın səmərəliliyinin aşağı həddini faiz dərəcəsi müəyyən edir. Bu onunla əlaqədardır ki, investisiyanın (birdəfəlik xərclərin) həyata keçirilməsi ilə gəlirlərin qazanılması arasındakı vaxt fərqi vardır. Faiz dərəcəsi ev təsərrüfatının öz vəsaitlərinə sərəncam və istifadə hüququnu müəyyən müddətə itirdiyi üçün aldığı haqqı (riski nəzərə almasaq) göstərir. Digər tərəfdən təsərrüfat subyekti (sahibkar) faiz dərəcəsinin səviyyəsinə uyğun qiymətə əldə etdiyi investisiya vəsaitinə faiz dərəcəsindən yüksək mənfəət normasını təmin etməlidir. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, investisiyanın həcmi ilə faiz dərəcəsi və mənfəət norması arasında aşağıdakı asılılıq vardır.

A – faiz dərəcəsi və mənfəət norması

Şəkil 5.1. Investisiyanın həcmi ilə faiz dərəcəsinin səviyyəsi və mənfəət norması arasındakı əlaqə

Beləliklə, investisiyanın səmərəliliyinin müsbət olması investisiyanın həyata keçirilməsi üçün kifayət deyil. Bunun üçün investisiyanın səmərəliliyinin son həddi (ən aşağı həddi) faiz dərəcəsinin (burada faiz dərəcəsi dedikdə, ölkənin kredit bazarında formalaşan orta illik faiz dərəcəsi nəzərdə tutulur) səviyyəsindən yuxarı olmalıdır.

Cəmiyyətdə hər bir sahibkar investisiyanı həyata keçirərkən onun nəzərdə tutduğu normal mənfəət normasını faiz dərəcəsinin səviyyəsi ilə investisiyanın qoyulduğu sahədəki riskin səviyyəsi müəyyən edir. Qeyd etmək lazımdır ki, faiz dərəcəsi müxtəlif dövrlərə görə dəyişərək mənfəət normasına təsir göstərdiyi halda, investisiya mühitinin sabit halında ayrı-ayrı istehsal növləri üzrə mənfəət normaları arasındakı fərq riskin səviyyəsinə uyğun müəyyən olunur. **Sahibkarlıqda risk dedikdə, müəssisənin zərər və itkilərə məruz qalması ehtimalı nəzərdə tutulur.** Bütövlükdə, risk mücərrəd anlayış deyildir, yəni əgər keçən il sahədəki 10 müəssisədən 3-ü iflasa uğrayıbsa və yeni ildə keçən ilə nisbətən şərtlər dəyişməyibsə, bu sahədə iflas olma riski 30 faizə bərabərdir. Risk artdıqca, bu sahəyə investisiyanın da həcmi azalır və sahibkarlar da mənfəət normasını daha yüksək planlaşırlar. Çünki, əlavə stumul bu sahəyə əlavə investisiya cəlb edə bilər. Ümumiyyətlə, insanlar öz vəsaitlərini hər hansı bir obyektə qoyarkən, onları təmin edə bilən mənfəət norması mövcud olur. Bu mənfəət norması hər kəs tərəfindən normal mənfəət norması kimi qəbul olunur. Müəssisələr investisiya qoyuluşlarında həyata keçiriləcək təsərrüfat tədbirlərinin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasını işləyib hazırlayırlar və bu tədqiqat nəticəsində riskin səviyyəsinə uyğun müəssisəni təmin edə bilən mənfəət norması və onun əldə olunması imkanlarını hərtərəfli qiymətləndirirlər. Bütövlükdə, sahə üzrə normal mənfəət norması risksiz dərəcə ilə maliyyə və kommersiya risklərinə görə mükafatın məbləğinə bərabər olur. Risksiz dərəcə isə, adətən, dövlətin buraxdığı qısamüddətli istiqraz vəərəqələrinin gəlirlik

dərəcəsi hesab edilir. Aydınır ki, investora öz vəsaitlərini dövlət təminatında olan qısamüddətli istiqraz və rəqələrinə deyil, daha riskli olan istehsal müəssisələrinə qoymaq üçün əlavə stimullaşdırma tələb olunur.

İqtisadi resurslar içərisində ən likvid və mobil resurs pul vəsaitləridir. Əgər qısamüddətli dövrdə hər hansı bir sahədə normal mənfəətdən yüksək əlavə mənfəət əldə edilirsə, investisiya vəsaitləri həmin sahəyə axır. Nəticədə, bu sahədə təklifin artması qiymətlərin qismən aşağı düşməsinə və istifadə edilən resurslara tələbin artması hesabına onların qiymətinin nisbətən yüksəlməsilə əlaqədar istehsal xərclərinin artması baş verir ki, nəticədə mənfəət norması özünün normal səviyyəsinə enir.

Qeyd edilənlər, ayrı-ayrı müəssisələrdə mənfəət normalarının bərabər olması fikrinin təsdiqlənməsi üçün əsas ola bilməz. Əksinə, təsərrüfat fəaliyyəti prosesində ayrı-ayrı müəssisələr iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə səviyyəsi və istehsal xərclərinin səviyyəsi baxımından fərqlənirlər. Bəzi müəssisələr zərərlə işləyir, bəzi müəssisələr isə hətta müflis olurlar.

İstehsal prosesinin iqtisadi və sosial nəticələri, eləcə də ictimai istehsalda texnoloji irəliləyişlər – hər ikisi ictimai əmək məsrəflərinin nəticələri olmalarına baxmayaraq – öz məzmunlarına görə biri-birlərindən fərqlənirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, sosial-iqtisadi və sosial səmərəlilik anlayışları (göstəriciləri) iqtisad elmi aparatına daxil edilməzdən qabaq ictimai istehsalda müvafiq növ məsrəflərin (resursların) istifadəsinin səmərəlilik meyarı və göstəriciləri elmi cəhətdən işlənilmiş və hələ bundan çox əvvəl isə, əsaslı vəsait qoyuluşunun səmərəliliyinin nəzəri-metodoloji tədqiqi həyata keçirilmişdir.

Ölkə üzrə olduğu kimi, müəssisə miqyasında sosial səmərənin və onunla əlaqədar məsrəflərin iki formasını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır; bu, iqtisadçılar tərəfindən qəbul olunmuş bir fikirdir:

- a) bilavasitə istehsal sferasında sosial yönümlü məsrəflər;
- b) qeyri-istehsal sferasında – sosial infrastrukturun inkişafına yönəldilən məsrəflər.

Göründüyü kimi, istehsal sferasında sosial yönümlü məsrəflər

müəssisədə istehsalın səmərəliliyinə bir tərəfdən əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, ətraf mühitin mühafizəsi, texniki təhlükəsizlik, istehsalın estetikası və s. bu kimi sosial amillər vasitəsilə təsir göstərir.

Digər tərəfdən isə, sosial infrastrukturun inkişafına çəkilən xərclər elmin, təhsilin, bədən tərbiyəsinin və idmanın inkişafı, səhiyyə, məişət xidməti (ümumiyyətlə, xidmət “istehsal” edən sahələri – ticarət, məişət xidməti, ictimai iaşə), sosial təminat, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və s. kimi tədbirlər müəssisə miqyasında da istehsalın səmərəliliyinə dolayı təsir göstərən sosial amillərdir.

Sosial amillərin qeyd edilən növləri və bununla əlaqədar məsrəflər, habelə onların nəticəsi kimi sosial səmərə, vahid prosesin – iqtisadi inkişafın və sosial tərəqqinin – müxtəlif momentləri olduqlarından vəhdət təşkil edir, onların birini digərindən ayırmaq cəhdi “sxolastik oyun” olardı; lakin bütün bunlara baxmayaraq onların arasında fərqlər də mövcuddur.

İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi isə sosial infrastrukturun gələcək inkişafına və sosial-məişət problemlərinin həll edilməsinə şərait yaradır. Buna uyğun olaraq, məsrəfin birinci forması sosial-iqtisadi istiqamətlidir və bu məsrəflərdən alınan səmərəni sosial-iqtisadi səmərə hesab etmək olar. İstər bütünlükdə ölkə və istərsə də müəssisə miqyasında sosial infrastrukturun inkişafı ilə əlaqədar məsrəflər isə, öz mahiyyəti etibarilə, “xalis” sosial məsrəflərdir, lakin son nəticədə sosial infraqurdukdakı mütərəqqi dəyişikliklər dolayı yolla istehsalın iqtisadi göstəricilərinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Bütün göstərilən məsrəflər ya istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, ya da əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədardır. Lakin iqtisadi səmərəliliyi sosial məsrəflərdən "muxtariyyətdə" öyrənmək, praktiki olaraq, mümkün deyil. **Bu məsrəflərin xüsusiyyəti elədir ki, kəmiyyətcə ölçmək yolu ilə sosial səmərənin “muxtariyyət”də qiymətləndirilməsi çətin olur, daha doğrusu, mümkün olmur;** sosial məsələlərin həllinə yönəldilən məsrəflərin “xalis” şəkildə müəyyənləşdirilməsinin mümkünlüyü şəraitində belə, sosial amillərdən istifadənin səmərəsi ölçüyə gəlmir.

Ölkə miqyasında işçilərin şüur və intellekti, mənəvi-siyasi və əx-

laqi-estetik mövqeləri, sosial fəallığı – bütün bunlar birlikdə cəmiyyətin mənəvi potensialını təşkil edir. Mənəvi potensialın təbii resurslarla, istehsal və elmi-texniki potensialla uzlaşdırılması isə məcmu halında cəmiyyətin iqtisadi potensialını əmələ gətirir. İqtisadi potensialın strukturunu təşkil edən həmin ünsürlər arasında qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirlər mövcuddur. Bu strukturda üstünlük mənəvi potensiala məxsus olmasına baxmayaraq (belə ki, o daha səfərbərdir, çevik və “həssasdır”), ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində onun “təhfəsini” ayrıca öyrənmək çətindir. Bu onunla şərtlənir ki, mənəvi potensialın tərkib hissəsi və onların “fəaliyyətinin” nəticəsi nə ayrılıqda və nə də məcmu halında kəmiyyətə ölçüyə gəlmir. Bütövlükdə iqtisadiyyata aid olan "iqtisadi potensial"ı müəssisəyə aid olan "istehsal gücü" ilə əvəz etməklə deyilənlər müəssisə üçün də qəbul oluna bilər.

Beləliklə, hər hansı ictimai-iqtisadi prosesin iqtisadi və sosial nəticəsi ayrılmazdır, artıq qeyd olunduğu kimi, onlar vəhdət təşkil edir, onların arasında dəqiq müəyyən edilmiş sərhəd yoxdur.

2. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin ümumi və müqayisəli göstəriciləri

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyini kəmiyyətə ölçmək zərurəti elə göstəricilər sistemini tələb edir ki, onların köməyi ilə həm səmərə və həm də onu əldə etmək üçün məsrəflərin kəmiyyəti tam və dəqiq müəyyən oluna bilsin.

İqtisadi ədəbiyyatda və müvafiq metodik təlimatlarda istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin ümumi (mütləq) və müqayisəli (nisbi) göstəriciləri bir-birindən fərqləndirilir. Həm ümumi, həm də müqayisəli səmərəlilik sərf olunan məsrəflərə görə əldə edilən səmərənin nisbi kəmiyyətini göstərir, lakin bunların hesablanmasında ki məqsədlər müxtəlifdir.

Səmərəliliyin ümumi (mütləq) göstəricilər sistemi vasitəsilə əsaslı vəsait qoyuluşunun, həmçinin fəaliyyətdə olan (layihələndirilən) müəssisənin iqtisadi resurslarından istifadə olunması səmərəliliyinin səviyyəsi ölçülə və ya təhlil oluna bilər. Ümumi (mütləq) iqtisadi

səmərəlilik hesablamaları, yeni müəssisələrin tikilməsi və mövcud müəssisələrin yenidən qurulması üçün əsaslı vəsait qoyuluşlarının ümumi məbləğinin səmərəliliyini, həmçinin plan tapşırıqları və layihələrlə müqayisədə əsaslı vəsait qoyuluşunun və istehsal resurslarından istifadənin faktiki səmərəliliyini müəyyənləşdirmək üçün aparılır.

Səmərəliliyin müqayisəli (nisbi) göstəricisi vasitəsilə layihə variantlarından ən sərfəlisinin seçilməsi məqsədilə hesablanılır və tətbiq edilir. Variantlardan ən yaxşısının seçilməsində investisiya qoyuluşunun geri qaytarılma (ödənmə) müddəti və gətirilən (çevrilmiş) xərclər göstəricilərindən istifadə olunur.

Ümumi (mütləq) iqtisadi səmərəlilik bir neçə göstərici ilə xarakterizə oluna bilər ki, onlardan hər biri müəyyən maddi istehsal sferasında bu və ya digər məsrəflərin səmərəliliyini qiymətləndirmək (hesablamaq) üçün istifadə olunur.

Müəssisələrdə əsaslı vəsait qoyuluşunun səmərəlilik göstəricisi kimi, onun rentabelliyyindən istifadə edilir. Bu göstərici illik mənfəət artımının bu artımı təmin edən əsaslı vəsait qoyuluşuna nisbəti kimi hesablanır:

$$E_n = \frac{\Delta M}{K}$$

Burada, E_n – əsaslı vəsait qoyuluşunun səmərəliliyi;

ΔM – əsaslı vəsait qoyuluşu hesabına mənfəətin artımı;

K – əsaslı vəsait qoyuluşunun məbləğidir.

Yeni tikilən müəssisələr, sexlər, digər obyektlər və ayrı-ayrı tədbirlər üzrə də rentabellik göstəricisi mənfəətin əsaslı vəsait qoyuluşuna nisbəti kimi tapılır və aşağıdakı düsturla ifadə olunur:

$$E_n = \frac{(Q - S)}{K}$$

Burada, Q – müəssisə topdansa satış qiymətləri ilə (əlavə dəyər vergisiz) illik məhsul buraxılışı (plan üzrə);

S – il ərzində buraxılan məhsulun maya dəyəri;

K – tikilən obyektlərin smeta dəyəridir (tədbirlərin yerinə yetirilməsi üçün əsaslı vəsait məsrəfləridir).

Müəssisələr üzrə ümumi (mütləq) səmərəlilik göstəricisi habelə məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasından əldə edilən qənaətin və bunu təmin edən əsaslı vəsait qoyuluşuna nisbəti kimi də müəyyən edilir:

$$E_n = \frac{(S_1 - S_2)}{K}$$

Burada, S_1 və S_2 – uyğun olaraq əsaslı vəsait qoyuluşundan əvvəl və sonra məhsulun maya dəyərləridir.

Səmərəlilik göstəricisi kimi ümumi rentabellik ($R_{\text{üm}}$) mənfəətin əsas və normalaşdırılan dövriyyə istehsal fondlarının orta illik dəyərinə nisbəti kimi hesablanır:

$$R_{\text{üm}} = \frac{M_b}{F_{\text{əs}} + F_{\text{nor}}}$$

Burada, M_b – balans mənfəəti;

$F_{\text{əs}}$ – istehsal əsas fondlarının orta illik dəyəri;

F_{nor} – normalaşdırılan dövriyyə vəsaitlərinin orta illik qalığı.

Satışın (dövriyyənin) rentabelliği isə aşağıdakı düsturun köməyi ilə müəyyən edilir:

$$R_s = \frac{\text{mənfəət}}{\text{satışın həcmi}} \times 100\%$$

Burada, R_s – satışın həcmnin rentabelliğidir.

Mənfəət (ümumi və ya xalis) və satış həcmi eyni hesabat dövrü üçün, adətən bir il üçün götürülür.

Müəssisə miqyasında əsas və xüsusi kapitalın da səmərəliliyi hesablanır və təhlil edilir.

Əsas kapitalın rentabelliği:

$$R_{\text{əskap}} = \frac{\text{mənfəət}}{\text{əsas kapital}} \times 100\%$$

Burada, əsas kapital müəssisənin istehsal əsas fondlarının orta illik (rüblük, aylıq) dəyəridir.

Xüsusi kapitalın rentabelliği:

$$R_{\text{xüs.kap.}} = \frac{\text{mənfəət}}{\text{xüsusi kapital}} \times 100\%$$

Burada, xüsusi kapital müəssisənin istehsal əsas fondlarının özünün xüsusi maliyyələşmə mənbələri hesabına yaratdığı hissəsinin dəyəridir.

Elm və texnikanın müasir inkişaf mərhələsi istehsal məsələlərinin həllinin çoxvariantlılığı ilə xarakterizə olunur. Bu, öz növbəsində, artıq qeyd olunduğu kimi, təsərrüfat və texniki həll variantlarının müqayisəli (nisbi) iqtisadi səmərəliliyinin real hesablamalarının aparılması zərurətini doğurur. Müqayisəli səmərəliliyin müəyyən olunması zamanı müəssisədə həyata keçiriləcək müxtəlif birləşmə və cari xərclər tələb edən investisiya layihələri və ya istehsal-təsərrüfat tədbirləri müqayisə edilir.

Müəssisənin uzunmüddətli inkişaf perspektivini nəzərə almaqla onun istehsal təsərrüfat fəaliyyətinin əsas iqtisadi nəticəsi investisiya qoyuluşlarına maksimum mənfəətin əldə olunmasıdır. Müasir dövrdə, beynəlxalq təcrübədə investisiya layihələrinin səmərəliliyini əsaslandırmaq üçün aşağıdakı metodlardan istifadə edilir.

1. İnteqral səmərə.
2. Rentabellik norması.
3. Rentabellik indeksi.
4. Ödənmə müddəti.

İnteqral səmərə müxtəlif dövrlərə aid olan nəticə (gəlirlərin) və xərclərin fərqi diskontlaşdırılaraq bir ilə, adətən hesabat dövrünün birinci ilinə gətirilməsi əsasında hesablanan göstəricidir.

Bu gətirilmə verilmiş illik göstəricinin a_t diskontlaşdırma əmsalına vurulmaqla edilir. a_t əmsalı aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

$$a_t = \frac{1}{(1 + E_H)^t}$$

Burada, t – hesabat dövrünün “birinci ili” olan “0” ilə verilmiş göstəricinin aid olduğu t ili arasındakı dövürdür (illə).

E_n – vaxta görə gətirilmə normatividir.

Qeyd etmək lazımdır ki, E_n normativi ölkədə formalaşmış faiz dərəcəsi nəzərə alınmaqla layihənin risklik dərəcəsi əsasında hesablanır. E_n normativi müəyyən olunarkən, risksiz dərəcənin, kommersiya və maliyyə risklərinin səviyyələri nəzərə alınır. Yəni faiz dərəcəsinin üzərinə risklə əlaqədar müəyyən olunmuş mükafat da nəzərdə tutulur:

$$E_n = i + mr + kr$$

Burada, i – risksiz dərəcə;

mr – maliyyə risklərinə görə mükafat;

kr – kommersiya risklərinə görə mükafat.

İnvestisiya qoyuluşlarının inteqral səmərəsi aşağıdakı düsturun köməyi ilə hesablanır:

$$S = \sum_{t=0}^T (N_t - X_t) a_t$$

Burada, T – hesabat ili;

N_t – t ilindəki nəticə;

X_t – t ilindəki investisiya xərcləri;

a_t – diskontlaşdırma əmsalı.

Müəssisədə investisiya layhəsinin qəbul edilməsi üçün inteqral səmərəlilik göstəricisi müsbət kəmiyyət olmalıdır. Yəni, əgər inteqral səmərəlilik göstəricisi müsbət kəmiyyətdirsə, investisiya xərclərinin daxili rentabellik norması nəzərdə tutulmuş normativdən (a_t diskontlaşdırma əmsalının hesablanmasında istifadə olunmuş E_n) yüksəkdir, mənfidirsə, daxili rentabellik norması normativdən aşağıdır. **Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi ədəbiyyatda**

inteqral səmərə anlayışının sinonimi kimi "xalis diskontlaşdırılmış gəlir", "xalis cari dəyər" kimi məfhumlar da işlənir.

Daxili rentabellik norması göstəricisinin həqiqi qiymətini (E_x) tapmaq üçün aşağıdakı məsələni həll etmək lazımdır. Başqa sözlə, əsaslı vəsait qoyuluşunun inteqral səmərəsinin sifra bərabər olduğu E_x müəyyən olunmalıdır.

$$\sum_{t=0}^T (N_t - X_t) \frac{1}{(1+E_x)^t} = 0$$

Əgər inteqral səmərə müsbətdirsə, onda $E_x > E_n$ olmalıdır. Əgər mənfidirsə, onda $E_x < E_n$. E_x -in həqiqi qiymətini tapmaq üçün ardıcıl yaxınlaşdırma metodundan istifadə olunur (müsbət inteqral səmərədə E_x ardıcıl olaraq 0,01 artırılır, mənfə inteqral səmərədə isə 0,01 azaldılır). Bu vaxt E_x -in elə qiyməti müəyyən olunur ki, inteqral səmərə sifra bərabər olsun. İnteqral səmərənin sifra yaxın müsbət və ya mənfə kəmiyyəti alınarsa, onda daxili rentabellik normasının hesablanması üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$E_x = E_n + \frac{S_n (E_{n+1} + E_n)}{S_n + S_{n+1}}$$

Burada, E_n – inteqral səmərənin sifra yaxın müsbət və ya mənfə qiymət aldığı diskont normasıdır.

$E_{n+1} - E_n$ -lə müqayisədə bir bənd artırılmış (azaldılmış) diskont normasıdır ki, bu normada inteqral səmərə sifra yaxın mənfə və ya müsbət qiymət alır.

S_n və $S_{n+1} - E_n$ və E_{n+1} -ə uyğun inteqral səmərədir.

İnvestisiya layihələrindən ən səmərəli variantın seçilməsi inteqral səmərə göstəricisinin köməyilə iki yolla həyata keçirilə bilər.

Birincisi, differensial yanaşma yolu ilə. Bu halda kapital qoyuluşlarının arasındakı fərqi inteqral səmərəsi hesablanır. Həmin səmərənin mənfə və ya müsbət olmasından asılı olaraq ikinci və ya birinci variant seçilir.

İkinci halda isə, daxili rentabellik norması hesablanır və hansı variant daxili rentabellik normasının yüksək olmasını təmin edirsə, həmin varianta üstünlük verilir.

Rentabellik indeksi müəyyən dövrə gətirilmiş xərclərin həmin dövrə gətirilmiş investisiya xərclərinə nisbəti kimi müəyyən olunur.

$$J_r = \frac{\sum_{t=0}^T N_t a_t}{\sum_{t=0}^T X_t a_t}$$

Əsaslı vəsait qoyuluşlarının özünü ödəmə müddəti, xalis mənfəətin həcmi illər üzrə eynidirsə – ümumi investisiyanın həcmi illik xalis mənfəətlə amortizasiya ayırmalarının cəminə (pul axınına) bölməklə tapılır. Əgər kapital qoyuluşları müəssisə fəaliyyətə başlamazdan əvvəl həyata keçirilərsə və onun mənfəəti illərə görə fərqlənərsə, onda ümumi xərclərin cəmindən xalis mənfəətlə amortizasiya ayırmalarının illik məbləğini çıxmaqla, onun (kapital qoyuluşunun) özünü ödəmə müddəti müəyyən edilir. Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində istənilən investisiya qoyuluşu risklə bağlıdır və investisiyanın özünü ödəmə müddəti artdıqca riskin dərəcəsi də artır. Çünki investisiya layihəsi nə qədər uzun müddət üçün nəzərdə tutulursa, iqtisadi və bazar konyunkturasının dəyişmə ehtimalı yüksəlir və bununla əlaqədar olaraq qeyri-müəyyənlik artır.

Qeyd etmək lazımdır ki, **investisiya qərarları qəbul edərkən inteqral səmərə göstəricisinə üstünlük verilməsi daha məqsədəuyğun hesab olunur. Əsaslı vəsait qoyuluşlarının ödənmə müddəti göstəricisi iqtisadi səmərəliliyin təqribi qiymətləndirmə metodudur.** Bu metod vaxt amilini və ödənmə müddətindən sonra yaranan gəlirləri nəzərə almır. Daxili rentabellik norması göstəricisinin mühüm qüsuru onun investisiyanın miqyasını nəzərə almamasıdır. Digər tərəfdən daxili rentabellik normasını hesablayan zaman o, bir yox, bir neçə qiyməti ala bilər.

Variantları müqayisə etdikdə, iqtisadi səmərəliliyi hesablamaq üçün əsaslı xərclər və birdə əlaqədar sahələrdə məhsulun maya dəyəri nəzərə alınır. İqtisadi səmərəliliyin kəmiyyəti o zaman da-

ha dəqiq müəyyən edilə bilər ki, əsaslı məsrəflər və əldə edilmiş qənaət həm həmin obyekt üzrə, həm də onunla əlaqədar sahələrin obyektləri üzrə nəzərə alınmış olsun.

Əsaslı vəsait qoyuluşlarının və yeni texnikanın tətbiq edilməsi variantlarının müqayisəsini onların keyfiyyət baxımından təhlili ilə tamamlamaq lazımdır, çünki əsaslı vəsait qoyuluşlarının və yeni texnikanın tətbiq edilməsinin nəticələrini bütün hallarda kəmiyyətə ölçmək mümkün olmur.

Deməli, əsaslı vəsait qoyuluşlarının, yeni texnikanın və istehsalın təşkilinin müqayisəli və ümumi iqtisadi səmərəliliyini müəyyən edən zaman onların kəmiyyətə ölçülməsini və keyfiyyət tərəflərinin təhlilini düzgün əlaqələndirməyə səy göstərilməlidir.

3. İstehsal amillərindən istifadəni xarakterizə edən iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyi həm istehsalın nəticələrinə, həm də xərclərinə təsir göstərən bir çox amillər hesabına formalaşır. Xərclərin azaldılması öz əksini canlı əməyə, cari material xərclərinə və əsas fondlara qoyulmuş investisiyaya qənaətdə tapır. Bütün bunlar göstərir ki, istehsal amillərindən istifadə səviyyəsi istehsalın iqtisadi səmərəliliyini müəyyən edir.

İnsanın məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsi, səmərəsi onun müəyyən vaxt ərzində yaratdığı maddi nemətlərin kəmiyyəti ilə, yəni əməyin səmərəlilik səviyyəsi onun məhsuldarlığı ilə müəyyən olunur. Əməyin məhsuldarlığı konkret əmək növünün vaxt vahidi ərzində az və ya çox məhsul istehsal etmək qabiliyyəti ilə səciyyələnir.

Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi vaxt vahidi ərzində istehsal olunan məhsulun kəmiyyətə çoxaldılması və yaxud məhsul vahidi istehsalına sərf olunan vaxtın, başqa sözlə, məhsulun əmək tutumunun azaldılması yolu ilə mümkün olur.

Əmək məhsuldarlığının səviyyəsinin dinamikasını qiymətləndirmək üçün istehsal olunmuş məhsulun həcmi və onun hazırlanması üçün sərf olunmuş iş vaxtı arasındakı nisbət göstəricisindən istifadə edilir.

Canlı əmək məhsuldarlığının səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərə məhsulun əmək tutumu və əmək məhsuldarlığı aiddir. Əmək məhsuldarlığı istehsal edilmiş məhsulun həcmninə məhsul istehsalı üçün sərf olunmuş iş vaxtına nisbəti kimi müəyyən olunur. Əməktutumu isə əmək məhsuldarlığının tərsi olan göstəricidir.

Material resurslarından və habelə döviyyə vəsaitlərinin digər başqa maddi ünsürlərindən səmərəli istifadə edilməsi nəticəsində ümumiləşdirici bir göstərici olan döviyyə vəsaitlərinin dövr sürəti artır.

Döviyyə vəsaitlərindən istifadə səmərəliliyi bir neçə göstərici ilə – dövretmə əmsalı (dövretmələrin sayı), döviyyə vəsaitlərinin yüklənmə əmsalı və bir döviyyənin uzunluğu ilə (günlərlə) xarakterizə olunur.

Döviyyə vəsaitlərinin dövretmə əmsalı realizə olunmuş (əlavə edilmiş dəyərin satılmış hissəsi) məhsul həcmninə döviyyə vəsaitlərinin orta qalığına (illik, rüblük) nisbəti kimi hesablanır.

Döviyyə vəsaitlərinin yüklənmə əmsalı dövretmə əmsalının tərsi kimi hesablanır və o, 1 manatlıq realizə olunmuş məhsula sərf edilmiş (ona təhkim edilmiş) döviyyə vəsaitlərinin həcmi səciiyələndirir.

Nəhayət, döviyyə vəsaitlərinin bir döviyyəsinin gün hesabı ilə uzunluğu göstəricisi dövrdəki (il, rüb, ay) günlərin sayının dövretmə əmsalına bölünməsi yolu ilə hesablanır.

Xammal, yanacaq, enerji və digər material xərclərinin səmərəsini xarakterizə edən göstəricilərdən biri də məhsulun materialtutumudur. Materialtutumu (M_t) məhsul vahidinə sərf olunan material resurslarını xarakterizə edir və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$M_t = \frac{M_x}{N}$$

Burada, M_x – məhsul istehsalına material sərfi;

N – məhsulun həcmi.

İstehsalın maddi ünsürlərindən biri olan istehsal əsas fondlarından istifadənin səmərəliliyinin ümumiləşdirici göstəricilərinə fondverimi və fondtutumu aiddir.

Müəssisə üzrə fondverimi əmtəlik, ümumi və ya xalis məhsulun istehsal əsas fondlarının orta illik dəyərində nisbəti kimi müəyyən edilir və onların bir manatına düşən məhsul buraxılışını göstərir. Fondverimi nə qədər yüksək olarsa, əsas fondlardan bir o qədər yaxşı istifadə olunur.

Fondverimi göstəricisinin əksi fondtutumu adlanır və buraxılan məhsulun hər manatına düşən istehsal əsas fondlarının dəyəri ilə səciyyələnir.

Müəssisə miqyasında istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin öyrənilməsi yalnız istehsalın ayrı-ayrı resursları üzrə deyil, həm də onların məcmuu üzrə də hesablanılır və təhlil edilir.

Bunun üçün müəssisənin illik təsərrüfat fəaliyyətinin dəyər ifadəsində nəticəsi onun il ərzində ya malik olduğu və ya da istehlak etdiyi istehsal resurslarının dəyəri ilə müqayisə olunur. Müəssisənin illik fəaliyyətinin kəmiyyət tərəfini bir neçə göstərici ilə – ümumi, əmtəlik, realizə olunmuş, şərti-təmiz və s. göstəricilərlə öyrənmək olar. Bunlardan ən realı şərti-təmiz məhsuldur, çünki bu, müəssisənin özünün xidmətlərini səciyyələndirən yeganə göstəricidir. Bu göstərici isə iqtisadi məzmununa görə «əlavə olunmuş dəyər» göstəricisindən, demək olarki, fərqlənir (digər həcm göstəricilər haqqında 15-ci fəsilə bəhs olunacaqdır).

Planlaşdırma və uçot praktikasında əlavə olunmuş dəyərin həcmi aşağıdakı düsturun köməyi ilə hesablanır.

$$\Theta D = \Theta H + AA + RX + MM + SX$$

Burada, ΘD – əlavə olunmuş dəyər, man;

ΘH – bütün kateqoriyadan olan işçilərin əsas və əlavə əmək haqqı, man;

AA – amortizasiya ayırmaları, man;

RX – reklam xərcləri, man;

MM – müəssisənin mənfəəti, man;

SX – sair xərclər, man;

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə istehsalın iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən ümumiləşdirici bir göstəricidən – «məcmuu amillərin məhsuldarlığı» adlanan bir

göstəricidən istifadə olunur. Bu göstərici aşağıdakı düsturun köməyi ilə hesablanır:

$$S_{m.ə} = \frac{\text{ŞTM}}{\text{ƏH} + \text{AA} + \text{KX}}$$

Burada, $S_{m.ə}$ – məcmu amillərin, istehsalın iqtisadi səmərəliliyidir;

ŞTM – şərti-təmiz məhsulun dəyəridir, əlavə olunmuş dəyərin həcmidir;

ƏH – iş qüvvəsinin dəyəridir (bütün kateqoriyadan olan işçilərin əmək haqqıdır);

AA – amortizasiya ayırmalarının məbləğidir;

KX – kəndən alınmış xammal və materialın, göstərilmiş xidmətlərin dəyəridir.

Əcnəbi ölkələrin müəssisələrində (məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarının) bu göstəricinin dinamikası vasitəsilə müəssisələri müqayisə olunur, onların rəqabət qabiliyyətləri qiymətləndirilir və hər bir müəssisənin öz istehsal resurslarından necə istifadə etdikləri aşkar edilir.

4. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinə təsir edən amillər

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi amilləri dedikdə, bu yüksəlməni təmin edən şərtlər başa düşülür. Bu amillərə istehsal prosesinə və onun nəticələrinə təsir göstərən bütün vasitələr aiddir. Onlardan ən mühümləri aşağıdakılardır:

- elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi;
- istehsalın təmərküzləşməsi, kombinəlaşması, ixtisaslaşması və kooperativləşməsi;
- istehsalın və idarəetmənin təşkilinin təkmilləşdirilməsi;
- işçilərin ixtisas səviyyəsinin artırılması və əməyin təşkilinin yaxşılaşdırılması;
- müəssisələrin düzgün yerləşdirilməsi və müxtəlif məhsul növlərinin istehsalının optimallaşdırılması;

– beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən istifadə olunması və s.

İstehsal prosesinin baş verməsi üçün, ilk növbədə, müəyyən istehsal fondlarının yaradılması üçün əsaslı vəsait qoyuluşu həyata keçirilməlidir. **Hər bir sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyi son nəticədə səmərənin əsaslı vəsait qoyuluşuna nisbətən müəyyən edilir.** Makroiqtisadi səviyyədə əldə edilən səmərə – ümumi milli gəlir (son məhsul), müəssisə səviyyəsində isə mənfəət olur. Beləliklə, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi amillərini təhlil edərkən, birincisi, həyata keçirilən əsaslı vəsait qoyuluşlarının məbləğini minimumlaşdırmaq, ikincisi, məhsulun maya dəyərini azaltmaqla mənfəətin həcmi artırmaq ehtiyatlarını aşkar etmək lazımdır. Birinci, tikintinin inkişafından və onun mükəmməl təşkilindən, maşın və avadanlıqların qiymətindən və s., ikincisi isə, istehsal əsas fondlarından, kadrlardan, xammal və materiallardan istifadə səviyyəsindən və s.-dən bilavasitə asılıdır.

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm yeri elm-texniki tərəqqi tutur. **Elmi-texniki tərəqqi – elmi tədqiqatların inkişafını, yeni, daha mükəmməl əmək alətləri və predmetlərinin, texnoloji proseslərin, istehsalın, əməyin və idarəetmənin təşkili metodlarının yaradılmasını əhatə edən prosesdir.**

İstehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, yeni texnoloji istehsal üsullarının, daha səmərəli materialların, istehsalın və əməyin təşkilinin qabaqcıl formalarının tətbiq edilməsi və s. iş vaxtına, materiallara, enerjiyə qənaət olunmasına kömək edir, məhsul istehsalının həcmi artırır və bununla da məhsul vahidinə çəkilən xərcləri azaldır. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin mənimsənilməsi ölkə iqtisadiyyatının texniki cəhətdən yenidənqurulmasına, istehsalın səmərəliliyinin və məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsinə, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına səbəb olur.

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə istehsalın təmürkləşməsi əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Müəssisələrin iriləşdirilməsi yeni, yüksək məhsuldar avadanlığın tətbiq edilməsi

üçün və bununla da əsas fondlardan istifadəni yaxşılaşdırmaq və məhsul vahidinə düşən amortizasiya ayırmalarının məbləğini azaltmaq üçün şərait yaradır. O, məhsul vahidinə düşən inzibati-idarəetmə xərclərini xeyli aşağı salır, material və enerji ehtiyatlarından istifadəyə müsbət planda təsir göstərir.

Lakin, bu fikir kiçik və orta ölçülü müəssisələrin yaradılmasının texniki, iqtisadi və sosial baxımdan zəruriliyini nəinki inkar etmir, əksinə, onu şərtləndirir.

İstehsalın kombinələri məhsul vahidinə sərf edilən xammal və enerji məsrəflərinin xeyli azalmasına səbəb olur. Bir çox sənaye sahələrinin müəssisələrində xammaldan kompleks istifadə edilməsi eyni xammal məsrəfləri ilə əlavə məhsul buraxmağa imkan verir ki, bu da məhsulun maya dəyərini xeyli aşağı salır. Məsələn, metallurgiya kombinatında istilikdən və istehsalat tullantılarından səmərəli istifadə edilir, bununla da enerji və xammal məsrəfləri azalır, aqreqatlara xidmətlə əlaqədar işçilərə olan tələbat azalır.

İstehsalın ixtisaslaşması və kooperativləşməsi ayrı-ayrı məhsul növlərinin hazırlanmasının kütləviliyini artırır, xüsusi, yüksək məhsuldarlığa malik avadanlığın tətbiqini asanlaşdırır, istehsalın avtomatlaşdırılmasına və istehsalın axınlı təşkili üsullarının tətbiq edilməsinə imkan yaranır. Nəticədə əmək haqqı xərcləri azalır, istehsalın həcmi artır, əlaqədar olaraq, məhsul vahidinə düşən qeyri-müstəqim xərclər azalır.

İstehsalın təşkili – konkret sosial-iqtisadi şəraitdə canlı əməyin istehsalın maddi ünsürləri ilə səmərəli əlaqələndirilməsinə dair kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

Makroiqtisadi səviyyədə istehsalın düzgün təşkili səmərəli sahə strukturunun seçilməsini, ölkənin iqtisadi rayonlarının və iqtisadiyyatın sahələrinin proporsional inkişafını tələb edir. Bu, dövlətin iqtisadi siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir.

Sənaye sahələri çərçivəsində istehsalın təşkili onun optimal təmərküzləşməsində, müəssisələrin səmərəli ölçüsünün seçilməsində və əsaslandırılmasında, onların ixtisaslaşdırılmasında, koopera-

ativləşməsində, kombinləşməsində və yerləşdirilməsində təzahür edir.

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının strateji amillərindən biri ölkənin dünya təsərrüfat əlaqələrinə qoşulması, beynəlxalq əmək bölgüsünün imkanlarından istifadədir. Məlumdur ki, ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr üçün əsas bir-birini əvəz edən və bir-birini tamamlayan istehsalların mövcud olmasıdır.

Hər hansı bir ölkənin qarşısında duran əsas problemlərdən biri əhalinin məşğulluğudur. Bu baxımdan, iqtisadi resursları təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb etməklə ekstensiv amillər hesabına məşğulluğun təmin olunması istiqamətində müəyyən addımlar atıla bilər. Lakin iqtisadi inkişafın müəyyən səviyyəsində, ekstensiv amillərdən istifadə imkanları azalmağa meyli etdikdə, ölkənin mütləq və müqayisəli üstünlüklərə malik olduğu istehsallar üzrə ixtisaslaşması istehsalın səmərəliliyini artırır. Digər tərəfdən, bu, mövcud resursları daha səmərəli istehsallara cəlb etməyə imkan verir.

Beləliklə, beynəlxalq əmək bölgüsü məhsul istehsalının və xidmətlərin səmərəli bölgüsünə dair ölkələr arasında qarşılıqlı təsərrüfat əlaqələrinin dərinləşdirilməsini şərtləndirən obyektiv prosedir. Bu, ölkələr üçün ictimai istehsalın səmərəli sahə və ərazi strukturunun formalaşmasına və milli iqtisadiyyatların daha dərin və sıx qarşılıqlı təsirinə doğru aparır.

Qeyd edilənləri ümumiləşdirərək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinə:

– məhsulun əməktutumunun dəyişməsilə əlaqədar olaraq işçilərin istehsaldan azad edilməsi və ya onların istehsala cəlb olunması;

– məhsulun materialtutumunun dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq iqtisadiyyatda əlavə resursların yaranması və ya bu resurslardan məsrəfin çoxalması;

– məhsulun fondtutumunun dəyişməsilə əlaqədar olaraq əsaslı vəsait qoyuluşuna qənaət imkanının yaranması və ya ondan israfçılıq;

– tikinti müddətinin ixtisar edilməsi və onun smeta dəyərinin aşağı salınması və s. bu kimi amillər təsir göstərir.

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin bütün amillərindən kompleks şəkildə və məqsədəuyğun istifadə iqtisadi artıma nail olmağa, istehsal olunan məhsulun rəqabət qabiliyyətini artırmağa imkan verir.

Məfhumlar və anlayışlar

Səmərə

İqtisadi səmərəlilik

Sosial səmərəlilik

İqtisadi səmərəliliyin meyarı

İqtisadi səmərəliliyin göstəriciləri

Mütləq və müqayisəli səmərəlilik

Normal mənfəət

Diskontlaşdırma əmsalı

BÖLMƏ III

**MÜƏSSİSƏNİN MADDİ-TEXNİKİ
TƏMİNATI, MARKETİNG
FƏALİYYƏTİ VƏ İSTEHSALIN
İCTİMAİ TƏŞKİLİ FORMALARI**

Bölmənin məzmunu

Fəsil 9. Müəssisədə maddi-texniki təminat

1. Maddi-texniki təminatın mahiyyəti
2. Müəssisədə maddi-texniki təminatın funksiyaları
3. Müəssisədə materiallara və avadanlıqlara tələbatın hesablanması
4. Müəssisədə maddi-texniki təminatın formaları

Fəsil 10. Müəssisədə marketing fəaliyyəti və məhsulun satışı

1. Marketing fəaliyyətinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri
2. Marketing fəaliyyətində bazarın segmentləşdirilməsi
3. Müəssisədə marketing fəaliyyətinin idarə edilməsi
4. Müəssisənin satış siyasəti və onun elementləri
5. Müəssisədə satış şöbəsinin təşkili
6. Müəssisənin məhsulunun satışında ticarət vasitəçilərinin rolu

Fəsil 11. İstehsalın təmərküzləşdirilməsi və müəssisənin optimal ölçüsü

1. İstehsalın təmərküzləşdirilməsinin mahiyyəti və formaları
2. İstehsalın təmərküzləşdirilmə səviyyəsinin göstəriciləri
3. Müəssisənin optimal ölçüsü
4. İstehsalın təmərküzləşdirilməsinin iqtisadi səmərəliliyi

Fəsil 12. İxtisaslaşdırma və kooperasiyalaşma

1. İxtisaslaşdırmanın mahiyyəti və formaları.
2. Kooperasiyalaşmanın mahiyyəti və formaları.

3. İxtisaslaşdırma və kooperasiyalaşmanın səviyyəsini müəyyən edən göstəricilər
4. İxtisaslaşdırma və kooperasiyalaşmanın iqtisadi səmərəliliyi

Fəsil 13. Müəssisədə kombinələşdirmə

1. Kombinələşmənin mahiyyəti və formaları
2. Kombinələşdirmənin şərtləri və inkişafı
3. Müxtəlif sənaye sahələrində kombinələşdirmənin xüsusiyyətləri
4. Kombinələşdirmənin iqtisadi səmərəliliyi

BÖLMƏ III

MÜƏSSISƏNİN MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNATI, İSTEHSALIN İCTİMAİ TƏŞKİLİ FORMALARI

Fəsil 9. Müəssisədə maddi-texniki təminat

1. Maddi-texniki təminatın mahiyyəti
2. Müəssisədə maddi-texniki təminatın funksiyaları
3. Müəssisədə materiallara və avadanlıqlara tələbatın hesablanması
4. Müəssisədə maddi-texniki təminatın formaları

1. Maddi-texniki təminatın mahiyyəti

İqtisadiyyatın aramsız inkişafı üçün bütün istehsallar fasiləsiz olaraq təkrarlanmalıdır. Mütəmadi xas olan istehsal prosesi daimi və vaxtlı-vaxtında zəruri miqdarda və keyfiyyətdə istehsal vasitələri ilə təmin edilməlidir.

Müəssisədə istehsalın, onun ehtiyacları müqabilində, material resursları və texniki vasitələrlə (maşın, avadanlıq, nəqliyyat vasitəsi, ehtiyat hissəsi və s.) keyfiyyətli dərəcədə təmin edilməsi “maddi-texniki təminat” adlanan bir prosesin mütəşəkkillik səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

Düzgün və elmi əsaslarla təşkil edilən maddi-texniki təminat istehsalın birqərarda işləməsinə şərait yaradır, məhsulun maya dəyərini aşağı salır, əmək məhsuldarlığı, keyfiyyət və rentabellik kimi göstəricilərin səviyyəsini yüksəldir. Maddi-texniki təminatda ahəngdarlıq

istehsalın ahəngdarlığı üçün həlledici amil rolunu oynayır. Uyğun olaraq təminatın təşkilində yol verilmiş hər hansı bir səhv müəssisə və ya firmanın təsərrüfat fəaliyyətinə mənfi planda təsir göstərir.

İstehsal üçün zəruri olan material resurslarının dövriyyəsinin sürətləndirilməsi, istehsal amilləri ilə yanaşı, maddi-texniki təminatın mütəşəkkillik səviyyəsindən də çox asılıdır. Başqa sözlə, istehsal fondlarının dövr sürətlərinin artırılması, onların pul formasından məhsuldar kapital formasına ləngidilmədən keçirilməsi və habelə məhsuldar fondun səmərəli (dövriyyə fondlarının) və gərgin (istehsal əsas fondlarının) istifadəsi istehsalın iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən həm xüsusi, həm də ümumi göstəriciləri yaxşılaşdırır.

Müəssisənin özünə məxsus olan xidmət sahələrindən (təmir, nəqliyyat, anbar, alət və s.) heç birinin rolunu azaltmadan onun (müəssisənin) iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində maddi-texniki təminatın müstəsna rolu vardır.

Müəssisədə maddi-texniki təminatın əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

– material resurslarını ən səmərəli yolla əldə etmək, istehsalı xammal və materiallarla birqərarda, tam və vaxtında təmin etmək;

– materialların düzgün qounub saxlanmasını təşkil etmək;

– maddi-texniki təminat xidmətinin strukturunu təkmilləşdirmək;

– məhsulgöndərənlərlə səmərəli təsərrüfat əlaqələrini qurmaq;

– maddi-texniki təminat planlarını tərtib etmək və s..

Müəssisələrin çoxunda maddi-texniki təminat xidməti materiallara tələbatın hesablanması və uçotu, materialların alınmasının təşkili, materialların qəbulu, material ehtiyatlarına nəzarət, istehsalın materiallarla təmin edilməsi, alışın dəyərinin təhlili, xammal bazarında müşahidələr, təminatın təşkilinin təkmilləşdirilməsi və s. bu kimi işləri həyata keçirir. Maddi-texniki təminat marketing, maliyyə, anbar təsərrüfatı, nəqliyyat təsərrüfatı və s. xidmətlərlə sıx əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində material resurslarının istehsalçıdan istehlakçıya hərəkətinin təmin olunmasında əsas mərhələlərdən biri kontraktların bağlanmasıdır. Lakin hələ bundan əvvəl material resurslarının “yerdəyişmə” prosesi gərgin axtarışlar və araşdırmalar şəraitində baş verir; həm istehsalçı və həm də istehlakçı firmalar sövdələşmələr zamanı qarşılıqlı maraq doğuran bütün incəlikləri nəzərə alırlar. **Maraqlıdır ki, hətta bəzən rəqabətin mühüm tərkib hissəsi olan qiymət amili o qədər də əhəmiyyət kəsb etmir.** Belə ki, eyni təyinatdan olan əmtəənin müxtəlif istehsalçıları öz istehsallarında yenilik etməyə nail ola bilmirlərsə, onda həmin əmtəənin bazar qiyməti dəyişməz qalır. Məhz belə halda rəqabətin digər amilləri – əmtəənin keyfiyyəti, istehlakçıya xidmət mədəniyyəti və s. onun (rəqabətin) əsas ünsürlərinə çevrilirlər. Buna səbəb – firmanın məhsulu olan istehsal vasitələrinin texniki xarakteristikasına, təklifin keyfiyyət quruluşundakı dəyişikliyə çevik

şəkildə reaksiya vermək, öz alıcısını itirməmək və dəyanətli bazar yaratmaq meylidir.

Firmalar istehsal vasitələrini, onlara göndərəcək müəssisə və ya təminat-satış təşkilatlarını və habelə vasitəçilərini seçmək işinə çox ciddi yanaşırlar. Belə ki, onlar hələ sövdələşmə prosesinin əvvəlində öz “tərəf-müqabillərini” ətraflı şəkildə öyrənirlər.

Məhsulgöndərənlərin rəsmi və ya qeyri-rəsmi öhdəlik götürmələri sifarişçi firmanı qane etmir, o alacağı istehsal vasitələrinin keyfiyyətinə dair həqiqi zəmanət tələb edir. Hətta bəzən məhsul alan firmalar istehsalın texniki, sənaye-istehsal heyətinin ixtisas səviyyələrini, məhsulun keyfiyyətini yerində öyrənmək məqsədilə öz mü-təxəssislərini məhsul istehsal edən və ya satan firmaya ezamiyyə edirlər.

Məhsul göndərən firma bir çox hallarda öz məhsullarını istehlakçı firmaya uzunmüddətli zəmanətlə verir, bəzən onu satmır, icarəyə verir. İstehsalçı firmanın bundan məqsədi istehlakçını itirməmək, rəqabət mübarizəsində qalib gəlmək və ya ona davam gətirmək istəyidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrdə maddi-texniki təminatın iqtisadi səmərəliliyinin əsasını minimal qiymətlə (xərclə) qənaətbəxş keyfiyyətdə zəruri materialların axtarışı və alışı təşkil edir. Bazarın öyrənilməsində qiymət məsələsi həlledici amildir. Lakin buna baxmayaraq, digər amillər, o cümlədən də təminat xərcləri və göndərişin müddətinin təhlili böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təminat xərclərinin əmək və fondtutumlu sahələrdə, digər sahələrlə müqayisədə, xü-

susilə, materialtutumlu sahələrdə ümumistehsal xərclərinə təsiri böyük olmasa da, maddi resursların əldə edilməsinə çəkilən məsrəflər – bir çox hallarda – istehsal və satış strategiyasını müəyyənləşdirməkdə meyar rolunu oynaya bilər.

Qərb ölkələrinin maddi-texniki təminatın təşkili təcrübəsində məhsulgöndərənlər və bank sferası ilə münasibətləri yaxşılaşdıran, həmçinin istehsal şəraitini daha da əlverişli edən, rəqabət mübarizəsinə davam gətirməyə şərait yaradan bir sıra «ümumi qaydalar» və ya tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır. Bu özünəməxsus məcəllə, hər şeydən öncə, əməkdaşlığın etik normalarını xarakterizə edir. Bunu qısaca olaraq aşağıdakı kimi vurğulamaq olar: bütün digər şərtlərin sabit qaldığı şəraitdə **istehsala hazırlığın və istehsal prosesinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinin özülündə bir tərəfdən sahibkarlar, digər tərəfdən isə kreditorlar və məhsulgöndərənlər arasında davamlı, etibarlı iqtisadi münasibətlər durur.** İstehsal fəaliyyətilə məşğul olan zaman kreditorlarla münasibətə xüsusi diqqət göstərmək lazım gəlir, belə ki, onların etibarlılığı və əməkdaşlıqda köməyə inamlı mövqeləri müəssisə üçün çox önəmli olur.

Müəssisədə maddi-texniki təminatın mükəmməliyinə yalnız yuxarıda sadalanan xarici amillər deyil, həm də digər struktur bölmələrin fəaliyyətinin optimallığı və onların məqsədləri ilə bağlı olan daxili prioritetlər də təsir göstərir ki, bu da firmanın ayrı-ayrı struktur bölmələri arasında iqtisadi kompromislərin axtarışını zəruri edir.

Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq Qərbi ölkələrinin maddi-texniki təminat işindəki təcrübələri respublikanın müəssisə və firmaları tərəfindən "təqlid" edilməli və tətbiq olunmalıdır.

Maddi-texniki təminat prosesi makroiqtisadi səviyyədə təchizat və satış proseslərilə vəhdətdə olur. Onları bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. Bu iki prosesi yalnız mikroiqtisadi səviyyədə – ayrı-ayrı müəssisələr miqyasında bir-birindən ayırmaq mümkündür. Müəssisə miqyasında təchizat və satış müxtəlif fəaliyyət növləridir. Başqa sözlə, iqtisadiyyatın, məsələn, metalla təchizi, həm də o deməkdir ki, iqtisadiyyata metal satılır. Lakin müəssisə metalla təchiz edilirsə, müəssisə yenidən metal sata bilməz, onun satdığı başqa bir istehlak dəyəri olur.

Maddi-texniki təchizat və satış proseslərinin mikroiqtisadi səviyyədə fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, təchizat istehsal vasitələrini istehlak edən sahələrlə, satış isə onları istehsal edən sahələrlə əlaqədardır. Yəni, əgər satış prosesi istehsalçı müəssisələrin istehsal etdikləri məhsulların satışı prosesini həyata keçirirsə, təchizat isə istehlakçı müəssisələri zəruri istehsal vasitələri ilə təmin edir. Bu məqsədlə maddi-texniki təminat istehsalçı müəssisələrdən istehsal vasitələrinin alınmasını, qəbulunu və saxlanmasını, istehsal istehlakına hazırlanmasını və istehsala verilməsini təşkil edir, həyata keçirir.

2. Müəssisədə maddi-texniki təminatın funksiyaları

Müəssisə və ya firmanın maddi-texniki təchizatı onların təminat xidmətləri tərəfindən icra edilir. Onlar bilavasitə istehsal üçün zəruri olan istehsal vasitələrinin

optimal həcmi müəyyən edir, müəssisənin istehsal vasitələri ilə vaxtlı-vaxtında və fasiləsiz təmin edilməsini həyata keçirirlər. Bundan əlavə, maddi resursların tədarük edilməsi, daşınması və qorunub saxlanması tədbirlərinin az məsrəflə başa gəlməsi, xammal və materiallardan səmərəli istifadə edilməsi də məhz həmin orqanların işindən bilvasitə asılı olur.

Müəssisələrin təminat xidmətinin təşkilat quruluşu istehsalın miqyası və xarakteri, buraxılan məhsulların həcmi və çeşidi, istehsalın ixtisaslaşma səviyyəsi və kooperasiyalaşması miqyası, istehlak edilən material resurslarının həcmi və nomenklaturası ilə müəyyən edilir.

Maddi-texniki təminat xidmətinin əsas vəzifəsi az məsrəflə müəssisəni lazım olan yüksək keyfiyyətli material resursları ilə vaxtlı-vaxtında və dəst halında təmin etməkdir. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün müəssisənin təminat xidməti – konkret olaraq – bir sıra məsul funksiyaları icra edir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

– istehsal bölmələrində məhsul istehsalına lazım olan xammal və materiallara tələbatın – sifarişlərin müəyyən edilməsi;

– material resurslarına sifarişləri yoxlamaq üçün ümumiləşdirici hesablamaların aparılması və yekun sifarişlərin tərtibi;

– müəssisəyə lazım olacaq materialların təfsilləşdirilmiş (müfəssəl) siyahısını tərtib edib, onların seçilmiş və kontrakt imzalanacaq firmalar üzrə yerləşdirilməsi;

– səmərəli təminat formasının seçilməsi və onun iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması;

- məhsulgöndərənlər tərəfindən kontrakt şərtlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət olunması;
- material resurslarının müəssisəyə gətirilməsi, qəbulu və qorunub saxlanması işləri üzrə nəzarətin təşkil edilməsi;
- istehsal ehtiyatlarının normativinə nəzarət, materialların istehsal istehlakı üçün hazırlanması və onların əsas istehsal sexlərinə verilməsi işlərinin təşkili.

Yuxarıda göstərilən funksiyaların yerinə yetirilməsində maddi-texniki təminat xidməti müəssisənin istehsal bölmələri, müstəqil təchizat-satış orqanları, habelə, məhsulgöndərənlərlə qarşılıqlı əlaqələr yaradır və birgə fəaliyyət göstərir.

Göstərilən funksiyaların ən əsası material resurslarının alınmasıdır. Çünki materialların alınması maddi-texniki təminat işinin əsas və ən məsuliyyətli tərəfidir. Sonrakı funksiyaların keyfiyyətli, səmərəli icrası istehsal vasitələrinin alınmasındakı uğurlardan asılı olur. Məhz bu səbəbdəndir ki, firmaların (müəssisələrin) əksəriyyətinə material resurslarının alınması ilə məşğul olan xüsusi şöbələr fəaliyyət göstərir. Firmanın maddi-texniki təminat xidmətinin tərkib hissəsi olan alış şöbəsi firma ilə onun məhsulgöndərənləri arasında, özünün zəruri sayda agentləri ilə birlikdə, əlaqələndirici bir bölmədir.

Materialların alınması xidmət funksiyasıdır və bunsuz firmanın həm bütünlükdə, həm də onun ayrı-ayrı istehsal bölmələrinin fəaliyyəti qeyri-mümkündür. Öz növbəsində, alış şöbəsinin işi istehsal bölmələrinin verdikləri məlumatlardan xeyli dərəcədə asılı olur. **Çünki istehsal, əgər bir tərəfdən, müəssisəyə material axınının**

son məntəqəsidirsə, digər tərəfdən, materiallara tələbatın həcmnin müəyyən edildiyi ilkin mərhələdir. Beləliklə, müəssisənin maddi-texniki təminatı və istehsalı daimi qarşılıqlı əlaqədə və təsirdə olan proseslərdir, eyni məqsədin müxtəlif tərəfləridir.

Firma və müəssisənin maddi-texniki təminat işi başlanğıcından sonuna qədər ardıcıl olaraq bir neçə mərhələni özündə birləşdirir. Bunlar aşağıdakılardır:

I mərhələ – sifarişlər zənbilinə (istehsal proqramına) və məsrəf normalarına görə material resurslarına tələbatın müəyyən edilməsi.

II mərhələ – təfsilləşdirmə (spesifikasiya) sənədinin tərtibi, zəruri materialların texniki xarakteristikasının hərtərəfli müəyyən olunması.

III mərhələ – potensial məhsul göndərənlərin siyahısının işlənib hazırlanması.

IV mərhələ – istehsal-texniki təyinatlı əmtəənin, əmək məhsulunun qiyməti, keyfiyyəti, məsafənin yaxınlığı, istehsalçının etibarlılığı parametrlərinə görə məhsul-göndərənlərdən (və ya vasitəçilərdən) ən əlverişlisinin seçilməsi.

V mərhələ – seçilmiş məhsulgöndərənlə (və ya vasitəçi ilə) danışıqların aparılması və kontraktın bağlanması.

VI mərhələ – material resurslarının tədarükü prosesində məhsulgöndərənlə istehlakçının qarşılıqlı fəaliyyəti.

VII mərhələ – firma və müəssisənin material resurslarına tələbatının təmin edilməsi.

VIII mərhələ – sexlərin, bilavasitə iş yerlərinin istehsal vasitələrilə təchizinin təşkili.

Qeyd etmək lazımdır ki, sadalanan mərhələlərdən hər hansı birində yol verilən səhv, nəticə etibarilə, müəssisənin material resursları ilə təminatı işini pozacaqdır. Öz-özlüyündə aydındır ki, məsələn, 7-ci mərhələdə buraxılan səhv yalnız 8-ci mərhələdə təkrar olunacaqdır. Lakin 1-ci mərhələdə yol verilmiş səhv özündən sonrakı mərhələnin hamısında özünü büruzə verəcəkdir; 7-ci mərhələdə yol verilən səhvin düzəldilməsi 1-ci mərhələdə buraxılmış səhvin aradan qaldırılmasından az əməktutumludur və nisbətən çox asandır.

Materiallara illik tələbatın həcmi və onların daxil olması müddətlərinin ardıcılığı müəssisənin istehsal proqramından asılı olur və sonuncu da öz növbəsində bazarın əvvəlcədən öyrənilməsinin nəticələrinə əsaslanır. Müəssisələrin əksəriyyəti istehsal proqramını həyata keçirməyin iki yolundan birini seçir: ya ciddi, ancaq heç də həmişə iqtisadi cəhətdən səmərəli olmayan təminat, ya da iqtisadi cəhətdən sərfəli material tədarükünə əlavə vaxt sərfilə əlaqədar olaraq məhsul buraxılışını gecikdirmək. Qeyd edilən yollardan hansının seçilməsi müəssisənin maddi-texniki təminat işlərində əsaslandığı strategiyadan, spesifik xüsusiyyətlərindən və onun missiyasından çıxış edərək əsaslandırılmasıdır.

Bazarı öyrənərkən və hər hansı bir məhsulgöndərən üzərində dayanan, daha doğrusu, onu seçən təminat bölməsi müəssisənin konkret məhsulgöndərmənin həcminə olan tələbatını müəyyənləşdirməli və bu işə ehtiyatların idarə edilməsi strategiyasına əsaslanmalıdır. Tələbatın müəyyənləşdirilməsi hər şeydən əvvəl məhsulların keyfiyyət və kəmiyyətinə görə, əsasən, iki metodla həyata ke-

çirilir: sifarişlər və məsrəflər əsasında tələbatın planlı şəkildə müəyyənləşdirilməsi. Birinci halda müəssisə ona verilən sifarişləri təhlil edir və bu sifarişləri vaxtlı-vaxtında və keyfiyyətlə yerinə yetirmək prinsiplərini əsas götürərək konkret məhsulgöndərmələr üçün müqavilələr bağlayır.

Tələbatın müəyyənləşdirilməsinin məsrəf metodunda isə müəssisə əvvəlki illərin faktiki məlumatlarına görə həmin illərdə məhsulgöndərmələrə çəkilən məsrəflər əsasında cari dövr üçün eyni məqsədlə bəzi kənarlaşmaları nəzərə alaraq məsrəflərin kəmiyyətini hesablaya bilər.

Müəssisələrdə təminat xidmətinin mühüm funksiyalarından biri məhsulgöndərən müəssisələrin seçilməsidir. Belə seçim hazırda müxtəlif yollarla həyata keçirilir. Məhsulgöndərən seçilməsi məhsul alınmasına məsuliyyət daşıyan ticarət agentinə həvalə oluna bilər. Bu zaman ticarət agent, hər şeydən əvvəl, daha sərfəli satınalma qiymətinə istinadən sifarişlər verir, onun yerinə yetirilməsinə nəzarət edir və meydana çıxan problemlərin həllinə çalışır.

Digər bir metod isə məhsulgöndərmələrə tələbatın və mümkün satınalma variantlarının kollegial müzakirəsindən ibarətdir. Təhlil müəssisənin həm alış şəbəkəsində, həm də adı çəkilən şəbəkənin istehsal və keyfiyyətə nəzarət bölmələri ilə qarşılıqlı fəaliyyət səviyyəsində aparılır.

Nəhayət, başqa bir yol, əsasən müəssisənin materiala tələbatını yeni, hələ yaxşı öyrənilməmiş bazar vasitəsilə ödəyərkən tətbiq olunur. Belə vəziyyət müəssisə üçün

prinsipcə yeni xammal, material və ya dəstləşdirici məmulatlara tələbatın yaranması nəticəsində meydana gəlir. Belə bir ehtiyac, əsasən, yeni məhsulun mənim-sənilməsi, istehsalın diversifikasiyası və habelə alınan məhsulları idxal edərkən və ya onları ətraflı öyrənil-məmiş regionlardan əldə edərkən yaranır.

Müəssisədə potensial məhsulgöndərənlərdən maddi resursların alınması və qiymətləndirilməsi qaydası müxtəlif formalarda təşkil oluna bilər. Onlardan ən çox yayılanı və səmərəlisi aşağıdakılardır:

- müsabiqə (tender) yolu ilə ticarət;
- məhsulgöndərən və istehlakçı arasında yazışmalar formasında danışıqlar.

Müsabiqə (tender) yolu ilə ticarət – potensial məhsulgöndərənin axtarılmasının geniş yayılmış formasıdır. Ticarət müsabiqələri o halda keçirilir ki, müəssisə böyük həcmdə xammal, material və dəstləşdirici məmulatlar almağı və ya təchizatçılarla uzunmüddətli əlaqələr qurmağı planlaşdırır. Tenderin keçirilməsi reklam, tender üçün lazım olan sənədləşmənin aparılması, tender sənədlərinin nəşri, tender təkliflərinin qəbul edilməsi və gizli saxlanması, tender təkliflərinin qiymətləndirilməsi, ticarət iştirakçılara verilən qiymətlərin təsdiq olunması, kontraktın bağlanması haqqında qərar verilməsi kimi mərhələləri əhatə edir.

Müsabiqələrin sonunda tender komissiyası iştirakçılarkın təkliflərinin qiymətləndirilməsi haqqında hesabat tərtib edir. Bu hesabatda tender təkliflərinin

necə qiymətləndirilməsi göstərilməli və hər hansı bir təklifdən imtina edilməsi əsaslandırılmalıdır.

Potensial məhsulgöndərəndən təklif alınmasının digər variantı məhsulgöndərən və istehlakçı arasında rəsmi (yazışmalar vasitəsilə) ola bilər.

Tələbatı qəflətən yarana bilən və uzunmüddətə saxlamasına ehtiyacı olmayan məhsullar, adətən, onların istehlak olunmasına yaxın bir müddətdə alınır. Vaxtaşırı və daimi istifadə olunan və müəyyən edilmiş vaxtda tələb edilən materialların dəqiq vaxtlarda göndərilməsini şərtləndirən müqavilə öhdəlikləri əsasında alınır. Bu zaman firmada ehtiyatın həcmi azalır, onların saxlanması ilə əlaqədar olan xərclər isə ixtisar olunur. Sifarişlərin rəsmiləşdirilməsi (sənədləşdirilməsi) prosesinin sadələşdirilməsi və əlavə xərclərə yol verməmək məqsədilə kiçik partiyalarla alınan bir neçə növ analoji materiallar üçün qrup şəklində məhsulgöndərmələrdən istifadə olunur.

Artıq qeyd olunduğu kimi, xammal və materialların alınmasında qiymətin (xərclərin) təhlili maddi-texniki təminat işinin mühüm cəhətlərindən biridir. Qiymətlərin təhlili, habelə əlavə iş və xidmətləri də nəzərə alır (məsələn, məsləhətlərin verilməsi, sənədlərin hazırlanması, qablaşdırma, gömrük rüsumları, nəqliyyat və s.). Son zamanlar material tədarükünün həyata keçirilməsi zamanı məhsulgöndərənlə alıcılar arasında qiyməti əmələ gətirən xərc maddələri haqqında tez-tez məlumat mübadiləsindən istifadə edilir. Bu təcrübə, əsasən, uzunmüddətli müqavilələr bağlanan zaman tətbiq olunur.

Nəqliyyat xərcləri də, mütəmadi olaraq, maddi-texniki təminat xidmətinin diqqət mərkəzində dayanır. Bu zaman materialın daşınma məsafəsi, nəqliyyatın növü, nəqletmənin sürəti, yük partiyasının həcmi, onların qablaşdırılması üsulları nəzərə alınır.

Nəqliyyat xərclərindən əlavə materialların saxlanması da xeyli məbləğdə xərclə əlaqədar olur. Bu zaman maddi-texniki təminat fəaliyyətinin əsas məqsədi ehtiyatların həcmnin mümkün qədər minimuma endirilməsi yolu ilə istehsal tapşırıqlarının vaxtlı-vaxtında yerinə yetirilməsinə nail olmaqdır. Qeyd etmək zəruridir ki, hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə maddi-texniki təminat xidməti bazardan əldə edilməsi asan olan xammal, yarımfabrikat və müxtəlif dəstləşdirici məmulatlardan normativdən artıq istehsal ehtiyatını yaratmağa ehtiyac duymurlar. Buna baxmayaraq, qiymətlərin konyunktura və mövsumi tərəddüdləri, inflyasiya, xammal istehsal edən regionlarda ictimai-siyasi və iqtisadi dəyişikliklərin təsiri şəraitində müəssisə və firmalar istehsal vasitələrindən əlavə ehtiyat yaratmaq məcburiyyətində qalırlar.

Maddi-texniki təminat prosesində də, istehsal prosesində olduğu kimi, iş qüvvəsi, əmək cisimləri və əmək vasitələri iştirak edirlər. Burada "iş qüvvəsi" anlayışı altında istehsal vasitələrinin daşınması, qorunub saxlanması, yüklənməsi və nəqli əməliyyatlarını yerinə yetirən heyət başa düşülür.

Maddi-texniki təminatda "əmək vasitələri" anbar binaları, nəqliyyat vasitələri, yükləmə-boşaltma vasitələri, ölçü və çəki cihazları, hesablama texnikası və s. bu kimi

avadanlıqlar, cihazlar və qurğular hesab edilir. "Əmək cisimləri" rolunda isə elə istehsal-texniki təyinatlı əmək cisimlərinin özləri çıxış edirlər ki, maddi-texniki təminat sferasında çalışan işçilərin fəaliyyəti də məhz onların yer-dəyişməsinə istiqamətlənir.

Dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə sürəti, əmək məhsuldarlığı və məhsulun maya dəyərinin səviyyəsi, istehsalın səmərəliliyi və s. bu kimi göstəricilərin necəliyi maddi-texniki təminatın təşkili səviyyəsindən, müəssisələrin istehsal vasitələri ilə təmin olunması vəziyyətindən bilavasitə asılı olur. Düzgün təşkil edilən maddi-texniki təminat məhsulun maya dəyərini aşağı salır, əmək məhsuldarlığı və rentabellik kimi iqtisadi göstəricilərin səviyyələrini yüksəldir, məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırır, istehsalın ahəngdar və birqərdə işləməsinə şərait yaradır.

İstehsalın ahəngdarlığı üçün müəssisənin yerləşdiyi regionda, ərazidə həmişə lazımi çeşiddə, lazımi kəmiyyətdə və keyfiyyətdə istehsal vasitələrinin olması əsas şərtidir. Hətta hər hansı bir material növünün çatışmaması istehsalın dayanmasına səbəb ola bilər. Təchizatda ahəngdarlıq istehsalda ahəngdarlığın yeganə şərtidir. Deməli, maddi-texniki təminatda ahəngdarlıq istehsalın ahəngdarlığı üçün həlledici amil rolunu oynayır. Uyğun olaraq, təminatın təşkilində yol verilmiş hər hansı bir səhv müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinə mənfi planda təsir göstərir.

İstehsalın və bilavasitə sex və iş yerlərinin keyfiyyətli xammal və materiallarla, həm də zəruri həcmdə təchiz edilməsi və anbarlarda materialların qorunub

saxlanması texnologiyasına düzgün əməl edilməsi istehsal edilən məhsulun keyfiyyətli olmasına şərait yaradır. Bundan başqa, iş yerlərinin istehsal vasitələri ilə vaxtlı-vaxtında təchiz olunması məhsul buraxılışının birqərarlığını (eyni vaxt intervalında eyni miqdarda) təmin edir və istehsalda işçilərin və avadanlıqların boşdayanmalarının qarşısını alır. Bu isə öz növbəsində nəzərdə tutulmuş kəmiyyətdə və keyfiyyətdə məhsul buraxılışına səbəb olur.

Bütün bunlardan əlavə, maddi-texniki təminatın mütəşəkkillik səviyyəsi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə də güclü şəkildə təsir göstərir. Bir tərəfdən iş yerlərinin zəruri xammal və materiallarla vaxtlı-vaxtında təchiz edilməsi fəhlələrin və avadanlıqların boşdayanmalarının qarşısını almaqla hər bir iş növbəsində istehsal edilən məhsulların həcmi artırır. Digər tərəfdən isə, istehsal vasitələrinin istehsalçılardan istehlakçılara vaxtlı-vaxtında çatdırılması, onların saxlanması, yüklənməsi və boşaldılması ilə xeyli təminat-satış işçiləri məşğul olur. Buna görə də, yükləmə-boşaltma işlərinin mexanikləşdirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi, təminat-satış təşkilatlarının təmərküləşdirilməsi, konteyner və paket yükdaşımalarının həcmi artırılması və s. həmin işçilərin əmək məhsuldarlığını əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir.

Maddi-texniki təminat istehsal vasitələrindən səmərəli və qənaətlə istifadəni, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini və yüksək keyfiyyətli məhsul buraxılışını təmin etməklə yanaşı məhsulun maya dəyərini də aşağı salır. Məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması və

istehsal fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılması isə öz əksini, son nəticədə, mənfəətin həcminin artmasında və istehsalın rentabelliyyəsinin yüksəldilməsində tapır.

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində maddi-texniki təminat prosesinin düzgün təşkili istehsal sahibkarlığının nəticələrini səciyyələndirən bütün texniki, iqtisadi və maliyyə göstəricilərini yaxşılaşdırır, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan yaradır.

3. Müəssisədə materiallara və avadanlıqlara tələbatın hesablanması

Material resurslarının tədarüku planının tərtib edilməsində əsas məsələlərdən biri müəssisənin aldığı sifarişlərin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar maddi resurslara olan tələbatın hesablanmasıdır. Müəssisənin istər material resurslarına və istərsə də istehsal avadanlıqlarına tələbatı dəqiq müəyyən edilməlidir. Əks halda o, ya aldığı sifarişlərin öhdəsindən gələ bilməz, ya da lazım olduğundan artıq istehsal vasitələri tədarük edə bilər.

Plan ilində müəssisənin bir çox istiqamətlər üzrə (təmir, tikinti, yeni məhsulun mənimlənməsi və s.) material resurslarına tələbatı yaranır. Lakin burada bütün istiqamətlərdə deyil, yalnız istehsal proqramının yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar materiala və istehsal avadanlığına tələbatın hesablanması qaydalarından bəhs olunacaqdır.

İstehsal vasitələrinə tələbat müəssisənin bütün ehtiyaclarını özündə əks etdirməlidir. Tələbatın hesablanma-

sında iki məlumat – qəbul edilmiş sifarişlər portfeli, daha dəqiq desək, təsdiq olunmuş istehsal proqramı və materialın məsrəf norması həlledici rol oynayır. Artıq qeyd olunduğu kimi, **materiala tələbatın düzgün hesablanmaması sifarişlərin yerinə yetirilməsi gedişinə ya material çatışmamazlığı ilə, ya da normativdən artıq material resurslarının toplanması ilə müəssisənin iqtisadi göstəricilərinə neqativ planda təsir göstərə bilər.** Deməli, materialın lazım olduğundan az, yaxud artıq sifariş edilməsi və gətirilməsi sonralar müəssisənin iqtisadi və maliyyə göstəricilərinə pis təsir göstərir, istehsalın iqtisadi səmərəliliyini aşağı salır.

İstehsal proqramının yerinə yetirilməsi üçün materiala tələbatın hesablanması qaydaları müxtəlifdir və biri-birindən az və ya çox dərəcədə fərqlənir. Materiala tələbatın hesablanma qaydası onun (materialın) istehlakı xüsusiyyətlərindən və hesablama üçün zəruri məlumatların mövcudluğundan asılı olaraq müəyyən edilir. Hesablama metodlarından ən geniş yayılanı birbaşa hesablama metodlarıdır və onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- a) məmumat üzrə hesablama metodu;
- b) hissə (detal) üzrə hesablama metodu;
- c) oxşarlığa görə hesablama metodu (analoji metod);
- e) nümunəvi təmsilçiyə (tipik nümayəndəyə) görə hesablama metodu.

Bu metodlar ayrı-ayrı məhsullar üzrə istehsal proqramı və materialdan məsrəf norması bu və ya digər şəkildə məlum olduğu təqdirdə tətbiq edilirlər.

Məmulat üzrə hesablama metodu. Materiala tələbatı (T) bu metodla hesablayarkən məmulat vahidinə material məsrəfi norması istehsalı nəzərdə tutulmuş məmulatların sayına (istehsal proqramına) vurulur. Bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$T = \sum_{1}^{n} P_m \times H_m$$

Burada, P_m – məmulatda illik istehsal proqramı;

H_m – hər bir məmulat növü üzrə material məsrəfi norması;

n – istehsalı konkret (tələbat müəyyən edilən) materialla əlaqədar olan məmulat növlərinin sayıdır.

Hissə (detal) üzrə hesablama metodu. Bu metod öz mahiyyətinə görə məmulat üzrə hesablama metodundan, demək olar ki, fərqlənir. Yeganə fərq istehsal proqramının və məsrəf normasının məmulat üzrə deyil, ayrı-ayrı hissələr üzrə mövcud olmasıdır. Bu metodla materiala tələbat aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$T = \sum_{1}^{n} P_h \times H_h$$

Burada, P_h – hissələrdə istehsal proqramı;

H_h – hissə növünün hər vahidi üzrə material məsrəfi norması;

n – istehsalı konkret materialla (tələbat müəyyən edilən) əlaqədar olan hissə növlərinin sayıdır.

Oxşarlığa görə hesablama metodu (analoji metod). Bu metodun mahiyyəti ondadır ki, əgər plan ili üçün istehsal proqramı məlum, lakin məsrəf norması hələlik yoxdursa, onda həmin məmulat həndəsi ölçüləri, çəkisi və s.-yə görə ona oxşar bir məmulata (məsrəf norması olan) bərabər sayılır və sonuncunun məsrəf normasından materiala tələbatın hesablanmasında istifadə olunur. Bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$T = P \times H_{ox} \times \Theta$$

Burada, P – məsrəf norması hələlik olmayan məmulatın (hissənin) istehsal proqramı;

H_{ox} – oxşar məmulatın (hissənin) material məsrəfi norması;

Θ – yeni məhsulun oxşar məhsuldan fərqləndirici cəhətlərini (çəkisi, ölçüsü) nəzərə almaq üçün istifadə edilən düzəldici əmsaldır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində diversifikasiya, başqa sözlə, istehsal profilinin dəyişdirilməsi, çeşidin genişləndirilməsi səbəbindən müəssisələr tərəfindən bu üsula tez-tez müraciət olunur.

Oxşarlığa görə hesablama metodunun tətbiqində analoji məhsulun seçilməsi əsas məsələdir. Seçki düzgün aparılmadıqda düzəldici əmsal öz reallığını itirir, materiala tələbatın hesablanmasında səhvə yol verilir.

Nümunəvi təmsilçiyə (tipik nümayəndəyə) görə hesablama metodu. Bu üsuldən maddi-texniki təminat planının tərtibi zamanı eyni təyinatlı, lakin ölçülərinə və ya çəkirlərinə görə az fərqlənən məhsulların geniş müx-

təlifliyi və istehsal proqramının hər bir məhsul üçün ayrılıqda deyil, birlikdə verildiyi hallarda istifadə edilir. Məlumatların belə mövcudluğu şəraitində həmin qrup məhsullardan bir ədədinin (təmsilçinin) məsrəf norması bütün məhsullara şamil edilərək, ümumi istehsal proqramına vurulur. Lakin nümunəvi təmsilçi elə seçilməlidir ki, onun məsrəf norması qrupa daxil olan məhsullar üzrə hesablanmış orta çəkili məsrəf normasına yaxın olsun.

Nümunəvi təmsilçiyə görə materiala tələbat aşağıdakı düsturun köməyi ilə müəyyən edilir:

$$T = H_{n.t.} \times P_{\text{üm}}$$

Burada, $H_{n.t.}$ – nümunəvi təmsilçinin material məsrəfi - norması;

$P_{\text{üm}}$ – qrupa daxil olan məhsullar üzrə ümumi istehsal proqramıdır.

Öz növbəsində nümunəvi təmsilçinin material məsrəfi norması qrupdakı məmullatların orta çəkili məsrəf norması kimi müəyyən edilir və bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$H_{n.t.} = \frac{\sum_1^n H_{aq} \times X_{xc}}{\sum_1^n X_{xc}}$$

Burada, H_{aq} – qrupa daxil olan ayrı-ayrı məmullatların məsrəf normaları;

X_{xc} – ayrı-ayrı məmullatların ümumi istehsalda xüsusi çəkisidir.

Nümunəvi təmsilçiyə görə hesablama metodu vasitəsilə materiala tələbat tikiş, ayaqqabı, radiotexnika, elektrotexnika və s. bu kimi sənaye sahələrində daha geniş şəkildə tətbiq edilir.

Materiallara tələbatın hesablama metodları həm əsas, həm də köməkçi materiallara tələbatın həcmi müəyyənləşdirmək üçün tətbiq edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, kimya sənayesində materiala tələbatın hesablanması metodu yuxarıda şərh edilən metodlardan fərqlənir. Kimyəvi maddələrə (materiallara) tələbat hesablanarkən istehsal və istehlak ediləcək maddələrin molekul çəkili, habelə texnoloji itkilərə (reaksiyanın natamam getməsi, texnoloji rejimə düzgün riayət edilməməsi səbəbindən) nəzərə alınır. Bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$T = P \times \frac{M_p \times K_h \times 100}{M_h \times K_{t,c} \times (100 \pm K_i)}$$

Burada, P – hazır məhsulun istehsal proqramı, natural ölçü vahidləri ilə;

M_p – ilkin materialın molekul çəkisi;

K_h – maddənin hazır məhsulda təmiz çəkisi, faizlə;

M_h – hazır məhsulun molekul çəkisi;

$K_{t,c}$ – maddənin ilkin materialda təmiz çəkisi, faizlə;

K_i – texnoloji itkilərin cəmidir, faizlə.

Müəssisənin material resurslarına ehtiyacı yalnız sifarişlərin yerinə yetirilməsi, başqa sözlə, məhsul istehsalı ilə əlaqədar olmur. Bundan əlavə o, il ərzində

əsaslı tikinti, yeni məhsulun mənimsənilməsi, təmir-istismar ehtiyacları, texnoloji ləvazimat və s. üçün material resursları tədarük etməli olur.

Adətən, hər ilin əvvəlinə müəssisə özünün material təminat balansını tərtib etməli olur. Balansın bir tərəfində material resurslarının təyinat istiqamətləri digər tərəfində isə material resurslarına tələbatın ödənilmə mənbələri göstərilir.

Material təminat balansı aşağıdakı kimi olur.

$$T_{m.i.} + T_{ə.t.} + T_{y.m.} + T_{t.i.} + T_{t.l.} + \Delta T + T_{k.e.} = G_{i.ə.} + M_{b.m.} + C_{d.t.} + D_{v.b.}$$

Burada, $T_{m.i.}$ – məhsul istehsalı üçün materiala tələbatın həcmi;

$T_{ə.t.}$ – əsaslı tikinti üçün materiala ehtiyacın həcmi;

$T_{y.m.}$ – yeni məhsulun mənimsənilməsinə;

$T_{t.i.}$ – təmir-istismar ehtiyaclarına;

$T_{t.l.}$ – texnoloji ləvazimatın istehsalına;

ΔT – bitməmiş istehsal qalığının artırılmasına;

$T_{k.e.}$ – keçici ehtiyatın (ilin sonuna) həcmi;

$G_{i.ə.}$ – ilin əvvəlinə materialdan qalığın (gözlənilən)

həcmi;

$M_{b.m.}$ – müqavilələr əsasında bir başa daxil olan resurs

lar;

$C_{d.t.}$ – istehsal daxili ehtiyatlardan və təkrar xammal

dan istifadə;

D_{v.b.} – vasitəçilər və birjalardan daxil olan resurslar.

Material təminat balansı mütəmadi olaraq müəssisənin maddi-texniki təminat şöbəsinin nəzarətində saxlanılır, və idarə olunur.

İstehsal proqramının yerinə yetirilməsi üçün avadanlığa tələbatın hesablanması qaydası. Məlumdur ki, istehsal avadanlıqlarından istifadə səmərəliliyi hər bir firmanın onlara tələbatın düzgün müəyyən edilməsindən başlayır. Zəruri saydan artıq alınmış avadanlıqlar istismar zamanı natamam yüklənir; optimal tələbatdan az sayda istehsal avadanlıqları alındığı halda isə sex və iş sahələrinin istehsal gücləri arasında qeyri-mütənasibliyə səbəb olur.

Firma və ya müəssisənin avadanlığa tələbatının düzgün müəyyən edilməsi, artıq qeyd olunduğu kimi, onlardan səmərəli istifadəyə nail olmağın ilkin şərti kimi qəbul edilə bilər.

Müəssisə və ya firmanın avadanlığa ehtiyacı aşağıdakı hallarda yaranır:

1) avadanlıqlar fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəldikdə;

2) müəssisənin buraxdığı məhsulun komplektləşdirilməsi (dəstləşdirilməsi) zəruriliyi yarandıqda (məsələn, metalkəsən dəzgah üçün elektrik mühərriklərinin alınması);

3) müəssisənin istehsal gücünü artırmaq zərurəti yarandıqda.

Fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmiş avadanlıq yenisi ilə həmin avadanlığın təmir və ya modernləşdirmə

vasitəsilə bərpasının iqtisadi cəhətdən səmərə verməyəcəyi haqqında xüsusi komissiyanın aktına əsasən əvəz edilir. Köhnə avadanlıq “amortizasiya lomu” kimi müvafiq təşkilatlara verilir (satılır) və müəssisənin əsas fəaliyyət balansından silinir.

Bu və ya digər mürəkkəb məhsulun dəstləşdirilməsi üçün tələb olunan mühərrikin, reduktorun, bağlamanın və s. sayını müəyyən etmək üçün hər bir məhsula lazım olan komplektləşdirici avadanlığın sayı istehsal proqramı üzrə buraxılacaq və dəstləşdiriləcək məhsulun sayına vurulur.

Müəssisənin istehsal gücünün artırılması üçün lazım olacaq avadanlığın zəruri sayının müəyyən edilməsi və əsaslandırılması maddi-texniki təminat işinin nisbətən çətin məsələlərindən biridir. Buna görə də, ilk növbədə, mövcud avadanlıqlardan istifadə səviyyəsi diqqətlə öyrənilməlidir; bundan məqsəd ehtiyat mənbələrini və onlardan istifadə imkanlarını aşkar etməkdir.

Müəssisənin sifarişlər zənbilinin keçən ildəkinə nisbətən çoxalması istehsal gücünün yeni avadanlıqlar hesabına artırılmasını bütün hallarda tələb etmir; istehsal artımına müəssisənin texnoloji avadanlıqlarının növbəlilik əmsalının yüksəldilməsi, növbədaxili boşdayanmaların minimuma endirilməsi, avadanlıqların modernləşdirilməsi, ümumiyyətlə, istehsal prosesinin intensivləşdirilməsi və s. bu kimi tədbirlər hesabına nail olmaq mümkündür.

Göstərmək lazımdır ki, bazar münasibətləri şəraitində avadanlığa tələbatı bütün hallarda onun satın alınması yolu ilə ödəmək lazım gəlmir. Belə ki, firma və müəssi-

sələr icarənin xüsusi növü olan lizinq vasitəsilə yeni avadanlıqları – müəyyən şərtlər daxilində – icarəyə götürə və istifadə edə bilərlər. Lizinq kompaniyalarının vasitəçiliyi ilə avadanlığın əldə edilməsi kiçik və orta müəssisələr üçün daha əlverişlidir, çünki onların iri həcmdə investisiya qoyuluşu üçün maliyyə imkanları məhdud olur.

İstehsal proqramının yerinə yetirilməsi üçün avadanlığa ümumi tələbat ($T_{\text{üm}}$) aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$T_{\text{üm}} = \frac{\sum N_{\text{vh}} \cdot \dot{C} \cdot P}{A_n \cdot \dot{C} \cdot N \cdot \dot{C} \cdot S \cdot \dot{C} \cdot A_{\text{ia}} \cdot \dot{C}}$$

Burada, N_{vh} – iş vahidinin yerinə yetirilməsi üçün vaxt norması, saat;

P – plan ili üçün görülməli işin həcmi (ya natural, ya da dəyər ölçüsündə);

\dot{I} – plan ilində iş günlərinin sayı;

N – növbələrin sayı (növbəlilik əmsalı);

S – növbədəki iş saatlarının miqdarı;

A_{ia} – avadanlıqdan istifadə əmsalı (təmir və nizamlaşdırma vaxtını nəzərə almaqla);

A_n – fəhlələr tərəfindən istehsal normalarının yerinə yetirilməsi əmsalıdır.

Avadanlığa ümumi tələbat müəyyən edildikdən sonra alınmış nəticə firmanın dəzgah parkındakı mövcud avadanlığın sayı ilə müqayisə edilir və o, faktiki saydan nə qədər az olarsa, müəssisə bir o qədər

yeni avadanlıq sifariş verməlidir. Mövcud avadanlığın sayı ümumi tələbata nisbətən çox olduqda isə müəssisə artıq avadanlığı başqa müəssisə və təşkilata sata və ya icarəyə verə bilər.

Verilmiş düsturun köməyi ilə müəssisənin öz istehsal proqramını yerinə yetirmək, habelə özünün dəzgah parkını təzələmək üçün avadanlığa tələbatın real sayını hesablamaq olar. **Avadanlığa tələbatın düzgün müəyyən edilməsi isə müəssisələrdə “zəif yer”lərin və latent (“gizli”) güclərin yaranmasının qarşısını alır, təminat işindəki gərginliyi azaldır və s.**

İstehsal proqramının yerinə yetirilməsi üçün istehsal vasitələrinə tələbatın həcmi müəyyən edildikdən sonra materiallardan istehsal ehtiyatlarının normativləri hesablanır.

Öz-özlüyündə aydındır ki, il üçün lazım olacaq material resurslarının hamısını ilin başlanğıcında müəssisəyə gətirmək mənasızdır (bu fikir əmək vasitələrinə aid ola bilməz). Müəssisəyə material resursları fasilələrlə gətirilir. Lakin material müəssisəyə elə miqdarda gətirilir ki, həmin fasilə vaxtında müəssisənin normal iş rejimi pozulmasın. Bu məqsədlə, ümumi təyinatı istehsalın fasiləsizliyini təmin etmək olan istehsal ehtiyatları yaradılır.

İstehsal ehtiyatlarının təyinatı və yaranması şəraiti onları normalaşdırarkən aşağıdakı kimi tərkib hissələrinə ayırmağı tələb edir: a) cari ehtiyat, b) hazırlıq ehtiyatı, c) sığorta ehtiyatı, e) mövsümi ehtiyat.

İstehsal ehtiyatının bir hissəsi olan cari ehtiyat iki məhsulgöndərmə (alma) arasındakı vaxt intervalında

müəssisənin ahəngdar işləməsini təmin etmək üçündür və dəyişkəndir. Cari ehtiyat müəssisəyə material daxil olan anda özünün maksimum həddində, yeni partiya material qəbulu anında isə minimum (sıfır) həddində olur. Cari ehtiyatın orta həddi onun maksimum və minimum hədlərinin cəminin yarısına bərabərdir; cari ehtiyat özünün minimum həddində sıfır bərabər olduğundan həmin ehtiyatın maksimum həddini yarıya bölməklə onun orta həddini tapırlar.

Cari ehtiyatın maksimum həcmi (E_c^{\max}) hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$E_c^{\max} = t \times P$$

Burada, P – orta günlük material məsrəfi norması,

t – iki məhsul göndərilməsi arasındakı vaxt intervalıdır.

Cari ehtiyatın hesabanmasında mühüm və nisbətən çətin məsələ iki məhsulgöndərmə arasındakı vaxt intervalının düzgün müəyyən edilməsidir. Bu məqsədlə keçmiş dövrdəki məhsulgöndərmələrin faktik vaxt intervalları təhlil edilir və bunun əsasında plan ilə məhsulgöndərmələr arasında orta çəkili vaxt intervalı müəyyən olunur. Təhlil və hesablama zamanı mümkün qədər uzun dövrü əhatə etmək və səciyyəvi olmayan halları (fasilə vaxtı və gətirilən materialın miqdarındakı ciddi kənarlaşmaları) istisna etmək lazımdır. Faktik orta vaxt intervalını (orta çəkili vaxt intervalını) hesablayarkən aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$t_{o\check{c}} = \frac{\sum t_f \times B}{\sum B}$$

Burada, $t_{o\check{c}}$ – keçmiş dövrdə məhsulgöndərmələr arasındakı orta çəkili faktiki vaxt intervalı;

t_f – ayrı-ayrı məhsulgöndərmələr arasındakı faktik vaxt intervalı;

B – faktik vaxt intervallarına uyğun məhsulgöndərmələrdə materialın miqdarıdır (natural ölçülərlə).

Əgər cari ehtiyat orta vaxt intervalına görə hesablanarsa, onun müəyyənolunma düsturu aşağıdakı kimi olar:

$$E_c^{\max} = P \times \frac{\sum t_f \times B}{\sum B}$$

Hazırlıq ehtiyatı (təşkilati-texnoloji) istehlakçının ünvanına göndərilmiş materialın qəbulu, istehsal istehlakı üçün hazırlanması və bilavasitə iş yerinə gətirilməsi ilə əlaqədar olan vaxt ərzində istehsalın fasiləsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə yaradılır. Hazırlıq ehtiyatı (E_h) aşağıdakı düstur ilə müəyyən edilir:

$$E_h = P \times D$$

Burada, P – materialdan orta günlük məsrəf norması;

D – materialın kəmiyyət və keyfiyyətə qəbuluna və istehsal istehlakı üçün hazırlanmasına sərf edilən vaxtdır.

Sığorta ehtiyatı cari ehtiyatın hesablanmasında nəzərdə tutulmuş məhsulgöndərmələrdə ya gətirilən məhsulun miqdarı, ya da vaxtaşırılığında kənarlaşmalar baş verən zaman istehsalın fasiləsizliyini təmin etmək məqsədilə yaradılır.

Sığorta ehtiyatı həcmnin müəyyən edilməsi məhsulgöndərmə işindəki kənarlaşmaları doğuran səbəblərin dərin təhlilini tələb edir.

Maddi-texniki təminatın planlaşdırılması praktikasında sığorta ehtiyatının həcmi ($E_{sığ}$) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$E_{sığ} = P \times (t_1 + t_2 + t_3)$$

Burada, t_1 – məhsulgöndərən materialın yola salınmasının təşkilinə sərf etdiyi vaxt;

t_2 – materialın yolda olması vaxtı;

t_3 – materialın istehlakçının anbarına kəmiyyət və keyfiyyətcə qəbul olunmasına sərf edilən vaxt;

P – materialdan orta günlük məsrəf normasıdır.

Sığorta ehtiyatının həcmi, adətən, cari ehtiyatın orta həddinin 50 faizindən çox olmur.

Mövsümi ehtiyat isə xammal və materialın istehsalı və ya tədarükünün mövsümi olması, xammal və materialın mövsümi istehlakı (məsələn, binaların qızdırılması üçün yanacaq məhsulları) ilə əlaqədar yaradılır.

Mövsümi ehtiyat da cari ehtiyat kimi dəyişkəndir. Başqa sözlə, bu növ ehtiyat özünün maksimum həddinə materialın gətirilməsində fasilənin başlanması,

minimum həddinə isə mövsümiyyənin qurtarması zamanı çatır.

Mövsümi ehtiyatın maksimum həcmi (E_m^{\max}) aşağıdakı düstur ilə müəyyən edirlər:

$$E_m^{\max} = P \times T$$

Burada, P – materialdan orta günlük məsrəf norması,

T – materialın gətirilməsində (yaxud istehsal edilməsində) fasilə vaxtıdır.

İstehsal ehtiyatlarının növləri üzrə ayrılıqda aparılan hesablamalardan sonra bu və ya digər materialdan istehsal ehtiyatlarının ümumi normativi müəyyən edilir.

İstehsal ehtiyatlarının iqtisadiyyatında onun düzgün normalaşdırılması ilə yanaşı önəmli bir məsələ də onların idarə olunmasıdır.

İstehsal ehtiyatlarının idarə olunmasında əsas məsələ ehtiyatların faktik səviyyəsi ilə normativ üzrə müəyyən edilmiş səviyyənin müqayisəsidir. İstehsal ehtiyatları səviyyəsinə nəzarət üsullarından ən geniş yayılanı “A, B, S” üsuludur. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəssisənin istehlak etdiyi, bütün materiallar üç qrupa – “A”, “B” və “S” qruplarına bölünür. Bu bölgədə hər bir qrupun ümumi ehtiyatdakı xüsusi çəkisi əsas götürülür. Praktikada “A” qrupuna adətən bütün material nomenklaturunun sayca 10-15 faizini və ümumi material ehtiyatlarının bütün dəyərinin isə 70-80 faizini təşkil edən əsas materiallar aid olunurlar. Nomenklatura sayının 25 faizini, material ehtiyatları dəyərinin isə 20 faizini təşkil edən ehtiyatlar “B” qrupuna və nəhayət,

nomenklaturun qalan 60-65 faizini və ümumi ehtiyatın dəyərinin 5 faizini təşkil edən material ehtiyatları “S” qrupuna aid edilir.

Birinci qrup (A) ehtiyatların səviyyəsi bir qayda olaraq hər gün, ikinci qrup (B) ehtiyatların səviyyəsi hər 10 gündən bir və üçüncü qrup (S) ehtiyatların səviyyəsi ayda bir dəfə öyrənilir və təhlil edilir.

İstehsal ehtiyatlarının həcmi mütəhərrik olur, çünki bir tərəfdən, fasiləsiz olaraq sexlər həmin ehtiyatlarla təmin edilsə, digər tərəfdən, müəyyən vaxtlardan bir müəssisəyə yeni partiya material resursları daxil olur.

Sexlərin, istehsal bölmələrinin və iş yerlərinin materiallarla təmin edilməsi maddi-texniki təminatın son və həlledici mərhələsidir. Əgər müəssisədaxili təminat işində nöqsanlara yol verilərsə, onda müəssisədən kənarında bu sahədə aparılmış uğurlu işlərin səmərəsi heç enə bilər.

Müəssisədə maddi-texniki təminatın son mərhələsi, artıq qeyd olunduğu kimi, sexlərin materiallarla bilavasitə qidalandırılmasıdır. Bu iş iki üsulla – mərkəzləşdirilmiş (aktiv) və qeyri-mərkəzləşdirilmiş (passiv) – həyata keçirilir.

Mərkəzləşdirilmiş üsulda sexlərin materiallarla təchizi anbarların özləri, qeyri-mərkəzləşdirilmiş üsulda isə sexin nümayəndəsi tərəfindən icra edirlər.

Sexlərin materiallarla mərkəzləşdirilmiş üsulla təchizi edilməsi bir neçə sxemlə həyata keçirilir (şəkil 9.1):

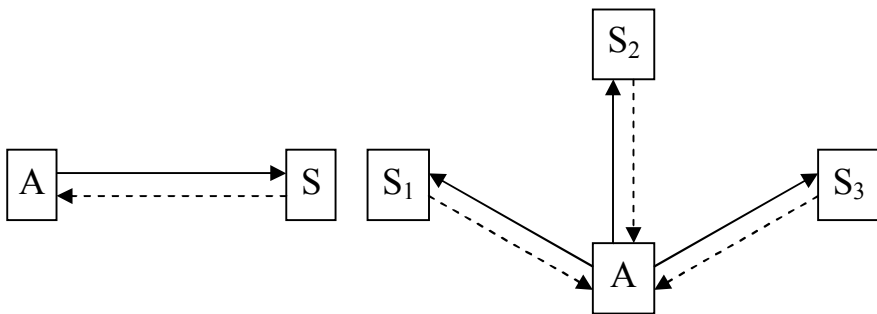
- rəqqas;
- şüa;
- dairəvi;

– zona-dairəvi.

Sexlərin təchizinin rəqqas sxemində nəqliyyatın sexə doğru səfəri yüklə, anbara qayıdanda boş, yaxud tara ilə olur. Bu sxemin tətbiqi nisbətən o vaxt səmərəli hesab olunur ki, nəqliyyat vasitəsi anbara tam yüklənmiş halda hərəkət etsin.

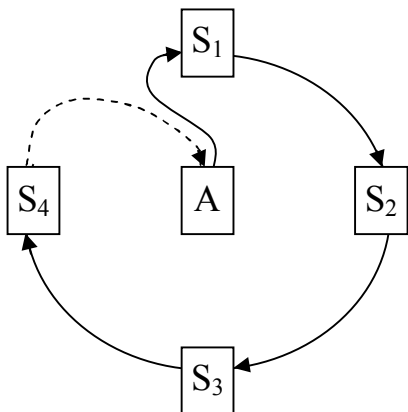
Reyslərin şüa sxemi rəqqas sxeminin mürəkkəb formasıdır. Bu sxemdə anbar bir deyil, bir neçə sexlə fərdi şəkildə əlaqə saxlayır.

Həm rəqqas və həm də şüa sxemlərinin tətbiqi yalnız o vaxt səmərəli hesab olunur ki, nəqliyyat vasitəsinin anbardan sexə hərəkəti zamanı onun yükötürmə qabiliyyətindən maksimum istifadə edilmiş olsun.

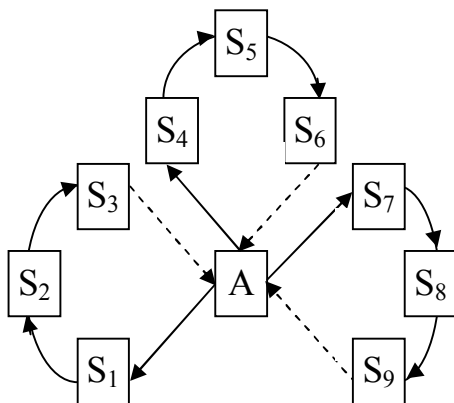

Rəqqas sxemi

Şüa sxemi

Dairəvi sxem

Zona-dairəvi sxem

Şəkil 9.1. Sexlərin materiallarla təchizi sxemləri

Dairəvi reyslər sxemində eyni zonada yerləşən bir neçə istehlakçı sex bir reyslə təchiz edilir. Bu sxemin səciyyəvi cəhəti – nəqliyyat vasitəsinin yükötürmə qabiliyyətinin istifadə edilməsi səviyyəsinin tədricən azalması və sonuncu sexdən anbara boş qayıtmasıdır. Sexlərin bu sxemlə təchizində nəqliyyat vasitəsinin ümu-

mi yürüşünün 80-90, yükçötürmə qabiliyyətinin 60%-ə qədəri istifadə olunur.

Anbarların çox sayda istehlakçı sexlərə xidməti zamanı zona – dairəvi reyslərdən istifadə olunur. İstehlakçı sexlər zonalar üzrə bölünür və onlara dairəvi sxem üzrə xidmət göstərilir.

İstehsalın materiallarla təchiz edilməsində sexlər üçün limitlərin işlənilib hazırlanması, müəssisədaxili təminat formasının düzgün seçilməsi, materialların istehlakında israfçılığa yol verilməməsi və başqa bu kimi “mikrotəminat” tədbirləri firmanın maddi-texniki təminat xidməti işçilərinin daimi diqqət mərkəzində olmalıdır.

Nəhayət, bütövlükdə “təminat strategiyası”nın işlənilib hazırlanmasından başlamış iş yerlərinin material resursları ilə təminatına qədər zəruri olan və həyata keçirilən işlərin keyfiyyəti marketinq fəaliyyətinin səmərəli təşkilindən, onun icraçılarının peşəkarlıq səviyyəsindən asılı olur.

4. Müəssisədə maddi-texniki təminatın formaları

Müasir dövrdə maddi-texniki təminat formalarının əsasında kontrakt sistemi durur. Bu sistemə görə müəssisələr məhsul göndərən müəssisələrdən xammal, material, yarımfabrikat və dəstləşdirici məmulatları kontrakt əsasında əldə edirlər. Müəssisə istehsal planına müvafiq kəmiyyət, keyfiyyət və müddətdə istehsal vasitələri əldə etmək üçün məhsulgöndərən müəssisələrlə kontrakt bağlayır.

Maddi-texniki təminatın kontrakt forması istehlakçı müəssisə üçün çox sərfəlidir. Birincisi, ona görə ki,

istehlakçı müəssisələr böyük həcmdə material ehtiyatları saxlamaqdan azad olur, ikincisi isə, bu forma daha ucuz qiymətlə məhsul almağa imkan verir. İstehlakçı müəssisə ilə məhsulgöndərən arasında bağlanan kontraktlarda üç əsas məsələ – göndəriləcək məhsulun keyfiyyətinə olan tələblər, alınan məhsulun qiyməti və məhsul göndərmələrin müddəti xüsusi yer tutur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə maddi-texniki təminatda baş verən müasir meyillər arasında, hər şeydən əvvəl, məhsulgöndərən müəssisələrin sayının məhdudlaşdırılması meylini qeyd etmək lazımdır. Bəzi firmalar materialları yalnız bir müəssisədən alır. Bu halda sıx işgüzar əlaqələr və qarşılıqlı faydalı kommersiya münasibətləri formalaşır ki, bu zaman məhsulgöndərən istehlakçı müəssisələrə qiymətdə güzəşt və təchizatda əlavə xidmət formaları təklif edə bilirlər. İstehsal vasitələrinin bir müəssisədən alınması nəticəsində məhsulun keyfiyyətinin yüksəlməsinə, əsasən, iki amil təsir göstərir:

1. İstehlakçı müəssisə, məhsulgöndərən müəssisədə baş verən istehsal prosesinə öz istehsalının ayrılmaz hissəsi kimi baxır və bu da "müqabil-tərəflərin" məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində birgə işləməsinə imkan yaradır;

2. Məhsulgöndərən müəssisə isə özünün ticarətində xüsusi yer tutan və sıx qarşılıqlı əlaqələr qurduğu istehlakçı müəssisə üçün konkret tələblərə cavab verən kiçik partiyalarla məhsul göndərmək, bununla da məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində real imkanlara malik olur.

Keyfiyyətin yüksəlməsindən başqa, müəssisənin bir məhsulgöndərəndən xammal, material və yarımfabrikatları alması nəticəsində istehsal məsrəflərinin azalması aşağıdakı istiqamətdə baş verir:

– əgər müəssisə təchizatçı müəssisənin istehsal etdiyi məhsulların keyfiyyətinə əmindirsə, daxil olan material və dəstləşdirici məmulatlar tədarük zamanı texniki nəzarətdən keçməyə bilər və beləliklə də, yoxlamaya çəkilən məsrəflər ixtisar olunur;

– müəssisə aldığı aşağı keyfiyyətli material və dəstləşdirici məmulatların emalı nəticəsində istehsal oluna biləcək keyfiyyətsiz məhsulları azaltmaqla, zay məhsuldan yarana biləcək məsrəfləri çəkməyə ehtiyac qalmır.

Böyük həcmdə sifarişlərə malik olan məhsulgöndərən müəssisə daha iri partiyalarla məhsul istehsal edir və nəticədə istehsalın miqyasının artması hesabına əlavə fayda götürür. Bu da öz növbəsində, məhsulgöndərən müəssisəyə nisbətən aşağı qiymətə material və dəstləşdirici məmulatlar istehsal etməyə və satmağa imkan verir.

Bir təchizatçıdan xammal, material və yarımfabrikatların alınması tətillər, avadanlıqlarda nasazlıq və ya təbii fəlakətlərin baş verməsi nəticəsində məhsulgöndərmələrdə fasilələrin yaranması riskini artırır. Bununla bağlı, təchizatçı ilə əlaqədar risklər əvvəlcədən qiymətləndirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, istehlakçı müəssisə xammal, material və dəstləşdirici məmulatları bir müəssisədən almasına baxmayaraq, adətən, zəruri olan hallarda, sifariş

vermək üçün eyni məhsul istehsal edən 1-2 ehtiyat müəssisəni – alternativ təchizat mənbələrini də müəyyənləşdirir və nəzərinde saxlayır.

Təchizatın bir məhsulgöndərəndən həyata keçirilməsi təminat və ticarətin yeni formalarının yaranmasına gətirib çıxarır. Məsələn, məhsulgöndərən müəssisənin material anbarının istehlakçı müəssisədə yaradılması buna misal ola bilər.

Maddi-texniki təminatın təşkilinin və istehsal ehtiyatlarının saxlanması müxtəlif formalarından istifadə iqtisadi səmərənin artırılmasına səbəb olur və müəssisənin zəruri xammal və materiallarla fasiləsiz təmin edilməsi üçün əsas yaradır.

Maddi-texniki təminatın digər səmərəli bir metodu ilk dəfə Yaponiyanın sənaye müəssisələrində geniş şəkildə tətbiq olunan "dəqiq vaxtında" sistemidir. Bu sistemin yapon müəssisələrinin bir qisminde tətbiqi rəqabət mübarizəsində rəqib müəssisələrə qalib gəlməyə imkan vermişdir. Bu sistemin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti müəssisədə nisbətən az istehsal ehtiyatlarının yaradılmasına imkan verməsidir. Buna səbəb məhsulgöndərənlərin xammal və materialları dəqiq vaxtında müəssisəyə çatdırmasıdır. "Dəqiq vaxtında" sisteminin uğurunun əsas tərkib hissəsi məhsulgöndərənlərin sabit qrafik əsasında müəssisəni təchiz etməsidir. Bu sistem istehlakçı ilə təchizatçı firmalar arasında qarşılıqlı etibar və uzunmüddətli əlaqələri nəzərdə tutur. Əks təqdirdə bu sistem heç bir səmərə verə bilməzdi. "Dəqiq vaxtında" sisteminin – müəssisədə istehsal ehtiyatlarının azaldılması ilə yanaşı, məhsul

göndərmələrin sürətləndirilməsi hesabına – aşağıdakı əlavə üstünlükləri də vardır:

- təchizat prosesinə statistik nəzarətin mümkünlüyü;
- maddi-texniki təchizatın müntəzəm surətdə təkmilləşdirilməsi;
- göndərilən xammal və materialların və istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin kompleks idarə edilməsi imkanlarının olması;
- müəssisədə istehsal tsiklinin qısaldılması.

İlkin olaraq Yaponiya mütəxəssisləri tərəfindən işlənib hazırlanmış "dəqiq vaxtında" sistemi bazar iqtisadiyyatına keçmiş bir çox ölkələrdə tətbiq edilir. Məsələn, Almaniyanın Reqensbur şəhərində yerləşən "BMV" firması 20 km-lik bir məsafədə fəaliyyət göstərən başqa bir firma tərəfindən hər gün istehsal etdiyi avtomobil üçün – özünün günlük istehsal proqramı müqabilində – avtomobil oturacaqları ilə təchiz olunur. Öz-özlüyündə aydındır ki, belə olan halda "BMV" zavodunda avtomobil oturacaqlarından istehsal ehtiyatı yaratmağa ehtiyac qalmır. Bu, istehsalla istehlak arasında vaxt, məkan və xüsusilə, istehsal güclərinin uyğunlaşdırılması hesabına mümkün olmuşdur. İstehsalçı ilə istehlakçı müəssisə məkanca bir-birindən "uzaqlaşdıqca" istehsalla istehlakın vaxt üzrə sinxronlaşdırılması mümkünlüyü azalır, başqa sözlə, məhsulgöndərmələr arasındakı vaxt intervalı çoxalır. Bunun nəticəsində də istehlakçı müəssisədə istehsal ehtiyatlarının yaradılması qaçılmaz olur.

Material resurslarının istehsalçıdan istehlakçıya hərəkəti və təchiz etmənin xüsusiyyətlərindən asılı

olaraq maddi-texniki təminatın 2 forması biri-birindən fərqlənilir:

1. Tarnzit forma. Maddi-texniki təminatın bu forması nisbətən ucuz başa gəlir və əmtəənin istehsalçıdan bilavasitə istehlakçıya çatdırılması müddəti daha sürətli olur.

Maddi-texniki təminatın tranzit forması seçilərkən iki normaya – tranzit və sifariş normaları əsas götürülür.

Tranzit norması – istehsalçı müəssisədən bir sifarişlə bir istehlakçıya göndəriləcək məhsulun minimum həcmidir. İstehlakçı müəssisə – özünün materiala real tələbatından asılı olmayaraq tranzit normasından aşağı material sifariş verə bilməz. Tranzit norması istehlakçı müəssisə ilə nəqliyyat təşkilatının münasibətlərini tənzimləyən hüquqi normativ aktdır.

Sifariş norması – istehlakçının istehsalçıya bir dəfəyə göndərmək üçün öhdəsinə götürdüyü material həcmının minimum miqdarıdır. İstehsalçı müəssisə istehlakçıdan götürdüyü sifarişi özünün maraqları həddində qəbul edir.

2. Anbar forması. Tranzit və sifariş normalarının tranzit formasının seçilməsinə imkan vermədikləri hallarda maddi-texniki təminatın anbar forması seçilir və, ona üstünlük verilir.

Maddi-texniki təminatın bu formasında materiallar regionda (şəhərdə) olan ambarlara göndərilir. Həmin ambarlar isə ayrı-ayrı müəssisələri öz tələbatları müqabilində təchiz edirlər.

Maddi-texniki təminatın tranzit formasında müəssisədə yaradılan istehsal ehtiyatlarının həcmi çox, anbar formasında isə nisbətən az olur.

Müəssisədə maddi-texniki təminatın idarə edilməsinin yaxşılaşdırılmasının zəruri şərtlərindən biri də anbar təsərrüfatının təşkilidir. Müəssisələr özlərinin hazır məhsulunu və istehsal ehtiyatlarını saxlamaq üçün üç növ anbardan: xüsusi, icarəyə götürülən və ümumi istifadədə olan anbarlardan istifadə edirlər. Ümumi istifadədə olan anbarlar eyni zamanda çoxlu sayda müəssisəyə xidmət göstərir və məhsulun burada saxlanması xüsusi anbar yaradılmasına nisbətən çox vaxt ucuz başa gəlir.

Ölkədə anbar təsərrüfatının inkişafının səmərəli yollarından biri iri məhsul bölüşdürücü mərkəzlərin yaradılması sayıla bilər. Bu mərkəzlər hazır məhsul ehtiyatlarına daha ciddi nəzarət olunmasına, saxlanma xərclərini aşağı salmaq və istehlakçının sifarişlərinin yerinə yetirilməsi müddətini qısaltmağa imkan verir. **Hazırda inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində maddi-texniki təminatın idarə edilməsinin mərkəzləşdirilmiş, qeyri-mərkəzləşdirilmiş və qarışıq növləri təşəkkül tapmışdır.**

İri sənaye müəssisələrinin əksəriyyətində maddi-texniki təminat əsasən mərkəzləşdirilmiş şəkildə idarə olunur. Mərkəzləşdirilmiş idarəetmə istehsala hazırlığın vahid siyasətini həyata keçirməyə, maliyyə vəsaitlərinə qənaətə, istehsal ehtiyatlarını ixtisar etməyə və uçotunu sadələşdirməyə imkan verir.

Firma müxtəlif coğrafi rayonlarda yerləşən və müxtəlif təyinatlı məhsullar istehsal edən çoxlu sayda müəssisələrdən ibarət olduqda, onda maddi-texniki təminatın idarə edilməsinin qeyri-mərkəzləşdirilmiş formasının seçilməsi daha məqsədəuyğun və səmərəli hesab edilir. Həmcins məhsullar istehsal edən firmalar üçün isə maddi-texniki təminatın idarə edilməsinin qarışıq forması daha səmərəlidir. Çünki bu zaman firmanın müəssisələri üçün bir sıra material növləri iri partiyalarla mərkəzləşdirilmiş şəkildə firmanın özü tərəfindən, materialların bəzi növləri isə firmanın öz müəssisələri tərəfindən alınır.

Müəssisənin material resursları ilə təmin edilməsinin, onların istehsalçıdan istehlakçıya hərəkətinin səmərəli təşkili bu prosesin düzgün planlaşdırılmasından çox asılıdır.

İstehsal vasitələrinin məhsul göndərəndən məhsul alan müəssisəyə hərəkəti iki istiqamətdə – təchizat kanalları və təchizatın logistikası vasitəsi ilə – həll oluna bilər.

Təchizat kanalları dedikdə, material resurslarının bilavasitə onun istehsalçılarından birbaşa, yaxud topdan və pərakəndə satışla məşğul olan ticarət təşkilatlarından alınması, agent və brokerlər vasitəsilə və, nəhayət, özünün yaratdığı alış qrupları ilə əldə etmələri nəzərdə tutulur.

Təchizatın logistikası isə material resurslarının fiziki yerdəyişmələrini, onların nəql edilməsini və qorunub saxlanması funksiyalarını həyata keçirir, daha doğrusu, həm yerdəyişmə və həm də nəqletmənin təşkili

proseslərini idarə edir. Bununla da logistika anbar təsərrüfatının (materialların qorunub saxlanması) iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində və tədavül xərclərinin azaldılmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Müəssisədə maddi-texniki təminatın ənənəvi sistemlərindən biri ehtiyatların qorunub saxlanması prinsipinə əsaslanır. Bu zaman istehsala lazım olan material müəssisənin öz anbarından iş yerinə çatdırılır. Əgər lazım olan material tükənmək üzrədirsə və ya anbarda yoxdursa, belə olan bir vəziyyətdə sexdən maddi-texniki təminat xidmətinə sorğu göndərilir. Sorğu əsasında maddi-texniki təminat xidməti məhsulu məhsulgöndərən müəssisəyə sifariş edir. Təchizatçı isə sifariş əsasında xammal və materialları istehlakçı müəssisəyə-sifarişçiyə göndərir. Sifariş edilən materiallar daxil olduqca müəssisənin anbarına qəbul olunur. Burada materialların keyfiyyəti, onların sənədlərdə göstərilən kəmiyyət və nomenklaturaya müvafiqliyi yoxlanılır. Bundan sonra onlar istehlak edilmək üçün müəssisənin ayrı-ayrı sexlərinə göndərilir.

Maddi-texniki təminat işində vasitəçi firmalarla müqavilə sistemi də geniş yayılmışdır. Bu sistem təminat prosesində daha az həlqəni əhatə edir və yaranan material axını əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirilmiş olur. Vasitəçilərdən istifadə olunması müəssisənin maddi-texniki təminat işini də sadələşdirir və nəticədə, yüklərin seçilməsi və göndərilməsi işləri bölüşdürücü funksiyanı yerinə yetirən, özünün ticarət anbarları olan və

müəssisələr arasında vasitəçilik edən, topdansatış ticarət şirkəti tərəfindən yerinə yetirilir.

Bütün qeyd olunanlar bir daha göstərir ki, müəssisənin normal fəaliyyət göstərməsində maddi-texniki təminat işinin düzgün təşkili müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Məfhumlar və anlayışlar

Maddi texniki təminat

Cari ehtiyat

Sığorta ehtiyatı

Hazırlıq ehtiyatı

Mövsümü ehtiyat

Rəqqas, şüa, dairəvi, zona-dairəvi sxemlər

"Dəqiq vaxtında" sistemi

Özünüyoxlama sualları

- 1. Maddi texniki təminatın mahiyyətini izah edin.*
- 2. Müəssisədə maddi-texniki təminat qarşısında duran vəziyyətlər hansılardır?*
- 3. Müəssisədə maddi-texniki təminat xidmətinin hansı funksiyaları vardır?*

-
4. *Müəssisədə istehsal proqramının yerinə yetirilməsi üçün materiallara tələbat necə hesablanır?*
 5. *Müəssisədə avadanlıqlara tələbat hansı hallarda yaranır və necə hesablanır?*
 6. *İstehsal ehtiyatları haqqında nə kimi məlumatlarınız vardır?*
 7. *Müəssisədə maddi-texniki təminatın formalarını izah edin.*
 8. *Səxlərin materiallarla təminatının aktiv və passiv üsullarını izah edə bilərsinizmi?*

Fəsil 10. Müəssisədə marketing fəaliyyəti və məhsulun satışı

1. Marketing fəaliyyətinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri
2. Marketing fəaliyyətində bazarın seqmentləşdirilməsi
3. Müəssisədə marketing fəaliyyətinin idarə edilməsi
4. Müəssisənin satış siyasəti və onun elementləri
5. Müəssisədə satış şöbəsinin təşkili
6. Müəssisənin məhsulunun satışında ticarət vasitəçilərinin rolu

1. Marketing fəaliyyətinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri

Bazar münasibətləri şəraitində işləyən firma və müəssisələrin mənfəət əldə etmələrində və ümumiyyətlə, iqtisadi inkişaflarında marketing fəaliyyətinin müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Kökü ingilis sözü olan «market» (bazar) sözündən gələn «marketing» anlayışı bazar və satış sferalarında fəaliyyət mənasına daha uyğundur. Lakin marketing fəaliyyətinin bu cür izahı natamamdır, bəsitdir, çünki marketingin əhatə dairəsi bazarla məhdudlaşmır. O, istehsal və bazar sferalarının qarşılıqlı əlaqələrinin mərkəzində dayanır və həmin əlaqələrin səmərəliliyi və optimallığının müəyyən edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Marketing – ümumi-nəzəri baxımdan müəssisənin təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin bazar qanunları əsasında idarə edilməsi konsepsiyasıdır.

Müəssisə marketing fəaliyyətini istehlakçının bu və ya digər tələbatının ödənilməsi naminə deyil – bundan öncə – özünün istehsal imkanlarını genişləndirməklə öz maraqlarını təmin etmək üçün həyata keçirir.

Müəssisə miqyasında marketing fəaliyyəti istehlakçıların suverenliyi şəraitində cəmiyyətin müəyyən etdiyi sosial-etik normalar əsasında, azad rəqabətə söykənən və qarşılıqlı faydalanmaq (mənfəət əldə etmək) naminə əmtəələrin mübadiləsidir, sahibkarlıq fəaliyyətidir.

Marketing əmtəələrin mexaniki yerdəyişməsi deyil, bazarın doğurduğu mürəkkəb mühitdə sərfəli istehlakçıların tapılması və seçilməsi, məhsullara qimymətin müəyyən olunması, bölgü planlarının tərtibi, məhsulların alqı-satqısını stimullaşdıran maliyyə, servis xidməti və s. bu kimi vasitələrdən istifadəyə əsaslanan idarəetmə prosesidir.

Müəssisənin marketing fəaliyyəti istehsal olunan məhsulun satışı üçün əlverişli zəmin yaratmaq üçün onun keyfiyyətini, çeşidini və istehsal həcmi bilavasitə istehlakçıların tələbatına uyğunlaşdırmaq məqsədilə bazarın kompleks təhlili və proqnozlaşdırılması prosesidir.

Müəssisənin məhsul istehsal etmək imkanlarını onun istehsal potensialı (daxili mühiti), daha dəqiq deyilsə, istehsal gücü müəyyən edir, bazar imkanlarına isə əsasən xarici mühit təsir göstərir. Müəssisə (firma) bazarla sıx əlaqədardır, çünki müəssisədə çəkilən xərclər əsasən istehsal prosesində, gəlirlər isə məhsulun reallaş-

dırılmasından yararlanır. Bu baxımdan müəssisənin bazar (marketing) fəaliyyəti onun üçün strateji xarakter daşıyır.

Marketing fəaliyyətinin ilkin mərhələsi bazarı öyrənmək olsa da, onun istehsal üçün də əhəmiyyəti çox böyükdür. Belə ki, istehsalın perspektiv miqyası, onun bir tərəfdən ixtisaslaşmasının dərinləşməsi və digər tərəfdən isə diversifikasiyanın zəruriliyi, plan ilində istehsal vasitələrinə tələbatın öyrənilməsində mövcud resurslardan istifadənin səviyyəsi, ümumiyyətlə, istehsalın təşkili və s. bu kimi proseslər marketing fəaliyyətinin nəticələri ilə müəyyən edilir, qiymətləndirilir.

Bazar iqtisadi sistemində müəssisənin gəliri yalnız onun istehsalında mövcud olan xərclərin azaldılmasından asılı deyil. Gəlir həm də xeyli dərəcədə bazarın və rəqiblərin tədqiqinə nə səviyyədə diqqət yetirilməsindən, məhsulun keyfiyyətindən, onun bazarda müvəffəqiyyətlə reallaşdırılması işinin təşkilindən və s.-dən asılıdır.

Bütün sistemlər kimi, marketingin də istiqamətləri, metodları və məqsədlərinin reallaşdırılması üzrə vəzifələri vardır. Marketingin istiqamətləri dedikdə, məhsulun keyfiyyəti və çeşidi, qiymətinin formalaşdırılması (əmələ gəlməsi), satışının təşkili və kommunikasiya sahəsində aparılan siyasət başa düşülür.

Marketing fəaliyyəti – müəssisələrin bazarda olan fəaliyyətidir. Bu fəaliyyət aşağıdakıları əhatə edir:

– bazarda məhsullara olan potensial tələbatın və ehtiyacların həcmnin, onun dinamikasının, şəraitinin,

hadisələrin real gedişinin və onun inkişaf perspektivlərinin dəqiq nəzərə alınmasını;

– müəssisələrin istehsal həcmnin (təklifinin) bazarın mövcud potensial tələblərinə uyğunlaşdırılabilmə imkanlarının araşdırılmasını;

– müəssisənin istehsal etdiyi məhsula tələbatın, başqa sözlə, məhsul bazarının yaradılmasına və formalaşdırılmasına fəal təsir göstərilməsini;

– müəssisədə məhsulların reallaşdırılması şəraitinə, tələbatın dəyişməsinə və s. bu kimi məsələlərə çevik münasibətlərin göstərilməsinə nəzarət edilməsini və s.

Müəssisədə marketing fəaliyyətinin metodlarına isə aşağıdakılar daxildir:

– xarici mühitin (müəssisəyə, firmaya və s. nisbətən) təhlili (buraya bazarlar, təchizat mənbələri və s. daxildir);

– istehlakçıların (alıcıların) təhlili;

– mövcud və həm də gələcək dövr üçün istehsalı planlaşdırılmış məhsulların bazarının və satış imkanlarının öyrənilməsi;

– bazarda məhsulun hərəkətinin və satışın planlaşdırılması;

– tələbatın formalaşmasının (yaranmasının) və satışın stimullaşdırılmasının təmin edilməsi;

– qiymət siyasətinin işlənilib hazırlanması;

– marketing fəaliyyətinin bir sistem kimi idarə edilməsi və s.

Marketing sistemi, ümumiyyətlə, aşağıdakı məsələlərin:

– bazarın kompleks öyrənilməsinin (tədqiqinin);

- potensial (real) tələbatın və ödənilməyən ehtiyacların müəyyən edilməsinin;
- məhsul (xidmət) çeşidi və qiymətinin planlaşdırılmasının;
- bazarda mövcud olan tələbatın mümkün qədər çox ödənilməsinə nail olmaq məqsədilə tədbirlər sisteminin işlənilib hazırlanmasının;
- satışın planlaşdırılmasının və həyata keçirilməsinin, istehsalın təşkili və idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər sisteminin hazırlanmasının və sairənin kompleks həllini nəzərdə tutur.

Marketing tədqiqatları hesabına alınmış nəticələrin həqiqiliyini təmin etmək məqsədilə aparılan təhlil düzgün, hərtərəfli, obyektiv və tənqidi (yaradıcı) xarakter daşmalıdır.

Marketing fəaliyyəti şəraitində iki növ bazarları fərqləndirirlər.

1. Satıcı bazarı, adətən, satıcının daha çox hakimiyyətə malik olduğu, alıcının isə daha aktiv olduğu defisit bazardır;

2. Alıcı bazarı isə alıcının daha çox hakimiyyətə malik olduğu, satıcının isə daha çox fəal olduğu təmin olunmuş bazardır.

Müəssisənin kommersiya müvəffəqiyyəti bazarların forma, tip və növlərinin dərin və hərtərəfli şəkildə öyrənilməsindən bilavasitə asılıdır. Bazarın öyrənilməsi nəticəsində müəssisə ya məhsula istiqamətlənmiş marketingi, ya da istehlakçıya istiqamətlənmiş marketingi seçir.

Məhsula istiqamətlənmiş marketing, müəssisə yeni məhsul yaradarkən və ya istehsal edilməkdə olan məhsulu təkmilləşdirərkən tətbiq edilir. Bu zaman əsas vəzifə yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsulu alıcının almasını stimullaşdırmaq, onu buna sövq etməkdir.

İstehlakçıya istiqamətlənmiş marketing müəssisənin fəaliyyətinin bilavasitə bazardan gələn tələbatların ödənilməsinə yönəltdiyi zaman tətbiq edilir. Burada marketingin əsas vəzifəsi potensial tələbatların öyrənilməsi, bazar seqmentinin müəyyən edilməsidir.

2. Marketing fəaliyyətində bazarın seqmentləşdirilməsi

Marketing bazarla əlaqədar olaraq, hər şeydən əvvəl, seqmentləşdirmə məsələlərini öyrənir və təhlil edir. Bazar seqmenti dedikdə, istehlakçılar qrupu, məhsullar və habelə müəssisələr üçün ümumi olan əlamətlər üzrə bazarın xüsusiləşmiş hissəsi başa düşülür.

Bazarın seqmentləşdirmə vəziyyətinin öyrənilməsi ilə sonradan məhsul üçün seqmentin düzgün seçilməsi və bununla da müəssisənin rəqabət mübarizəsində davam gətirmək məsələsi həll edilmiş olur.

Münasib bazar seqmentinin firmanın (müəssisənin) marketoloqu və onun komandası tərəfindən düzgün seçilməsi fəhm yolu ilə deyil, biri-birilə dialektik vəhdət və asılılıqda olan amillərin dərindən və hərtərəfli öyrənilməsinə əsaslanmalıdır.

Seqmentin kəmiyyət parametrləri olan onun (seqmentin) həcmi, daha doğrusu, orada nə qədər məmulat və hansı dəyərdə, hansı sayda istehlakçıya realizə imkanları mütləq öyrənilməlidir. Bundan sonra həmin seqmentin firma (müəssisə) üçün münasibliyi

göstəriciləri, ilk əvvəl, onun məhsullarını realizə edə biləcək kanalların imkanları, əmtəələrin bazarda qorunub saxlanma və istehlakçılara nəql olunma şəraiti təhlil edilir və öyrənilir.

Bazar seqmentinin perspektivli, dəyanətli olmasını dəqiq öyrənmək orada iştirak edəcək firma üçün ciddi və önəmli məsələdir. Perspektivi, genişlənmə imkanı olmayan seqmentə istehsal gücünü istiqamətləndirmək firmanın iflasa uğraması demək olardı.

Marketing fəaliyyəti, habelə firma (müəssisə) üçün həyati məsələ, seçiləcək seqmentin onun üçün hansı səviyyədə səmərəli olacağıın əvvəlcədən müəyyən edilməsidir. Bunun üçün mənfəət kütləsi, mənfəət norması, investisiyanın səmərəliliyi, səhmlərə dividendin kəmiyyəti və s. bu kimi göstəricilər təhlil edilir və müvafiq nəticələr çıxarılır.

Seqmentin düzgün seçilməsini müəyyən edən amillərdən biri də seqmentə daxil olan rəqib firmaların (müəssisənin) «davranışlarını» müəyyən etməkdir. Əgər onların öz mənafeələrini qorumaq imkanları genişdirsə, rəqabətə dözümlüdürlərsə, belə bir seqmentə daxil olmaq lüzumsuzdur; rəqabətin zəif olduğu yeni seqmentin axtarılmasına üstünlük vermək daha əlverişlidir.

Bazar seqmentinin seçilməsi işində nəzərə alınması vacib olan amillərdən biri də həmin seqmentdə firmanın (müəssisənin) nə səviyyədə işləyəcəyinin müəyyən edilməsidir. Əgər seqmentdə işləmək üçün seçilmiş – mühəndis, istehsal, satış və s. – işçilərin peşəkarlıq səviyyələri yüksəkdirsə, onda onlar firmanın (müəssisənin)

məhsulunu səmərəli yolla istehlakçılara çatdıracaq və rəqabət mübarizəsində davam gətirə biləcəklər.

Nəhayət, firma (müəssisə) öz məhsulunu realizə etmək üçün seçmiş olduğu seqmentdə rəqabət mübarizəsində öz gücünü əvvəlcədən müəyyən etməlidir. O, hətta seçilmiş seqmentdə rəqabət üçün potensial rəqibləri, onların imkanlarını, xüsusilə zəif cəhətlərini öyrənməlidir. Resurslarını səfərbər etməklə öz nöqsanlarını aradan qaldırmaq, güclü cəhətlərini daha da gücləndirmək yolu ilə hər hansı bir firma (müəssisə) "məskunlaşdığı" seqmentdəki rəqabət mübarizəsinə qoşula bilər.

Yuxarıda sözügedən bütün amilləri nəzərə almaqla firma (müəssisə) seçdiyi seqmentin özünə nə qədər münasib olduğu haqqında düzgün qərar çıxara bilər. Yalnız bundan sonra o, həmin seqmentdə mövcud olan və gözlənilən tələbin həcmi haqqında əlavə məlumat toplayır və seçdiyi bazarın (seqmentin) həcmi müəyyən edir.

Lakin bütün yuxarıda sadalanan amillərin dəqiq öyrənilməsi ilə bazarın seqmentlərindən hansının seçilməsi işi tamamlanmır.

Bundan sonra, müfəssəl məlumat almaq məqsədilə, seqmentlər daha 4 əlamət üzrə öyrənilir və təhlil edilir. Bunlar coğrafi, demoqrafik, psixografik və məhsula ehtiyac əlamətləridir.

Coğrafi əlamətlər üzrə seqmentin öyrənilməsində bazarın hansı regionda, şəhərdə yerləşməsi, iqlim şəraitinin necəliyi, əhalinin hansı sayda və sıxlıqda olması kimi məsələlər aydınlaşdırılır.

Demoqrafik əlamətlər üzrə bazar seqmenti öyrənilərkən istehlakçıların yaş-cins tərkibi, təhsil səviyyəsi, gəlir səviyyəsi, peşə tərkibi, dinə münasibəti kimi məsələlər haqqında məlumatlar toplanılır və təhlil olunur.

Psixoxrafik əlamət – istehlakçıların yaşayış tərzini, onların şəxsi keyfiyyətləri üzrə seqmentin öyrənilməsində məqsəd firmanın (müəssisənin) gələcəkdə potensial istehlakçıları seçəcəyi seqmentə cəlb etməkdir. Bu, firmanın (müəssisənin) perspektivi üçün çox önəmli bir məsələdir.

İstehlakçının məhsula ehtiyacı və marağı seqmentin seçilməsində nəzərə alınan mühüm əlamətlərdən biridir. Bu əlamət üzrə seqmentin öyrənilməsi istehlakçıların firmanın (müəssisənin) məhsuluna qarşı həssaslıq və ya etibarsızlıq məsələlərini aydınlaşdırmaqdır. Öz-özlüyündə aydındır ki, bu işdə məhsulun rəqabətlik göstəriciləri olan keyfiyyət, qiymət, xidmət komfortu, reklam, dizayn və s. ciddi rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, seqmentin seçilməsinin reallaşdırılmasında sadalanan əlamətlərin hər biri təklikdə deyil, kombinəlanmış (coğrafi-demoqrafik, demoqrafik-psixoxrafik və s.) vəziyyətdə öyrənilərsə, çıxarılan nəticələr daha mötəbər və etibarlı olar.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, marketing – bazarın və həm də satış sferasının kompleks tədqiqi üzrə fəaliyyət növüdür. **Marketing fəaliyyəti fasiləsiz bir prosesdir, nə «mövsümi» xarakter daşıya bilməz, nə də təsadüfdən-təsadüfə icra oluna bilməz.**

Marketing fasiləsizliyinin bir səciyyəvi cəhəti odur ki, hər bir tədqiqat özündən əvvəlkinə nəinki inkar etmir, əksinə onun nəticə və məlumatlarına əsaslanır. Bu onunla izah edilir ki, bazarın hər növbəti marketing tədqiqi, hətta bəzən, yeni müəssisənin tikilməsi və ya mövcud olanın yenidən qurulması zəruriliyi üçün ilkin

şərtləri aşkara çıxara bilər. Bununla əlaqədar olaraq, əgər aparılan texniki-iqtisadi tədqiqat yeni müəssisənin və mövcud olanın rekonstruksiya edilməsi üçün əsas verirsə, belə halda biznes-plan tərtib olunur və onun reallaşdırılması məqsədilə təsisçilər axtarılır. Firmanın (müəssisənin) özünün də maliyyə imkanları nəzərdən keçirilir.

Digər tərəfdən, əgər aparılmış hesablamaların nəticəsi xərclərin vaxtında geri qaytarılmasına inamsızlıq yaradırsa, firma (müəssisə) investisiyanın istiqamətini dəyişməli, yeni, əlverişli tətbiq sahəsi tapmalıdır. Bu isə öz növbəsində yeni marketing araşdırmaları tələb edir. Bir sözlə, bütün hallarda, marketing fəaliyyətinin fasiləsizliyi istehsalın özünün fasiləsizlik xarakterindən irəli gəlir.

İstehsala başlanmağın və onun fasiləsizliyinin zəruri şərtlərindən biri də material resurslarının tələb olunan həcmdə mövcudluğudur. Lakin istehsalın mütəmadi olaraq təkrarlanması üçün əməyin nəticəsi olan məhsulların satışı işinin ahəngdar şəkildə həyata keçirilməsi də çox vacibdir. Əks halda – **istehsal olunan məhsullar satılmırsa, onda onların təkrar istehsalı öz mənasını itirir. Satış üçün isə yalnız satılması mümkün olan məhsullar istehsal edilməlidir.** Bu baxımdan marketing fəaliyyətinin mühüm cəhətlərindən biri, bazarın tədqiqi zamanı, firma üçün təklifin çeşid strukturunu tələbin uyğun göstəricisinə mümkün qədər dəqiqliklə uzlaşdırmaqdır.

Təklifin çeşid strukturunun düzgün müəyyən edilməsi onun tərkibini təşkil edən məhsulların istehsalı ilə əlaqədar materialların kəmiyyəti və texniki xarakteristikasını müəyyən etməyə imkan

yaradır. Bundan az əhəmiyyət kəsb etməyən digər mühüm cəhət, təklifin düzgün müəyyən edilmiş çeşid strukturu tələbin uyğun göstəricisi ilə uzlaşdırıldığından firmanın istehsalı olan məhsulların maneəsiz satışına əsas yaradır, zəmanət verir.

3. Müəssisədə marketing fəaliyyətinin idarə edilməsi

Marketingin idarə edilməsi prosesi – bazar imkanlarının təhlilindən, məqsədli bazarın seçilməsindən, marketing kompleksinin işlənilib hazırlanmasından və marketing tədbirlərinin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Məhsul müəssisədən istehlakçıya qədər uzun bir yol keçir: qablaşdırılır, nəql edilir, anbarlara yığılır, istehlak məntəqələrinə çatdırılır, satış yerlərində yerləşdirilir və nəhayət, alıcılara satılır. **İstehsalçıdan istehlakçıya qədər əmtənin hərəkəti ilə əlaqədar proseslərin həyata keçirilməsi müəyyən xərc tələb edir ki, buna da tədavül xərcləri deyilir. Qeyri-mərkəzləşdirilmiş idarəetmə strukturuna malik olan iri sənaye müəssisələrində, adətən, ticarət-satış fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədilə xüsusi şöbə – marketing şöbəsi, kiçik müəssisələrdə isə marketing qrupları fəaliyyət göstərirlər. Bu şöbə və qrupların əsas vəzifəsi müəssisənin bütün istehsal bölmələri üzrə istehsal-təsərrüfat və satış fəaliyyətini əlaqələndirməkdən ibarətdir. Bu şöbənin tərkibində aşağıdakı məsələlərin öyrənilməsi üzrə müxtəlif bölmələr ola bilər: bazar konyunkturasının kompleks öyrənilməsi; marketing proqramının işlənilib hazırlanması; satışın təşkili; reklamlaşdırma; texniki xidmət və s. Bu bölmələrin fəaliyyəti, əsasən, bazarda əlverişli şərait yaratmaqdan və müəssisə tərəfindən daha çox mənfəət əldə olunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Marketing şöbəsinin funksiyası müəssisənin digər istehsal bölmələrinin funksiyaları ilə sıx əlaqədardır.**

Marketingin funksiyaları dedikdə, müəssisənin qarşısına qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün marketing prosesində həyata keçirilən ixtisaslaşmış fəaliyyət növlərinin məcmusu başa düşülür. Başqa sözlə, bu, istehsalın və satışın miqyası, bazarda əmtəələrin təklif edilməsindən, əmtəə çeşidlərindən, həmin növ əmtəələrə olan ehtiyacların və tələbatların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq həyata keçirilən funksiyalardır.

Marketinqin funksiyalarına əsasən aşağıdakılar daxildir:

- marketinq məqsədləri ilə bağlı bazarın kompleks öyrənilməsi, yəni kompleks marketinq tədqiqatının aparılması və bunların əsasında müəssisənin elmi-texniki siyasətini işləyib hazırlamaq;
- istehsalın optimal strukturunun müəyyən edilməsi;
- məhsul çeşidinin planlaşdırılması;
- satışın intensivləşdirilməsi üzrə (reklamaların, sərgilərin təşkili və satışın stimullaşdırılmasının digər metodlarını daxil etməklə) tədbirlər işləyib hazırlamaq;
- əmtəələrin hərəkətinin daha səmərəli yollarının, əmtəələrin satış yerinin, vaxtının və üsulunun (satış işinin planlaşdırılmasının) müəyyənləşdirilməsi;
- satışdan sonrakı xidmətin təşkili;
- yeni istehlakçıların tapılması və seçilməsi və s.

Bazarın kompleks tədqiqi marketinq sisteminin əsas elementlərindən biri olmaqla, müəssisə rəhbərliyi tərəfindən səmərəli idarəetmə qərarının qəbul edilməsində müstəsna rola malikdir. Çünki bazardakı müvəffəqiyyət ilk növbədə, informasiyaların toplanması və təhlilindən asılıdır.

Marketinq tədqiqatlarının əsas məqsədi, tələb və təklifin mövcud və perspektiv inkişafına, qiymətin dəyişməsinə, tələbatın ödənilməsi səviyyəsinə və ödənilməmiş tələbatın həcminə, rəqiblərin bazar fəaliyyətinə, məhsulların satışının və texniki xidmətin təşkilinə və s. dair tam, ətraflı və düzgün informasiya toplamaqdır. Sonra həmin informasiyalar sistemləşdirilir, təhlillər aparılır və qərar qəbul edilir. İnformasiya yüksək keyfiyyətli, tam və düzgün olmalıdır. Marketinq informasiyalarının təhlilində riyazi statistikanın, texniki-iqtisadi təhlilin və s. metodlardan geniş istifadə edilir.

Marketinq tədqiqatları əmtəələrin həyat dövrünün hər bir mərhələsində aparılmalıdır. Bu isə onun məzmununu və məqsədyönlüliyünü müəyyən edir.

Bazar iqtisadi sisteminin «tələb-təklif» qanununun tələblərinə uyğun olaraq, hər bir müəssisə çalışır ki, bazarda özünə layiqli yer tutsun, istehsal etdiyi məhsul alıcılar tərəfindən yaxşı qarşılansın, onların reallaşdırılması sürətlə həyata keçirilsin və yüksək qazanc əldə edilsin. Bu baxımdan da müəssisələr bazara bir və ya bir neçə növ məhsul deyil, daha çox növdə (çeşiddə) və əla keyfiyyətdə məhsullar çıxarmağa cəhd edirlər.

Məhsul çeşidinin planlaşdırılması dedikdə, müəssisədə istehsal edilən və ya gələcəkdə istehsalı nəzərdə tutulan məhsulların seçilməsinə, seçilən məhsulların texniki-iqtisadi, funksional, estetik və digər xüsusiyyətlərinin istehlakçıların tələbatına uyğunlaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlər sisteminin işlənilib hazırlanması və icrası prosesi nəzərdə tutulur. Buraya:

- istehsalın çeşid quruluşunun müəyyən edilməsi və tərtibi;
- seçilmiş məhsulların rəqib müəssisənin oxşar məhsulları ilə müqayisəsi;
- istehsal olunan məhsulların təkmilləşdirilməsi, yeniləşdirilməsi və ya yeni məhsulların istehsal edilməsi ilə onların texniki-iqtisadi və istismar göstəricilərinin istehlakçıların tələbatına uyğunlaşdırılması və s. daxildir.

Məhsulların bölüşdürülməsi və satış funksiyasına məhsulların bazarlar üzrə bölüşdürülməsi, satış kanallarının seçilməsi, ticarət-bölüşdürmə şəbəkələrinin təşkili, onların vasitəsi ilə məhsulların satışı, məhsulların nəql edilməsi, anbarlara yığılması, satışın həcminin təhlili və proqnozlaşdırılması və s. bu kimi fəaliyyət növləri daxildir.

Satışın intensivləşdirilməsi funksiyasına istehlakçılara məhsullar haqqında məlumat verilməsi, onların müəssisənin məhsulunu almağa həvəsləndirilməsi, müəssisənin məhsuluna, eləcə də kommersiya əhəmiyyətli ideyalarına müsbət münasibət yaradılmasına fərdi, yaxud dolaylı yolla təsir edilməsi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi aiddir.

Müəssisə, planlaşdırma da daxil olmaqla, bütün marketing fəaliyyətini səmərəli həyata keçirmək üçün optimal marketing sisteminə malik olmalıdır. Kiçik müəssisələrdə marketing fəaliyyətinin həyata keçirilməsi bir marketoloqa həvalə edilə bilər. Ona marketing tədqiqatlarının həyata keçirilməsi, satışın, reklam işinin, istehlakçılara servis xidmətinin təşkili həvalə edilə bilər. **İri müəssisələrdə isə marketing funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün xüsusi marketing şöbəsi yaradılır ki, burada da müəyyən sayda mütəxəssis işləyir. Marketing şöbəsi aşağıdakı prinsiplər əsasında yaradılır:**

a) funksional prinsip üzrə təşkil – ən geniş yayılmış prinsiplərdən biridir. Bu halda marketing üzrə mütəxəssislər marketing fəaliyyətinin müxtəlif funksiyalarını həyata keçirirlər. Marketing şöbəsinin funksional prinsip üzrə təşkilinin əsas üstünlüyü idarəetmənin sadəliyindədir. Lakin müəssisənin əmtəə çeşidi (nomenklaturası) və bazarlarının sayı artdıqca, bu prinsip öz əhəmiyyətini itirir. Çünki ayrıca götürülmüş hər bir bazar və yaxud əmtəə çeşidi üçün xüsusi proqramlar işləyib hazırlamaq həm çətinləşir, həm də çoxlu vaxt tələb edir. Bundan əlavə, şöbənin hər bir işçisi yalnız ona həvalə olunmuş iş üçün məsuliyyət daşdığından marketing fəaliyyətinə görə ümumi fəaliyyət onlar arasında bölünür;

b) coğrafi prinsip üzrə təşkil zamanı ticarət agentləri xidmət etdikləri ərazidə yaşadıklarından öz müştərilərini (alıcılarını) daha yaxşı tanıyırlar, səfərlərə

çox az vaxt və vəsait sərf etməklə daha səmərəli işləyə bilirlər;

c) **əmtəə istehsalı prinsipi üzrə təşkil** – geniş əmtəə çeşidi, yaxud müxtəlif markalı malları olan müəssisələrdə yaradılır. Marketinq şöbəsinin əmtəə istehsalı prinsipi üzrə təşkilində bütün əmtəələrin istehsalına əmtəə nomenklaturası üzrə müdir rəhbərlik edir, özünün konkret əmtəəsinin buraxılışına cavabdeh olan əmtəə üzrə müdir müstəqil surətdə fərdi istehsal proqramlarını işləyib hazırlayır, onların yerinə yetirilməsinə və nəticələrinə nəzarət edir, lazım gələrsə bu proqramlarda müəyyən düzəlişlər aparır. Əmtəə istehsalı prinsipi üzrə təşkil o halda özünü doğruldur ki, müəssisənin buraxdığı məmulatlar hazırlanma texnologiyasına və iqtisadi təyinatına görə bir-birindən köklü surətdə fərqlənir və ya bu əmtəələrin növləri o qədər çoxdur ki, marketinqin idarə edilməsinin funksional təşkili bütün bu nomenklaturanın öhdəsindən gələ bilmir;

e) **bazar prinsipi üzrə təşkil** – müxtəlif bazarlarda çoxlu sayda alıcılar, onların müxtəlif adət və zövqləri olduğu hallarda məqsədəuyğundur. Bu zaman bazar işləri üzrə müdir ayrı-ayrı bazarlar üzrə bir neçə menecerin fəaliyyətinə rəhbərlik edir. Hər bir bazar üzrə müdir isə satış və digər funksional fəaliyyət növləri üçün perspektiv və cari proqramların işlənilməsinə hazırlanmasına rəhbərlik edir və onun üçün müəyyən məsuliyyət daşıyır;

f) **əmtəə-bazar prinsipi üzrə təşkil** – mürəkkəblik dərəcəsi yüksək olduğundan böyük xərc tələb edir və

müxtəlif münaqişələr doğurur. Ona görə bu prinsipdən məhdudlaşdırılmış şəkildə istifadə edilir.

Bəzi firmalarda (müəssisələrdə) marketing fəaliyyətini həyata keçirmək üçün marketing üzrə **mərkəzi xidmət aparatı** yaradılır. Bu mərkəzi xidmət aparatı müəssisənin marketing fəaliyyəti üzrə strategiyasını işləyib hazırlayır (hər bir məhsul növü üzrə) və öz fəaliyyətini müəssisənin fəaliyyətinin digər istiqamətləri, məsələn, planlaşdırma, qiymətqoyma, maliyyə, nəzarət və s. ilə əlaqələndirir ki, bu da konkret məsələnin həllinə kompleks yanaşmanı təmin edir. **Mərkəzi xidmət aparatının fəaliyyəti aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilir:**

a) məhsul üzrə marketing proqramının hazırlanması;

b) bazarların tədqiq edilməsi, öyrənilməsi;

c) yeni növ məhsulların yaradılması və yayılması;

d) məhsullar üzrə qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi;

e) istehlakçılara xidmət göstərilməsi;

f) satışın təşkili və həyata keçirilməsi;

g) əmtəələrin daşınmasının təşkili;

h) marketing fəaliyyətinə rəhbərliyin təmin edilməsi.

Bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin səmərəli fəaliyyəti onların istehsal etdiyi məhsulların bazardakı tələbə uyğun olmasından asılıdır. Bu baxımdan marketing xidməti müəssisəni, bazarda onun məhsullarına olan tələbə dair etibarlı proqnozla təmin etməlidir.

Müəssisənin strategiyası istehlakçıların əsas tələblərini ödəmək üçün məhsul və xidmətlər istehsal etməkdir. Müəssisənin fəaliyyətinin məqsədi kimi hansı tələbin əsas götürülməsinin müəyyən olunması strateji qərardır. Bu iş əsaslı marketing tədqiqatları tələb edir.

Bazar münasibətləri şəraitində marketinq fəaliyyətinin strategiyasının hazırlanması və tətbiqi – müəssisə menecmentinin əsas funksiyalarından biridir.

Strateji planlaşdırma – müəssisənin məqsədləri ilə onun potensial imkanları arasındakı strateji uyğunluğun yaradılması və qorunub saxlanması üzrə idarəetmə prosesidir. Müəssisənin strateji planında onun hansı məhsulların istehsalı ilə məşğul olması və perspektiv üçün qarşıya qoyulan vəzifələr öz əksini tapır.

Marketinq proqramı müəssisənin marketinq konsepsiyası əsasında hazırlanır. Onun tərtib olunmasında mərkəzi yeri, istehlakçı amillərini nəzərə almaqla bazar prioritetlərinin müəyyən olunması və bu prioritetlərə uyğun konkret məhsul istehsalını təşkil etməkdir ki, istehsal olunan məhsul istehlakçı tərəfindən alınsın və satışda heç bir problem yaranmasın.

Marketinq proqramının hazırlanması aşağıdakı elementlərdən ibarətdir:

- marketinq məqsədlərinin müəyyən olunması;
- satış bazarının müəyyən edilməsi;
- nəticələrin qeydə alınması;
- daxili və xarici mühit amillərinin təsirinin uçota alınması ilə planların dəqiqləşdirilməsi.

Marketinq strateji proqramı isə aşağıdakı üç hissədən ibarət olur:

1. Müəssisənin məqsədləri;
2. Təsərrüfat portfeli;
3. Müəssisənin işgüzar fəallığının genişləndirilməsi istiqamətləri.

Marketinq üzrə strateji proqramın birinci hissəsində (bölməsində) müəssisənin maliyyə, bazar və sosial məqsədləri kimi strateji məqsədləri müəyyən olunur. Həmişə birinci yerdə mən-

fəətin minimal mümkün və məqsədəuyğun proqnoz həcmi nəzərdə tutan maliyyə məqsədləri durur.

Mənfəətin artımına satışın həcmi çoxaltmaq və istehsal xərcələrini azaltmaqla nail olmaq olar. Satışı, ilk əvvəl yerli bazarın böyük hissəsini əldə etməklə və habelə ya paralel, ya da ardıcıl olaraq xarici bazarlara çıxmaqla, artırırılar. Məhz bunlar müəssisənin marketinq fəaliyyətində cari vəzifələr hesab olunurlar.

Strateji planlaşdırma sahəsinin əsas vasitəsi müəssisənin təsərrüfat portfelinin təhlilidir. Bu təhlil işi müəssisənin tərkibinə daxil olan bütün istehsalların vəziyyətinin qiymətləndirilməsini əhatə edir. Belə təhlil rentabelli istehsalları müəyyən etməyə imkan verir. Əsasən, investisiya qoyuluşu rentabelli istehsallara yönəldilir, az rentabelli istehsallara isə investisiya qoyuluşu azaldılır, ya da ümumiyyətlə, yönəldilmir. Müəssisə özünün təsərrüfat portfelinə perspektivli istehsalları inkişaf etdirərək, perspektivsizləri isə ləğv edərək mövcud şəraitə uyğunlaşdırmalıdır.

Müəssisənin təsərrüfat portfeli aşağıdakı vəzifələrin həllinə imkan verir:

-mövcud vəziyyətin təhlili və bazarın inkişaf proqnozları əsasında hansı istehsal növünü inkişaf etdirməyi müəyyənləşdirməyə. Təbiidir ki, gəlirli sahələri inkişaf etdirmək lazımdır;

– hansı sahəni əvvəlki səviyyədə saxlamaq və bunu əsaslandırmağa. Bir qayda olaraq bu sahələrə azrentabelli sahələr aiddirlər;

– hansı əmtələrin istehsalının dayandırılmasını müəyyənləşdirməyə. Öz-özlüyündə ayındır ki, bu, zərərlə işləyən sahələrə aiddir.

Konkret sahəni qiymətləndirmək üçün müəssisə bazarın ölçüsünü, onun artım tempini, orada qazanılacaq mənfəətin həcmi, rəqabətin intensivliyini, işgüzar fəallığın dövriliyini və mövsümliliyini nəzərə alır. Müəssisənin artım strategiyası müəssisədə qeyri-müəyyənlik və fəaliyyət mühitinin dəyişkən olması ilə əlaqədar

"mənfəi effektin" aradan qaldırılmasına kömək edir və istehsalda-xili zəruri dəyişikliklərə hazırlaşmağa imkan verir.

4. Müəssisənin satış siyasəti və onun elementləri

Müəssisədə məhsulun satışının təşkili istehsalın təşkilinin sonuncu mərhələsidir, mürəkkəb və çox əməktutumlu bir işin yekunudur. Məhsulun reallaşdırılması prosesini dörd dövrə bölmək olar.

Birinci mərhələdə məhsulun göndərilməsi üçün müqavilələr bağlanılır. İkinci mərhələdə məhsulun reallaşdırılması və müəssisənin anbarında məhsul qalığı planı tərtib olunur. Üçüncü mərhələdə istehlakçılara məhsulun yüklənilib yola salınması baş verir. Reallaşdırma prosesi dördüncü mərhələdə – məhsul göndərən müəssisənin hesablaşma hesabına pul vasitələrinin daxil olması ilə bitir.

Müəssisənin bazardakı müvəffəqiyyətinin ən başlıca amillərindən biri – satış şəbəkəsinin (sistemnin) düzgün qurulmasıdır. Belə ki, müəssisənin (firmanın) ümumi mal dövriyyəsinin həcmi və onun artım dinamikası, alınan gəlirin kütləsi bilavasitə satış şəbəkəsinin ölçülərindən və səmərəli işindən asılıdır. Odur ki, hər bir müəssisə (firma və s.) özünün satış şəbəkəsinin formalaşması işinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Çünki onun təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri bu işin təşkili səviyyəsindən çox asılıdır.

Əmtəələrin satışı sistemi marketinqin əsas həlqəsidir və firmanın (müəssisənin) məhsulun hazırlanması, mənimsənilməsi, istehsalı və istehlakçıya çatdırılması üzrə fəaliyyətinin sonuncu mərhələsini əhatə edir. Məhz bu mərhələdə istehlakçı, müəssisənin bütün cəhdlərini özü üçün faydalı və ya faydasız hesab edir və, uyğun olaraq, onun məhsulunu və ya xidmətlərini alır və ya da onu almaqdan imtina edir. Eyni zamanda, artıq qeyd olunduğu kimi, məhsul satışını marketinqin əsas tərkib hissəsi kimi qəbul etmək lazımdır. Marketinqin digər elementlərinə əmtəə, qiymət və əmtəələrin hərəkəti sistemi daxildir. Firma (müəssisə)

məhsulun bölüşdürülməsini həyata keçirməzdən əvvəl əmin olmalıdır ki, əmtəə lazımi keyfiyyətdədir, ona uyğun qiymət qoyulmuşdur və əmtəənin bazara çıxarılması üçün zəruri işlər görülmüşdür.

İstehlakçıların tələblərinin ödənilməsinin istiqamət və üsullarının seçilməsi firmanın (müəssisənin) satış siyasətinin əsasını təşkil edir. İstehsalçı firmanın (müəssisənin) satış siyasəti son istehlakçıya əmtəə axınının hərəkətini təşkil etmək üçün onun məqsədəuyğun fəaliyyətini, bu fəaliyyətin prinsip və metodlarını əhatə edir. Bu fəaliyyətin əsas məqsədi potensial alıcının konkret məhsula olan real tələbini öz məhsuluna istiqamətləndirmək üçün şəraitin yaradılmasıdır. Belə şəraitin yaradılmasına təsir edən amillərə onların həyata keçirdikləri funksiyalarla birlikdə satış siyasətinin elementləri, bölüşdürmə, satış və əmtəə hərəkətinin təmin edilməsidir. **Satış siyasətinin əsas elementlərinə aşağıdakılar aiddirlər:**

– məhsulların nəqli – onların istehsalçıdan istehlakçıya fiziki yerdəyişməsi;

– məhsulun tamamlanması – hazır məhsulun seçilməsi, növlərə ayrılması və qruplaşdırılması – bunlar da məhsulun istehlak üçün mümkünlük və hazırlıq səviyyəsini artırır;

– məhsulun saxlanması – məhsuldan zəruri ehtiyatların yaradılması və saxlanması təşkili;

– istehlakçılarla əlaqələr – əmtəənin təhvil verilməsi üzrə tədbirlər, sifarişlərin sənədləşdirilməsi, ödəmə-hesablaşma əməliyyatlarının təşkili, əmtəəyə mülkiyyət hüququnun sənədləşdirilməsi, firma və əmtəə haqqında

istehlakçıları məlumatlandırmaq, habelə bazar haqqında informasiyanın toplanması.

Firmanın (müəssisənin) öz məhsulunu reallaşdırmağa münasibətdə tutduğu mövqeyə görə satışı aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar (şəkil 10.1).

Təsnifləşdirmə əlaməti	Satışın növü	Satışın sxemi
1. Satış sisteminin təşkilinə görə	1.1. Birbaşa – istehsalçı tərəfindən son istehlakçıya məhsulun bilavasitə reallaşdırılması	<pre> graph TD A[İstehsalçı] --> B[İstehlakçı] </pre>
	1.2. Dolaylı – satış kanalında müstəqil ticarət vasitəçilərindən istifadə edilməsi	<pre> graph TD A[İstehsalçı] --> B[Topdansatış və (ya) pərakəndəsatış ticarəti] B --> C[İstehlakçı] </pre>

<p>2. Vasitəçilərin sayına görə</p>	<p>2.1. İntensiv satış – topdan və pərakəndə satış vasitəçilərinin sayının çoxluğuna nail olunması.</p> <p>Məqsəd: satışın genişləndirilməsi, əmtəənin istehlakçıya yaxınlaşdırılması.</p> <p>2.2. Selektiv satış – vasitəçilərin sayının məhdudlaşdırılması.</p> <p>Məqsəd: satış kanalı üzərində nəzarətin saxlanması ilə birlikdə yüksək satış həcminə nail olunması</p> <p>2.3. Xüsusi satış – vasitəçilərin məhdud (bir neçə) sayı</p> <p>Məqsəd: yüksək imicin (nüfuz tərzinin) və satış kanalı üzərində nəzarətin saxlanması</p>	<p>The diagram illustrates three types of sales distribution:</p> <ul style="list-style-type: none"> 2.1. İntensiv satış: Shows a manufacturer (İstehsalçı) at the top, with three downward arrows pointing to a wholesaler (Topdansatış ticarəti) box containing '1 \ 2 \ 3 \ 4 \ \ H'. From the wholesaler, three downward arrows point to a retailer (Pərakəndə satış ticarəti) box containing '1 \ 2 \ \ 1 \ 2 \ \ 1 \ 2 \ ...'. 2.2. Selektiv satış: Shows a manufacturer (İstehsalçı) at the top, with five downward arrows pointing to a wholesaler (Topdansatış ticarəti) box containing '1 \ 2 \ 3 \ 4 \ \ n'. From the wholesaler, three downward arrows point to a retailer (Pərakəndə satış) box containing '1 \ 2 / 3 \ \ 1 \ 2 / 3 \'. 2.3. Xüsusi satış: Shows a manufacturer (İstehsalçı) at the top, with five downward arrows pointing to a wholesaler (Topdansatış ticarəti) box containing '1 \ 2'. From the wholesaler, three downward arrows point to a retailer (Pərakəndə satış) box containing '1 \ 2 / 1'.
-------------------------------------	---	--

Şəkil 10.1. Satış növlərinin təsnifatı

Təsnifləşdirmənin əsasən iki əlamətə əsaslanmasına baxmayaraq, firma-istehsalçı, ticarət vasitəçiləri və son istehlakçılar arasındakı münasibətlər çoxlu növə və formaya malik ola bilər. Bu münasibətlərdə ən aktiv rol istehsalçı-firmaya məxsusdur ki, o, satış sistemini seçərkən, ilk növbədə, əmtəələrin hərəkətində yaranan riskləri nəzərə alır, həmçinin satış xərclərini və mənfəəti qiymətləndirir.

Müəssisədə satış sisteminin təşkilinə görə birbaşa və dolayı satış fərqləndirilir. Birbaşa satış istehsalçı tərəfindən son istehlakçıya məhsulun bilavasitə reallaşdırılmasını, dolayı satış isə satış kanalında müstəqil ticarət vasitəçilərindən istifadə edilməsini nəzərdə tutur.

Birbaşa satış sistemi məhsulun son istehlakçıya bilavasitə reallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Deməli, onları birbaşa satış kanalı birləşdirir. Bu sistemin fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, firma-istehsalçı məhsulun son istehlakçıya qədər hərəkəti yoluna, həmçinin onun reallaşdırılması şərtlərinə nəzarət edir. Lakin bu halda firma əmtəə ehtiyatlarının yaradılması ilə əlaqədar xeyli həcmdə istehsaldankənar xərclər çəkir və əmtəənin hərəkəti ilə bağlı riskləri öz üzərinə götürür, məhsulun son istehlakçıya bilavasitə çatdırılması ilə bağlı böyük həcmdə resurslar sərf edir.

Firma-istehsalçı mövqeyindən bu sistemin üstünlüyü istehsal edilən məhsulun satışından mümkün gəlirin hamısının müəssisənin əldə etməsidir. Birbaşa satış kanalının kommersiya gəliri öz məhsullarının satış bazarını bilavasitə öyrənmək, istehlakçılarla mütəmadi olaraq sıx əlaqələr saxlamaq, əmtəənin keyfiyyətini yüksəltmək üçün tədqiqatlar aparmaq, reallaşdırma sürətinə təsir etmək imkanını artırır.

İstehsalçı firma özünəməxsus aşağıdakı struktur bölmələrindən istifadə edərək birbaşa satışını həyata keçirə bilər:

– yerli bazarı, rəqibləri tanıyan, istehlakçıların tələblərinə uyğun satış şərtləri və xidmətləri təklif edə

bilən ixtisaslı mütəxəssislərə malik regional satış filialları;

– əmtəə ehtiyatları yaratmadan sövdələşmələrin (əqdlərin) bağlanması, bazarın öyrənilməsi, sifarişlərin yerinə yetirilməsi üzrə funksiyaları icra edən satış kontorları və ya xidmətləri;

– funksional vəzifələrinə, həm də əmtəənin müştəriyə nümayişini həyata keçirməli olan, sövdələşmələr bağlamaq və ya bu hüquqa malik olmayan xüsusi agentliklər;

– pərakəndəsatış şəbəkəsi (köşklər, mağazalar, salonlar və s.).

Firma (müəssisə) əmtəələrin hərəkətini paylaşdırma (satış) kanalları ilə təmin edir. Paylaşdırma kanalları – əmtəələrin satış yerlərinə çatdırılmasını təmin edən sistemdir. İstehsalçı ilə son istehlakçı arasında ticarət vasitəçilərini nəzərdə tutan satış kanalları dolayı kanallar hesab edilir. Belə kanallar vasitəçilərin təcrübələrindən istifadəyə və ticarət şəbəkəsi ilə əməkdaşlığın müxtəlif formalarına əsaslanır. Burada firma satış üzrə xərclərin və risklərin əhəmiyyətli hissəsini müstəqil vasitəçilərin üzərinə qoyaraq əmtəələrin hərəkəti üzərində nəzarəti azaldır və kommersiya gəlirinin bir hissəsini onlara güzəştə gedir. Həmçinin qarışıq kanallar da mövcuddur ki, yuxarıda qeyd olunan iki növ satış kanallarının ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir.

Əmtəələrin hərəkəti onların müəyyən olunmuş vaxtda satış yerlərinə çatdırılması və alıcılara maksimum yüksək səviyyəli xidmət sistemidir.

Əmtəələrin hərəkətinin planlaşdırılması dedikdə, əmtəələrin fiziki yerdəyişməsinə və əmtəə və xidmətlərə görə hüquqların istehsalçıdan istehlakçıya verilməsinə, o cümlədən onların nəqli, saxlanması və əqdlərin bağlanmasına münasibətdə qərarların qəbulu nəzərdə tutulur.

Əmtəələrin hərəkəti sisteminin səmərəlilik ölçüsü firmanın (müəssisənin) əldə etdiyi nəticənin onun xərclərinə nisbətidir. Əmtəələrin hərəkəti sistemində əsas nəticə istehlakçılara xidmətin səviyyəsidir. Bu keyfiyyət göstəricisi bir çox amillərdən: sifarişin yerinə yetirilməsi və çatdırılması sürətindən, göndərilən məhsulun keyfiyyətindən, alıcılara məmulatların quraşdırılması ilə əlaqədar işlərin, satılmış məmulatların təmiri və alıcıların ehtiyat hissələri ilə təmin edilməsi üzrə xidmətlərin göstərilməsindən asılıdır. Xidmətin keyfiyyət göstəricilərinə, həmçinin nəqliyyatın səmərəli növünün seçilməsi, yola salınan əmtəənin alıcının xahişinə uyğun olan partiyalarla göndərilməsi, əmtəə ehtiyatlarının optimal səviyyəsinin yaradılması və onların saxlanması üçün normal şəraitin təmin olunması, xidmətlərin göstərilməsi üçün əvvəlcədən razılaşdırılmış qiymət səviyyəsinə əməl olunması aiddir. Qeyd edilən amillərdən heç biri həlledici deyildir, lakin onların hamısı istehlakçılara xidmət səviyyəsinə təsir göstərirlər.

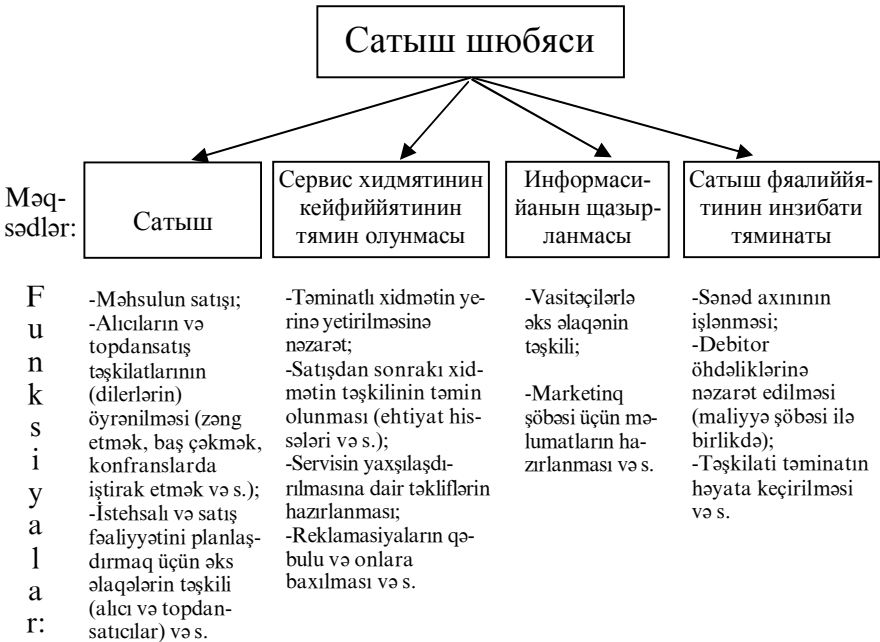
5. Müəssisədə satış şöbəsinin təşkili

Hazır məhsulun reallaşdırılması üzrə kommersiya fəaliyyətinin təşkili üçün müəssisədə satış xidməti

yaradılır. Məhsulun satışının təşkili marketing tədqiqatlarına əsaslanır.

Müəssisədə satış xidmətinin strukturu marketing strategiyasına uyğun olmalıdır. O, istehsalın təmərküzləşməsi (miqyası) və ixtisaslaşmasından, müəssisənin ərazicə yerləşməsindən və onun bölmələrinin təsərrüfat müstəqilliyindən, buraxılan məhsulun xüsusiyyətlərindən, müəssisənin işinin xarakteri və şərtlərindən asılıdır.

Müəssisənin satış şöbəsinin əsas məqsəd və funksiyaları aşağıdakı şəkildə verildi ki kimidir.

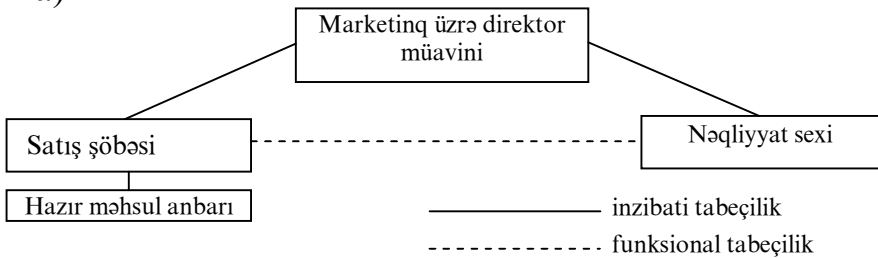
Şəkil 10.2. Satış şöbəsinin məqsəd və funksiyaları

Satış xidmətinin strukturuna həm idarəetmə, həm də istehsal bölmələri daxildir.

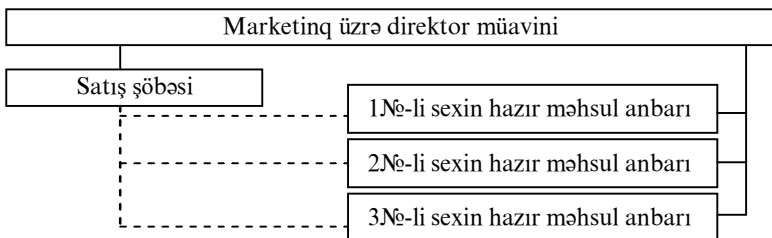
İdarəetmə bölmələrinə satış şöbələri (qrupları, büroları) aiddir. Satış şöbəsinə aşağıdakı bürolar (qruplardan, bölmələrdən) daxil edilə bilər: sifarişlər, tələbin öyrənilməsi, plan, əmtəə (operativ), müqavilələrin tərtibi bölməsi, ixrac, reklam, satılan məhsulun montajı, sazlanması və ona texniki xidmət bölməsi və başqaları.

İstehsal bölmələrinə hazır məhsul anbarları, hazır məhsulun dəstləşdirilməsi, konservasiyası (məsələn, çürüməkdən qorunması) və qablaşdırılması, qablaşdırmaq üçün taraların hazırlanması, malların yüklənməsi və yola salınması ilə məşğul olan sahələr aiddirlər.

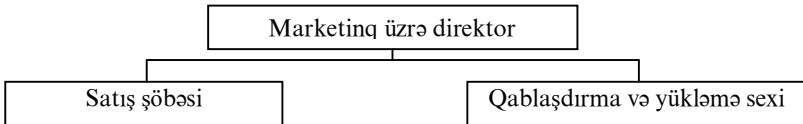
a)

b)

c)

Şəkil 10.3. Satış şöbəsinin mərkəzləşdirilmiş (a) və qeyri-mərkəzləşdirilmiş (b, c) formaları

Satış xidmətinin mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş formaları fərqləndirilir. Mərkəzləşdirilmiş formada anbar təsərrüfatı bilavasitə satış şöbəsinin rəhbərinə tabe olur, qeyri-mərkəzləşdirilmiş formada isə anbar təsərrüfatı satış şöbəsindən əlahiddə şəkildə olur (şəkil 10.3).

Hər bir konkret müəssisə üçün satış fəaliyyətinin mərkəzləşdirilməsinin optimal səviyyəsinin müəyyən olunması, satış xidmətinin müəssisənin digər bölmələri ilə dəqiq qarşılıqlı münasibətlərinin yaradılması, bir-birini təkrar edən funksiyaların aradan qaldırılması, satış xidməti daxilində vəzifələrin düzgün müəyyənləşdirilməsi vacibdir.

Marketinq əsasında hazır məhsulun satışı funksiyalarının məzmununa üç istiqamət daxildir: planlaşdırma (proqnozlaşdırma), təşkilat və koordinasiya. Hər bir istiqamət də öz xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq bir neçə funksiyadan ibarətdir.

Satışın planlaşdırılmasına: daxili və xarici şəraitin öyrənilməsi; məqsədlərin müəyyən olunması; konyunktura və tələb üzrə proqnozların hazırlanması;

məhsulların reallaşdırılması proqnozlarının işlənməsi; hazır məhsulun göndərilməsi planlarının tərtibi; optimal təsərrüfat əlaqələrinin planlaşdırılması; məhsulun bölüşdürülməsi (satılması) kanallarının seçilməsi; əlavə xidmətlərin, xarici ticarət əməliyyatlarının, reklam fəaliyyətinin planlaşdırılması; satış və bölgünün idarəedilməsi üzrə xərclər smetasının tərtibi, mənfəətin (rentabelliliyin) planlaşdırılması məsələləri daxildir.

Satışın təşkili: tələb haqqında informasiyanın toplanmasının təşkili; məhsulun satışına dair istehlakçılarla təsərrüfat əlaqələrinin bağlanması; məhsulun reallaşdırılmasının forma və metodlarının, onun istehlakçılara çatdırılması üsullarının seçilməsi; məhsulun istehlakçıya göndərilməsi üçün hazırlanması; əmtəənin hərəkəti texnologiyası; informasiya-dispetçer xidmətinin hesabatlarının hazırlanmasının təşkili; ticarət kommunikasiyalarının, hüquqi və iddia işlərinin təşkili; tələbin stimullaşdırılmasının və reklam fəaliyyətinin təşkili məsələləri aiddir.

Satış xidmətinin heyətinin işinə nəzarət və onun koordinasiyası: satış funksiyalarının reallaşdırılmasının marketinq tədqiqatları proqramına uyğunluğunun qiymətləndirilməsini; satış xidmətinin fəaliyyətinin, həmçinin satış fəaliyyətinin koordinasiyası və onun səmərəliliyinin artırılması üzrə tədbirlərin təhlilini; satışın stimullaşdırılması və reklam tədbirlərinin səmərəliliyinə nəzarət və onun qiymətləndirilməsini; taktiki nəzarəti; məhsulun göndərilməsinə, xarici ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə, müqavilə öhdə-

liklərinin yerinə yetirilməsinə, hesabların vaxtında ödənməsinə nəzarəti; daxil olan sifarişlərə uyğun olaraq istehsal proqramının dəqiqləşdirilməsinə; müqavilə öhdəliklərinin pozulmasına və hesabların vaxtında ödənilməməsinə görə istehlakçılar qarşısında iddiaların qaldırılmasını nəzərdə tutur.

Satışın planlaşdırılmasının ilkin mərhələsi müəssisənin fəaliyyətinin xarici və daxili şərtlərinin öyrənilməsidir. Çünki xarici şərtlərin dəyişməsindən asılı olaraq daxili şərtlərin dəyişdirilməsi zərurəti yaranır.

Məhsulun satışı ilə əlaqədar mövcud olan problemlər aşkar edilir və həmin problemlərin həllinə səbəb olan məqsədlər müəyyən olunur. Belə məqsədlərə: gəlirin və satışın həcmnin, satış bazarında və topdansa satış ticarət dövriyyəsində payın nəzərdə tutulmuş ölçüsünə nail olunması; optimal təsərrüfat əlaqələrinin müəyyən edilməsi; satış heyətinin işinin səmərəliliyinin artırılması; hazır məhsul ehtiyatlarının optimallaşdırılması; istehlakçılara göstərilən əlavə xidmətlərin səmərəliliyi; əmtələrin hərəkətinin səmərəli qurulması; iddia işlərinin təsirinin gücləndirilməsi; məhsulun reallaşdırılmasının optimal kanallarının seçilməsi; nəqliyyat xərclərinin minimumlaşdırılması; satış üzrə bütün xərclərin optimallaşdırılması; müəssisənin xarici ticarət sövdələşmələrinin gəlirliyinin artırılması; müəssisənin reklam siyasətinin təsirliliyinin yüksəldilməsi; istehlakçıların tələblərinin stimullaşdırılması aiddirlər.

Müxtəlif müəssisələrdə və ya müxtəlif dövrlərdə bir müəssisədə qarşıya qoyulmuş məqsədlər, təbiidir ki, bir-birindən fərqlənə bilər.

Müəssisənin istər kommertiya, istərsə də bütövlükdə təsərrüfat fəaliyyətində tələb və konyunkturanın proqnozlaşdırılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Bu proqnozlar müəssisənin strateji kommertiya qərarları üçün əsas olur. Buna görə də, perspektivdə tələb və konyunkturada baş verəcək kəmiyyət və struktur-keyfiyyət dəyişikliklərini nəinki görmək, həm də marketinq səyləri göstərərək bazarda yaranacaq problemlə vəziyyəti aradan qaldırmaq lazımdır.

Tələb və konyunktura proqnozları əsasında məhsulun reallaşdırılması proqnozları hazırlanır ki, bunlar da proqnoz dövründə kommertiya əməliyyatlarını aparmaq və cari reallaşdırma və gəlirlər planlarının tərtibi üçün bir növ baza rolunu oynayır.

Problem və konkret məqsədlər aydınlaşdıqdan sonra onların həlli yolları, mərhələləri və fəaliyyət ardıcılığı müəyyən olunur, yəni satış xidmətinin fəaliyyət planı (proqramı) tərtib olunur. Bu planın bölmələri qarşıya qoyulmuş məqsədlərə uyğun olmalıdır və ya olur.

Hazır məhsulun istehlakçılara qədər hərəkəti onların tələbləri nəzərə alınmaqla əmtəə hərəkətinin bütün elementlərinin optimal variantının axtarılması ilə təmin olunur.

Hər bir elementin əmtəələrin hərəkəti sistemində öz yeri vardır. Buna görə də nəqliyyatın növünə, məhsulun istehlakçılara çatdırılması marşrutlarına və s. görə

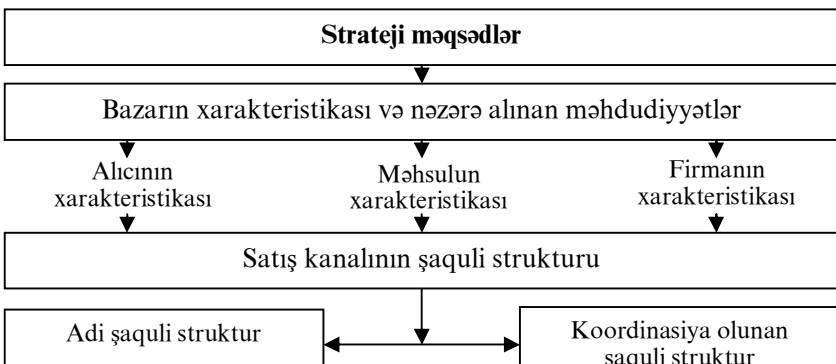
əmtəələrin hərəkəti sisteminin bir neçə variantı hazırlanılır və onlardan ən optimalı seçilir.

6. Müəssisənin məhsulunun satışında ticarət vasitəçilərinin rolu

Əmtəələrin hərəkətinin planlaşdırılmasının vacib xüsusiyyətlərindən biri ticarətin təşkili formasının düzgün seçilməsidir.

Bazarların böyük əksəriyyəti üçün məhsulun istehsalçısı ilə onun istehlakçısı arasında fiziki və (və ya) psixoloji məsafə o qədər çox və mürəkkəbdir ki, tələblə təklifi səmərəli əlaqələndirmək üçün vasitəçi tələb olunur. İstehsalçı, potensial alıcıların arzularına uyğun olan sərbəst mübadilənin tələblərindən yaranan öhdəlik və funksiyaları öz üzərinə götürmək iqtidarında olmadıqda – vasitəçilərin də daxil olduğu – satış şəbəkəsinin yaradılması zəruri olur. Firma, vasitəçilərə müraciəti nəticəsində kommersiya fəaliyyətinin müəyyən elementləri üzərində öz nəzarətini itirir.

Buna görə də satış şəbəkəsinin (paylaşdırma kanallarının) seçilməsi – strateji qərardır və bu, məqsəd seqmentində arzu olunanlarla yanaşı, həm də firmanın öz məqsədlərinə də uyğun olmalıdır. Satış kanalları üzrə problemlərin həlli ardıcılığı aşağıdakı şəkildə verilmişdir(bax: şəkil 10.4).

Şəkil 10.4. Satış kanalları üzrə qərarların ardıcılığı

Satış şəbəkəsini, məhsul və xidmətləri fərdi istehlakçılar və firmaların sərəncamına vermək məqsədilə rəqabətli mübadilə prosesində iştirak edən tərəfdaşların birgə söylərilə formalaşdırılan struktur kimi müəyyən etmək olar. Bu tərəfdaşlara istehsalçılar, vasitəçilər və son alıcılar – istehlakçılar aiddirlər. **İstənilən**

satış şəbəkəsi mübadilənin həyata keçirilməsi üçün müəyyən funksiyaları həyata keçirir ki, bunlara da aşağıdakılar aiddir:

- bazar segmentləşdirilməsinin nəticələrinin öyrənilməsi və reklamın planlaşdırılması;
- istehlakçılarla və ya vasitəçilərlə müqavilələr bağlamaq;
- müqavilələrin yerinə yetirilməsinin uçotunu aparmaq və ona nəzarət etmək;
- müştərilərə əmtələrin göndərilməsini planlaşdırmaq;
- satış kanallarını müəyyən etmək;
- əmtələrin qəbulunu, saxlanmasını, qablaşdırılmasını, çeşidlərə ayrılmasını və istehlakçılara göndərilməsini təşkil etmək;
- məhsul satışının informasiya, resurs və texniki təminatını həyata keçirmək;
- satışı stimullaşdırmaq;
- istehlakçılarla əks əlaqələr yaratmaq və tənzimləmə.

Qeyd olunan funksiyaların yerinə yetirilməsi mübadilə prosesinin iştirakçıları arasında qarşılıqlı əks istiqamətlərə yönəldilmiş kommersiya axınlarının yaranmasına səbəb olur. **Satış kanalında bütünlükdə beş tip axın olur:**

- **mülkiyyət hüququnun axını:** məhsula olan mülkiyyət hüququnun bir mülkiyyətçidən digərinə keçməsi;
- **fiziki axın:** məhsulların ardıcıl olaraq vasitəçilər tərəfindən istehsalçıdan son istehlakçıya fiziki yerdəyişməsi;

– **sifarişlər axını:** alıcılardan və vasitəçilərdən alınan sifarişlərin istehsalçıya istiqamətləndirilməsi;

– **maliyyə axını:** son istehlakçılardan istehsalçıya və vasitəçilərə müxtəlif ödəmələrin hərəkət etdirilməsi;

– **informasiya axını:** bu axın iki istiqamətdə yayılır – bazar haqqında informasiya istehsalçı istiqamətində, istehsalçı və vasitəçilər tərəfindən təklif edilən məhsullar haqqında informasiyalar isə istehlakçılar istiqamətində hərəkət edir.

Beləliklə, satış kanalı funksiyaların və axınların mübadilə iştirakçıları arasında bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. **Firma nöqtəyi-nəzərindən qeyd edilən funksiyaların vasitəçilərə verilməsi o zaman məqsədəuyğun olur ki, onlar bu funksiyaları istehsalçıya nisbətən daha səmərəli yerinə yetirirlər.** Bu əsasən beş amillə müəyyən olunur:

- əlaqələrin sayının azalması;
- miqyasa görə qənaət;
- funksional uyğunsuzluğun azalması;
- çeşidin genişləndirilməsi;
- xidmətin yaxşılaşdırılması.

Əlaqələrin sayının azaldılması ticarətin topdansatış ticarətçi vasitəsilə təşkili yolu ilə təmin edilir. Məsələn, əgər 3 istehsalçı və 5 istehlakçı varsa, onda məhsul satışının aşağıdakı mümkün iki ən sadə sxemi vardır:

– vasitəçilərsiz, birbaşa satış – bu zaman hər bir istehsalçı bütün istehlakçılarla əlaqədardır, burada əlaqələrin sayı $3 \times 5 = 15$ olacaqdır;

– satış vasitəçilər tərəfindən həyata keçirildikdə isə, hər bir istehsalçı və istehlakçı vasitəçinin köməyi

əlaqə yaratdığından əlaqələrin sayı $3+5=8$ -ə bərabər olacaqdır. Satışın bu cür sxemi mərkəzləşdirilmiş satış adlanır və tələb ilə təklifin əlaqələndirilməsini təmin edən hərəkətlərin sayını azaltdığından daha səmərəli olur.

Satış əməliyyatlarının miqyasına görə qənaət çoxlu istehsalçının təkliflərinin qruplaşdırılması hesabına əldə olunur. Vasitəçi istehsalçıya nisbətən müəyyən satış funksiyasını daha böyük həcmdə yerinə yetirmək imkanına malikdir. Məsələn, topdansatış firmasının ticarət nümayəndəsinin xərcləri bir neçə istehsalçı üzrə bölüşdürülə bilər. Nəticədə, satış funksiyasının yerinə yetirilməsinə çəkilən xərclər istehsalçının öz ticarət heyətinə malik olduğu varianta nisbətən az olur.

Məhsul göndərənlərlə sifarişçilər arasında funksional uyğunsuzluqların azaldılması da vasitəçilərlə satışın təşkili hesabına təmin edilir. İri həcmdə məhsulları alaraq, onların saxlanmasını təmin edərək və xırda partiyalara bölərək topdansatış və pərakəndəsətış satıcılar, istehsalçılara və istehlakçılara məhsul tədarükünün özlərinə sərfəli həcmi ilə işləmələrinə imkan yaradırlar. Vasitəçilərsiz istehsalçı ayrı-ayrı istehlakçılardan alınan sifarişlərin həcminə uyğunlaşmaq məqsədilə məhsul buraxılışını kiçik partiyalarla həyata keçirmək məcburiyyətində qalırlar. Bundan başqa, o, irihəcmli ehtiyatlar da yaratmalıdır. Əgər bir təşkilat iki müxtəlif fəaliyyət növünü, məsələn, optimal miqyası müxtəlif olan istehsal və satışı öz üzərinə götürürsə, onda o, bu fəaliyyət növlərindən birini optimal səviyyədə aşağı və ya yuxarı səviyyədə

həyata keçirməli olur. Bu da optimal səviyyəyə nisbətən xərclərin yüksək olması ilə nəticələnir.

Əmtələrin çeşidinin yaxşılaşdırılması – istehlakçıların tələblərindən biridir. İstehsalçı tərəfindən təklif edilən çeşid istehsalın ixtisaslaşma istiqaməti ilə, tətbiq edilən xammal və materiallarla, texnoloji biliklərlə və s. ilə, istehlakçını maraqlandıran çeşid isə istehlak şəraiti və məhsulun qarşılıqlı əvəzölünə bilməsi ilə müəyyən olunur. Adətən istehlakçılara məhdud miqdarda müxtəlif məhsullar lazım olur, istehsalçılar isə məhdud çeşiddə böyük həcmdə məhsullar buraxırlar. Bu baxımdan vasitəçilərin rolu istehlakçıların bir sövdələşmədə az vaxt və əmək sərf edərək müxtəlif məhsullar əldə etməsinə imkan yaratmasından ibarətdir.

İstehlakçılara xidmətin səviyyəsi bu işlə vasitəçi məşğul olduqda daha da yüksək olur. Çünki o, istehlakçıya daha yaxındır, yerli şəraiti və məhsulun tətbiqi şərtlərini daha yaxşı bilir.

Ticarət vasitəçiləri bağlanmış müqavilənin şərtlərinə uyğun əmtələrin alıcı və satıcılarına kömək göstərməyi öhdəlik götürən hüquqi və ya fiziki şəxslər olurlar. Ticarət vasitəçilərinə agentlər, dilerlər, distributerlər (bölüşdürücülər), kommivoyajerlər (firmanın ticarət agentləri) aiddirlər. Buna uyğun olaraq vasitəçi firma və təşkilatların müxtəlif növləri mövcuddur. Bunlara təchizat-satış, topdansatış – vasitəçi, pərakəndəsətış firma və müəssisələr, pərakəndəsətış və topdansatış mağazalar, kommersiya mərkəzləri, ticarət evləri, agent firmaları aid edilə bilər.

Ticarət agentləri – müəssisənin vəsaiti və mənafeyi hesabına məhsulun reallaşdırılması üzrə sövdələşmələri həyata keçirən hüquqi və fiziki şəxslərdir. Agentlə müəssisə arasındakı münasibətlər xüsusi müqavilə ilə tənzimlənir. Bu halda agentlik fəaliyyəti kommersiya xarakterinə malikdir, çünki o, müstəqil kommersant kimi müəssisə tərəfindən etibarnamə əsasında fəaliyyət göstərir. Bu zaman agent tərəfindən bağlanmış sövdələşmələr üzrə hüquq və vəzifələr müəssisəyə aid olur və öhdəlik qüvvəsinə malik olur. Agent öz fəaliyyətinə görə haqq alır. Bu haqqın ölçüsü, adətən müəssisə üçün sövdələşmənin son nəticələrindən asılı olmayaraq bağlanmış sövdələşmənin həcmindən faiz formasında müəyyən edilir.

Kommersiya ticarəti xarici ölkədə yerləşən anbarlardan məhsulların satışı üzrə sövdələşmələrin bağlanmasını nəzərdə tutur. Bu cür ticarətdə konsiqnant və konsiqnator iştirak edir. Konsiqnant xarici ölkədə yerləşən anbardan konsiqnasiya ticarətinin təşkili üzrə tapşırıq verən müəssisədir. Bu halda müəssisə reallaşdırılan məhsulun nomenklaturasını, bu məhsulların satılacağı ərazini və minimal qiymətini dəqiq müəyyən etməlidir. Qeyd edilənlərlə yanaşı müəssisə razılaştırılmış nomenklaturada, çeşiddə və miqdarda, məhsulları konsiqnasiya anbarına vaxtında göndərməli, həmçinin anbar xərclərini ödəməlidir. Konsiqnant məhsul satılana qədər və ya bu məhsula görə pul vəsaitləri müəssisənin hesabına daxil olana qədər onun sahibi olaraq qalır.

Konsiqnator öz adından və konsiqnantın hesabına konsiqnasiya ticarətinin təşkili üzrə tapşırığın yerinə yetirilməsini öhdəsinə götürən fiziki və ya hüquqi şəxsdir. Konsiqnatorun funksiyalarına ticarətin təşkili, yerin hazırlanması, məhsulun sığortalanması və qorunması daxildir. Onun gəliri məhsulun satış həcmindən asılıdır və ya məhsulun müəssisə tərəfindən təyin edilmiş minimal qiyməti ilə onun satış qiyməti arasındakı fərq kimi müəyyən edilir. Konsiqnator məhsulun mülkiyyətçisi deyildir və onun fəaliyyətinin şərtləri əks olunduğu müqavilə əsasında fəaliyyət göstərir.

Dillerlər, agentlərdən fərqli olaraq ticarət əməliyyatlarını öz adlarından və öz hesablarına həyata keçirirlər. Məhsulun satışı sistemində onlar bilavasitə məhsulun istehlakçıları ilə işləyirlər.

Müstəqil topdansatış vasitəçisi olan distribyuterlər də son istehlakçılarla işləyirlər. Distribyuter məhsulların satışı və istehsal istehlakına hazırlanması xidmətlərini göstərməklə, onların pərakəndəsətış firmalarına və mağazalarına, həmçinin sənaye müəssisələrinə, kooperativlərinə satılması məqsədilə məhsulların bölüşdürülməsi fəaliyyətini həyata keçirirlər. Distribyuter və onun sifarişçisi arasında münasibətlər müqavilə əsasında qurulur və bu müqavilədə reallaşdırılan məhsulun topdansatış qiymətinə distribyuterin alacağı ticarət əlavəsinin məbləği əlavə olunur.

Marketing

Seqmentləşdirmə

Strateji planlaşdırma

Məhsul satışı

Satış kanalları

Birbaşa satış

Dolayı satış

Ticarət agenti

Diler

Distribyuter

Konsiqnator

Özünüyoxlama sualları

- 1. Marketing fəaliyyətinin mahiyyətini izah edin.*
- 2. Marketing fəaliyyətinin hansı metodları vardır?*
- 3. Bazarın seqmentləşdirilməsi hansı əlamətlər üzrə həyata keçirilir?*
- 4. Müəssisədə marketingin funksiyalarına nələr daxildir?*
- 5. Müəssisədə marketing xidməti hansı prinsiplər əsasında təşkil olunur?*
- 6. Müəssisənin satış siyasətinin əsas elementlərini izah edin.*
- 7. Müəssisədə satışın təşkili hansı formalarda həyata keçirilir?*
- 8. Müəssisədə satış şöbəsinin funksiyalarına nələr daxildir?*

Fəsil 11. İstehsalın təmərküzləşdirilməsi və müəssisənin optimal ölçüsü

- 1. İstehsalın təmərküzləşdirilməsinin mahiyyəti və formaları**
2. İstehsalın təmərküzləşdirilmə səviyyəsinin göstəriciləri
3. Müəssisənin optimal ölçüsü
4. İstehsalın təmərküzləşdirilməsinin iqtisadi səmərəliliyi

1. İstehsalın təmərküzləşdirilməsinin mahiyyəti və formaları

İctimai istehsalın intensivləşdirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsinin çoxsaylı amilləri içərisində onun təşkili və idarə olunmasının elmi cəhətdən əsaslandırılmış forma və metodlarının özünəməxsus yeri və rolu vardır. İctimai istehsalın təşkili formaları, öz təzahürünü təmərküzləşmə, ixtisaslaşma, kooperativləşmə və kombinləşmə proseslərində tapan əməyin bölgüsü və ictimailəşməsi ilə sıx surətdə əlaqədardır.

İstehsalın ictimailəşməsi və əməyin bölgüsü öz əksini müəssisələrin iriləşməsində – istehsalın təmərküzləşməsində; əmək bölgüsünün dərinləşməsində – ixtisaslaşma və kooperativləşmədə; texnoloji cəhətdən müxtəlif istehsalların bir müəssisədə uzlaşdırılmasında – kombinləşmədə tapır.

İstehsalın təmərküzləşməsi – məhsul istehsalının daha iri müəssisələrdə toplanması prosesidir.

İstehsalın təmərküzləşməsi, ixtisaslaşması, kooperativləşməsi və kombinləşməsi arasında sıx qarşılıqlı əlaqələr vardır. İstehsalın təmərküzləşməsi istehsalın ictimai təşkili formaları içərisində ən mürəkkəbidir, onun inkişafı digər formalarda da

dəyişikliklərə səbəb olur. O, istehsalın ixtisaslaşması üçün əsas yaradır, onun inkişaf tempini və səviyyəsini müəyyən edir. İxtisaslaşma isə öz növbəsində əmək məhsuldarlığının artımı ilə nəticələnir, müəssisələrin ölçülərinin artımına səbəb olur, həmçinin kooperativləşmənin inkişafının şərti kimi çıxış edir. Kooperativləşmə ixtisaslaşmanın inkişafı üçün əlverişli şərait, istehsalın ölçüsünün artması üçün isə əlavə imkanlar yaradır. Nəhayət, əmək bölgüsünün dərinləşməsi və müxtəlif texnoloji proseslərin bir müəssisədə təmərküzləşməsi əsasında istehsalın kombinləşməsi yaranır.

Təmərküzləşmə, istehsalın ictimai təşkili formalarından biri kimi, texnikanın inkişafı və səmərəli istifadəsinə, müəssisələrin iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına təminat verir.

Təmərküzləşmə prosesinin mahiyyəti iqtisadiyyatın sahələrində məhsul istehsalı üzrə iri müəssisələrin xüsusi çəkirlərinin mütəmadi atması ilə səciyyələnir.

Sahənin ümumi istehsalında iri müəssisələrin payının artmasına nisbi təmərküzləşmə deyilir.

Təmərküzləşmə mütləq mənada da arta bilər. Belə halda sahəyə daxil olan müəssisələrin ölçüləri artır.

Təmərküzləşmə prosesinin birinci cəhəti (nisbi) müəssisələr arasında ümumi məhsul istehsalının bölüşdürülməsi ilə əlaqədardır, ikincisi – istehsal müəssisələrinin özlərinin ölçülərinin (mütləq) dəyişməsilə bağlıdır.

Mütləq təmərküzləşmə nisbi təmərküzləşməni doğurur və əməyin ictimailəşməsi dərəcəsinin yüksəlməsində ilkin şərt kimi çıxış edir.

İstehsalın təmərküzləşməsi və onun müxtəlif formaları müəyyən məhsul növlərinə tələbatın artması və elmi-texniki tərəqqinin təsiri nəticəsində inkişaf edir. Buna görə də, hər bir inkişaf səviyyəsində istehsalın təmərküzləşməsi istehsalın optimal ölçüsünə və avadanlıqların məhsuldarlığına uyğun olmalıdır.

Təmərküzləşmə prosesinin təməlinə dayanan elmi-texniki tərəqqi həmin prosesin mürəkkəbliyindən asılı olaraq, onların müxtəlif formada getməsi üçün həlledici təsir gücünə malik olur.

Təmərküzləşmənin aqreqat, istehsal-texniki və texnoloji formaları mövcuddur ki, bunlar da intensiv və ekstensiv yolla inkişaf etmiş və formalaşmışlar.

Aqreqat təmərküzləşməsi elmi-texniki tərəqqinin mövcud inkişaf səviyyəsi, aqreqat və avadanlıqların texnoloji strukturunda daha güclülərin, məhsuldarlığı yüksək olanların payının artması və onların daha böyük xüsusi çəkiyə malik olmaları ilə xarakterizə edilir. Bu təmərküzləşmə forması bilavasitə elmi-texniki tərəqqini əks etdirir və yalnız intensiv yolla inkişaf edir.

Təmərküzləşdirmənin istehsal-texniki forması qurulmuş avadanlıqların sayca çoxaldılması yolu ilə baş verir. Bu o deməkdir ki, təmərküzləşdirmənin bu forması yalnız ekstensiv yolla həyata keçirilir.

Texnoloji təmərküzləşdirmə aqreqat və istehsal-texniki təmərküzləşdirmə formalarını özündə birləşdirir. Başqa sözlə, təmərküzləşdirmənin bu formasında

qurulmuş avadanlıqların sayca çoxaldılması onlardan hər birinin gücünün artırılması ilə eyni zamanda bař verir. Daha dəqiq desək, təmərküzləşdirmənin bu formasında həmin proses aqreqat və istehsal-texniki təmərküzləşdirmə formalarının vəhdətdə inkiřafı nəticəsində yaranır.

T m rk zl şdirm nin formaları i erisində onun istehsal-texniki, bařqa sözlə, müəssisədə istehsalların (sex, sahə və s.)  oxalması forması nisbətən mürəkkəbdir və bunun istiqamətləri ařağıdakı kimidir:

a) konstruksiyası, hazırlanma texnologiyası, iqtisadi təyinatı və istismar ř raiti oxřar olan məhsullar istehsalının bir müəssisədə təmərküzləşməsi; **belə təmərküzləşmə istehsalın ixtisaslaşması ilə nəticələnir;**

b) xammalın kompleks emalı və ya texnoloji ardıcılıqla iřl nilm sin  əsaslanan təmərküzləşmə; **belə təmərküzləşmə istehsalın kombin l şm si ilə nəticələnir;**

c) son məhsulun hazırlanması prosesində texnoloji baxımdan əlaqəli, lakin məkanca bir-birindən aralı olan müxtəlif istehsalların təmərküzləşməsi; **belə təmərküzləşmə istehsalın kooperativl şm sil  nəticələnir;**

f) t řkilati-təsərrüfat təmərküzləşməsi; belə təmərküzləşmə istehsalın t řkilində hər hansı d yiřiklik olmadan xırda müəssisələrin inzibati-idarə cəhətdən birləşdirilməsinə, onların t s rr fat lıq müstəqilliyini itirmək prinsipinə əsaslanır. **Belə təmərküzləşmə müəssisələrin idarə olunmasının mərkəzləşdirilməsi və sonradan isə istehsalın yenidən t řkilin  ilkin ř rtl r yaradılması ilə nəticələnir.**

T m rk zl şdirm nin istehsal-texniki forması, habelə, ümumiyyətlə, təmərküzləşmə özünün çalarlıq müxtəlifliyinə baxmayaraq, nəticə etibarilə, istehsalın daha böyük müəssisələrdə birləşməsi ilə nəticələnir və ictimai istehsalın təşkili formalarının – ixtisaslaşdırma, kooperativləşdirmə v  kombinələşdirmə proseslərinin ilkin şərti kimi çıxış edir. Başıqa sözlə, təmərküzləşmə istehsalın ictimai təşkilinin  sasındır, qalanları onun törəmələridir.

Nəhayət, təmərküzləşmənin fasiləsiz bir proses olduđu xüsusi qeyd edilməlidir, buna səbəb isə elmi-texniki tərəqqinin fasiləsiz bir ictimai-iqtisadi proses olmasıdır.

Müəssisədə istehsalın təmərküzləşdirilməsi aşığıdakı istiqamətdə həyata keçirilə bilər:

- ixtisaslaşdırılmış istehsalın təmərküzləşməsi;
- kombin l şmiş istehsalların təmərküzləşməsi;
- universal müəssisələrin  l l rinin artması.

Bu istiqamətlər i erisində  n səmərəlisi birincisidir. Həmcins məhsullar istehsalının daha iri müəssisələrdə cəmləşməsi yüksək məhsuldar və ixtisaslaşmış avadanlıqlardan, avtomatlaşdırılmış axın xətlərindən, istehsalın təşkilinin mütərəqqi metodlarından istifadə etməyə imkan verir.

Təmərküzləşmənin ikinci istiqaməti də səmərəlidir. Bu istiqamət texnoloji proseslərin yerinə yetirilməsinin ardıcılığını, xammalın kompleks emalını, aralıq məhsul və tullantılardan istifadə etməyi, ətraf mühitin çirklənməsinin azalmasını təmin edir.

Ən səmərəsiz variant üçüncü istiqamətdir. Bu istiqamətdə istehsalın təmərküzləşməsi nə istehsal proseslərinin oxşarlığına və ardıcılığına, nə də xammalın kompleks emalına əsaslanır. Universal tipli müəssisələr bir-birilə az əlaqəli istehsalları birləşdirir.

İstehsalın təmərküzləşdirilməsini təhlil edərkən istehsalın ölçüsü ilə müəssisənin ölçüsü anlayışlarını fərqləndirmək zəruridir. İstehsalın ölçüsü istehsal prosesinin nəticəsini ifadə edir və natural, əmək və ya dəyər göstəricilərində məhsulun kəmiyyəti ilə müəyyən olunur. Müəssisənin ölçüsü, istehsal prosesinin təşkili formalarının kəmiyyət xarakteristikasıdır və müəssisədə toplanmış maddi və əmək resurslarının məcmusu ilə, həmçinin istehsalın ölçüsü ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan müəssisənin ölçüsünün artırılması və ya mütləq təmərküzləşməsini iki yolla: müəssisənin tərkibində olan istehsalların ölçülərini artırmaqla və müəssisədə istehsalların sayını çoxaltmaqla həyata keçirmək olar.

Ayrı-ayrı sahələrdə istehsalın təmərküzləşməsi məhsulun və onun hazırlanması texnologiyasından asılıdır: metallurgiya və elektroenergetika sahələrində istehsalın təmərküzləşməsi əsas aqreqatların orta gücü ilə; dağ-mədən və toxuculuq sahəsində istehsal alətlərinin kompleksi ilə; kütləvi və iriseriyalı istehsal tipinə əsaslanan maşınqayırma müəssisələrində, elektrotexnika, radiotexnika sənayesində istehsalın texnologiyası və təşkili xarakteri ilə müəyyən olunur.

2. İstehsalın təmərküzləşdirilmə səviyyəsinin göstəriciləri

İstehsalın t m rk zl şm sinin inkişafı səviyyəsini və dinamikasını öyrənmək  c n 2 qrup göstəricilərdən istifadə olunur.

Birinci qrup göstəricilərin köməyilə təmərküzləşmə səviyyəsini sahəyə daxil olan müəssisələrin orta ölçüsü kimi öyrənir, təhlil edir və qiymətləndirirlər.

İkinci qrup göstəricilər təmərküzləşmə səviyyəsini sahənin ümumi məhsulunun müxtəlif  lç l  müəssisələr arasında bölüşdürülməsi və hər ölçü qrupu müəssisələrinin ümumi istehsaldakı payı vasitəsilə müəyyən olunur.

Birinci qrup göstəricilər əsasən mütləq təmərküzləşməni, ikinci qrup göstəricilər isə nisbi təmərküzləşməni səciyyələndirirlər. Mütləq təmərküzləşmənin səviyyəsi aqreqların (qurğuların), istehsalların v  müəssisələrin maksimal və orta ölçülərini, nisbi təmərküzləşmənin səviyyəsi isə müxtəlif  lç l  aqreqlat, istehsallar v  müəssisə qrupları arasında sahənin ümumi həcminin b lg s n  əks etdirir.

Təmərküzləşmənin vəziyyətini və dinamikasını öyrənmək  c n natural v  dəyər ölçüsündə məhsul istehsalının həcmi, sənaye-istehsal heyətinin orta illik sayı, istehsal əsas fondlarının orta illik dəyəri, energetika avadanlıqlarının orta illik g c  və s. göstəricilərdən istifadə olunur.

Təmərküzləşmə prosesinin tədqiqi zamanı daha düzgün nəticəyə gəlmək  c n qeyd edilən göstəricilərin

hamısından eyni vaxtda –  m k tutumlu olsa da – istifadə olunması elmi və metodiki cəhətdən daha m qs d uygundur. Lakin bu o demək deyildir ki, göstəricilərin təklikdə t tbiql  bütün hallarda düzgün nəticəyə gəlmək olmur. Təmərküzləşmə formaları və yollarının müxtəlifliyi onun ölçülməsində tətbiq edilən göstəricilərin də müxtəlifliyini şərtləndirir.

Təmərküzləşmənin aqrekat formasında natural göstəricilərin tətbiqi real vəziyyəti və dinamikanı öyrənmək   n daha m qs d uygundur. Natural göstərici vasitəsilə, məsələn, hər hansı aqrekat növünün g c  görə t kam l  dinamikasını v  habelə müxtəlif güc qrupuna daxil edilən aqrekatların ümumi istehsaldakı payını öyrənmək daha düzgündür. Natural göstəricilərin köməyilə yalnız yekcins məhsul buraxan v  müəsisənin sadə strukturu ilə fərqlənən sahələrdə istehsalın təmərküzləşmə səviyyəsini öyrənmək mümkündür.

Geniř nomenklaturada məhsul buraxan istehsallarda, məsələn, mařınqayırmada natural göstəricilərin tətbiqi nəinki mövcud reallıđı daha düzgün ařkar edə bilər, əksinə, hətta onların tətbiqi belə mümkün olmur. Belə halda dəyər göstəricilərinin tətbiqi m qs d uygundur.

Məhsulun həcm göstəricisi istehsalın t m rk zl şm sini daha düzgün əks etdirir. Lakin bu zaman məhsulun həcmini ifadə edən göstəricilərindən birinin düzgün seçilməsi çox vacibdir.  unki bəzən ümumi,  mt elik v  reallařdırılan məhsulun həcm göstəriciləri m  sis d  istehsalın təmərküzləşməsi haqqında düzgün təsəvvür

yaratmır, dəqiq informasiya vermir. Məsələn, müəssisənin əmtəlik məhsulunda kənardan alınmış xammal, material və dəstləşdirici məmulatların xüsusi çəkisi yüksəkdirsə, belə müəssisənin iri müəssisə kimi qəbul edilməsi düzgün olmazdı. Buna görə də, müəssisənin ölçüsünü və ya mütləq təmərküzləşməni qiymətləndirərkən müəssisənin kənardan alınan (kooperativləşmə yolu ilə) deyil, daxilində yaradılan dəyərin nəzərə alınması daha düzgün və məqsədəuyğun olardı. Belə göstəricilərə şərti-xalis məhsulu, normativ emal dəyərini, əlavə olunmuş dəyərin həcmi və s. aid etmək olar.

Təmərküzləşmə səviyyəsini öyrənmək üçün tez-tez istifadə edilən göstəricilərindən biri də «sənaye-istehsal heyətinin orta illik sayı» göstəricisidir. Lakin bu göstərici ilə təmərküzləşmənin səviyyəsini qiymətləndirmək əməyin texnika ilə silahlılığı səviyyəsindən asılıdır və həmin göstəricinin səviyyəsi də ayrı-ayrı müəssisələrdə müxtəlif olur. Buna görə də istehsal prosesinin mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırılma dərəcəsi yüksək olan iri müəssisənin, əməyin texniki silahlılığı aşağı olan nisbətən kiçik müəssisə ilə müqayisədə təmərküzləşmə səviyyəsi aşağı qiymətləndirilə bilər. Digər tərəfdən, elmi-texniki tərəqqinin təsiri nəticəsində istehsalda məşğul olan işçilərin sayının artımına nisbətən məhsul istehsalı həcmi və istehsal əsas fondlarının dəyəri daha yüksək tempə artır, bu da işçilərin sayına görə istehsalın təmərküzləşməsi səviyyəsini qiymətləndirərkən müəssisənin orta ölçüsünün və iri müəssisələrin xüsusi çəkisinin artımı haqqında düzgün nəticəyə gəlməyə imkan vermir.

 m yin texniki silahlılıđının yüksək olduđu sahələrdə (qara metallurjiya, energetika, kimya sənayesi və s.) məhsul buraxılışı, əsasən, müəssisənin istehsal əsas fondlarından asılı olur. Bu sahələrdə **təmərküzləşmənin səviyyəsini müəyyən etmək  c n istehsal əsas fondlarının orta illik dəyərindən, maşın və avadanlıqların, əsas aqreqatların sayı və g c  göstəricilərindən istifadə etmək m qs d uyđundur.**

İstehsal əsas fondlarının orta illik dəyər göstəricisi təmərküzləşmənin səviyyəsini və dinamikasını daha düzgün əks etdirir. İstehsalın maddi-texniki bazası genişləndikcə və elmi-texniki tərəqqinin tempi yüksəldikcə bu göstəricinin rolu da artır. Lakin bu göstəricinin də çatıřmayan cəhətləri mövcuddur. Belə ki, müəssisədə əsas fondlar ilkin dəyərləri ilə uçota alınır. Zaman keçdikcə iqtisadi vəziyyətin d yiřm si (məsələn, inflyasiya) nəticəsində ayrı-ayrı dövrlərdə alınmıř, lakin eyni texniki xarakteristikaya malik istehsal əsas fondları dəyərlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Bu da istehsalın t m rk zl şm sini qiymətləndirərkən k narlařmalara gətirib çıxarır.

Bəzən təmərküzləşmənin səviyyəsini xarakterizə etmək  c n texnoloji prosesə s rf edilən enerji gücünün kəmiyyətindən istifadə edirlər. Lakin bu göstərici sahələr üzrə enerji tutumundakı fərqləri nəzərə almır və bu da onun analitik təhlil  c n dəyərini, m t b rliklik səviyyəsini ařađı salır.

Bir sözlə, təmərküzləşmə formaları və təmərküzləşmənin texniki-iqtisadi və t řkilati amillərinin müxtəlifliyi onların səviyyələrini öyrənmək

üçün tətbiq olunacaq göstəricilərin də mahiyyətə müxtəlif olmalarını tələb edir.

3. Müəssisənin optimal ölçüsü

Müəssisələrin böyüməsinin başlıca mənbəyini istehsalın miqyasca artımından əldə olunan qənaət təşkil edir. Lakin istehsal proseslərinin xüsusiyyətlərindən, istehsal olunan məhsulun həcmindən, müasir elmi-texniki tərəqqinin tələblərindən və s.-dən asılı olaraq, ayrı-ayrı sahələrin bu qənaəti reallaşdırmaq imkanları müxtəlif olur. Buna görə də müxtəlif sənaye sahələrində müəssisələrin müxtəlif ölçü strukturları formalaşır.

Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq iqtisadiyyatda intensiv amillərin rolu kəskin sürətdə artacaqdır. Həm istehsala cəlb olunan müxtəlif resursların (maddi, əmək, maliyyə, informasiya) məhdudluğu, həm də onların qiymətlərinin yüksək olması istehsal xərclərinin artması ilə baş verir. Məhz buna görə də, mövcud istehsal güclərindən daha tam istifadə olunması, istehsalın material, enerji və əmək tutumunun azaldılması təsərrüfatçılıqda prioritetə çevrilir. Ümumiyyətlə, intensivləşdirmə – məhsulun, istehsal vasitələrinin və iş qüvvəsinin təkrar istehsaldakı keyfiyyət dəyişiklikləri – yeni texnoloji istehsal üsullarının orta və kiçik müəssisələr qrupuna uyğunlaşdırılmasına gətirib çıxarır, bütün bunlar isə müəssisələrin səmərəli ölçüsünün seçilməsi ilə əlaqədar olur.

Beləliklə, yeni iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar olaraq müəssisələrin optimal ölçüsü problemi yenidən, həm də daha aktual məzmununda meydana çıxır. Başqa sözlə, bu problemin həlli əvvəlkindən fərqli, yeni yanaşma tərzini tələb edir. **Məsələnin bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan iki tərəfi ön plana keçir:**

a) müəssisənin daha yüksək son nəticə əldə etməyinə imkan verən ölçüsünün seçilməsi üçün əsas götürüləcək texniki, iqtisadi, sosial və s. amillərin müəyyənləşdirilməsi;

b) sənayedə, onun ayrı-ayrı sahələrində, hətta ayrı-ayrı bölgələrdə müəssisələrin optimal təsərrüfat əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi. Bu cür optimallaşdırma meylili bütünlükdə inkişaf etmiş ölkələr, o cümlədən elmi-texniki tərəqqinin ən yüksək templərinə malik ölkələr üçün səciyyəvidir.

Bu və ya digər müəssisənin yaradılması zamanı sahibkar bazar konyunkturasını, məhsula olan tələbatı və onun dəyişməsinə, bazarın miqyasını, rəqabət səviyyəsini və s. amilləri əsas götürür. Bununla yanaşı, hər bir istehsal müəssisəsi üçün istehsalın texnoloji cəhətdən yol verilə bilən minimal ölçüsü mövcuddur və müəssisənin həmin ölçüdə kiçik yaradılması texnoloji tələblər baxımından mümkün, iqtisadi baxımdan məqsədəuyğun olmur. Müəssisənin ölçüsünün yuxarı həddi isə bazarda mövcud olan konyunktura vasitəsilə müəyyənləşir. Bütün bunlar isə, nəticə etibarilə, müəssisənin optimal ölçüsünün müəyyənləşdirilməsi zərurətini yaradır. Yəni sahibkar

öz vəsaitlərini daha səmərəli istehsala yönəltməklə daha çox gəlir əldə etməyə üstünlük verir.

Təmər küzləşmənin iqtisadi baxımdan məqsəduyğunluq sərhədini müəyyən etmək üçün müəssisənin elmi-texniki cəhətdən əsaslandırılmış optimal ölçüsü tam dəqiqliklə müəyyən olunmalıdır.

Müəssisədə istehsalın təmər küzləşdirilməsinin müəyyən səviyyəsində zavoddaxili xərclərin artması, istehsalın təşkili və idarə edilməsinin mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədar təmər küzləşmənin iqtisadi səmərəsi tamamilə tükənir və onun sonrakı artımı səmərəsiz olur. Buna görə də müəssisələrin – səmərəlilik baxımından – yol verilən maksimum ölçüsü vardır. Müəssisənin maksimum ölçüsü bütün analoji müəssisələr üçün eyni olur, etalon kimi qəbul edilir.

Ümumi-nəzəri baxımdan müəssisənin optimal ölçüsü az xərclə daha yüksək təsərrüfat nəticələrinə nail olunan həddir.

Müəssisənin optimal ölçüsü müəyyən edilərkən həm istehsaldaxili və həm də xarici amillərin təsiri nəzərə alınmalıdır.

Müəssisənin ölçüsünə istehsaldaxili amil kimi texnikanın inkişaf səviyyəsi, tətbiq olunan texnoloji istehsal üsulunun orijinallığı, istehsalın təşkili vəziyyəti, fəhlələrin mədəni-texniki səviyyəsi və s. təsir göstərir.

Müəssisənin istər maksimum yol verilə bilən və istərsə də optimal ölçüsünə, başqa sözlə, təmər küzləşmə səviyyəsinə bir sıra xarici amillər də təsir göstərirlər. Bunlara xammal və nəqliyyat amillərini, demoqrafik vəziyyəti (əmək ehtiyatlarının mövcudluğu), iqtisadi-

coğrafi amilləri (su təchizatı), regionun mənimsənilmə vəziyyəti, sosial infrastrukturun inkişaf səviyyəsi, ekoloji vəziyyət, vaxt amili, digər bu qəbildən olan amillər aiddir.

Müəssisənin optimal ölçüsü bütün sahə üçün vahid deyildir və maksimum yol verilə bilən ölçüdən fərqli olaraq müxtəlif şəraitdə müxtəlif ola bilər. Maksimal ölçü yalnız istehsaldaxili amillərin təsiri altında formalaşır və buna görə bütün sahə üçün vahiddir. Müəssisənin optimal ölçüsü təmərküzləşmənin səmərəsini xarici amillər azaltmadıqda maksimum ölçüyə bərabər olur, məhdudlaşdırdıqda isə maksimum ölçüdən az olur.

Artıq qeyd olunduğu kimi, bir qayda olaraq, müəssisənin ölçüsünün böyüməsi ilə məhsul vahidinin buraxılışına xərclərin azalması baş verir, yəni müəyyən qənaət əldə olunur. **Lakin istehsal xərclərinin aşağı düşməsi müəssisənin ölçüsünün müəyyən hədlərinə qədər baş verir. Bu hədd keçildikdə xərclərin azalması meyli tədricən ləngiyir, daha sonra tamamilə dayanır.** Bundan sonra müəssisənin ölçüsünün böyüməsi xərclərin də səmərəsiz artımına səbəb olur. Bu cür qütbləşmə hədləri sənayenin ayrı-ayrı sahələrində (müəssisənin ölçüsünə təsir göstərən müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində) bir-birindən açıq-aşkar fərqli olur və hər bir konkret sahənin strukturunun müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Həmin məsələnin aydınlaşdırılması üçün minimal səmərəli ölçü konsepsiyasından istifadə etmək daha məqsədəuyğundur. Minimal səmərəli ölçü dedikdə, müəssisənin uzunmüddətli orta istehsal

xərclərini minimuma endirə biləcək ən aşağı istehsal həcmi başa düşülür. **Bu konsepsiyaya uyğun olaraq, sənaye sahələri 3 qrupa bölünür:**

- bir qrup sənaye sahələrində istehsal həcmının artması ilə məhsul vahidinə çəkilən xərclərin azalması prosesi (bu, miqyasın müsbət effekti adlanır) tez başa çatır və bundan sonra müəssisənin böyüməsi məhsul vahidinə xərclərin də artmasına (bu, miqyasın mənfi effekti adlanır) səbəb olur. Belə sahələrdə minimal səmərəli ölçü istehsalın böyük olmayan həcmi ilə müəyyən edilir. Bu, həmin sahələrdə çoxlu sayda, nisbətən kiçik istehsalçıların yanaşı mövcudluğuna imkan verir və rəqabətə səbəb olur. Belə sahələrə: yeyinti sənayesində – ət-süd; yüngül sənayedə – tikiş, gön-dəri və ayaqqabı sənayesi; metal emalı sənayesi (metal məmulatları istehsalı); kombinəlaşdırılmış yem istehsalı; sənayenin başqa sahələrində – bədii məmulatlar istehsalı, musiqi alətlərinin hazırlanması, oyuncaq istehsalı, kimyəvi təmizləmə və boyama, dəftərxana ləvazimatı istehsalı və s. aiddir. Xarici ölkələrin (məsələn, ABŞ, Yaponiya, İtaliya və başqalarının) təcrübəsi göstərir ki, qeyd olunan sahələrdə başlıca olaraq kiçik və orta ölçülü müəssisələr üstünlük təşkil edir;

- bəzi sənaye sahələrində miqyasın müsbət effekti kifayət qədər tez başa çatır, mənfi effekt isə istehsalın daha böyük miqyaslarında yaranır. Belə sahələrdə həm kiçik, həm orta, həm də iri müəssisələr, demək olar ki, eyni dərəcədə səmərəlidir. Belə sahələrə: ağac emalı və mebel, sellüloz – kağız, poliqrafiya, tikinti materialları (səment istehsalı istisna olmaqla), toxuculuq, balıq,

konserv sənaye sahələri və s. aiddir. Məsələn, poliqrafiya sənayesində qəzet buraxılışı ilə tamamilə iri müəssisələr məşğul olurlar. Kitab nəşri həm iri, həm orta müəssisələrdə eyni dərəcədə səmərəlidir. cildlənmə və fotoqrafiya işi isə əsasən kiçik müəssisələrdə cəmlənir;

-nəhayət, sonuncu qrup sənaye sahələrində iri müəssisələr tam üstünlüyə malikdirlər: bu sahələrdə miqyas artımından qənaət əldə olunması daha sabit xarakter daşıyır və buna görə də iri müəssisələr daha səmərəli olurlar. Bu qrupa aşağıdakı sahələri daxil etmək olar: elektroenergetika, neft emalı, qara və əlvan metallurgiya, kimya və neft-kimya sənayesi, sement istehsalı, maşınqayırma, şüşə və çini-saxsı sənayesi, tibb sənayesi. Belə sahələrdə kiçik müəssisələr istehsalın minimal səmərəli ölçüsünü təmin edə bilmirlər. Bu isə o deməkdir ki, hər hansı məhsula tələbatın müəyyən həcmində onun istehsalının kifayət qədər səmərəliliyinə az sayda iri müəssisələr hesabına nail olmaq mümkündür. Əlbəttə, bu, həmin sahələrdə kiçik müəssisələrin fəaliyyət imkanlarını məhdudlaşdırır, lakin tam aradan qaldırmır. Belə ki, həmin sahələrdən bəzilərinə kiçik ölçülü müəssisələr əsasən köməkçi və xidmətedici istehsallarla, habelə müəyyən yarımfabrikatlarla və hissələrin hazırlanması ilə məşğul ola bilirlər. Son məhsul buraxılışı isə yalnız iri müəssisələrdə cəmlənir. Məsələn, maşınqayırma sənayesində ixtisaslaşdırılmış kiçik müəssisələr ümumi maşınqayırma təyinatlı xüsusi və kisici alətlər, ştamp və tərtibatlar, habelə sahələrarası və sahədaxili eyniləş-

dirilmiş və standart hissələrin kütləvi istehsalı ilə məşğul ola bilirlər.

Müxtəlif ölçülü müəssisələr arasında əlaqə formalarının müəyyənəndirilməsində yuxarıdakı qruplaşdırma mühüm rol oynayır. Belə ki, hər bir konkret sahədə kiçik müəssisələrin yerinə yetirdikləri funksiyalardan asılı olaraq onların başqa müəssisələrlə əlaqələri formalaşır. Müxtəlif ölçülü müəssisələrin səmərəli uzlaşdırılması iki formada təşkil oluna bilər:

1. Şaquli əlaqələr. **Bu, üçüncü qrup sənaye sahələri xüsusilə maşınqayırma üçün daha xarakterikdir. Yəni burada kiçik müəssisələr iri müəssisələrin sifarişlərini yerinə yetirərək onlar üçün aralıq məhsulları, hissələr, tərtibatlar, alətlər və s. istehsal edirlər. İri müəssisələr isə son hazır məhsulun yığılması və buraxılışı əməliyyatlarını həyata keçirirlər. Bu halda kiçik müəssisələrin istehsal proqramı həmin iri müəssisələrin sifariş portfeli əsasında formalaşır. Belə kiçik müəssisələr həm sərbəst, həm də baş müəssisənin tərkibində fəaliyyət göstərə bilirlər. Lakin bazar iqtisadiyyatı şəraitində bunların sərbəstləşdirilməsi daha məqsədəuyğundur. Çünki bu halda rəqabət üçün geniş meydan yaranır.**

2. Üfiqi əlaqələr. **Bu, son hazır məhsulun istehsalı ilə məşğul olan müxtəlif ölçülü müstəqil müəssisələr arasında yaranır. Belə əlaqələrə daxil olmaqda hər bir müəssisə sərbəstdir və bu, həmin müəssisələrin təsərrüfat müstəqilliklərinə ciddi ziyan gətirmir. Belə əlaqələr, adətən, bu və ya digər istiqamətdə həmin qrup müəssisələr üçün daha əlverişli xarici iqtisadi münasibətlər mühiti yaratmaq üçün qurulur. Məsələn, sərbəst müəssisələr birləşib bank, elmi-tədqiqat institutu, informasiya-xidmət təşkilatları, sınaq-təcrübə laboratoriyaları, müştərək tələblərə xidmət edən istehsallar və s. yarada bilirlər.**

Sənaye sahələrinin bu cür qruplaşdırılmasının və ayrı-ayrı sahələrdə müxtəlif ölçülü müəssisələr arasında əlaqə formalarının müəyyənəndirilməsinin, kiçik müəssisələrin yaranması və inkişafı perspektivləri baxımından müstəsna əhəmiyyəti vardır. Lakin iri, orta

və kiçik müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətlərinin səmərəli uzlaşdırılması problemi həmin müəssisələr arasında mütərəqqi əlaqə formalarının seçilməsi ilə öz-özünə həll olunmur. **Düzgün əlaqə formalarının seçilməsi məsələnin yalnız bir tərəfidir. Müxtəlif ölçülü müəssisələrin səmərəli (perspektivdə isə optimal) uzlaşdırılması probleminin daha mühüm və fundamental tərəfi isə iqtisadi inkişafın müasir və perspektiv tələblərinə cavab verən mütərəqqi sahə (habelə sənaye, ərazi) quruluşunun formalaşdırılmasıdır.**

Bazar iqtisadiyyatı sistemində keçmiş ölkələrdə istehsalın təmərküzləşdirilməsi prosesi (xüsusilə, aqreqat forması üzrə) ilə yanaşı onun diversifikasiyası, başqa sözlə, kiçik müəssisələrin və istehsalların yaranması prosesi də baş verir. Lakin iri müəssisələrin kiçik müəssisələrlə mövcudluğu «outsayder»lər üçün nəinki təhlükəlidir, əksinə, hətta faydalıdır. Buna səbəb həmin ölkələrdə fəaliyyət göstərən lizinq kompaniyalarının kiçik müəssisələr üçün bir növ "mühafizəçi" kimi çıxış etmələridir. Onlar lizinqin köməyiylə, yəni maşın, avadanlıq, nəqliyyat vasitələri, istehsal qurğuları və s.-ni icarəyə verməklə bunların istehsalçıları ilə istehlakçıları – kiçik müəssisələr arasında vasitəçilik edirlər. **Lizinq icarədarlığın xüsusi növüdür, adi icarədarlıqdan onu fərqləndirən budur ki, lizinq alan, adi icarədarından fərqli olaraq, aylıq icarə haqqı deyil, texnikanın amortizasiya ayırmalarının tam məbləğini ödəyir və elə bu səbəbdən də onun istismarına qayğı ilə yanaşır. Lizinqi adi icarədarlıqdan fərqləndirən başqa bir cəhət də odur ki, icarə müddəti**

qurtardıqdan sonra icarəçi həmin istehsal-texniki təyinatlı əmlakı ala bilər. Bununla da, iqtisadi gücü o qədər də çox olmayan kiçik müəssisələr üçün belə alqı-satqı sövdələşməsi daha sərfəlidir. Bütün bunlara onu da əlavə etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə, lizinq kompaniyaları kiçik və orta ölçülü müəssisələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatçısı olmaqla yanaşı, icarəyə verdikləri əmək vasitələri üzrə elmi-texniki tərəqqinin daşıyıcısı rolunu da oynayırlar.

Nəhayət, müəssisələrin optimal ölçüsü də istehsalın təmərküzləşməsi həddi qədər dəqiq hesablamalara əsasən müəyyən olunmalıdır. Problemin hər iki tərəfi, həm təmərküzləşmənin yuxarı sərhədinin və həm də müəssisənin optimal ölçüsünün düzgün tapılması, nəticə etibarilə, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə müsbət planda təsir göstərə bilərlər.

4. İstehsalın təmərküzləşdirilməsinin iqtisadi səmərəliliyi

İstehsalın təmərküzləşdirilməsinin iqtisadi səmərəliliyi öz əksini müəssisənin ölçülərinin artması nəticəsində istehsalın texniki-iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşmasında tapır. Təmərküzləşmənin səmərəliliyinin əsas göstəricilərinə əmək məhsuldarlığının səviyyəsinin yüksəlməsini, məhsul vahidinin maya dəyərini aşağı düşməsinə, fondveriminin artmasını səciyyələndirən göstəricilər aiddir.

Böyük həcmdə istehsal güclərinin, material və əmək resurslarının bir müəssisədə toplanması, başqa sözlə, təmərküzləşdirmə, istehsalın bütün ünsürlərindən

səmərəli istifadə olunmasına şərait yaradır; əmək məhsuldarlığı yüksəlir, maya dəyəri aşağı düşür, fondverimi artır və nəticə etibarilə, həmin müəssisədə istehsalın səmərəliliyi təmin edilmiş olur.

İri müəssisələr səmərəlilik baxımından bir çox üstünlüklərə malik olur ki, bunları şərtləndirən amillər aşağıdakılardır:

1. İri müəssisələrdə daha güclü və məhsuldarlığı yüksək olan avadanlıqlar tətbiq etmək mümkündür. Avadanlığın fərdi gücünün artırılması həmişə texnoloji proseslərin intensivləşdirilməsi ilə müşayiət olunur, çünki avadanlığın çəkisi və qabariti onun gücünə nisbətən az artır. Bu baxımdan, daha güclü avadanlığın güc vahidi nisbətən ucuz başa gəlir. Digər tərəfdən, avadanlıqların güclərinin artırılması binalara əlavə ehtiyacı azaldır, istehsal sahəsindən istifadə səmərəliliyini artırır və nəticədə kapital qoyuluşlarına qənaətə səbəb olur. Bir qayda olaraq, avadanlığın fərdi gücü artırılarkən xidmətedici heyətin sayı dəyişməz qalır və ya cüzi artır, bu da əmək məhsuldarlığının artmasına səbəb olur. Beləliklə, qeyd edilənlər nəticəsində güc vahidinə düşən məhsul istehsalının həcmi artır, avadanlığın dəyərinə nisbətən istehsal edilən məhsulun dəyəri çox olur.

2. İri istehsallarda istehsalın və əməyin mütərəqqi təşkili formalarına keçmək daha asan olur. İri istehsallarda məhsul buraxılışının kütləvilik səviyyəsi yüksək olduğundan, burada ixtisaslaşmış (xüsusi) avadanlıqların, axın xətlərinin tətbiqinə, avtomatlaşdırma və kompleks mexanikləşdirmə işinin həyata

keçirilməsinə şərait yaranır; müəssisənin bütün texniki-iqtisadi və iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşır.

3.İstehsalın həcmcə artımına nisbətən qeyri-mütənasib artan xərclər – binaların qızdırılması və işıqlandırılmasına enerji sərfi, inzibati-idarə heyətinin əmək haqqı və s. azaldığından iri istehsalda hazırlanan məhsulun maya dəyəri kiçik istehsallara nisbətən aşağı səviyyədə olur.

4.Təmərküzləşmə səviyyəsi yüksək olan istehsallarda xammal və materiallardan, yanacaqdan qənaətlə istifadə üçün yeni, daha mükəmməl texnika, mütərəqqi texnoloji istehsal üsulunun tətbiqinə əlverişli şərait yaranır. İri istehsallarda tullantıların köməyiylə, müəssisənin profilinə uyğun olmasa da, başqa məhsulların istehsalının təşkilinə geniş imkanlar açılır.

5.İri istehsallarda elmi-tədqiqat və sınaq laboratoriyaları, güclü konstruktor büroları yaratmaq mümkün olur ki, bunlar da öz növbəsində elmi-texniki tərəqqinin inkişafına əsas yaradır və istehsal ünsürlərindən daha səmərəli istifadə üçün elmi tövsiyələr hazırlamaq mümkün olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, təmərküzləşmənin iqtisadi üstünlükləri aqrekat təmərküzləşmə forması üçün daha səciyyəvidir.

İstehsalın ekstensiv yolla təmərküzləşdirilməsi zamanı istehsal meydançalarının genişləndirilməsi – əlavə sexlərin tikilməsi, müəssisədaxili nəqliyyat xərcləri, binaların qızdırılması, işıqlandırılması, ventilyasiyaların quraşdırılması və s. üçün əlavə xərclərə ehtiyac yaradır. Nəticədə təmərküzləşmənin verdiyi səmərə xərclərin çoxalması səbəbindən istehsalın səmərəlilik səviyyəsinə

ciddi təsir göstərə bilmir. Məhz bu səbəbdən də istehsalın ekstensiv yolla təmərküzləşdirilməsi müəyyən həddə qədər aparılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təmərküzləşdirmənin səviyyəsinin artmasını, yəni müəssisədə istehsalın miqyasını məhdudlaşdıran əsas amil idarəetmə ilə  laq darlır. İri istehsalı kiçik istehsala nisbətən idarə etmək  tindir. İri istehsal ya  vrilmiş firmanın fəaliyyətinə səmərəli nəzarətin v  koordinasiyanın həyata keçirilməsi prosesində əmələ gələn müəyyən  tinlikl r miqyasdan "mənfi effektin" yaranmasına səbəb olur.  unki istehsalın miqyası artdıqca, əldə olunan əlavə səmərə azalmağa başlayır, idarəetmə isə  tinl şir. Nəticədə istehsalın müəyyən miqyasında miqyasdan əldə olunan səmərə idarəetmədəki  tinlikl rl  əlaqədar yaranan itkilərə bərabər olur. İstehsalın belə səviyyəsi optimal səviyyə hesab edilir. Elmi-texniki tərəqqi həm istehsalın miqyasının artmasından əldə olunan səmərəni çoxaldır, həm də idarəetməni asanlaşdırır. Nəticədə, istehsalın optimal  l s  artır və təmərküzləşmənin iqtisadi səmərəliliyi də yüksəlir.

Məfhumlar v  anlayışlar

Təmərküzləşmə

Mütləq və nisbi təmərküzləşmə

Aqreqat təmərküzləşməsi

Texnoloji t m rk zle m 

İstehsal-texniki t m rk zle m si

Mütləq və nisbi t m rk zle m 

Müəssisənin optimal  l s 

 z nyoxlama sualları

- 1. T m rk zle m nin mahiyyətini izah edin.**
- 2. T m rk zle m nin hansı formaları vardır?**
- 3. İstehsalın t m rk zle m  səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər hansılardır?**
- 4. Müəssisənin optimal  l s n n mahiyyətini izah edin.**
- 5. Müəssisənin optimal  l s n  hansı amillər təsir göstərir?**
- 6. Müəssisənin  ptimal  l s n  görə sənaye sahələri ne  qrupa bölünür?**
- 7. T m rk zle m nin iqtisadi əhəmiyyətini izah edin.**

Fəsil 12. İxtisaslaşdırma və kooperasiyalaşma

- 1.İxtisaslaşdırmanın mahiyyəti və formaları.
- 2.Kooperasiyalaşmanın mahiyyəti və formaları.
- 3.İxtisaslaşdırma və kooperasiyalaşmanın səviyyəsini müəyyən edən göstəricilər
- 4.İxtisaslaşdırma və kooperasiyalaşmanın iqtisadi səmərəliliyi

1.İxtisaslaşdırmanın mahiyyəti və formaları

Məhsuldar qüvvələrin inkişafında əmək bölgüsü nəticəsində böyük tərəqqi baş vermişdir. Əmək bölgüsü əmək fəaliyyətinin ixtisaslaşması ilə əlaqədar olub, onun növlərə ayrılması, lakin birgə, mövcud qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda qalması ilə nəticələnən ictimai-iqtisadi prosesdir. **İngilis iqtisadçısı Adam Smit insanın mübadiləyə, ticarətə meylliliyinin nəticəsində əmək bölgüsünün əmələ gəldiyini göstərirdi. Mübadilə etmək imkanı əmək bölgüsünün dərinləşməsinə səbəb olduğundan, onun (əmək bölgüsünün) səviyyəsi mübadilə imkanlarının hədləri ilə, yəni bazarın həcmi ilə məhdudlaşır.**

Əmək bölgüsü texniki və ictimai əmək bölgüsü kimi 2 qrupa bölünür. İctimai və texniki əmək bölgülərinin birlikdə baş verməsi peşələr üzrə əmək bölgüsünün əsasını təşkil etmişdir.

Texniki əmək bölgüsü – müəssisə miqyasında istifadə olunan insan əməyinin, tətbiq edilən texnikanın xüsusiyyətləri əsasında bir sıra funksiya və əməliyyatlar üzrə öz tərkib hissələrinə parçalanmasıdır.

İctimai əmək bölgüsünün 3 forması fərqləndirilir:

– ümumi əmək bölgüsü iqtisadiyyatın iri sahələrə – sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və s. bu kimi sahələrə bölünməsində təzahür edir;

– xüsusi əmək bölgüsü özünü sənayenin, kənd təsərrüfatının və başqa sahələrin daxilində müxtəlif müstəqil sahələrin (alt sahələrin) əmələ gəlməsində göstərir;

– fərdi əmək bölgüsü bilavasitə müəssisə miqyasında baş verdiyindən onu istehsal fəaliyyətinin müxtəlif növləri üzrə tərkib hissələrinə – sex və istehsal sahələrinə ayırmışdır.

Beləliklə, əmək bölgüsünün inkişafı və dərinləşməsi bir neçə səviyyədə – ölkə, sahə, müəssisə və müəssisə daxilində baş verə bilər.

Sahə üzrə ixtisaslaşma – ictimai və ya şəxsi tələbatı ödəmək üçün məhdud nomenklaturada məhsul istehsalının nisbətən uzun dövr üçün hazırlanmasını təmin etmək məqsədilə bu işə hər hansı sahənin uyğunlaşdırılması deməkdir.

Müəssisə miqyasında ixtisaslaşdırma işi – özünün konstruksiyasına, hazırlanma texnologiyasına görə analoq təşkil edən, tətbiq sahəsi məhdud olan, istehsalı uzun dövr üçün təkrarlanan məhsul istehsalının bir müəssisədə təmərküzləşməsidir. Belə ixtisaslaşma şəraitində istehsal prosesinin səmərəli və yüksək məhsuldarlıqlı texnika ilə təmin olunması, istehsalın təşkilinin mütərəqqi metodlarından istifadə edilməsi imkanları yaranır və kadrların peşə tərkibindən daha səmərəli istifadə olunması təmin edilir.

Müəssisədaxili ixtisaslaşdırma müəyyən texnoloji əməliyyatların yerinə yetirilməsi üçün onların sex, istehsal sahəsi və iş yerləri arasında bölüşdürülərək cəmləşdirilməsidir.

Beynəlxalq ixtisaslaşdırma isə iqtisadi əməkdaşlıq birliklərinə daxil olan ölkələr arasında baş verir. Lakin beynəlxalq ixtisaslaşmanı müəyyən edən amil ölkələrdən hər birinin özünün ölkədaxili ixtisaslaşmasıdır ki, bunun da əsas səbəbi ölkənin malik olduğu mütləq və müqayisəli üstünlüklərdir.

İstehsalın ixtisaslaşması bir çox hallarda ölkənin ərazilərində də baş verir; buna misal olaraq sənaye mərkəzləri, iqtisadi regionları və sənaye rayonlarını göstərmək olar.

Müəssisələr üzrə istehsalın ixtisaslaşdırılmasının əşya üzrə, hissə üzrə və texnoloji ixtisaslaşma formaları vardır.

İxtisaslaşdırmanın əşya forması bilavasitə istehlakçıya çatan hazır məhsul istehsalının bu və ya digər bir müəssisədə cəmləşdirilməsi deməkdir. Əşya üzrə ixtisaslaşdırmaya avtomobil, dəzgah, soyuducu, mebel istehsal edən müəssisələri misal gətirmək olar.

Hissələr üzrə ixtisaslaşdırma forması sonradan istehsalda istifadə edilmək və hazır məhsulu dəstləşdirmək məqsədilə onun ayrı-ayrı hissələrinin buraxılışının bu və ya digər bir müəssisədə təmərküzləşdirilməsi ilə səciyyəlidir. Hissə üzrə ixtisaslaşdırmaya diyircəkli yastıq, bölüşdürücü val, karbürətor, porşen və s. hissələrin istehsalı təşkil olunmuş müəssisələri misal göstərmək olar.

Texnologiya üzrə və ya mərhələli ixtisaslaşdırma forması müəssisənin əmək predmetinin emalı mərhələlərindən birinin yerinə yetirilməsinə cəlb edilməsini səciyyələndirir.

İxtisaslaşmanın bu formasında texnologiyanın mərhələlərindən biri ayrılır, müstəqilləşir, daha doğrusu, "muxtariyyət" statusu alaraq fəaliyyət göstərir. Texnoloji prinsiplər üzrə ixtisaslaşdırılmış müəssisələrə mərkəzləşdirilmiş tökmə, mərkəzləşdirilmiş dəmirçi, yığma zavodları və s. aiddir.

Müasir sənaye istehsalı şəraitində istehsal prosesinin funksional bölgüsünün güclənməsi nəticəsində funksional ixtisaslaşdırma getdikcə daha geniş vüsət alır. Köməkçi və xidmətedici işlərin müəyyən növlərinin mərkəzləşdirilməsi və onların yerinə yetirilməsinin ixtisaslaşdırılmış müəssisələrdə cəmləşdirilməsi istehsal prosesinin funksional bölgüsü üçün xarakterik haldır. Belə funksional ixtisaslaşdırılmış müəssisələrə təmir və tara zavodlarını, energetika mərkəzlərini və s. misal göstərmək olar.

İstehsalın ixtisaslaşdırılmasının dərinləşməsi bir sıra amillərin təsiri nəticəsində baş verir ki, bunlara da aşağıdakılar aiddir:

– buraxılan məhsula perspektiv dövr üçün tələbatın artması və satış bazarının genişlənməsi. Məhsulun kifayət qədər sabit və mütəmadi olaraq təkrarlanan nomenklaturası müəssisənin istehsal proqramının – sifarişlər portfelinin – sabitliyini müəyyən edir. İstehsalın bütün ünsürlərinin yüksək təkrar olunma dərəcəsi, onların daim artmaqda olan həmcins məhsul

buraxılışına uyğunlaşması istehsalın ahəngdarlığının artmasına, istehsalın və əməyin təşkilinin mütərəqqi metodlarının tətbiq edilməsinə səbəb olur;

– elmi-texniki tərəqqinin yüksək tempi. İxtisaslaşdırma elmi-texniki tərəqqinin mühüm şərtidir və eyni zamanda onun nəticəsidir, çünki elmi-texniki tərəqqi ixtisaslaşdırılmış müəssisələrin yaradılması yolu ilə əmək bölgüsünün dərinləşməsinə səbəb olan ciddi bir amildir;

– iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun səviyyədə ixtisaslaşdırılmış müəssisədə məhsul buraxılışının təmərküzləşməsi və istehsalın optimal ölçüyədək artması. Bu, məhsul istehsalı zamanı tətbiq edilən texnikanı və iş qüvvəsini maksimal səviyyədə yükləməyə imkan verir;

– buraxılan məhsulun çeşidinin uzunmüddətli və məqsədəuyğun konstruktiv sabitliyinin yaradılması, məmulatların mütərəqqi və perspektiv tiplərinin işlənilib hazırlanması, baza modellərinin və onların əsasında qurulmuş məmulatların yeni modifikasiyasının istehsalına başlanılması və mənimsənilməsi. Mütərəqqi konstruktiv quruluşa malik avadanlığın istehsalın texnoloji dəyişkənliyi ilə sıx əlaqəsi, elmi-texniki tərəqqi və bazarın tələbləri nəticəsində məhsul nomenklaturasının tez-tez dəyişdiyi bir şəraitdə ixtisaslaşdırılmış maşın və avadanlıqlardan səmərəli istifadə etməyə imkan verir;

– müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi bir tərəfdən istehsal olunan məhsulların nomenklaturasının artması və tez-tez dəyişməsi ilə, digər tərəfdən isə qısa müddətdə ucuz məhsul istehsalının təmin edilməsi məqsədilə

istehsalın ixtisaslaşması, mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması ilə xarakterizə olunur. Bu ziddiyyət birtipli məmulat və yarımfabrikatların kütləvi və iri seriyalı istehsalı ilə həll oluna bilər ki, bu da standartlaşdırma və eyniləşdirmə ilə sıx bağlıdır.

Standartlaşdırma – istehsal olunan məmulat və yarımfabrikatların fiziki, kimyəvi, həcm və digər ölçülərinə norma və tələblərin müəyyən olunmasıdır. Bu norma və tələblər standart adlanan sənədlər formasında rəsmiləşdirilir. Eyniləşdirmə isə məmulatın və onun elementlərinin vahid forma, ölçü və struktura gətirilməsini əks etdirir. Standartlaşdırma və eyniləşdirmə material və yarımfabrikat növlərinin sayını – səmərəlilik baxımından – minimuma endirməyə, eynicinsli istehsalların ölçüsünü artırmağa və daha məhsuldar avadanlıqların tətbiqinə imkan verir və nəticədə, iqtisadi səmərəliliyi artırmağa imkan verən ixtisaslaşdırılmış müəssisələrin inkişafına şərait yaradır.

İctimai əmək bölgüsünün, ixtisaslaşmanın dərinləşməsi əməyin məhsuldarlığının yüksəlməsinə, əmək vasitələrindən istifadə səmərəliliyinin artırılmasına, əmək cisimlərindən qənaətlə istifadə olunmasına müsbət planda təsir göstərir.

İxtisaslaşmanın dərinləşdirilməsi istehsalın səmərəli təşkili formasına keçməyi nəzərdə tutan mühüm texniki-təşkilati tədbirdir. Bu onunla nəticələnir ki, istehsalın həcmi artır, bir iş yerində eyni əməliyyat dəfələrlə təkrar olunur, fəhlənin bu və ya digər əməliyyatı icra etmək vərdisi formalaşır – əmək məhsuldarlığı yüksəlir və həmin iş yerində avtomat və xüsusi dəzgahlar tətbiq

etməyə və onlardan istifadənin yaxşılaşdırılmasına imkan yaranır.

Bir sözlə, ixtisaslaşdırma, xüsusi avadanlıqların tətbiqilə istehsal olunan məhsulu kəmiyyətə artırır, fəhlənin əmək vərdişlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq istehsal edilən məhsun keyfiyyətini yüksəldir.

2. Kooperasiyalaşmanın mahiyyəti və formaları

İxtisaslaşdırma, artıq qeyd olunduğu kimi, məhsul istehsalı prosesinin ya mərhələlər və ya da məhsulun konstruksiyasını təşkil edən hissə və bağlamalar üzrə tərkib hissələrinə bölünməsi və bunlardan hər birinin müstəqil istehsala çevrilməsidir. İxtisaslaşma nəticəsində həmin istehsallar məkanca ayrı düşsələr də, onlar sonradan həmin məhsulun istehsalı üçün kooperasiya əlaqələrinə girirlər. Başqa sözlə, ixtisaslaşdırma kooperasiyalaşdırma üçün texniki, iqtisadi və təşkilati zəmin yaradır. **İstehsalın ixtisaslaşdırılmasının dərinləşməsi, bütöv bir istehsalın öz tərkib hissələrinə parçalanaraq müstəqilləşməsi, onlardan hər birinin ayrılıqda təsərrüfat nəticələrini yaxşılaşdırsa da, onları bir-birindən asılı edir, bunların, ayrılıqda olsa da, ümumi məqsədə çatmaq üçün səylərinin birləşdirilməsinə obyektiv ehtiyac yaradır.** Belə bir ehtiyacın təmin olunması təsərrüfat əlaqələrinin qurulması və inkişaf etdirilməsi vasitəsilə həyata keçirilir.

İxtisaslaşdırmanın dərinləşməsi eyni bir məhsul istehsalının iştirakçıları arasında təsərrüfat əlaqələrinin yaranmasını tələb edir ki, buna da istehsalın kooperasiyalaşması deyilir.

Kooperasiyalaşma müəyyən bir məhsulun birgə istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr arasındakı uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələri formasıdır.

Təsərrüfat əlaqələri formaları kimi maddi-texniki təminatla kooperasiyalaşdırmanı bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Onlar zahirən bir-birlərinə bənzəsələr də, mahiyyətcə ciddi fərqləri olan proseslərdir.

Müəssisələr arasındakı kooperasiya əlaqələri uzun dövrü – konkret məhsulun istehsalı dövrünü əhatə edir və bir növ müntəzəm xarakterli olur. Müəyyən bir mürəkkəb məhsulun istehsalında birgə iştirak edən müəssisələr onu tamamlayan baş müəssisənin xüsusi tələblərinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərirlər. Kooperasiya qaydası ilə məhsul göndərən müəssisələr son məhsulun hazırlanması üçün zəruri olan aqreqat, bağlama, hissə, döymə, tökmə, qaynaq və s. məmulatları özlərinin istehsal proqramlarına daxil edirlər. **Məhz bu baxımdan kooperasiya yolu ilə məhsulgöndərmə təchizat işindən fərqlənir.**

Kooperasiyalaşdırma prosesi aşağıdakıları özündə əks etdirir:

– müəyyən istehsalın tələbatları üçün dəstləşdirici məmulatların və yarımfabrikatların göndərilməsi və xidmətlərin yerinə yetirilməsini;

– məlum məhsulun müəyyən alıcıları ilə təchizatçının əlaqələrini;

– təchizatçının hazır məhsul hazırlayan və yarımfabrikatı formalaşdırmaqda davam edən müəyyən istehlakçılar üçün yerinə yetirdiyi işini.

Bəzi hallarda kooperasiya heç bir müstəqil asılılığı olmayan, lakin onu müəssisələrdən birinin sərbəst istehsal güclərindən daha tam istifadə etmək məqsədilə öz aralarında təşkil edən, ixtisaslaşmış müəssisələr arasında əlaqələr yaratmaqla həyata keçirilir. Burada kooperasiyalaşdırma qısamüddətli olur və məhsul alan müəssisə öz istehsal gücündəki «zəif yeri» ləğv etdikdən sonra kooperasiya əlaqəsindən çıxır.

İxtisaslaşdırma istiqamətlərinə müvafiq olaraq kooperasiyalaşdırmanın aşağıdakı formaları fərqləndirilir:

Aqreqat üzrə kooperativləşdirmə.
Kooperativləşdirmənin aqreqat növündən texniki səviyyəsinə və konstruktiv quruluşuna görə mürəkkəb məhsul istehsalı ilə məşğul olan baş zavod kooperasiyaya daxil olan (əlaqədar) zavodlardan elektrik mühərrikləri, generatorlar, reduktorlar, nasoslar, kompressorlar və s. kimi məmulatlar almaqla hazır məhsulun istehsalını tamamlayırlar, onu bir növ dəstləşdirirlər.

Hissələr üzrə kooperativləşdirmə.
Kooperativləşdirmənin bu növündə son hazır məhsulun istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılmış baş müəssisə əlaqədar müəssisələrdən hissə və qovşaqlar almaqla məhsulun istehsalı işini tamamlayır. Buna misal olaraq maşınqayırma sənayesində baş zavodların kooperasiyaya daxil olmuş müəssisələrdən porşen, radiator, diyircəkli yastıq, bolt, qayka almasını və yaxud ixtisaslaşdırılmış baş kimya sənaye müəssisələrinin digər əlaqədar müəssisələrdən plastik kütlə, tex-

niki rezin, asbest və s. məmulatlarını almasını misal göstərmək olar.

Texnoloji mərhələlər üzrə kooperativləşdirmə.

Kooperativləşdirmənin bu növündə bir müəssisə digərinə müəyyən yarımfabrikatlar göndərir və ya onun üçün məhsul istehsalı texnologiyasının müəyyən bir mərhələsinin icrasını həyata keçirir. Buna misal olaraq, bir müəssisənin digərinə döymə, tökmə, ştamplama məmulatı, metal konstruksiyalar göndərilməsini göstərmək olar. Əyrilmiş yunun toxucu fabrikinə verilməsi texnoloji mərhələ üzrə kooperativləşmə üçün misal ola bilər.

Ərazi (məkan) və sahələr üzrə təşkili baxımından kooperativləşdirmə aşağıdakı formalarda olur:

– rayondaxili kooperativləşdirmə; belə kooperativləşdirmə forması iqtisadi rayonun daxilində olan müəssisələr arasında təsərrüfat əlaqələrinin yaradılmasına əsaslanır;

– rayonlararası kooperativləşdirmə; kooperativləşdirmənin bu formasında təsərrüfat əlaqələri müxtəlif rayonlarda yertəşdirilmiş müəssisələr arasında baş verir;

– sahədaxili kooperativləşdirmə; belə kooperasiya əlaqələri eyni sahənin iki və daha çox müəssisələri arasında yaranır;

– sahələrarası kooperativləşdirmə; kooperativləşdirmənin bu forması müxtəlif sahələrin müəssisələri arasında yaranır.

Rayondaxili kooperasiyalaşdırma əlaqələri rayonun kompleks inkişafına nail olmaqda müstəsna rola malikdir.

Kooperativləşdirmənin bu formasında səmərəli yükdaşımalar sxeminin tərtibi nisbətən asan, yerli resurslardan və istehsal güclərindən istifadə səviyyəsini yüksəltmək imkanı daha geniş olur.

İqtisadi suverenliyə nail olmuş respublikamız üçün rayondaxili kooperativləşdirmənin inkişafı üzrə ehtiyat mənbələri araşdırılmalı, təsərrüfat dövryyəsinə cəlb olunmalıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə son dövrlərdə (XX əsrin 90-cı illərindən) kooperativləşmənin bir forması olan autsoring prosesi geniş yayılmışdır. **Autsoinq – müəssisə tərəfindən idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məqsədilə həm xidmət və həm də əsas istehsal strukturlarından bəzilərinin icarəyə verilməsidir.** Bu zaman müəssisə və firmalar "yaxşı bacardığımı özüm etməliyəm, yaxşı bacarmadığımı yaxşı bacarana həvalə edirəm" prinsipini əsas götürürlər.

Autsoinqin genişlənməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin mürəkkəbləşməsi, az xərclə keyfiyyətli məhsul istehsal etməyə nail olmaq məqsədilə izah olunur.

İcrası kənara həvalə olunan sahibkarlıq funksiyası mahiyyətcə ümumi istehsaldan ayrılmır, əksinə onun tərkib hissəsi kimi, yeni keyfiyyətdə davam etdirilir. Başqa sözlə, autsoinq prosesi yeni keyfiyyətdə kooperasiya əlaqələrinin yaranmasını şərtləndirir.

3. İxtisaslaşdırma və kooperasiyalaşmanın səviyyəsini müəyyən edən göstəricilər

İstehsalın ixtisaslaşma və kooperasiyalaşma səviyyəsini təhlil etmək və qiymətləndirmək üçün müəyyən göstəricilər sistemindən istifadə edilir.

Göstəricilər sistemi ixtisaslaşdırma prosesinin aşağıdakı başlıca cəhətlərini özündə əks etdirməli və ya qiymətləndirilməlidir: əmək bölgüsünün səviyyəsini, yəni istehsalın ixtisaslaşdırma formasını; məhsulun sahənin və ya müəssisənin istehsal prosesinə uyğun gəlməsi dərəcəsini; məhsulun nomenklaturası və ya çeşidinin genişliyini; məhsulun konstruktiv-texnoloji cəhətdən ümumiliyini; texnoloji cəhətdən yekcins məhsulların istehsalının təmərküzləşmə və optimallıq səviyyəsini və başqalarını.

İstehsalın ixtisaslaşma səviyyəsini qiymətləndirərkən aşağıdakı göstəricilər sistemi tətbiq edilir:

– müəyyən növ məhsulun ümumi buraxılışında ixtisaslaşdırılmış sahənin xüsusi çəkisi, "əhatəetmə əmsalı" adlanan əmsal. "Əhatəetmə əmsalı" göstəricisi bu və ya digər sahənin formalaşması prosesini və iqtisadi inkişaf səviyyəsini səciyyələndirir və ölkədəki ümumi istehsalın həcmində ixtisaslaşdırılmış müəssisələr tərəfindən buraxılan məhsulun həcmnin xüsusi çəkisi kimi hesablanır;

– sahənin və ya müəssisənin ümumi məhsul buraxılışında əsas (profil) məhsulun xüsusi çəkisi, "sahə" və ya "müəssisə ixtisaslaşdırılması əmsalı" adlanan əmsal. Müəssisənin əsas (profil) məhsulu onun profilinə, yəni mövcud avadanlıqların, texnoloji prosesin və kadrların ixtisaslaşması xarakterinə uyğun olan konstruktiv və texnoloji cəhətdən bircinsli məhsuldur.

Əsas məhsul müəssisənin təsdiq olunmuş layihəsinə uyğun olur və onun pasportunda öz əksini tapır. "Əhatəetmə əmsalı" ilə "sahə" və ya " müəssisə ixtisaslaşdırılması əmsalı" qarşılıqlı surətdə bir-birini tamamlayır. Onlar, bir tərəfdən, ixtisaslaşdırılmış sahə və ya müəssisə tərəfindən müəyyən məhsula ümumi tələbatın necə təmin edildiyini, digər tərəfdən isə, həmin sahənin profilinə uyğun olmayan məhsulun xüsusi çəkisini səciyyələndirir;

– ayrı-ayrı detalların, qovşaqların, aqreqatların və pəstahların buraxılışı üzrə ixtisaslaşdırılmış və ya mərkəzləşdirilmiş istehsalların müəssisə və sexləri tərəfindən buraxılan məhsulların istehsalın ümumi həcmində xüsusi çəkisi. Bu göstərici hissələr üzrə və texnoloji ixtisaslaşdırmanın inkişaf səviyyəsini səciyyələndirir və ayrı-ayrı sahələr, yaxud sahələr qrupu üzrə hesablanır;

– sahənin müəssisələri tərəfindən buraxılan konstruktiv və texnoloji cəhətdən yekcins məmulatlar qrupunun miqdarı, növləri və tipləri. Bu göstərici müəssisə tərəfindən buraxılan məmulatların nomenklaturası və ya çeşidinin genişliyini səciyyələndirir. Məhsulun nomenklaturası nə qədər məhdud olarsa, istehsalın yekcinslik dərəcəsi və müəssisənin ixtisaslaşma səviyyəsi bir o qədər yüksək olar.

Müəssisədaxili ixtisaslaşma səviyyəsi aşağıdakı göstəricilər vasitəsilə öyrənilir və təhlil edilir:

- a) ixtisaslaşdırılmış sex və sahələrin xüsusi çəkisi;
- b) bir iş yerinə düşən hissə-əməliyyatların sayı;
- q) əməliyyatların təhkimolunma əmsalı.

Sonuncu göstərici – təhkimolunma əmsalı ($\Theta_{t.o}$) – aşağıdakı düsturun köməyi ilə müəyyən edilir.

$$\Theta_{t.o} = \frac{\Sigma P}{n}$$

Burada, ΣP – sex və ya sahədə ay ərzində yerinə yetirilmiş istehsal işinin həcmi; istehsal işi – bir iş yerində eyni fəhlə tərəfindən fasiləsiz icra olunan bir və ya bir neçə texnoloji əməliyyatdır.

n – birnövbəli iş rejimində işə çıxmış fəhlələrin və ya iş yerlərinin sayıdır.

İkinci və üçüncü göstəricilər iş yerlərinin eyni texnoloji əməliyyatlarla yüklənməsi səviyyəsini, yəni ixtisaslaşmasını xarakterizə edir.

Müəssisənin ixtisaslaşma səviyyəsini daha tam xarakterizə etmək üçün istehsalın texniki və təşkilati səviyyəsini əks etdirən əlavə göstəricilərdən də istifadə edilə bilər. Bu göstəricilərə aşağıdakılar aiddir: hazırlanan məhsulun seriyalılığı və kütləvilik səviyyəsi; buraxılan məhsulda standartlaşdırılmış, normallaşdırılmış və eyniləşdirilmiş hissə, qovşaq və ya aqreqatların xüsusi çəkisi; ümumi avadanlıqlar parkında avtomat və xüsusi avadanlıqların payı və s.

Kooperasiyalaşma səviyyəsini təhlil etmək üçün elə göstəricilər tətbiq edirlər ki, onlar həm ixtisaslaşdırmanın inkişafını və həm də dərinləşməsini səciyələndirir. Bu göstəricilərə aşağıdakılar daxildir:

a) kooperasiyalaşma əmsalı, yaxud sahənin və müəssisənin buraxdığı ümumi məhsulun həcmində

kooperasiya yolu ilə kənardan alınan yarımfabrikatların və dəstləşdirici məmulatların xüsusi çəkisi;

b) müəssisə ilə kooperasiya əlaqələrinə girmiş müəssisələrin sayı, o cümlədən rayondaxili və ondan kənar müəssisələrin sayı;

c) məhsul vahidinin maya dəyərində "satın alınmış yarımfabrikat və məmulatlar" adlı xərc maddəsinin xüsusi çəkisi;

e) bir müəssisə və sahə üzrə rayondaxili və rayonlararası kooperativləşmənin nisbəti və s.

4. İxtisaslaşdırma və kooperasiyalaşmanın iqtisadi səmərəliliyi

İstehsalın ixtisaslaşdırılması onun ölçüsünün optimal səviyyəyə qədər artırılmasına şərait yaradır ki, bu da öz növbəsində istehsala yüksək məhsuldarlıqlı texnika və texnologiya tətbiq etməyə, kadrların ixtisasını artırmağa, təchizatçı və istehlakçılarla sabit əlaqələr yaratmağa, müəssisənin təşkilati və istehsal strukturuunu təkmilləşdirməyə və s. imkan verir. Beləliklə, istehsalın ixtisaslaşdırılması əsasında səmərəliliyinin artırılması sahə və müəssisədə həyata keçirilən təşkilati, texniki və iqtisadi tədbirlərlə əlaqədardır. Bu baxımdan ixtisaslaşma və kooperasiyalaşdırmanın maksimal iqtisadi səmərəni təmin edən optimal variantının əsaslandırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İstehsalın ixtisaslaşdırılmasının iqtisadi səmərəliliyinin əsas göstəricilərinə: məhsul istehsalına cari məsrəflərə və onun istehlakçılara çatdırılmasına çəkilən nəqliyyat xərclərinə qənaət; əsaslı vəsait qoyuluşlarına qənaət və onların ödəmə müddəti; istehsalın ixtisaslaşdırılmasından əldə edilən illik iqtisadi səmərə və s. aiddir.

İxtisaslaşdırma nəticəsində gözlənilən cari qənaət (Q_{ix}) aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$Q_{ix} = [(M_1 + X_{n1}) - (M_2 + X_{n2})] \times B_1$$

Burada, M_1 və M_2 – ixtisaslaşdırma keçirilənədək və keçiriləndən sonra məhsul vahidinin maya dəyəri, manatla;

X_{n1} və X_{n2} – ixtisaslaşdırma keçirilinədək və keçirildikdən sonra nəqliyyat xərcləri, manatla;

B_1 – ixtisaslaşdırma keçirildikdən sonra məhsul istehsalının illik həcmi.

Kooperasiya əlaqələrindən əldə edilən qənaəti müəyyən edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, kooperasiya nəticəsində məhsul göndərmələrdə olan dəyişikliklərdən əldə edilən qənaət, yaxud zərər nəqliyyat-tədarük xərclərinin dəyişməsindən və kooperasiya yolu ilə alınmış məhsulun qiymətindəki fərqdən əmələ gəlir. Kooperasiya əlaqələrindən əldə edilən qənaət bu düsturla müəyyən edilir:

$$Q_k = [M - (Q_{iy} + X_{nx})] \times B$$

Burada, Q_k – kooperasiya əlaqələrindən əldə edilən qənaət, manatla;

M – müəssisədə məmulatın (hissə, qovşaq, yarımfabrikatın və s.) tam zavod maya dəyəridir;

Q_{iy} – həmin məmulatın ixtisaslaşdırılmış müəssisədən daxil olacaq topdansatış qiymətidir;

X_{nx} – məmulat vahidinə düşən nəqliyyat-tədarük xərcləridir;

B – planlaşdırılan ildə kooperasiya yolu ilə ilk dəfə alınan məmulatın miqdarıdır.

Əgər müəssisə kənardan gətirdiyi məhsulun istehsalını özündə təşkil edərsə, bu tədbirin maya dəyərində təsiri (Q_{km}) aşağıdakı kimi hesablanır.

$$Q_{km} = [Q_{kq} - M_1] + X_{nx}] \times B_2$$

Burada, Q_{kq} – kooperasiya yolu ilə alınan məmulatın topdansatış qiymətidir;

M_1 – istehlakçı müəssisədə məmulatın istehsal maya dəyəridir;

B_2 – planlaşdırılan ildə kooperativləşmə yolu ilə göndərilməsi dayandırılan məmulatın miqdarıdır.

İqtisadi səmərəliliyin hesablanması, əlavə əsaslı vəsait qoyuluşlarının kəmiyyəti ilə ixtisaslaşdırmanın optimal variantının həyata keçirilməsindən əldə edilən qənaət arasındakı nisbətdən ibarət olan, ixtisaslaşdırma üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsinə çəkilən məsrəflərin ödənmə müddətini və bu məsrəflərin iqtisadi səmərəliliyini müəyyən etməklə başa çatdırılır.

Əgər bu zaman daxili rentabellik norması normativdən çox, ödənmə müddəti azdırsa, onda ixtisaslaşdırmanın təkmilləşdirilməsi və dərinləşdirilməsi ilə əlaqədar tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan investisiya qoyuluşları iqtisadi cəhətdən səmərəlidir, əgər daxili rentabellik norması az, ödənmə müddəti çoxdursa, onda həmin tədbirlər səmərəsiz olduğuna görə onların həyata keçirilməsi məqsədsəuyğun deyildir.

İxtisaslaşmadan əldə edilən illik iqtisadi səmərə (Q) aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$Q = Q_{ux} - E_h \times \Delta \Theta$$

Burada, Q_{ux} – ixtisaslaşmanın keçirilməsindən əldə olunan illik qənaətdir, manatla;

E_h – səmərəliliyin normativ əmsalı;

$\Delta \Theta$ – ixtisaslaşdırmanı həyata keçirmək üçün əlavə əsaslı vəsait qoyuluşudur.

İstehsalın ixtisaslaşdırılmasına dair tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar investisiya layihəsinin əlverişli variantının seçilməsində investisiyanın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin standart metodlarından istifadə olunur. Bunlara, əsasən, cari xalis dəyər və daxili rentabellik norması göstəriciləri aiddir.

Məfhumlar və anlayışlar

Əmək bölgüsü

İxtisaslaşma

Kooperasiyalaşma

Əhatəetmə əmsalı

Müəssisənin ixtisaslaşma əmsalı

Kooperasiyalaşma əmsalı

Autsorinq

Özünüyoxlama sualları

- 1. İxtisaslaşdırma və kooperasiyalaşdırmanın mahiyyətini izah edin.**
- 2. İxtisaslaşdırmanın hansı formaları haqqında məlumatınız vardır?**
- 3. Kooperasiyalaşdırmanın hansı formaları vardır?**
- 4. İxtisaslaşdırma və kooperasiyalaşdırmanın səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilər hansılardır?**
- 5. İxtisaslaşdırma və kooperasiyalaşdırmanın iqtisadi səmərəliliyi necə müəyyən olunur?**
- 6. İxtisaslaşdırma və kooperasiyalaşdırmanın iqtisadi səmərəliliyini izah edin.**

Fəsil 13. Müəssisədə kombinələşdirmə

1. Kombinələşmənin mahiyyəti və formaları
2. Kombinələşdirmənin şərtləri və inkişafı
3. Müxtəlif sənaye sahələrində kombinələşdirmənin xüsusiyyətləri
4. Kombinələşdirmənin iqtisadi səmərəliliyi

1. Kombinələşmənin mahiyyəti və formaları

İctimai əmək bölgüsü və istehsalın təmərküzləşməsi onun ictimai təşkili formalarından biri olan kombinələşmənin də yaranmasının əsas şərti kimi çıxış edirlər.

Bir çox sənaye sahələri üçün səciyyəvi olan, istehsalın ictimai təşkili forması kimi **kombinələşdirmə – texnoloji, iqtisadi, təşkilati baxımdan əlaqəli olan müxtəlif sahələrə məxsus ayrı-ayrı istehsalların, məhsul buraxmaq qabiliyyətlərinin proporsionallığını təmin etmək şərtilə, vahid istehsal kompleksində birləşdirilməsidir.** Başqa sözlə, kombinələşdirmə maddi-texniki bazasına və ya texnoloji istehsal üsulunun ümumiliyinə və habelə xammal və materialların müştərək istifadəsinə görə müxtəlif istehsalların məkanca eyni ərazidə, bir müəssisədə təmərküzləşdirilməsidir. Kombinələşməyə daxil olan sahələrdən biri kompleksin əsasını və kombinatın profilini müəyyən edir. Kombinatu istehsalı xammalın ardıcıl və kompleks emalına əsaslanmayan, lakin həmcins məhsullar istehsal edən müəssisələrin bir ərazidə yerləşdirilməsindən yaranan birliklərlə qarışdırmaq olmaz; sonuncu təmərküzləşdirmə olsa da, kombinələşdirmə deyildir; o, ixtisaslaşdırmaadır.

Əmək predmetlərinin emalının ayrı-ayrı mərhələlərinin birləşdirilməsi xarakterindən asılı olaraq kombinləşmənin 3 forması mövcuddur.

1.Xammalın – hazır məhsulun alınmasına qədər – ardıcıl emalına görə. Kombinləşmənin bu forması üçün qara metallurgiya kombinatları daha səciyyəvidir. Bu istehsalda, xammal kimi istehlak olunan dəmir filizinin hasil edilməsi və zənginləşdirilməsindən sonra, metallurgiya kombinatında ardıcıl olaraq çuqun, polad və prokat (yayma, vərəqə polad) alınır (şəkil 13.1).

Şəkil 13.1. Dəmir filizinin ardıcıl emalına əsaslanan metallurgiya kombinatı

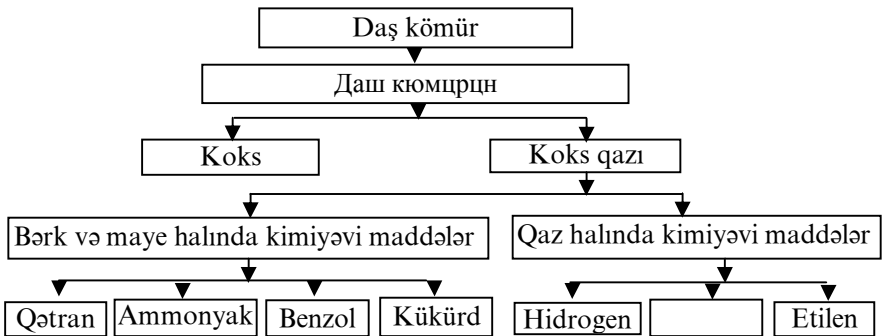
2.Xammalın kompleks emalına görə. Məlumdur ki, mineral (üzvi) və kənd təsərrüfatı xammalı bir sıra müxtəlif faydalı komponentlərin (maddələrin) birləşmələrindən ibarətdir. Elmi-texniki tərəqqinin müasir vəziyyətində, xüsusilə kimyəvi və termiki proseslərin köməyilə, xammalın tərkibində olan bütün faydalı üsürləri ayırmaq və istifadə etmək mümkün olur. Xammalın son faydalı maddənin alınmasına qədər emalı ondan kompleks istifadəni təmin edir. **Xammalın kompleks emalı nəticəsində müxtəlif məhsullar istehsalına nail olmaq üçün onun ictimai təşkil vahid bir məkanda birləşdirilir, kombinatların yaradılması vasitəsilə həyata keçirilir.**

Xammalın kompleks emalına əsaslanan kombinləşməyə daş kömürün emalını misal göstərmək olar. Burada ilk əvəl daş kömürün koklaşdırılmasından

koks və koks qazı alınır, koks və koks qazından isə tərkibi müxtəlif və zəngin maddələrdən ibarət bərk, duru və qaz halında olan kimya məhsulları istehsal edilir.

Emalın davam etdirilməsilə növbəti mərhələdə əgər koksdan bərk və duru kimya məhsullarından olan qətran, ammoniyak, benzol və kükürd alınarsa, qaz halında olan hissədən – koks qazından isə hidrogen, metan və etilen istehsal edilir.

Bütün göstərilən məhsulların istehsalı xammalın kompleks emalına əsaslanan kombinatlarda həyata keçirilir (şəkil 13.2).

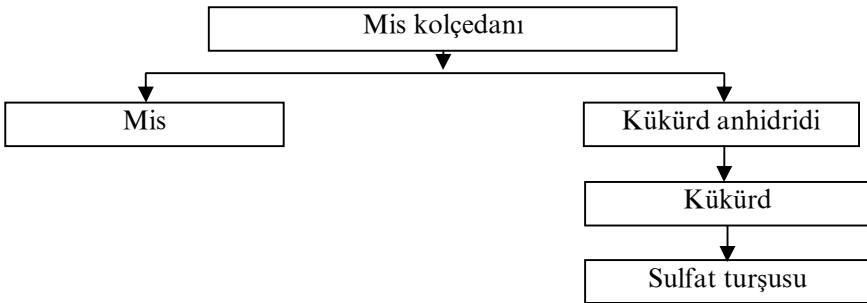

Şəkil 13.2. Daş kömürün kompleks emalına əsaslanan kombinat

3.Tullantılardan istifadəyə görə. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, təbiətdə monotərkibli mineral xammal yoxdur. Buna görə də bu qəbildən olan hər hansı bir xammalın emalı zamanı həmin istehsal üçün həm əsas olan və həm də əsas olmayan məhsullar alınır

və bir də texnoloji tullantılar yaranır. Buna misal olaraq misin alınması üçün kombinləşməni misal göstərmək olar.

Təbiətdə misin bir neçə birləşmələri olsa da, bunlardan sənaye əhəmiyyətli onun kükürlə olan birləşməsi, mis kolçedanıdır - piritdir. Piritin emalından əsas məhsul kimi təmiz mis alınırsa, həmin istehsal üçün əsas olmayan yanaşı (yanaki, səmt) məhsul kimi kükürd anhidridi də alınır. Kükürd anhidridinin emalından kükürd və sonuncunun emalından isə sulfat turşusu istehsal edilir (şəkil 13.3). Əgər istehsal yalnız misin alınması ilə tamamlanardısı, onda sulfat anhidridi həmin istehsalın tullantısı hesab olunardı və həmin müəssisə isə kombinat deyil, zavod adlanardı.

Şəkil 13.3. Mis kolçedanının (piritin) emal mərhələləri

Ümumiyyətlə, istehsal (texnoloji, təşkilati-texniki) tullantılarını onların fiziki hallarından asılı olaraq müxtəlif üsulların köməyi ilə emal edir və utilləşdirirlər:

1.Maye və qaz halında – absorbsiya (hopdurma, udma), çökdürmə, filtrləşdirmə və termiki emal;

2.Maye və bərk halında – kristallaşdırma və termiki emal;

3.Maye halında – buxarlandırma, distilləmə və rektifikasiya (ayırma);

4.Bərk halında – ekstraksiya (çıxarmaq) və kimyəvi emal.

İstehsallar arasında əlaqələrin xarakterindən asılı olaraq kombinələşmə üç tipə: şaquli, üfiqi və qarışıq tiplərə bölünür.

Şaquli kombinələşmə xammalın ardıcıl olaraq emal edilərək yarımfabrikat və hazır məhsula çevrilməsini nəzərdə tutur.

Üfiqi kombinələşmə xammalın kompleks emalı ilə əlaqədardır. Bu kombinələşmə növü ilkin xammalın emalının bir neçə axınının mövcudluğunu nəzərdə tutur ki, nəticədə bir neçə sahənin məhsulu alınır. Ufiqi kombinələşməyə misal neft-kimya kombinatlarını göstərmək olar. Burada neft məhsulları ilə yanaşı kimya məhsulları da alınır.

Qarışıq kombinələşmə o halda olur ki, xammalın bir növünün ardıcıl emalından əsas yarımfabrikat və ya hazır məhsul, tullantılardan isə əlavə yarımfabrikat və ya əlavə hazır məhsullar alınır.

Qeyd etmək lazımdır ki, kombinələşmə istehsalın ictimai təşkilinin forması kimi müxtəlif istehsal müəssisələri arasında daha sıx təsərrüfat əlaqələri əsasında fəaliyyət göstərir. Bu onunla izah olunur ki, əgər təsərrüfat əlaqələri forması kimi maddi-texniki təminat və kooperativləşmə məkanca müxtəlif ərazilərdə yerləşdirilmiş müəssisələr arasında baş verirsə,

kombinləşmədəki təsərrüfat əlaqələri eyni məkan daxilində olur.

2.Kombinləşdirmənin şərtləri və inkişafı

Kombinləşdirmə müəssisədə istehsalların ən sıx əlaqələndirilməsinə əsaslanan ictimai istehsalın təşkili formasıdır. **Kombinləşmiş müəssisələrdə texnoloji prosesin bir mərhələsindən digərinə keçid fasiləsiz və ən qısa yolla, az vaxt intervalında baş verir; istehsallardan birinin nəticəsi digəri üçün başlanğıc olur – birinin məhsulu digəri üçün xammal, material və ya yarımfabrikat rolunda çıxış edir.** Bir qayda olaraq, kombinatlar ümumi istilik-enerji təchizatına, vahid nəqliyyat sistemində malik olur və əksər hallarda bir ərazidə yerləşirlər. Bütövlükdə isə, kombinatlara 3 əsas səciyyəvi cəhət xasdır:

- a) müxtəlif istehsalların birliyi;
- b) kombinata daxil olan istehsalların texniki-iqtisadi vəhdəti;
- v) vahid enerji sistemi və nəqliyyat bazası.

Kombinləşmənin müxtəlif istehsalların vəhdəti kimi şərtlənməsi onu (kombinləşməni) təmərküzləşdirmədən – mahiyyətcə prinsipial olmasa da – fərqləndirən cəhətdir. Çünki artıq qeyd olunduğu kimi, əgər eyni bir ərazidə analogi müəssisələrin cəmləşdirilməsi təmərküzləşdirilmədirsə, müxtəlif istehsalların eyni bir ərazidə (məkanda) təmərküzləşdirilməsi kombinləşdirmədir. Yalnız müxtəlif istehsalların birləşdirilməsi, başqa sözlə, təmərküzləşdirilməsi yolu ilə səmərəli şəkildə xammalın ardıcıl emalına nail olmaq

və onun (xammalın) substansiyasına daxil olan bütün faydalı komponentləri ayırmaqla – müxtəlif iqtisadi təyinatlı –məhsullar istehsalını təmin etmək mümkündür.

Kombinələşmənin özünəməxsus xarakterik cəhətlərindən biri də ona daxil olan müəssisələrin texniki-iqtisadi vəhdətidir. Bu o deməkdir ki, kombinata daxil olan müxtəlif müəssisələrin istehsal gücləri öz ölçülərinə görə uzlaşdırılmış olur, məhsulun nomenklaturası və keyfiyyətinə görə isə bir-birilə analoq təşkil edirlər; buraxılan məhsullar eyni mənşəli xammaldan istehsal olunduqlarından onların fiziki-kimyəvi xassələri də biri-birindən ciddi surətdə fərqlənir.

Kombinələşmə müxtəlif istehsal profilli müəssisələrin eyni ərazidə birləşdirilməsinə əsaslandığından onların enerji, su, buxar və qaz təchizatı vahid sistemə daxil olur, nəqliyyat xidməti mərkəzləşdirilmiş qaydada təşkil edilir, onlara eyni köməkçi təsərrüfatlar xidmət göstərə bilirlər və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, **kombinələşmənin əsas şərti, artıq qeyd edildiyi kimi, müxtəlif profilli istehsalların eyni bir məkanda təmərküzləşdirilməsi olsa da, həmin «müxtəlif istehsalların» özlərinin ixtisaslaşmış istehsallar olmaları şəraitində kombinələşmənin səmərəli təşkilinə və yüksək təsərrüfat nəticələrinə daha çox təminat verə bilirlər.**

Elmi-texniki tərəqqi, xüsusilə onun kimyalaşdırma, elektricləşdirmə, avtomatlaşdırma və mexanicləşdirmə istiqamətləri kombinələşdirmə üçün daha böyük

imkanlar açır, onun texniki-iqtisadi göstəricilərini daha mütəhərrik edirlər.

Elmi-texniki tərəqqinin kimyalaşdırma istiqaməti texnologiyasında kimyəvi və fiziki-kimyəvi emal əməliyyatlarının üstünlük təşkil etdiyi sənaye sahələrində, kombinləşmə üçün daha əlverişli imkanlar yaradır. Belə sahələrdən kimya, metallurgiya, neft emalı, neft-kimya, qaz, meşə, yüngül və yeyinti sənaye sahələrini göstərmək olar. Digər tərəfdən elmi-texniki tərəqqinin avtomatlaşdırma və mexanikləşdirmə istiqaməti kombinləşmə üçün səciyyəvi olan texnoloji müxtəliflikləri konstruksiyalarına görə mürəkkəb istehsal avadanlıqlarında təmərküzləşdirə bilir. Əgər belə demək mümkündürsə, əmək predmetinin emalında çoxsaylı, lakin mahiyyətinə görə həmcins əməliyyatları icra edən avadanlıqlar «kombayn»larla əvəz olunurlar. Bütün bunlar isə, şübhəsizki elektriklişdirməsiz qeyri-mümkündür.

Xammalın kompleks emalına əsaslanan kombinləşdirilmiş istehsallar yalnız o vaxt mümkündür ki, texnoloji mərhələnin hər biri üçün mükəmməl texniki işləmələr mövcud olsun və onların tətbiqi texniki cəhətdən heç bir çətinlik törətməsin. Yaxud, əgər yaranmış tullantıların utilləşdirilməsi (faydalı edilməsi) üçün müvafiq texnologiya mövcuddursa, onda həmin kombinatda emal edilən xammal – əgər həmin istehsalda təşkilati itkilərə yol verilmirsə – son faydalı komponentinə qədər emal oluna bilir. Belə halda, **istehsala daxil olan xammal öz çəkisinə görə istehsaldan çıxan hazır məhsulun çəkisinə bərabər ola bilər.** Deməli,

müəssisənin kombinəlaşdırılmış müəssisə olması, istifadə edilən xammalın tam dərinliyinə qədər emal olunması üçün əsas şərt elmi-texniki nailiyyətlərin həmin istehsalın bütün mərhələlərini əhatə edə bilməsidir.

3. Müxtəlif sənaye sahələrində kombinələşdirmənin xüsusiyyətləri

Kombinələşmə və bunun əsasında kombinatların yaradılması sənayenin bir sıra sahələrində geniş vüsət almışdır. Belə sənaye sahələrindən, artıq qeyd olunduğu kimi, metallurgiya, kimya, yeyinti və ağac emalı sənaye sahələrini göstərmək olar.

Kombinələşdirmə sənayenin ən böyük sahələrindən olan hasiləddici sənayedə, daha dəqiq desək, hasiləddici sənayesinə daxil olan sahələr arasında mümkün deyildir. Çünki kombinələşmənin həlledici şərti olan müxtəlif sənaye sahələrinin birgə səyi ilə «xammalın ardıcıl emalı» şərti pozulur – «hasiləddici» anlayışı ilə «xammalın ardıcıl emalı» anlayışları bir-birini inkar edir, «emaledici» və «hasiləddici» sənayələr arasındakı prinsiplial texniki-texnoloji fərqlər silinir.

Doğrudur, hasiləddici sənaye sahələrindən olan dağ-mədən sənayesində, məsələn, filiz zənginləşdirmə kombinatları fəaliyyət göstərir. Lakin burada, ümumiyyətlə, xammalın emalından söhbət gedə bilməz, o, filizi emal etmir, emal üçün hazırlayır; mexaniki qarışıqlardan azad etməklə zənginləşdirir.

Hasiləddici və emaledici sənaye sahələri arasında kombinələşməyə gəlicə, göstərmək lazımdır ki, bu sahələrə aid müəssisələr arasında istehsalın ictimai təşkilinin, haqqında bəhs olunan forması çox geniş yayılmışdır. Buna misal olaraq metallurgiya zavod-

larının (emal sənayesi) filiz mədənlərilə (hasiledici sənaye), koks-kimya zavodlarının (emal sənayesi) kömür şaxtaları ilə (hasiledici sənaye), neft emalı zavodlarının (emal sənayesi) neft-mədən sənaye müəssisələrilə (hasiledici sənaye) kombinələşməsini göstərmək olar. **Hasiledici sənaye müəssisələri ilə emaledici sənaye müəssisələri arasındakı istehsal əlaqələrinin yaradılması əmək predmetlərinin ardıcıl və kompleks emalına əsaslanan kombinatların inşası və fəaliyyəti üçün həlledici şərt olur.**

Emaledici sənaye müəssisəsinin hasiledici sənaye müəssisəsinə yaxınlaşdırılmasına əsaslanan kombinatlar əmək predmetinin alınması xərclərini ciddi surətdə azaldır, başqa sözlə, ixtisara salır, daşınan əmək predmeti deyil, artıq bir dəfə emala məruz qalan əmək «predmeti» – məhsul olur.

Hasiledici və emaledici sənaye müəssisələrinin kombinələşdirilməsi, əmək predmetinə təsirin kimyəvi üsullarının tətbiqinə əsaslanan istehsal üçün (neft-kimya, koks-kimya və s.) daha səciyyəvidir.

Mexaniki üsulla əmək predmetlərinə təsirə əsaslanan istehsallar, məlum olduğu kimi, emal olunan xammalın kimyəvi məzmununa müdaxilə etmir, yalnız onun formasını dəyişdirə bilir. Buna görə də burada xammalın kompleks emalından söhbət gedə bilməz, mexaniki təsirlərlə əmək predmetinin formaca dəyişdirilməsi şəraitində yalnız xammalın ardıcıl emalına əsaslanan kombinatlar inşa etmək olar.

Xammalın mexaniki üsulla ardıcıl emalına, başqa sözlə, bu prinsipə əsaslanaraq maşınqayırma və yüngül

sənaye sahələrində kombinatlar yaratmaq mümkündür. Lakin mövcud obyektiv texniki və təşkilati məhdudiyətlər buna o qədər də imkan vermir. Məsələn, maşınqayırma, əsasən, metal istehlakçısı olduğundan təbiidir ki, onun (metalın) burada kompleks emalı istisnalıq təşkil etdiyi kimi, maşınqayırmanın məhsullarını istehlak edən müəssisələrlə də kombinələşmə işi mümkün deyildir.

Əmək predmetinin mexaniki yolla işlənməsinə əsaslanan maşınqayırmada kombinələşmənin əsas forması xammalın ardıcıl emalı forması ola bilər. Bu halda «metallurgiya-maşınqayırma-metallurgiya» sxemi üzrə maşınqayırma və metallurgiya istehsalları uzlaşdırılmadır. Əvvəlki «metallurgiya» dəmir filizinin emalına aiddirsə, sonuncu «metallurgiya» maşınqayırmada yaranan texnoloji tullantının – yonqarın şixtə materialının tərkib hissəsi kimi marten istehsalına aiddir. Azərbaycan Respublikasının maşınqayırması üçün belə kombinat formasından istifadə etmək mümkün deyil, çünki maşınqayırmanı nə dəmir filizi mədəninə yaxınlaşdırmaq mümkündür, nə də böyük həcmdə yonqar «istehsal edən» maşınqayırma müəssisələri yoxdur.

Nəzəri və həm də praktiki baxımdan metallurgiya və maşınqayırma müəssisələrini xammalın ardıcıl emalına əsaslanan kombinatda birləşdirmək olar. Vaxtı ilə belə kombinatlar yaradılmış və indi də mövcuddur. Lakin bu, iqtisadi məqsədəuyğunluq baxımından – «kombinat yaratmaq xatirinə kombinat yaratmaq» – səhv olardı, çünki belə olduğu şəraitdə bütün maşınqayırma

zavodları nəzdində orta ölçülü və ya kiçik metallurjiya zavodları inşa etmək lazım gələrdi.

Mexaniki emal üsuluna əsaslanan yüngül sənayedə də kombinələşmənin inkişafına təsir göstərən amillər vardır. Əsas amil isə sənayenin bu sahəsində təmərküzləşmə səviyyəsinin aşağı olmasıdır. Lakin buna baxmayaraq dünya ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanın da yüngül sənayesində bir çox kombinatlar mövcuddur. Belə kombinatlara Bakı komvol, Bakı zərif mahud, Mingəçevir toxuculuq kombinatlarını və başqalarını misal göstərmək olar.

Elmi-texniki tərəqqi əsasında əmək predmetlərinin daxili strukturuna tam nüfuz etmək qabiliyyətinə nail olmuş kimyaya əsaslanan istehsallarda kombinələşmənin imkanları daha genişdir.

Kimyəvi üsulla emala əsaslanan istehsallarda kombinələşmənin hər 3 şərti – xammalın ardıcıl və kompleks emalı, tullantılardan istifadə üçün obyektiv texniki-texnoloji və digər şərait yaranır.

Elmi-texniki tərəqqi kimya sənaye texnikası və texnologiyasını inkişaf etdirmək və təkmilləşdirməklə əmək predmetini öz tərkib hissələrinə parçalamaq və hər bir faydalı komponentin iqtisadiyyatlaşdırılması imkanını genişləndirir.

Əmək predmetinə təsir etməyin kimyəvi üsulları vasitəsilə metallurjiya, kimya sənayesinin özündə, ağac emalı, yeyinti sənayesi və sənayenin digər sahələrində kombinələşmə kimi istehsalın ictimai təşkili formasından iqtisadi inkişaf üçün istifadəyə geniş meydana açılır.

Kombinləşdirmə əmək predmetinin emalında, mexaniki və kimyəvi üsullara əsaslanan sənaye sahələrində eyni tərzdə baş vermir, fərqlənirlər. Kimyəvi üsullar vasitəsilə əmək predmetinin emalını həyata keçirən istehsallarda texnoloji prosesin xarakteri kombinatların yaradılması zəruriliyinə daha çox meyli olurlar. Belə ki, kimya kombinatlarında texnoloji mərhələnin hansısa bir yerində fasilə yaratmaq qeyri-mümkündür. **Buna səbəb emalın texnoloji ardıcılığındakı üzvi bağlılıqdır və fasilələyə yol verilərsə, emalın sonrakı mərhələlərinə daxil olacaq bitməmiş istehsal öz fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərini itirə bilər.** Buraya onu da əlavə etmək lazımdır ki, reqlamentlərə riayət olunmazsa, kimya texnologiyasına əsaslanan istehsallar, daha dəqiq desək, kimya məhsullarının istehsalı ətraf mühitin çirklənməsi üçün təhlükə yarada bilər. Əgər kimya kombinatlarının müəyyən mərhələlərindən birini ayırıb başqa ərazidə yeni müəssisə yaratmaqla kimyəvi yarımfabrikatlar yenidən emal edilərsə, ətraf mühitin qorunması işi daha da mürəkkəbləşə bilər. **Başqa sözlə, kimya məhsullarının nəinki istehsalı, həm də onların istehlakı da ətraf mühit üçün potensial cəhətdən eyni dərəcədə təhlükəlidir.** Bu mənada kimya məhsulları istehsalının pərakəndə qaydada deyil, kombinləşmiş şəkildə eyni bir məkanda təşkili iqtisadi məqsədəuyğunluğu və texniki cəhətdən zəruriliyi kimi, ekoloji baxımından da əlverişlidir.

Mexaniki emala əsaslanan istehsallarda – kombinatlarda – mərhələlərin biri-birindən ayrılaraq müstəqil fəaliyyət göstərmələri texniki-təşkilati baxımdan çətin deyil, ekoloji cəhətdən təhlükəsizdir, lakin iqtisadi cəhətdən çox hallarda məqsədəuyğun olmur.

Məsələn, komvol kombinatlarında, mexaniki üsullarla xammalı emal edən, adətən, üç fabrikin fəaliyyəti birləşdirilir: əyirici, toxucu, boyama-ütüləmə. Bunların hər birini ayrı-ayrılıqda – müxtəlif məkanda – yerləşdirməklə də son məhsulu zəruri keyfiyyətdə istehsal etmək mümkündür. **Lakin iqtisadi baxımdan yun parça istehsalının belə təşkili məqbul sayıla bilməz, çünki fabriklər arasında yaranaçaq təsərrüfat əlaqələri nəqliyyat xərclərini artıracaq, nəticədə yun parçanın maya dəyəri xeyli yüksələcəkdir.** Bir sözlə, kombinələşmə texnologiyasının özünəməxsusluğundan asılı olaraq, kombinatların yaradılması ya iqtisadi və təşkilati, ya da texnoloji istehsal üsulunun orijinallığı və ekoloji əlverişlilik amillərinə söykənə bilər.

Azərbaycan Respublikasının təbii sərvətlərindən neft və təbii qazın emalına əsaslanan kombinələşdirmə perspektiv inkişaf imkanları baxımından ən əhəmiyyətliyədir. Belə ki, neftayırma və neft-kimya sənayesində neftdən alınan məhsulların və təbii qazın emalı kombinələşmənin formalarından olan xammalın kompleks işlənməsi üsulu üçün gələcəkdə – neft kontraktları reallaşdıqca, neft hasilatı artdıqca – güclü amilə çevriləcəkdir. Həmin xammal və materiallar əsasında müvafiq kombinələşdirmə işinin həyata keçirilməsində təcrübə toplamağa ehtiyac da yoxdur, çünki bunların sələfi olan kombinatların respublikamızda yaradılma tarixi kifayət qədərdir.

Neft-kimya kombinatları neftin dərininə emalının köməyi ilə müxtəlif yanacaq (benzin, kerosin, liqroin, mazut və s.) növlərindən əlavə geniş çeşiddə kimya məhsulları – sintetik qətran və kauçuk, plastik kütlə, süni və sintetik liflər və s. almaq mümkündür. Bütün bunlara nail olmaq üçün neftin dərininə emalını təmin edən, mükəmməl texnologiyanın və habelə adları

sadalanın və digər kimyəvi məhsulların alınması üçün elm və texnikanın son nailiyyətlərinə əsaslanan yeni texnoloji istehsal üsullarının tətbiqi tələb olunur.

Öz-özlüyündə aydındır ki, neft və təbii qaz əsasında yaradılacaq kombinatların verəcəyi kimyəvi məhsullar əlaqədar istehsalların da (şin, parça və s.) inkişafına təkan verəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasında bir sıra başqa sənaye sahələrinə məxsus kombinatların (yüngül, yeyinti və s.) yaradılması və inkişaf etdirilməsi üçün perspektivdə daha böyük imkanlar yaranacaqdır. Təbii və texniki amillərdən əlavə həmin imkanlar bazar münasibətləri və xüsusilə, onun aparıcı qanunları olan tələb və təklif qanunlarının tələblərindən irəli gələcəkdir.

4. Kombinələşdirmənin iqtisadi səmərəliliyi

Kombinələşmə istehsalın ictimai təşkilinin digər formaları kimi sənaye istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində müstəsna rola malikdir.

Kombinələşdirilmiş istehsallarda, xüsusilə kimya, neftayırma, metallurgiya və yeyinti sənayesi sahələrində prosesin fasiləsizliyi texnoloji əməliyyatları icra edən maşın, avadanlıq, aparat və s.-nin aramsız işləmələri ilə şərtləndiyindən istismarda olan əmək vasitələrindən səmərəli istifadəni təmin edir. Onların eyni vaxtda – paralel olaraq – bir neçə növ məhsul istehsal etmələri, əlbəttə, həmin məhsulların ayrı-ayrı müəssisələrdə istehsalından səmərəlidir, çünki sonuncu variantda texnoloji prosesə əlavə avadanlıqlar cəlb etməyə ehtiyac qalmır.

Kombinləşmə canlı əməyə qənaət, məhsulun əməktutumunun azaldılmasında, başqa sözlə, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində geniş texniki-təşkilati imkanlara malikdir. İlk əvvəl bu onunla əlaqədardır ki, kombinat fəhlələri – onun istehsal avadanlıqları kimi – bir deyil, eyni vaxtda bir neçə məhsulun istehsalı işini icra edirlər. **Kombinatın sahə məxsusluğundan asılı olaraq onların bir qismində istehsalın avtomatlaşdırılması və kompleks mexanikləşdirilməsi, fərdi texniki gücü böyük olan avadanlıqların tətbiqi yüksək əmək məhsuldarlığına da təminat verir.**

Kombinləşdirmənin hər üç formasında eyni məkanda müxtəlif sənaye sahələrinə məxsus bir neçə məhsulun istehsalının təmərküzləşdirilməsi onların ayrı-ayrı müəssisələrdə istehsalının təşkilinə nisbətən köməkçi və xidmətedici sahələr, xüsusilə istehsal infrastrukturuna əsaslı vəsait qoyuluşunun xüsusi çəkisini azaldır.

Kombinləşmənin ictimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsindəki rolu şərh edilərkən bir məsələ də unudulmamalıdır. Kombinatlarda müxtəlif istehsallar (müəssisələr) birləşdirildiyindən onların ayrılıqda fəaliyyət şəraiti ilə müqayisədə onlardan hər birində yaradılan zəruri həcmdə istehsal ehtiyatları ciddi şəkildə ixtisar edilir, daha doğrusu, bu, yalnız birinci müəssisədə yaradılır. Məsələn, əgər Bakı komvol kombinatına daxil olan fabriklər (əyirici, toxucu, boyama-ütüləmə) ayrılıqda fəaliyyət göstərsəydilər, onlardan hər birində istehsal ehtiyatları yaratmaq lazım gələrdi. Kombinət şəraitində həmin istehsal ehtiyatlarının üçündən ikisinə ehtiyac qalmır – o yalnız

əyirici fabrikində yaradılır. **Beləliklə, kombinləşmənin iqtisadi üstünlüklərindən biri də xammalın məcmu halda təsərrüfat dövriyyəsinə optimal həddə cəlb olunmasına təminat verməsi, onların səfərbəredilmə səviyyəsini yüksəldə bilməsidir.** Nəticədə, istehsal ehtiyatlarının – xammal və materialın – texnoloji prosesə «giriş» və məhsulun istehsaldan «çıxış» məqamları arasındakı vaxt intervalı azalır – dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürəti artır.

Ümumiyyətlə, kombinləşdirilmiş istehsal şəraitində əmək məhsuldarlığının və fondveriminin daha yüksək, məhsulun material və əsaslı vəsait tutumlarının aşağı olması, istehsalın bir növ yekun göstəricisi olan məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması ilə nəticələnir. İqtisadiyyatın bir cəhəti olan xərclərin azalması və digər cəhəti olan təsərrüfat nəticələrinin yüksək olması – kombinləşdirmənin xidməti kimi – sənaye istehsalının iqtisadi səmərəliliyini təmin edir.

İstehsalın ictimai təşkilinin digər formalarında olduğu kimi, kombinləşmənin də iqtisadi səmərəlilik, səviyyə və inkişafı dinamikasını öyrənmək, təhlil etmək və prosesə nəzarət etmək üçün göstəricilər sistemindən istifadə olunur və onlar aşağıdakılardır:

– kombinatlarda birləşdirilən texnoloji mərhələ və sahələrin sayı – müxtəlifliyin mürəkkəblik dərəcəsi;

– kombinatlarda istehsal olunan məhsulun, ümumiyyətlə, həmin təyinatdan olan məhsul istehsalında payı (natural və dəyər ölçüsündə);

– kombinləşmiş istehsallarda işləyən fəhlələrin sayı və bunların həmin təyinatdan məhsul istehsal edən fəhlələrin ümumi sayında xüsusi çəkisi;

- kombinəlaşmış istehsalların əsas fondlarının dəyəri və bunun eyni məhsul istehsalında istismar olunan əsas fondların ümumi dəyərində xüsusi çəkisi;
- kombinəlaşmış müəssisələrin istehsal həcmi;
- kombinəlaşmış müəssisələrdə emal olunan xammalın növə görə sayı və s.

Sadalanan göstəricilərin hesablanması, müvafiq məlumatların mövcudluğu şəraitində çətin deyil və onların riyazi dildə – düsturlar şəklində verilməsinə ehtiyac qalmır.

Kombineləşmənin bir proses kimi mürəkkəbliyi və bununla əlaqədar kombinatların fəaliyyətinin kəmiyyət və keyfiyyət tərəfini xarakterizə edən vahid bir göstəricinin tətbiqi mümkün deyildir. Elə buna görədir ki, kompleks göstəricilərdən istifadə etməklə kombinatların fəaliyyətlərinin texniki, texniki-iqtisadi, iqtisadi və sosial cəhətlərini öyrənmək və müəyyən nəticələr əldə etmək və habelə, onları ümumiləşdirmək mümkündür.

Sənaye istehsalında kombinəlaşdırma onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə çox ciddi dərəcədə təsiretmə gücünə malikdir.

Sənayedə kombinəlaşmənin iqtisadi səmərəliliyinin ən ümdə istiqamətli göstəricisi xammaldan istifadə səviyyəsini yüksəltməklə eyni həcmdə əmək cismindən daha çox məhsul istehsalını təmin etməsindədir. Konkret olaraq kombinəlaşma aşağıda göstərilən istiqamətlər üzrə ictimai əməyə qənaətlə nəticələnir və istehsalın səmərəliliyini yüksəldir:

- a) kombinatın əsas istehsallarında əmək predmetləri və vasitələrinə, iş qüvvəsinə çəkilən xərclərə qənaət;

- b) istehsalın təşkili ilə əlaqədar olan vəsaitə qənaət;
- c) xammal bazasının genişləndirilməsi;
- d) müəssisələrin coğrafi baxımından əlverişli yerləşdirilməsi;
- e) xammal, hazır məhsul və yarımfabrikatların daşınma xərclərinə qənaət;
- f) istehsal ehtiyatları həcmnin ciddi surətdə azalması və s.

Kombineləşmə, xüsusilə onun tullantılarının utilləşdirilməsinə əsaslanan forması iqtisadi səmərəliliklə yanaşı, ekoloji baxımdan, təbiətin mühafizə və ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq nöqteyi-nəzərindən müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bütün bunlardan əlavə kombineləşmənin tullantılardan istifadə formasının tətbiqilə yeni iş yerlərinin açılması və əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi yolu ilə mühüm sosial problemin həlli mümkün olur.

Məfhumlar və anlayışlar

Kombineləşmə

Kombinat

Kombineləşmənin formaları

Utilləşdirmə

Özünüyoxlama sualları

- 1. Kombinləşmənin mahiyyətini izah edin.**
- 2. Kombinləşdirmənin hansı formaları var?**
- 3. Kombinatin səciyyəvi cəhətləri hansılardır?**
- 4. Kombinləşdirmənin iqtisadi səmərəliliyi necə müəyyən olunur?**
- 5. Ayrı-ayrı sənaye sahələrində kombinləşdirmənin xüsusiyyətlərini izah edin.**
- 6. Kombinləşdirmənin iqtisadi səmərəliliyini səciyyələndirən göstəriciləri sadalaya bilərsinizmi?**
- 7. Kombinləşmə istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə hansı istiqamətdə təsir göstərə bilər?**
- 8. Azərbaycan Respublikasında kombinləşmənin hansı formalarının inkişafı üçün real imkanlar mövcuddur?**

BÖLMƏ IV

MÜƏSSISƏNİN İDARƏETMƏ MEXANİZMİ, İNVESTİSİYA VƏ İNNOVASİYA FƏALİYYƏTİ

Bölmənin məzmunu

Fəsil 14. Sənaye müəssisələrində idarəetmə mexanizmi

1. İdarəetmənin mahiyyəti və prinsipləri
2. İdarəetmənin funksiyaları və onların təsnifatı
3. İdarəetmənin metodları və onların tətbiqi istiqamətləri
4. Müəssisənin idarəetmə mexanizminin təşkilati quruluşu

Fəsil 15. Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılması

1. Müəssisədə planlaşdırmanın mahiyyəti və prinsipləri
2. Müəssisədə planlaşdırmanın metodları
3. Müəssisənin inkişaf planının əsas bölmələri
4. Müəssisədə istehsal proqramının hazırlanması

Fəsil 16. Müəssisənin investisiya fəaliyyəti

1. İnvestisiya qoyuluşunun mahiyyəti və növləri
2. Müəssisədə investisiya qoyuluşunun tərkibi və quruluşu
3. Müəssisənin investisiya fəaliyyəti
4. İnvestisiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üsulları
5. İnvestisiya qoyuluşunun səmərəliliyinin artırılması yolları və istiqamətləri
6. İnvestisiya layihəsinin həyata keçirilməsi üçün biznes-planın hazırlanması

Fəsil 17. Müəssisənin innovasiya fəaliyyəti

1. İnnovasiyanın mahiyyəti
2. İnnovasiyanın texnoloji və iqtisadi potensialı
3. Müəssisədə innovasiya fəaliyyətinin mərhələləri
4. İnnovasiyanın iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

BÖLMƏ IV

MÜƏSSİSƏNİN İDARƏETMƏ MEXANİZMİ, İNVESTİSİYA VƏ İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİ

Fəsil 14. Sənaye müəssisələrində idarəetmə mexanizmi

- 1. İdarəetmənin mahiyyəti və prinsipləri**
- 2. İdarəetmənin funksiyaları və onların təsnifatı**
- 3. İdarəetmənin metodları və onların tətbiqi istiqamətləri**
- 4. Müəssisənin idarəetmə mexanizminin təşkilati**

quruluşu

1. İdarəetmənin mahiyyəti və prinsipləri

İdarəetmə, çox ümumi şəkildə, fərdin və ya kollektivin öz iradələrini, ideya və fikirlərini mümkün olan, zərurət yaranan yerdə məqsədayönlü şəkildə reallaşdırılmasıdır.

İnsanlar bioloji qanun və qanunauyğunluqları dərk etməklə özünün işləmiş olduğu bioloji texnologiyalar, aqrotexniki üsullar vasitəsilə – natamam olsa da – canlı təbiətin (bitki və xüsusilə heyvanlar aləminin) öbyektlərini də idarə edə bilirlər.

Cansız təbiətə (qeyri-üzvi mühitə) gəlincə o, əsasən, fizika və kimyanın qanunlarına tabe olsa da, onların vasitəsilə "idarə" olunsa da, insanlar onda dəyişiklik etmək yolu ilə – mineral xammalın hasilatı, təbii enerjilərdən (su, külək, günəş və s.) istifadə, müxtəlif təyinatlı qurğuların tikilməsi və s. vasitəsilə – onun da idarə olunmasında bu və ya digər dərəcədə iştirak edirlər.

İnsanlar texniki obyektlərə, texnoloji proseslərə – özünün yaratdıqlarına – təsir etməklə müəyyən nəticələrə nail olmaq üçün onları idarə etməyə müyəssər olurlar.

Texnika və texnologiyanın idarə oluna bilməsi imkanını insanlar onların konstruksiyasına hələ layihələndirmə mərhələsində daxil edir, istismar zamanı isə gerçəkləşdirə bilirlər.

Bütün bunlarla qarşılıqlı asılılıqda və əlaqədə olan idarəetmənin ən ali və çox geniş yayılmış forması mötəbər məlumatlara, qanun, təklif, sərəncam, göstəriş və s. bu kimi vasitələrə cəmiyyətin, iqtisadiyyatın, əmək kollektivinin (müəssisənin), istehsalın, texnologiyanın, keyfiyyətin, ayrı-ayrı cəmiyyət üzvlərinin (insanların) və s. idarə olunmasıdır.

Beləliklə, idarəetmə insanların şüurlu şəkildə ətraf mühitə, canlı və cansız təbiətə, texnika və texnologiyaya, istehsal heyətinə təsir etməklə hadisə və prosesləri öz axarına yönəltmək yolu ilə zəruri olan, ehtiyac duyulan nəticələrə nail olmaqdır.

Məsələyə tam aydınlıq gətirmək üçün bir məqama da toxunmaq lazımdır. "İdarəetmə" və "menecment" arasında nə kimi uyğunluq və fərqlər vardır? İnqilis sözü olan "menecment" rus dilinə "upravleniye", Azərbaycan dilinə isə "idarəetmə" kimi tərcümə olunur. Lakin "idarəetmə" ilə "menecment" öz məzmunlarına görə fərqli anlayışlardır. "İdarəetmə" daha geniş anlayışdır, obrazlı desək, o, dövlətin də, avtomobilin də idarə olunmasını özündə birləşdirir. O, menecmentə nisbətən daha universaldır, genişdir. Menecment idarə-

etmənin bir hissəsidir və deməli, ona daxildir. Menecment həm də iqtisadiyyatın idarə edilməsinin bir hissəsi olmaqla, yalnız müəssisə miqyasındakı hadisə və prosesləri əhatə edir. İdarəetmə bütün hallarda menecmenti əvəz edə bilər, əksinə isə mümkün deyil.

Müəssisənin əsas vəzifəsi, məlum olduğu kimi, müəyyən tələbatı ödəyə bilən istehsal-texniki təyinatlı məhsul və istehlak şeyləri istehsal etmək, onları reallaşdırmaq və mənfəət əldə etməkdir. **Mahiyyətinə görə çox mürəkkəb olan bu proses müəssisəni əhatə edən, dəyişən və getdikcə daha da mürəkkəbləşən xarici mühitdə kortəbii şəkildə baş verə bilməz, o, mütləq idarə olunmalı və qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunmasına yönəldilməlidir.**

Müəssisə miqyasında idarəetmə – müəssisənin həm fəaliyyət (müəssisənin idarə edilməsi) və insanlara təsir mexanizmlərinin məqsəduyğun şəkildə formalaşdırılmasıdır. Bu iki proses mahiyyət və əhəmiyyətlərinə görə analoq təşkil etmirlər və elə buna görə də müəssisənin və heyətin idarə edilməsini fərqləndirmək lazımdır.

Heyətin idarə edilməsi müəssisədə məşğul olan insanların davranışlarına təsir göstərməyə istiqamətləndirilən tədbirlər sistemidir. Müəssisə rəhbərliyinin öz tabeçiliyində olan insanlara təsir səviyyəsi və əməkdaşların idarəetmədə iştirak dərəcələri müxtəlif formalarda təşkil oluna bilər. Heyətin idarə edilməsində ön planda davranış aspektləri dayanır.

Müəssisədə idarəetmə prosesi müxtəlif mərhələlərdən ibarət olur və bunlara planlaşdırma, planların reallaşdırılması və nəzarət daxildir. İdarəetmənin hər bir

mərhələsi onun metodları ilə təkmilləşdirilir və müəssisə miqyasında tətbiq olunurlar. İdarəetmə – fəaliyyətlə (idarəetmə funksiya kimi) yanaşı, həm də idarəetmə fəaliyyəti ilə məşğul olan insanları da (idarəetmənin vasitəsi kimi) əhatə edir.

Müəssisədə həyata keçirilən istehsal-təsərrüfat fəaliyyətini şərti olaraq istehsalın özünə (idarəetmə obyektinə) və müəssisələrin idarəetmə aparatına (idarəetmə subyektinə) ayırmaq olar. Müəssisənin idarəetmə orqanlarında idarəetmə üçün zəruri olan məlumatların toplanması prosesi həyata keçirilir. İdarəetmənin həyata keçirilməsi, daha doğrusu, qərarların (idarəetmə əməyinin məhsulu) hazırlanması üçün informasiyanın yığılması, emalı və verilməsi kimi çox məsul işlərin icrası lazım gəlir. **Göründüyü kimi, burada – "İqtisadi nəzəriyyə"nin anlayışlarına görə – əmək predmeti informasiyadır, əmək aləti – informasiyanın emalında, təhlilində və verilməsində istifadə olunan hesablama texnikasıdır, hazır məhsul isə müəssisənin qarşısında duran vəzifələri daha tez və səmərəli həll etmək məqsədilə icrası istehsal heyətinə tapşırılan təsərrüfat qərarlarıdır.**

Daxili və xarici əlaqələrinə görə mürəkkəb istehsallarda hər hansı bir təsərrüfat tədbiri gerçəkliyə çevrilməzdən əvvəl, o, informasiya təminatı cəhətdən ideal surətdə işlənməlidir; məhsulu, onun hazırlanması üçün avadanlığı, texnoloji prosesi layihələndirmək, maddi-texniki resurslara olan tələbatı müəyyən etmək, istehsalı təşkilatı və maddi cəhətdən qaydaya salmaq, onun səmərəliliyini, daha da inkişaf edib genişlənməsi imkanını əvvəlcədən hesablamaq lazımdır. Əslində

istehsal prosesindəki hər hansı bir dəyişiklik idarəetmə sistemində qərarın qəbul edilməsindən başlanır. İnformasiya maddi istehsalın təzahür formasıdır və həmişə onunla yanaşı gedir, lakin eyni zamanda o, istehsal prosesini müəyyən edir və onun inkişafını istiqamətləndirir. İnformasiyanın idarəetmədəki rolu və əhəmiyyəti də məhz bununla izah olunur.

İdarəetmə qarşıda qoyulan məqsədlərə lazımı müddətdə – müəyyən vaxt intervalında – minimum maddi və əmək resurslarının sərfi ilə nail olmağa yönəldilmiş idarəetmə subyektii ilə istehsal heyətinin birgə həyata keçirdikləri tədbirlər sistemindən ibarətdir.

İdarəetmə sistemi idarəetmə məqsədlərinin, idarəetmənin strukturu, forma və metodlarının məcmusudur. İdarəetmə sistemi dinamikdir, onun üsürlərinin konkret məzmunu sosial və iqtisadi şəraitin dəyişməsi ilə dəyişir.

İdarəetmənin məqsədi idarəetmə obyektinin (məsələn, müəssisənin) gələcəkdə arzu olunan vəziyyətə gətirilməsini nəzərdə tutur, əks etdirir. İdarəetmə prosesində müxtəlif bölmələr qarşısında müxtəlif məqsədlər qoyulsa da, onlar bir-birinə tabe olduğundan məqsədlər iyerarxiyasını əmələ gətirirlər. Məqsədlər iyerarxiyası fərdi məqsədlərin daha yüksək məqsədləri müəyyən etməsi və əksinə, əsas məqsədin daha aşağı səviyyəli məqsədlər üçün özül olmasını, həlledici əhəmiyyət kəsb etməsini ifadə edir.

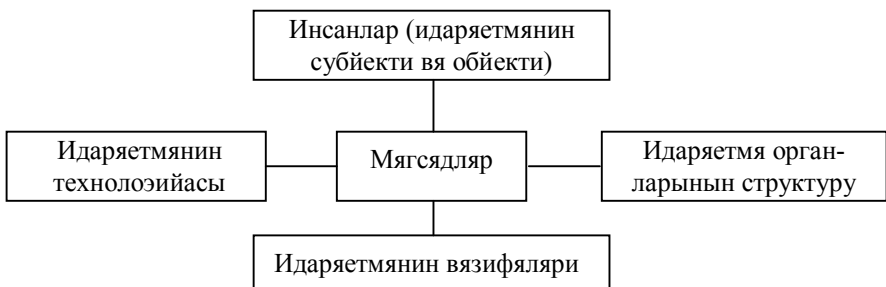
İdarəetmədə qaşıya qoyulan məqsədlər bir sıra tələblərə cavab verməlidir ki, bunlara da aşağıdakılar aiddir:

- məqsədlərin uzlaşması, vəhdətdə olması və bir-birinə zidd olmaması;
- real olması (yerinə yetirilməsinin mümkün olması);
- icraçılar üçün aydın olması;
- çevik olması.

Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmə mexanizmi xarici mühitin dəyişməsi ilə əlaqədar firmanın (müəssisənin) məqsədlərinin mütəmadi olaraq dəqiqləşdirilməsi və ya dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Müasir dövrdə istehsal və idarəetmə sisteminin dəyişən şəraitə uyğunlaşması üçün xarici mühitin dəyişməsinə dair proqnozlar əldə olunmalı və məqsədlər bu proqnozlara uyğun dəqiqləşdirilməlidir. Bu, strateji idarəetmə prinsiplərinə əsaslanır və onların vasitəsilə həyata keçirilir. **Strategiya – kifayət qədər uzun müddət üçün müəyyən edilmiş, rəqabət üstünlüklərinin və səmərəliliyin artırılması əsasında stabil iqtisadi göstəricilərə və bu göstəricilərin artımına nail olmağa imkan verən istiqamətlərin, fəaliyyət qaydaları və normalarının məcmusudur.**

Qeyd etmək lazımdır ki, insanlarla, predmetlərlə və informasiyalarla işləmək idarəetmənin bilavasitə vəzifələridir.

Müəssisənin məqsədlərinə gəlincə, onlar idarəetmənin bütün elementləri ilə əlaqəlidir və qarşılıqlı asılılıqdadırlar.

Şəkil 14.1. İdarəetmənin məqsədlərinin onun elementləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi

Müəssisənin idarə olunması müəyyən prinsiplərə əsaslanır və bu prinsiplərdə müəssisəyə rəhbərliyin əsas qaydaları, idarəetmə orqanlarının təşkilati quruluşu və onların iş üslubu qarşısında qoyulan tələblər, inzibati idarəetmə orqanlarının əmək kollektivləri ilə qarşılıqlı əlaqələri, müəssisənin müxtəlif idarəetmə pillələri arasındakı münasibətlərin forma və üsulları öz əksini tapır. İqtisadi ədəbiyyatda idarəetmənin prinsiplərinə dair müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu onunla əlaqədardır ki, idarəetmənin özünün məzmununa müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, fransız iqtisadçısı A.Fayol özünün "Ümumi və sənaye menecmenti" kitabında idarəetmənin aşağıdakı çoxsaylı prinsiplərini irəli sürmüşdür:

1. İdarəetmədə əmək bölgüsü. Əməyin bölgüsü nəticəsində diqqət və səylərin istiqamətləndiyi məqsədlərin sayı azalır ki, bu da səmərəliliyi artırır.

2. Səlahiyyət və məsuliyyət. Rəhbər işçinin səlahiyyəti onun əmr vermək hüququnu göstərsə, məsuliyyəti isə səlahiyyətinin əksidir, yəni öhdəliklərini ifadə edir. Hər bir vəzifənin məsuliyyəti olur.

3. İntizam. Bu prinsip müəssisə ilə onun işçiləri arasında əldə olunmuş razılığa əməl və hörmət etməyi nəzərdə tutur.

Müəssisə və işçiləri arasında əlaqələndirilən bu razılaşmaların müəyyən olunması rəhbərliyin əsas vəzifələrindən biridir.

4. Təkbəşməçilik. İşçi çox yerdən deyil, özünün tabe olduğu şəxsdən əmr almalıdır.

5. İstiqamətlərin vəhdəti. Bir məqsəd çərçivəsində fəaliyyət göstərən hər bir qrup vahid plana riayət etməli və bir rəhbərə tabe olmalıdır.

6. Şəxsi mənafehlərin ümumi mənafeyə tabe olması. Bir işçinin və ya işçilər qrupunun mənafehləri firmanın (müəssisənin) mənafehləyindən üstün tutulmalıdır.

7. Heyətin mükafatlandırılması. İşçilərin etibarlılığını və verilmiş tapşırığın yerinə yetirilməsində köməklərini təmin etmək üçün onlar öz xidmətlərinə görə əmək haqqı almalıdırlar.

8. Mərkəzləşdirmə. Bu, əmək bölgüsü kimi, idarəetmənin zəruri prinsipidir. Lakin mərkəzləşdirmənin səviyyəsi konkret şəraitdən asılı olur. Buna görə də mərkəzləşdirmə ilə qeyri-mərkəzləşdirmə arasında zəruri nisbətin düzgün müəyyən olunması müəssisənin idarə edilməsi qarşısında duran çox vacib bir məsələdir. Bu problemin həlli mümkün nəticələrdən ən faydalısına nail olmağa köməklik göstərir.

9. Qayda. İşçilər və maddi resurslar lazım olan vaxtda öz yerlərində olmalıdırlar.

10. Ədalət prinsipi. Hər bir işçiyə fərq qoyulmadan və həm də hörmətlə münasibət göstərilməlidir.

11. Heyət üçün iş yerinin stabilliyi. Kadr axıcılığı müəssisənin fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyini azaltdığından bu prinsipin gözlənilməsi çox vacibdir.

12. Təşəbbüskarlıq. Bu prinsipin tələblərinə riayət olunması müəssisənin inkişaf planının hazırlanması və onun yerinə yetirilməsinə təminat verir. Nəticədə müəssisə inkişaf edir və onun iqtisadi potensialı artır. Təşəbbüskarlıq müəssisəyə qüvvə və enerji qazandırır.

13. Korporativ (müttəfiqlik) əhval-ruhiyyəsi. Bu prinsip heyət üzvlərinin mənafeələrinin vəhdətinin nəticəsidir.

2. İdarəetmənin funksiyaları və onların təsnifatı

İdarəetmə funksiyası müəssisənin qarşıya qoyulmuş məqsədlərinin reallaşdırılması üçün həyata keçirdiyi fəaliyyətinin özünə-məxsus növüdür və funksional əmək bölgüsündən irəli gəlir. Müəssisədə istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi xeyli dərəcədə idarəetmə funksiyalarının düzgün yerinə yetirilməsi səviyyə-sindən asılıdır.

İdarəetmə fəaliyyətinin növləri istehsalın bir obyektini kimi, məzmunundan, tərkib və strukturundan və əlbəttə qarşısında qoyulan vəzifələrdən irəli gəlir. Bütün bunlara görə də **istehsal prosesini və onun ayrı-ayrı tərəflərini idarə etmək vəzifələrini yerinə yetirmək üsulları və vasitələrinin məcmusu idarəetmə funksiyası adlanır**. Həmin funksiyalar müəyyən təşkilati formada həyata keçirilir və bunun üçün müəssisədə idarəetmə aparatı yaradılır, onların struktur bölmələrindən hər biri müəyyən idarəetmə vəzifələrini icra etmək üzrə ixtisaslaşır, ümumi, iqtisadi, texnoloji və s. istiqamətlərdə idarəetmə işini həyata keçirirlər.

Müəssisənin idarəetmə aparatı onun qarşısında duran məqsədləri müəyyən etməli, müəssisədə koordinasiya, motivləşdirmə, informasiya təminatını həyata keçirməlidir.

Planlaşdırma idarəetmənin əsas funksiyası kimi, məqsədlərin müəyyən edilməsi, problemin təhlili, proqnozlaşdırma, alternativ variantların müəyyən olunması, qəbul edilmiş qərarların qiymətləndirilməsi mərhələlərini əhatə edir. Planlaşdırmanın vəzifəsi gələcəkdə həyata keçiriləcək fəaliyyətin müəyyən parametrlərini müəyyən etməklə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün layihələrin hazırlanmasıdır. Bu layihələrin köməyi ilə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq imkanları və bununla əlaqədar risklər müəyyən olunur.

Planlaşdırma müəssisənin gələcək inkişafını müəyyən edir, onun qarşısında qoyulmuş sosial-iqtisadi məqsədlərə nail olmanın yolları və metodlarını müəyyənləşdirir, nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsinin nəticələrini əvvəlcədən qiymətləndirməyə imkan verir.

İdarəetmənin funksiyalarından biri – təşkilatçı funksiyasıdır.

Bu funksiya istehsal proseslərinin həyata keçirilməsi istiqamətlərinin təşkilində mühüm rol oynayır.

Təşkilatçının vəzifəsi müəssisədə ayrı-ayrı fəaliyyət növlərinə, şəxslərə və maddi vasitələrə münasibətlərin elə formalaşdırmaqdan ibarətdir ki, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq ən az xərclə mümkün olsun. Bunun təmin olunması üçün isə təşkilatçı forma və modellərdən istifadə edilir və onların seçilməsi zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədlər əsas götürülür.

Təşkilatçı məsələlərinə idarəedən və idarəolunan sistemlərin, onların daxili struktur əlaqələrinin və konkret təşkilat quruluşunun formalaşması, fəaliyyət normativlərinin işlənilməsi, istehsal prosesinin ünsürləri arasında kooperasiyanın yaradılması, istehsal və əmək prosesinin təşkili məsələləri, idarəetmə sisteminin özünün təşkili, mövcud əmək bölgüsü və əmək kooperasiyası əsasında işçilərin idarəetmə bölmələri, istehsal sahələri üzrə yerləşdirilməsinin təşkili, idarəedən və idarəolunan sistemlər arasındakı informasiya mübadiləsinin əlaqə və əks əlaqələrinin təşkili daxildir.

Müəssisədə planlaşdırmadan sonra, adətən planların yerinə yetirilməsi mərhələsi gəlir. Sonrakı mərhələ nəzarət və plandan kənarlaşmaların təhlilidir. Nəzarət plan göstəriciləri ilə faktiki (hesabat) göstəricilər arasındakı kənarlaşmaları aşkar edir, təhlil isə öz növbəsində bu kənarlaşmaların səbəblərini müəyyənləşdirir. Nəzarət və təhlilin nəticələri yeni (növbəti) planlaşdırma üçün yetərincə həcmdə informasiya verir. Bu baxımdan informasiyanın uçota alınması çox gərəqli və vacib məsələdir.

Uçot – müəssisənin idarə olunması üçün informasiyanı təqdim edən sistemi əks etdirir. **Mühasibat uçotu – müəssisənin informasiya sisteminin əsasını təşkil edir. Müəssisənin istehsaldaxili prosesləri və xarici mühitlə iqtisadi əhəmiyyətə malik qarşılıqlı münasibətləri qeydə alınmalı, sənədləşdirilməli, emal olunmalı və təhlil edilməlidir.** Əldə edilən informasiyanın keyfiyyəti uçotun dəqiq təşkil olunmasından, xüsusilə, təsərrüfat əməliyyatlarının kəmiyyət tərəfinin düzgün və dolğun əks etdirilməsindən asılıdır.

Əmək bölgüsünün dərinləşdiyi müasir şəraitdə müəssisənin fəaliyyəti fasiləsiz dövriyyə prosesini əks etdirir: maddi-texniki təminat, istehsal və satış üzrə əməliyyatlarla yanaşı, məhsulların istehsalı və reallaşdırılmasına xidmət edən pul axınları baş verir. Beləliklə, istehsal fəaliyyəti bir tərəfdən maddi dəyərlərin real hərəkətini və digər tərəfdən isə pul axınını özündə birləşdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal proseslərinin uçotda əks olunması o vaxt düzgün olar ki, uçotda bu proseslər zaman və funksional aspektdən düzgün əks olunsun, yəni hər mərhələdə dəyərlərin hərəkəti tam və dəqiqliklə qeydə alınsın.

Müəssisədə qarşılıqlı mühitlə qarşılıqlı əlaqələr maliyyə uçotunda (kapital, əmlak, xərclər və mədaxil üzrə məlumatlar) əks olunur, illik balans, mənfəət və zərər hesabatlarında ümumiləşdirilir.

Planlaşdırma və təşkilətmə funksiyaları ilə yanaşı idarəetmənin koordinasiya funksiyası da ən vacib funksiyalardan biridir. Koordinasiya funksiyası idarəetmənin planlaşdırma funksiyası ilə daha çox əlaqəsi olan funksiyadır.

Bundan başqa, koordinasiya funksiyası ayrı-ayrı işlərin, istehsalın müxtəlif mərhələlərinin əlaqələndirilməsi ilə bağlıdır. Koordinasiya funksiyası bütöv bir tamın ayrı-ayrı komponentlərinin əlaqəli fəaliyyəti, qarşılıqlı təsiri və onun bir sistem kimi dinamik, tarazlı inkişafını təmin etməyə xidmət göstərir. Bu funksiya hadisə və proseslərə sistemli təhlil mövqeyindən yanaşmağı zəruri edir.

İdarәetmәnin funksiyaları içәrisindә tәnzimlәмә mühüm әһәmiyyәtә malikdir. Tәnzimlәмә idarәetmә sisteminin müәyyән qaydalı vә ahәngdar inkişafının tәmin olunması ilә әlaqәdardır. Başlıca mäsәlә idarәetmә proseslərinin, idarәetmә fәaliyyәtinin verilmiş normativlərdән kәnarlaşma hallarının aradan qaldırılmasıdır. Burada etalon sәciyyәli müәyyән normativ vә normalar nәzәрә alınmalıdır. Hәmin normativlərlә faktiki vәziyyәtin müqayisәsi qeyri-bәrabәр, yaxud bәrabәр inkişafı müәyyән etmәyә әsas verir. Ona görә dә istehsal, iqtisadi sistemдә planauyğun fәaliyyәtlә yanaşı, bәzi hallarda tәnzimlәмә tәdbirlәrindән dә istifadә olunmasına ehtiyac yaranır. Mäsәlән, istehsalın operativ tәşkili qaydasında müәyyән olunmuş istehsal tapşırıqlarından, istehsal qrafiklərindән kәnarlaşma halları planların özü vasitәsilә deyil, dispetcherləşdirmә tәdbirlәri ilә tәnzimlәнir, nizama salınır. Bu qayda ilә istehsal proseslərinin ahәngdarlığı vә birqәrarlığı, müәyyән olunmuş iş rejiminә әmәl olunma tәlәblәri hәyata keçirilir.

3. İdarәetmәnin metodları vә onların tәtbiqi istiqamәtlәri

İdarәetmәnin metodları istehsal-tәsәrrüfat fәaliyyәtinin hәyata keçirilmәsinә xidmәt edir vә idarәetmә funksiyalarının icrası ilә bilavasitә әlaqәdar olur. Onlar çoxcәhәtli vә müxtәlif olmaqla bәrabәр, hәм dә öz konkret mәzmunlarına, idarәetmә obyektlərinә tәsiretmә xarakterlərinә, tәşkilati formalarına vә sairә görә bir-birlәrindән fәrqlәнirlәр. **Bütövlүkdә, idarәetmә metodları üç qrupa: iqtisadi, inzibati vә sosial-psixoloji metodlara bölünürlәр.**

İdarәetmәnin iqtisadi metodları istehsal münasibәtlәrinin, obyektiv iqtisadi qanunların dәрindән dәrk olunması, onlardan geniş istifadә edilmәsi әsasında hәyata keçirilir. Bu metodlardan istifadә olunmasında mәqsәd kollektivдә iqtisadi maraq yaratmaq, sövqedici

tədbirlər işləyib hazırlamaq və tətbiq etməklə, idarə olunan obyektin, məsələn, əmək kollektivinin təşəbbüs-karlığına nail olmaqla qarşıya qoyulmuş təsərrüfat məsələlərinin həllinə onları stimullaşdırmaqdır. İqtisadi metodların köməyi ilə planlar, əmək haqqı, qiymət, mənfəət və başqa bu kimi mexanizmlər məqsədyönlü təsir vasitəsinə çevrilir.

Təsərrüfatçılığın iqtisadi vasitələri olan əmək haqqı, qiymət, kredit, gəlir və mənfəət, vergi və s. iqtisadi metodun mexanizminə daxildirlər. Bu sistemə daxil olan iqtisadi vasitələr qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsində əmək kollektivinin və onun ayrı-ayrı üzvlərində maddi həvəs yaratmaqla istehsalın səmərəliliyini artırmaq imkanlarını daha da genişləndirir.

İstehsalın idarə edilməsində əmək haqqının özünəməxsus rolu və əhəmiyyəti vardır. Əmək haqqı həm iqtisadi mexanizm, həm də idarəetmə metodu rolunu oynayır. Bir metod kimi əmək haqqı bilavasitə sərf olunmuş əməyin kəmiyyət və keyfiyyətindən asılı olaraq müəyyən edildikdə, işçini daha yaxşı, mümkün qədər səmərəli işləməyə, özünün ixtisas səviyyəsini yüksəltməyə və peşəsini təkmilləşdirməyə sövq edir.

Mənfəət və ya gəlir müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin ümumiləşdirici yekun göstəriciləridir. Müəssisədə istehsalın həcmi-nin artması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, istehsal xərcləri-nin azaldılması, məhsulun satışının genişləndirilməsi və sürətləndirilməsi əldə edilən mənfəətin məbləğinin artmasına səbəb olur.

Müəssisənin işinin ümumiləşdirici göstəricilərinin təhlili və bu təhlildən nəticələrin çıxarılması istehsalın

idarә edilmәsini asanlaşdırır, istehsalın sәmәrәliliyinin yüksәldilmәsi ehtiyatlarını aşkara çıxarmağa, müәssisәnin tәsәrrüfat fәaliyyәtinin güclü və zәif tərəflәrini aydınlaşdırmağa, vaxtında lazımı tәdbirlәr görmәyә, vəsaitin daha düzgün istiqamәtlәrdә xәrcләnmәsinә әhәmiyyәtli dәрәcәdә tәsir göstәrir.

İqtisadi idarәetmә metodları sistemindә sәylәri bacarıqla, işgüzarcasına sәfәrbәrliyә almağa tәsir göstәrән iqtisadi tәhlil, müәssisәnin inkişaf istiqamәtlәrini müәyyән etmәyin elmi metodu olub, istehsalın nәticәlәri və istifadә edilmәmiş ehtiyatlar haqqında obyektiv nәticә çıxarmağa imkan verir. Bazar münasibәtlәri şәraitindә dәyişән xarici mühitә müәssisәnin çevik reaksiya vermәsi zәrurәti onun idarәetmә heyәtinin istehsal-tәsәrrüfat fәaliyyәtinin tәhlilinә ciddi әhәmiyyәt vermәyi, tәhlildән çıxan nәticәlәri nәzәрә almağı tәlәb edir.

Müәssisәnin idarә edilmәsinin inzibati metodlarının mahiyyәti idarә olunan obyektә birbaşa tәsir göstәrmәk, onun üçün tәsәrrüfat tapşırıqları və bunların yerinә yetirilmәsi vaxtını müәyyән etmәk və resurslar ayırmaq; icraçı üçün yerinә yetirilmәsi hökmән mәcburi olan birmәnalı qәrarlar vermәk; sәrәncam, göstәriş və qәrarların inzibati xarakter daşması və onların yerinә yetirilmәmәsinin intizamsızlıq kimi qiymәtlәndirilmәsindән ibarәtdir.

Bu metod inzibati-amirlik sәlahiyyәtinә malik olduғuna görә normativ-sәrәncam xarakteri daşıyır və onun yerinә yetirilmәsi müzakirәsiz mәcburidir. Burada qәrarların – мүmkün olduғu halda – yerinә yetirilmәmәsi inzibati, maddi və başqa formada mәsuliyәtә cәlb olunma və ya idarәetmә intizamının

pozulması kimi qiymətləndirilir, təqsirkar isə cəzalandırılır.

İnzibati metodlardan dövlətin qanunları, habelə sahibkara verilən səlahiyyətə, hüquqa, əmək qanunvericiliyinə və başqa qaydalara əsasən istifadə edilir. Bu metodun təsir vasitələri qərar, əmr, qayda, təlimat, normativlər, göstərişlər və s.-dən ibarətdir. Bu vasitələr idarəetmənin daha çevik təsir vasitəsi olub, idarəedən və idarəolunan sistemlərin qarşılıqlı əlaqələrini, onların tənzimlənməsi qaydalarını müəyyən edir. İnzibati təsirin başqa formalarından biri normalaşdırma, təşkilati, iqtisadi, texnoloji və texniki normativlərdir. Bu qəbildən olan normativlərin vasitəsilə istehsalın gedişi, bütövlükdə idarəetmə işlərinin yerinə yetirilməsi həyata keçirilir.

İdarəetmənin sosial-psixoloji metodları öz məzmununa görə işçilərin əməyə maraqlarının və yaradıcılıq təşəbbüslərinin artırılması, müəssisədə istehsalat mədəniyyətinin yüksəldilməsi, işçi heyətinin təsərrüfat fəaliyyətinə və onun təşkilinə təsirindən və başqa bu kimi aspektlərdən ibarətdir; sosial-psixoloji metodlarda, habelə əxlaq normaları və tərbiyəvi motivlərin də payı vardır.

İstehsalın texniki səviyyəsi yüksəldikcə, iş şəraiti yaxşılaşdıqca, işçilərin xüsusi peşə təhsili artdıqca, dünyagörüşləri genişləndikcə, onların sosial fəallığı artır, işlədikləri müəssisənin idarə olunmasında daha yaxından iştirak edirlər.

Müəssisənin əmək kollektivinin hər bir üzvünün sosial-iqtisadi hadisələrə münasibəti, ətrafında baş verən

hadisәləri düzgün qiymәtlәndirmәsi vә dәrk etmәsindә idarәetmә aparatının düzgün qurulması, elmi prinsiplәр әsasında müәyyән olunması mühüm әhәmiyyәtә malikdir. Belәliklә, idarәetmә prosesindә işçilәrin hәрәkәtini elmi cәhәtdән izah etmәk, bu davranışın proqnozunu vermәk çox önәmli bir mäsәlәdir. Müәssisәnin rәhbәrliyi qeyd olunan cәhәtlәri bilmәklә tabeçiliyindә olan işçilәrin hәр birindә daha sәmәрәli işlәмәk üçün әn yaxşı psixoloji keyfiyyәtlәri аşılamaqla inkişaf etdirә bilmәsi istehsalın sәmәрәliliyinin artırılmasında böyük rol oynayır.

Müәssisәdә texniki-texnoloji vә iqtisadi proseslәrlә yanaşı, hәм dә sosial-psixoloji proseslәр baş verir. Ona görә dә idarәetmә prosesindә әmәk kollektivinә tәşәbbüskarlıq hissini аşılamaqda, әmәyin cazibәdarlıgını yüksәltmәkdә sosial-psixoloji amillәrdән bacarıqla istifadә etmәyin böyük әhәmiyyәti vardır.

Müәssisәdә qarşılıqlı anlaşma vә sađlam münasibәtlәrin tәnzim edilmәsindә ictimai davranış normaları, әxlaq normaları vә ictimai rәyin formalaşdırılması mühüm rol oynayır. Hәmin normalar vә ictimai rәy sosial-psixoloji amillәrlә birlikdә qarşılıqlı münasibәtlәrә әhәmiyyәtli dәрәcәdә tәsir göstәrir, bu münasibәtlәri bir növ öz-özünә idarә olunan prosesә çevirir vә belәliklә dә, idarәetmә sisteminin daha da demokratikləşmәsinә sәbәb olur. Bu vasitәlәrdән birinә misal olaraq müәssisәdә әmәk kollektivinin könüllü qәbul etdiyi etika kodeksini göstәrmәk olar. Etika kodeksi kollektiv daxilindә qarşılıqlı münasibәtlәrin ictimai tәnzimlәнmәsi

vasitəsi kimi idarəetmənin sosial-psixoloji amilinin "təlimatçısı" rolunu oynayır.

Müəssisədə sosioloji tədqiqatlar vasitəsilə mənəvi-psixoloji iqlimi sağlamlaşdırmaq, idarəetmə işlərinə və prinsiplərinə düzgün əməl etmək, işçilərin əmək fəallığını yüksəltmək, ümumiyyətlə, müəssisənin idarə olunmasında, onların fəaliyyətini xeyli yaxşılaşdırmaq üçün təsirli tədbirlər hazırlamaq olar.

4. Müəssisənin idarəetmə mexanizminin təşkilati quruluşu

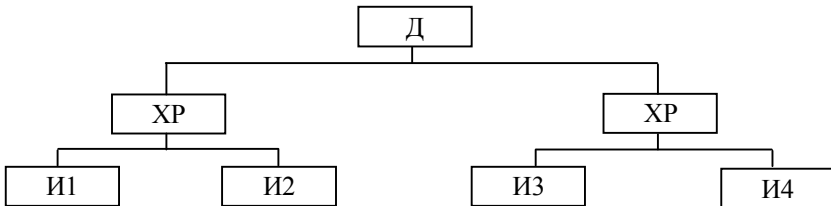
İdarəetmə sisteminin səmərəliliyi xeyli dərəcədə onun özünün düzgün təşkilindən asılıdır ki, bu da idarəetmə orqanlarının quruluşunun, idarə qərarlarının əsaslandırılması, qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi prosesinin, rəhbərlərin və mütəxəssislərin əməyinin informasiya və texniki idarəetmə ilə əlaqələndirilməsinin planuayğun şəkildə qaydaya salınmasından ibarətdir. İdarəetmə subyektinin məqsədi idarəetmə aparatının işləməsi üçün daha əlverişli şərait yaratmaqdan və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və ona müsbət təsir göstərilməsindən ibarətdir. O, idarə edilən obyektin qarşısında duran məqsədlərə, onun xüsusiyyətlərinə müvafiq olmalıdır. İdarəetmənin təşkilinə – idarəetmə dövrəsini təşkil edən bütün proseslərin işlənilib hazırlanması, əsaslandırılması, idarəetmə qərarlarının qəbulu və həyata keçirilməsi tədbirləri daxildir. **Rəhbər kadrların və mütəxəssislərin seçilməsi və yerləşdirilməsi, onların əməyinin təşkili, əməyin iyerarxiyası və funksional bölgüsünün formalaşması, idarəetmə orqanları aparatının quruluşunun müəyyənləşdirilməsi və işçilərin sayının müəyyən olunması idarəetmənin təşkilati sisteminə daxildir.**

İdarəetmə prosesi – idarə olunan obyektin qarşısında duran vəzifələrin müəyyən edilmiş müddətə və ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməklə yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması, qəbul edilməsi və icrasının təşkili məqsədlə qarşılıqlı

əlaqədə və müəyyən ardıcılıqla yerinə yetirilən müxtəlif xarakterli əmək və maşın əməliyyatlarının kompleksi kimi başa düşülür.

İdarəetmənin təşkilinin kompleks təkmilləşdirilməsi və onun qarşısında qoyulan tələblərin yerinə yetirilməsi idarəetmənin təşkilati quruluşunu layihələndirən zaman həyata keçirilir. İdarəetmənin təşkilati quruluşu nomenklaturanı, idarəetmə aparatı bölmələrinin nisbətini (işləyən adamların sayına, işlənən informasiyanın həcminə görə və i.ə.), onların bir-biri ilə və idarə edilən obyektlə qarşılıqlı əlaqə formalarını səciyyələndirir. Müxtəlif müəssisələrdə idarəetmənin təşkilati quruluşlarının rəngarəngliyində belə onları məhdud miqdarda tiplərə aid etmək olar. Adətən idarəetmə aparatının təşkilati quruluşunun xətti, funksional, xətti-funksional (qərargah), matrisa, proqram məqsədli və çəvik növlərini fərqləndirirlər.

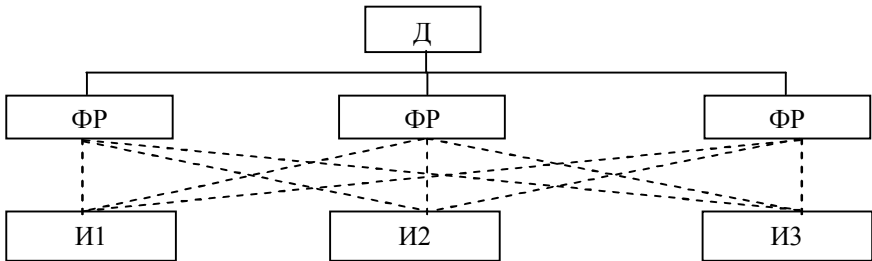
İdarəetmənin xətti quruluşu obyektlər üzrə rəhbərlərin ayrılmasını göstərir ki, bunlardan hər biri bütün növ işləri yerinə yetirir, həmin obyektin idarə edilməsi ilə əlaqədar olan bütün qərarları işləyib hazırlayır və qəbul edir. Belə quruluş xalis şəkildə idarəetmənin yalnız ən aşağı pillələrində (briqada, istehsalat sahəsi) tətbiq edilir. Daha iri bölmələrdə bu quruluş tətbiq edilə bilməz, çünki hətta kiçik sex çərçivəsində həcm və idarəetmənin mürəkkəbliyi elədir ki, onları ancaq müxtəlif mütəxəssislərin kollektiv səyi ilə yerinə yetirmək olar.

Burada, D – direktor;
 XR – xətti rəhbər;
 İ – icraçı.

Şəkil 14.2. İdarəetmənin xətti quruluşu

İdarətmənin funksional quruluşunda kollektivin idarə edilməsinə dair bütün iş növləri müxtəlif funksional bölmələr arasında bölüşdürülür və bu bölmələrdən hər biri müəyyən işləri yerinə yetirir. İdarətmə quruluşunun bu tipində idarətmənin ixtisaslaşdırılması daha dolğun həyata keçirilir. Əmək kollektivi daha ixtisaslı və əsaslandırılmış qərarlar alır. Lakin bu halda çox vaxt kollektivə müxtəlif funksional bölmələrdən bir-birinə zidd göstərişlər gəlir, vahid rəhbərlik pozulur, əmək kollektivinin fəaliyyətinin ümumi istiqaməti itir. Bu sistem vahid rəhbərlik prinsipinə uyğun olmadığına görə bütün hallarda tətbiq edilmir.

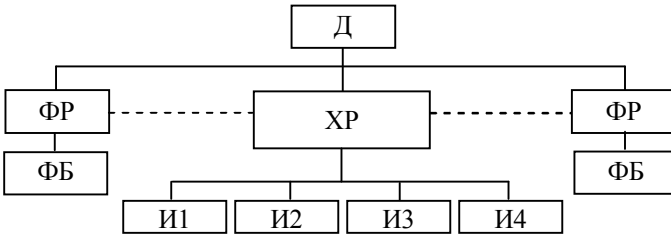

Burada, D – direktor;
FR – funksional rəhbər;
İ – icraçı.

Şəkil 14.3. İdarətmənin funksional strukturu

İdarətmənin xətti-funksional (qərargah) quruluşu daha geniş yayılmışdır. Belə quruluşda idarətməni bütünlükdə müəyyən kollektivə başçılıq edən xətti rəhbərlər həyata keçirirlər. Ayrı-ayrı qərarları hazırlayarkən xətti rəhbərə ixtisaslaşmış funksional aparat kömək edir. Bu aparat aşağı vəsilələrə aid qərarları bilavasitə özü qəbul etmir. O, xətti rəhbərin tabeliyindəki qərargah hüququnda işləyir və qərarların hazırlanması prosesində ona kömək edir. Bu halda idarətmənin ixtisaslaşması və vahid rəhbərlik prinsipinin əlaqələndirilməsi daha dolğun həyata keçirilir; həm

hazırlanmaqda olan qərarların, həm də hər bir istehsal vəsiləsinə kompleks rəhbərliyin yüksək səviyyəsi təmin edilir.

Burada, D – direktor;

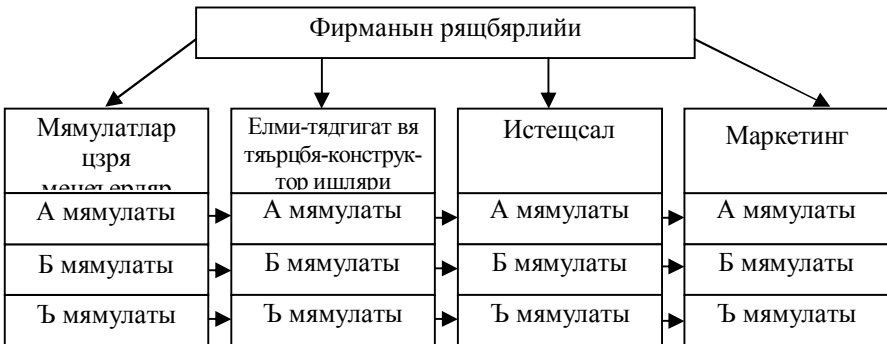
FR – funksional rəhbər;

FB – funksional bölmə;

XR – xətti rəhbər

Şəkil 14.4. İdarətmənin xətti-funksional strukturu

İstehsalın müasir inkişaf mərhələsində iri təşkilatlar cərgivə-sində idarətmənin qərargah sistemində qeyri-qənaətbəxşlik meydana çıxır. İşləri əlaqələndirmək və ən məsul qərarların yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək zərurəti meydana çıxır. Buna **idarətmənin matris quruluşunu** tətbiq etmək yolu ilə nail olurlar.

Şәkil 14.5. İdarәetmәnin mәhsula yōnәlmış matris strukturu

Matris quruluşda xətti rәhbәrlәrlә vә funksional quruluşlu aparatla yanaşı bir dә aparatın predmet üzrә ixtisaslaşmış vәsilәləri fәaliyyәt göstәrirlәr. Bu vәsilәlərә hәр hansı bir obyektin hazırlanma prosesini vә ya tәdqiqat institutunda mövzunun tәdqiq edilmәsini idarә etmәk tәhkim olunur.

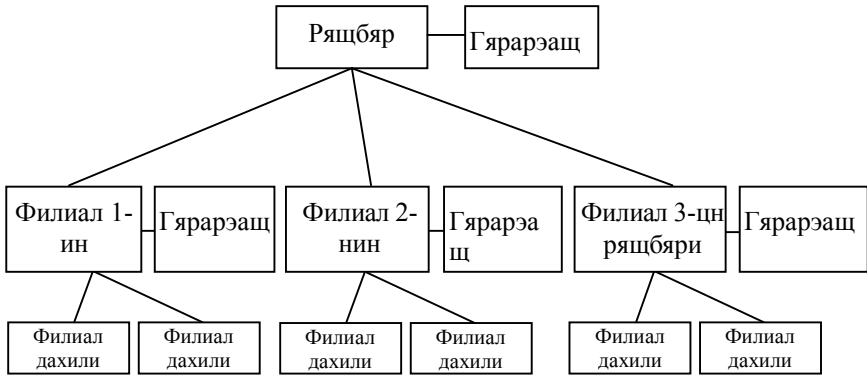

Şәkil 14.6. İdarәetmәnin layihәyә yōnәlmış matris strukturu

İdarәetmәnin tәşkilati quruluşunun matris tipinin bir sıra üstünlüklәri vardır: ondan istifadə etdikdә istehsal fәaliyyәtinin mәzmununu tәşkil edән hәр üç parametrә – bölmәlərә (obyektlәrә), idarәetmә funksiyalarına vә predmetlərә rәhbәrlik tәmin edilmiş olur. Lakin bu quruluşda eyni bir obyektдә vә eyni işçиләrә münasibәtdә müxtәlif tәsir xәtlәrinin (funksional vә predmet) mövcudluğу ilә әlaqәdar olan çәtinliklәр meydana çıxır. Hәmin çәtinliklәrdән o halda uzaqlaşmaq olar ki, predmet üzrә ixtisaslaşmış bölmәlərә idarәetmә aparatının başqa

bölmələrinin və istehsal vəsilələrinin fəaliyyətini əlaqələndirməyə dair işlər həvalə edilmiş olsun.

Bir sıra hallarda idarəetmənin **proqramlı-məqsədli təşkilati quruluşu** da tətbiq edilir. Bu təşkilati quruluşda idarəetmə orqanlarının əsasını müəyyən məqsədli vəzifənin yerinə yetirilməsi təşkil edir. Bütün qalan bölmələrin fəaliyyəti isə həmin vəzifənin

həyata keçirilməsinə yönəldilir.

Şəkil 14.7. İdarəetmənin divizional quruluşu

Çevik quruluşlar idarəetmənin təşkilinin xüsusi növüdür. Bunlar adətən kollektivlərin formal və qeyri-formal birləşməsinin əlaqələndirilməsinə əsaslanır. Bu zaman müəyyən ixtisaslaşdırılmış bölmələrin işçilərindən hər hansı bir tapşırığın yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olaraq müvəqqəti qruplar yaradılır ki, həmin tapşırıqlar yerinə yetirildikdən sonra işçilər öz bölmələrinə qayıd bilsinlər və ya yeni müvəqqəti qruplar yaratsınlar. Belə təşkilati quruluş idarəetmə ilə əlaqədar işlər əhəmiyyətli dərəcədə dəyişən hallarda yaradılır. O, işçilərin səyindən daha çevik, mütəxəssislərdən səmərəli istifadə etməyə və müxtəlif idarə işlərini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməyə imkan verir. Bu tip uyğunlaşma prinsipinə daha müvafiqdir.

Göstərilən idarəetmənin təşkilati quruluş tiplərindən birinin seçilməsi idarəetmənin vəzifələri və idarə edilən obyektin istehsal fəaliyyətinin xarakteri ilə müəyyən olunur.

Мәфһумлар вә anlayışлар

İdarәetmä prosesi

İdarәetmänin funksiyaları

İdarәetmä metodları

İdarәetmänin xətti quruluşu

İdarәetmänin funksional quruluşu

İdarәetmänin xətti-funksional quruluşu

İdarәetmänin matris quruluşu

İdarәetmänin divizional quruluşu

Özünüyoxlama sualları

- 1. İdarәetmänin mahiyyätini izah edin.*
- 2. İdarәetmänin hansı funksiyaları var?*
- 3. İdarәetmänin prinsiplərini saya bilәsinizmi?*
- 4. İdarәetmänin hansı metodları var?*
- 5. İdarәetmänin iqtisadi metodlarını sәciyyälәndirә bilәrsinizmi?*
- 6. İdarәetmänin inzibati metodları haqqında hansı mәlumatlara maliksiniz?*
- 7. İdarәetmäдә sosial-psixoloji amillәrin yeri vә rolunu izah edin.*
- 8. Müәssisәnin idarәedilmәsinin tәşkilati quruluşu unu izah edin.*
- 9. Müәssisәnin idarә olunmasının tәşkilati quruluşlarınınin müqayisәli izahını verin.*

Fəsil 15. Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılması

1. Müəssisədə planlaşdırmanın mahiyyəti və prinsipləri
2. Müəssisədə planlaşdırmanın metodları
3. Müəssisənin inkişaf planının əsas bölmələri
4. Müəssisədə istehsal proqramının hazırlanması

1. Müəssisədə planlaşdırmanın mahiyyəti və prinsipləri

Müəssisənin elmi əsaslarla idarə olunmasının ən mühüm cəhətlərindən biri də onun istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılmasıdır. Planlaşdırma idarəetmənin əsas funksiyasıdır.

Əgər planlaşdırmanın prinsipləri, planın tərtibində tətbiq olunan metod və istifadə olunan göstəricilər sistemi iqtisadi proseslərin mahiyyət və daxili əlaqələrini düzgün nəzərə ala bilirsə, belə planlaşdırma elmi planlaşdırma hesab olunur.

Qoyulmuş sualın şərhinə keçməzdən əvvəl, onun izahını asanlaşdıran bəzi anlayışların – "plan", "planlaşdırma", "proqram", "proqnoz" – mahiyyətini açmaq zərurəti vardır.

"Plan" yunan sözü olub məzmununa görə "rəvan", "bərabər" sözlərinə uyğun gəlir. **Plan – məqsədi, məzmunu, həcmi, metodları, ardıcılığı, icra olunma vaxtı göstərilməklə müəyyən bir dövr üçün yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan iş və tapşırıqların məcmusunu özündə əks etdirən sənəddir.**

"Planlaşdırma" anlayışına, elmi cəhətdən

formalaşdırılan biliklər sistemi kimi və habelə ictimai həyatın bütün sahələrinin şüurlu nizamlanmasına yönəldilmiş fəaliyyət növü, praktiki proses kimi də baxmaq olar. O, iqtisadi qanunlar və mövcud təcrübədən istifadə əsasında plan, proqram və layihələrin hazırlanması prosesidir.

"Proqram" – dövlət və təsərrüfat subyektləri tərəfindən müəyyən dövr ərzində icrası nəzərdə tutulan təsərrüfat tədbirləri üzrə məqsəd və vəzifələrin məcmusudur. Plan – proqramda öz əksini tapan tədbirlərin rəvan, bir qaydada realizə olunması məqsədilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan konkret və kompleks tədbirlər sistemidir. Göründüyü kimi, planla proqramın vəhdəti çox, fərqi isə azdır; proqram məqsəd və vəzifələrdirsə, plan onların yerinə yetirilməsi mexanizmidir, daha doğrusu, proqramın həyata keçirilməsi üçün məqsədyönlü konkret tədbirlərin məcmusudur.

"Proqnoz" – perspektiv dövr üçün iqtisadi inkişaf və sosial tərəqqinin əsas problemlərinin həlli yollarına, üstünlük veriləcək sahələrin inkişaf istiqamətlərinə, strateji məqsədlərə nail olmaq üçün qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış təsəvvür, mülahizə və tövsiyələrin məcmusudur. Proqnozlar vasitəsilə bütövlükdə iqtisadiyyatın, onun sahələrinin və təsərrüfat subyektlərinin yaxın və uzaq perspektiv üçün inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək imkanı əldə edilir.

Uzunmüddətli perspektiv inkişaf proqramları proqnozlar əsasında tərtib olunur. Proqnozlaşdırma əsasında gəlinən nəticənin dəqiqlik dərəcəsi yüksək

olmasa da, onun üstünlüyü və vacibliyi, proqnozlara istinad edərək onların əsasında hər hansı ictimai-iqtisadi prosesin gələcək inkişafı üçün alternativ proqram variantlarını müəyyən etmək imkanının yaranması ilə izah edilir.

Proqnozlar əsasında orta bir müddəti əhatə edən – bir qayda olaraq beş illik proqramlar tərtib olunur. Belə proqramlar proqnozlara nisbətən daha dəqiq və konkret olur, çoxsaylı iqtisadi, sosial, elmi-texniki və təşkilati problemlərin həllini nəzərdə tutur. Proqramların əhatə etdiyi dövr üçün onun yerinə yetirilməsi planı işlənib hazırlanır.

Müəssisədə proqnozlaşdırma planların tərtibinin ilkin mərhələsi olduğundan, proqnozların tərtibi üçün xarici mühit ətraflı öyrənilməlidir. Ətraf mühit amillərinin, müəssisənin zəif və güclü cəhətlərinin təhlili firmadaxili planlaşdırmanın əsasını təşkil edən satış üzrə proqnozları hazırlamağa imkan verir. Müəssisədə adətən illik satış proqnozları işlənib hazırlanır ki, bunlar da müəssisənin illik planlarının hazırlanmasında istifadə olunur. Bununla yanaşı 2 ildən 5 ilə qədər dövrü əhatə edən proqnozlar da işlənib hazırlana bilər.

Satışın proqnozlaşdırılmasının müxtəlif metodları mövcuddur. Bunlara müxtəlif struktur rəhbərlərinin sorğusu, müəssisənin ticarət agentlərinin və onun satış bölmələrinin rəhbərlərinin qiymətləndirmələri, keçmiş ilin dövriyyəsi, satışın həcmində dəyişikliklərə səbəb olan meyllər, tsikl və amillərin təhlili, müəssisənin məhsulunun satışına təsir edən amillərin korrelyasiya təhlili,

firmanın bazardakı satıř payı və s. əsasında proqnozlaşdırma aiddir.

Bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində bazarda yaranan rəqabət hər bir istehsalçını daha diqqətli olmağa, düşünölməmiş heç bir addım atmamağa, bütün fəaliyyətini, o cümlədən istehsal fəaliyyətini planlaşdırmağa məcbur edir.

Bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi sistemdə müəssisələr üçün ən önəmli məsələ öz fəaliyyətlərinin planlı qaydada aparılmasına nail olmaqdır. Müəssisə istehsal etdiyi məhsula, gördüyü işlərə, göstərilən xidmətlərə tələbatı, habelə iqtisadi və sosial inkişafını təmin etmək, özünün işçilərinin şəxsi gəlirlərinin yüksəldilməsi zəruriliyini nəzərə alaraq öz fəaliyyətini müstəqil planlaşdırır və inkişaf perspektivlərini müəyyən edir.

Müəssisənin fəaliyyətinin planlaşdırılması aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: fasiləsizlik, optimallıq, qənaətlilik, stabillik, müəssisənin və onun bölmələrinin planlarının vəhdəti, prioritetlərin müəyyən olunması, komplekslik.

Planlaşdırmanın fasiləsizliyi uzunmüddətli və qısamüddətli planların qarşılıqlı əlaqələndirilməsi yolu ilə təmin edilir.

Planların optimallığı istehsal-texniki vəzifələrin həllinin alternativ variantlarının hazırlanması ilə əldə edilir. Xərc və nəticənin ən yaxşı əlaqəsini təmin edən ideyaların reallaşdırılması yolları ən optimal hesab edilir.

Qənaətlilik anlayışı da eyni mahiyyət daşıyır. Ayrı-ayrı layihələr, istehsal bölmələri və bütövlükdə müəssisə

konkret mikro və makroşərait üçün optimal olan maliyyə nəticələri əldə etməlidir. Hər bir firmada işgüzar fəallığın artması və azalması baş verir. Buna görə də hər il kapitalın rentabelliyyəsinin artımına nail olmaq olmaz.

Planın stabilliyi müəssisənin rentabelliyyəsinin zəruri atributudur. Müəssisə hadisələri qabaqcadan proqnozlaşdırma bilmirsə, bu onun maliyyə sabitliyinin pozulması və iflası ilə nəticələnmə bilər.

Müəssisənin və onun bölmələrinin planlarının vəhdəti iki yolla: birincisi, yuxarıdan – baş direktordan aşağıya – sex və şöbələrə tapşırıqların direktiv planlaşdırılması yolu ilə, ikincisi isə, firmadaxili strukturların işinin əsas göstəriciləri üzrə firma rəhbərliyinin məsləhətləri ilə – indikativ planlaşdırma yolu ilə əldə edilir. Bu zaman planlaşdırma aşağıdan yuxarı həyata keçirilir. Hər iki halda müəssisədə planların vəhdətliyi təmin edilir.

Hər bir müəssisədə **prioritetlərin müəyyən olunması** zəruridir və bu, əsasən perspektiv üçün yeni məhsul növlərinin yaradılması ilə bağlıdır. Prioritet kimi enerjiyə qənaəti təmin edən texnologiyalara keçid, ətraf mühitin qorunması və s. təşkil edə bilər.

Planın kompleksliliyi hər bir bölmənin qarşısında duran bütün məsələləri onun tam əhatə etməsi, hər bir istehsal vahidi planının digər bölmələrin fəaliyyət planları arasında qarşılıqlı əlaqə, planlaşdırılan obyektin və onunla əlaqədar olan bölmələrin fəaliyyətilə bağlı olan bütün işlərin planda tam əks olunması deməkdir.

Beləliklə, müəssisənin fəaliyyətinin planlaşdırma

sistemi onun əsas vəzifələrinin və planlaşdırma prinsiplərinin reallaşdırıldığı planların məcmusudur.

Planların növlərini aşağıdakı əlamətlər üzrə təsnifləşdirmək olar:

- əhatə etdiyi dövrə görə;
- funksional baxımdan;
- idarəetmə iyerarxiyasına görə;
- planlaşdırma iyerarxiyasına görə.

Əhatə etdiyi dövrə görə planlar aşağıdakı növlərə bölünür:

- qısamüddətli planlar (əhatə etdiyi dövr 1 ildən az olan);
- ortamüddətli planlar (1 ildən 5 ilə qədər dövrü əhatə edənlər);
- uzunmüddətli planlar (əhatə etdiyi dövr 5 ildən çox olanlar).

Planların əhatə etdiyi dövr müddəti proqnozların keyfiyyətindən, planlaşdırma obyektindən, planlaşdırılan müəssisə və sahədən, məhsulun həyat tsiklindən, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin vəziyyətindən və s. asılıdır.

Funksional əlamətə görə planlar satış planına, istehsal planına, maddi-texniki təminat planına, maliyyə planına, investisiya planına və s. bölünür.

İdarəetmə iyerarxiyası əlaməti üzrə planların təsnifləşdirilməsi ümumi planlaşdırma, şöbələr və bölmələr üzrə planlaşdırmanın və iş yerlərinin planlaşdırılmasının fərqləndirilməsini, həmçinin təşkilati-struktur baxımdan planlaşdırmanın növlərə

ayrılmasını nəzərdə tutur.

Planlaşdırmanın iyerarxiyası əlaməti üzrə növlərə ayrılması planların bir-birinə tabeliyi baxımından bölünməsinə əsaslanır. Yəni yuxarı səviyyədə dayanan plan özündən sonrakı səviyyədə tərtib olunan planda öz əksini tapan tapşırıqların çərçivəsini müəyyən edir. Bu əlamət üzrə planlar üç növə bölünür:

- strateji;
- taktiki;
- operativ.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən strateji, taktiki və operativ planları uyğun olaraq uzunmüddətli, orta müddətli və qısamüddətli planlarla eyniləşdirirlər. Bu planlar bir-birlərinə yaxın olsalar da, strateji, taktiki və operativ planlar bir-birlərindən dövr müddəti ilə yanaşı dəqiqliyə, differensiallığa və s. əlamətlərə görə fərqlənirlər.

2. Müəssisədə planlaşdırmanın metodları

Planların əsaslılığı, reallığı və gərginliyi onların hazırlanması metodlarından, planların hesabat bazasının vəziyyətindən, planların ilkin bazasının nə qədər dərindən öyrənilməsi səviyyəsindən asılıdır. Müəssisədə planların tərtibi və əsaslandırılmasında tətbiq edilən metodları bir neçə qrupda birləşdirmək olar.

"Nail olunmuş səviyyədən" planlaşdırma istehsal-təsərrüfat tapşırıqlarının müəssisənin fəaliyyətini əks etdirən göstəricilərin faktiki formalaşmış dinamikası əsasında müəyyən olunmasına əsaslanır. Belə planlaşdırma çox vaxt səhv nəticələrə gətirib çıxarır,

müəssisənin fəaliyyətinin yeni istiqamətlərinin, şərtlərinin, istehsalın təkmilləşdirilməsi amillərinin aşkar olunması ilə müşayiət olunmur.

Bununla yanaşı, planların tərtibində onların ilkin bazasının dərinədən öyrənilməsi zəruridir. Bu məlumatlar baza dövründə mövcud olmuş çatışmazlıqları aradan qaldırmağa, plan ilində qabaqcıl təcrübəni yaymağa kömək edə bilər.

Planlaşdırmanın iqtisadi-statistik metodları plan göstəricilərinin kəmiyyətinin müəyyən olunmasında bir sıra statistik usullardan – qruplaşdırma metodlarından, dinamik sıra metodundan və s. istifadəni, təshihedici əmsalların tətbiqini nəzərdə tutur. Bu metodlar yuxarıda qeyd olunan metoddan prinsipcə yaxşı olsa da, heç də həmişə plan hesablamalarına mütərəqqi xarakter vermir, çünki adətən hesabat məlumatlarına əsaslanır.

Proqnozlaşdırma, proqramın və habelə planların tərtibi planlaşdırma metodologiyasının normativ bazası – normalar, normativlər və göstəricilər olmadan qeyri-mümkündür.

Planlaşdırmanın normativ metodu planların texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasına imkan verir. Müasir dövrdə proqnozların, proqramların və planların tərtib olunmasının elmi bazası olan norma və normativlər sisteminin və ümumiyyətlə, normalaşdırma işinin rolu daha da artmışdır. Çünki, əvvəla, resursların məhdudluğu ilə mülkiyyət sahiblərinin daha çox gəlir əldə etmək məqsədləri arasındakı ənənəvi ziddiyyətin ciddi şəkildə güclənməsi, ikincisi, resurslardan

maksimum qənaətlə istifadəyə cəhdin artması, üçüncüsü, istehsalın intensivləşdirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemlərinin həlli mütərəqqi normativ bazanın mövcudluğundan bilavasitə asılıdır.

Material resursları sərfinin düzgün normalaşdırılması istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, istehsaldaxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və səfərbər edilməsi, materiallardan istifadədə qənaət rejiminin gözlənilməsi kimi işlərin lazımi keyfiyyətdə icra olunmasına bilavasitə köməklik göstərir. Normalaşdırmanın bir mühüm əhəmiyyəti də müəssisələrin konkret materiala tələbatının müəyyənləşdirilməsində həlledici rol oynamasıdır.

Ümumiyyətlə, normalaşdırma – əmək və maddi resursların zəruri məsrəflərinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış plan ölçüsünün müəyyən edilməsidir.

Canlı əməyin normalaşdırılmasında məqsəd, hər şeydən əvvəl, verilən həcmdə işin icrası üçün zəruri vaxtın, yəni vaxt normasının müəyyən olunmasıdır.

Əməyin normalaşdırılması dövrün texnoloji istehsal üsulunun texniki səviyyəsinə, istehsalın və əməyin təşkili vəziyyətinə, qabaqcıl iş metodlarına əsaslanmalıdır. Yalnız bunların nəzərə alınması ilə mütərəqqi, səfərbəredici vaxt normalarını işləyib hazırlamaq mümkün olar.

Vaxt norması (buna istehsal norması da deyilir) məhsul istehsalı zamanı kəmiyyətcə ölçülməsi, uçotu mümkün olan əməliyyatlar üçün işlənib hazırlanır və istifadə edilir.

Canlı əməkdən məsrəf normaları vasitəsilə, nəticə etibarilə, həm də iş qüvvəsinə tələbat, əmək

məhsuldarlığı və iş vaxtından istifadə səviyyələri, əmək haqqı fondunun həcmi müəyyən etmək və öyrənmək mümkün olur.

Material məsrəfi norması – plan dövrünün xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla tələb olunan keyfiyyətdə məhsul vahidi istehsalına (vahid həcmdə xidmət göstərilməsinə) xammal və ya materialdan sərfiyyatın elmi cəhətdən əsaslandırılmış minimum həddi və yaxud maksimum yol verilə bilən ölçüsüdür.

Material məsrəfi norması iqtisadi kateqoriya kimi ictimai əmək bölgüsünün səviyyəsini, xammal və ya materialdan sərfiyyatın ölçüsünü və, nəticə etibarı ilə, istehsalın proqnozlaşdırılan səviyyəsini özündə əks etdirir. Bununla yanaşı mütərəqqi və texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış məsrəf norması istehsalın texniki səviyyəsinin təkmilləşdirilməsinə fəal surətdə təsir göstərir. Beləliklə, məsrəf norması plan ilində material resursu sərfinin kəmiyyətini müəyyən etməklə ictimai istehsalın inkişafındakı mütərəqqi meyilləri özündə əks etdirir və bütün bunlara görə də müəssisənin inkişaf planında özünü elmi-texniki tərəqqinin əsas istiqamətlərinin daşıyıcısı kimi göstərir.

Norma ilə müqayisədə normativ – nisbi kəmiyyət olmaqla –xammal, material, avadanlıq və s.-dən istifadə səviyyəsini xarakterizə edir (məsələn: fondverimi – 1 manatlıq əsas fonda düşən məhsulun miqdarı, 1 manatlıq əmtəlik məhsulun maya dəyəri və s.).

Elmi cəhətdən əsaslandırılmış normaların işlənilməsində analitik-hesablama, təcrübə-eksperimental və statistik metodlardan istifadə olunur.

Analitik-hesablama metodu, nisbətən əməktutumlu olmasına baxmayaraq, ən mütərəqqi metod hesab edilir. Normanın bu metodla müəyyən olunması qabaqcıl texniki, təşkilati və iqtisadi amillərin nəzərə alınmasına əsaslanır. Bu zaman texnoloji xəritə, resept, təşkilati-texniki tədbirlər haqqındakı mötəbər məlumatlar, normanın tərkibini müəyyən edən hər bir ünsür üzrə aparılan hesablama işlərində əsas kimi götürülür.

Analitik-hesablama metodu vasitəsilə norma müəyyən edilməzdən qabaq istehsal şəraiti, texnika və texnologiyanın mütərəqqilik səviyyəsi, əmək prosesinin mütəşəkkillik dərəcəsi, ölkənin qabaqcıl müəssisələrinin və habelə xarici ölkə müəssisələrinin iş təcrübələri hərtərəfli öyrənilir və təhlil olunur.

Normanın müəyyən olunmasının başqa bir metodu **təcrübi-eksperimental metoddur**. Laboratoriya və ya istehsalatda təcrübələr aparmaqla məhsul vahidinin istehsalı ilə əlaqədar olacaq məsrəfin faydalı həcmi (hissə və məmulatın təmiz çəkisi), texnoloji və habelə təşkilati səbəblər nəticəsində itki və tullantıların miqdarı müəyyən edilir və bunlara əsasən, məsrəf norması hesablanır. Haqqında bəhs edilən təcrübələr ideal təşkilati-texniki şəraitdə deyil, bir növ bütün analoji müəssisələri təmsil edə biləcək bir şəraitdə, həm də plan dövründə istehsal prosesində baş verə biləcək bütün keyfiyyət dəyişiklikləri (yeni texnikanın tətbiqi, fəhlənin ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi və s.) nəzərə alınmaqla aparılır.

Köməkçi materialların məsrəf norması müəyyən ediləndə, habelə yeni mənimsənilən, daha doğrusu, ilk

dəfə istehsal olunan məhsul üçün material məsrəfi norması hesablananda, əsasən, təcrübi-eksperimental metoddan istifadəyə üstünlük verilir.

Material məsrəfinin normalaşdırılmasında istifadə olunan metodlardan biri də **statistik hesablama metodudur**. Bu metoddan analitik hesablama və təcrübi metodların tətbiqi qeyri-mümkün olan şəraitdə istifadə edilir. Metodun səciyyəvi cəhəti ötən dövrdə faktik material sərfi haqqındakı məlumatlar əsasında məsrəf normasının orta statistik ölçüsünün statistik təhlil və hesablama yolu ilə müəyyənləşdirilməsindədir. Bu metod nöqsanlıdır. **Statistik metodla hesablanılan norma materialdan keçmiş illərdə istifadə zamanı yol verilmiş nöqsanları (israfçılıq, normadan artıq tullantı və itkilərə yol verilməsi) bir növ özündə saxlayır və həmin nöqsanların plan ilində təkrar baş verməsinə imkan yaradır**. Bundan əlavə, statistik metod əsasında hesablanmış məsrəf norması plan ilinin təşkilati-texniki şəraitini özündə əks etdirə bilmir (keçən ilin məlumatlarına görə hesablandığından) və elə buna görə də o, yeni texnikanın və mükəmməl texnologiyanın tətbiqini ləngidir, istehsalın təşkilinin qabaqcıl formalarına keçilməsinə maneçilik törədir və xüsusilə, materiala tələbatın həcmi sünü surətdə şişirdir.

Məsrəf norması statistik metodla hesablanarkən daha uzun dövrün faktik materiallarından istifadə edilməsi, müəyyən olunmuş məsrəf normasının ölçüsündə mütərəqqiliyə doğru təshihlər aparılması həmin normaların mötəbərliyini bir qədər artırma bilər.

Planların tərtibində hesablamanın əsasında duran

norma və normativlər mütərəqqi olarsa, müəssisə, resursların məhdudluğu şəraitində daha yüksək təsərrüfat nəticələrinə nail ola bilər.

Müəssisənin ayrı-ayrı bölmələri arasında ən səmərəli proporsiya və kəmiyyət əlaqələrini müəyyən etmək üçün balans metodunun müstəsna əhəmiyyəti var. Balans metodunun mahiyyəti planın elementləri (bölmələri) arasında əlaqə yaratmaqdan, plan tapşırıqlarının uzlaşdırılması və planın texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmasından ibarətdir.

Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılmasında istifadə olunan bu metod planın bütün bölmə və göstəriciləri arasında əlaqə yaradılmasına, onların kəmiyyət asılılığının müəyyən edilməsinə imkan verir. Onun köməyi ilə iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış vahid, real planın işlənilib hazırlanmasına, planda yarana biləcək müəyyən uyğunsuzluqların və nəhayət, istehsaldaxili ehtiyatların müəyyən olunaraq səfərbərliyə alınmasına nail olmaq mümkün olur. Balans metodunun köməyi ilə optimal planların tərtib edilməsi işi xeyli asanlaşır.

Bazar iqtisadiyyatı sisteminə daxil olmuş ölkələrin proqnozlaşdırma, proqramların tərtibi və planlaşdırma praktikasında geniş istifadə edilən metodlardan biri də qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqidir. Bu metodun mahiyyəti inkişaf etmiş hər hansı bir xarici ölkənin bu və ya digər sahədə qabaqcıl iş təcrübəsinin geniş təhlili əsasında mütərəqqi istehsal göstəricilərinə nail olmağa kömək göstərən amillərin müəyyən edilməsidir; plan ilində istehsalın təşkilini və habelə

texnika və texnologiyanı təkmilləşdirən metodların yayılmasından və həyata keçirilən təsərrüfat tədbirlərindən əldə ediləcək səmərənin aşkar olunmasıdır. Hətta, müəssisənin inkişaf planının tərtibində həmin metoddan istifadə müəssisənin texniki-iqtisadi göstəricilərinə müsbət planda təsir etməyə bilməz.

3. Müəssisənin inkişaf planının əsas bölmələri

Müəssisənin strategiyası onun əsas məqsədlərinin məcmusunu və bu məqsədlərə nail olmaq üçün tədbirlərin əsaslandırılmasını əks etdirir. Müəssisənin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinə: bazarda stabil mövqeyin saxlanması; bazar payının artırılması; mənfəətin maksimumlaşdırılması, rentabelliyin yüksəldilməsi, likvidliyin (müəssisənin ödəniş qabiliyyətinin) saxlanması və artırılması; bazarda liderliyin ələ keçirilməsi; ixrac imkanlarının artırılması və s. aid ola bilər. Müəssisədə ilk növbədə, onun inkişafının əsas istiqaməti, bu istiqamət üzrə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olma vaxtı, bunun üçün həyata keçirilməli tədbirlər və bu işlərə məsul şəxslər müəyyən edilir.

Müəssisənin strateji məqsədlərinin reallaşdırılması planlar sistemi ilə nəzərdə tutulur. Müəyyən olunmuş strategiya planların bütün növlərini əlaqələndirir və onlar qarşıya qoyulmuş məqsədləri reallaşdırmaq istiqamətində tərtib edilir.

Planlaşdırma idarəetmənin funksiyası olmaqla yanaşı, həm də təsərrüfata rəhbərliyin mahiyyət tərkibində ən önəmli, ən məsuliyyətli həlqələrdən biridir. Elə buna görədir ki, iri müəssisələrin çoxsaylı sex, şöbə, laborato-

riyaları plan dövründə görəcəkləri işləri müəyyən etməklə, öz fəaliyyətlərini müəssisənin ümumi fəaliyyət planı ilə uzlaşdırmalı olurlar. Sexlər, şöbələr və laboratoriyalar arasında həm şaquli və həm də müəssisənin struktur iyerarxiyası üzrə üfiqi əlaqələrin yaradılması müəssisənin ümumi planının tərtibi üçün müstəsna rol oynayır. Lakin bunu şərtləndirən cəhətlər odur ki, hər bir bölmə planın özlərinə aid hissəsini dəqiq əsaslandırılmalı və yerinə yetirməli, planın yerinə yetirilməsinə ciddi və fasiləsiz nəzarət etməlidirlər.

Ayrı-ayrı sex və ya şöbənin, habelə bütünlükdə müəssisənin inkişaf planının tərtibi üçün norma və normativlərdən əlavə, çox böyük əhəmiyyət kəsb edən şərtlərdən biri də onun resursları haqqında mötəbər məlumatların olmasıdır. Buraya, hər şeydən əvvəl, müəssisənin istehsal gücü haqqındakı məlumatı aid etmək lazımdır. Bundan əlavə, planın müvəffəqiyyətlə tərtibi üçün müəssisənin kadrları (onların sayı, peşə-ixtisas tərkibi və s.), dövriyyə fondlarının mövcud olan və plan ili üçün tələb olunan həcmi, yeni elmi-texniki işləmələrin aparılma imkanı və habelə, maliyyə imkanları haqqında məlumatların da olması vacib şərtlərdəndir.

Qeyd edilən məlumatların toplanmasından sonra müəssisənin inkişaf planının, onun müxtəlif bölmələri üzrə tərtibinə başlanılır.

Müəssisənin inkişaf planının bölmələri arasında məhsulun istehsalı və realizasiyası (istehsal proqramı) bölməsinin özünəməxsus yeri və əhəmiyyəti vardır. Bu onunla izah edilir ki, yalnız bu bölmə müəssisənin plan dövrün-

dəki fəaliyyətinin məqsədini özündə təsbit edir. Planın qalan bölmələrinə gəlincə, əslində onlar məqsədə çatma vasitələridir, onlar istehsal proqramına istinad edilərək, uzlaşdırılaraq tərtib olunurlar.

Müəssisənin ölçüsündən asılı olaraq inkişaf planının bölmələri fərqlənir, lakin əsasən aşağıdakı bölmələrdən ibarət olurlar.

1. Məhsulun istehsalı və reallaşdırılması planı (istehsal proqramı);

2. Maddi-texniki təminat planı;

3. Əmək haqqı və kadrlar planı;

4. Investisiya və yeni texnikanın tətbiqi planı;

5. Məhsulun istehsalı və reallaşdırılması xərcləri planı;

6. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi planı;

7. Maliyyə planı;

8. Əmək kollektivinin sosial inkişaf planı.

Müəssisənin inkişaf planının əsas bölməsi istehsal proqramıdır. İstehsal proqramında ayrı-ayrı məhsul növlərinin istehsalı üzrə natural və dəyər ifadəsində tapşırıqlar nəzərdə tutulur.

Maddi-texniki təminat planında müəssisənin tələbatlarını ödəmək üçün lazım olan maddi resursların həcmi müəyyən olunur.

Əmək və kadrlar planında işçilərin zəruri sayı, əmək haqqı fondunun həcmi müəyyən olunur, əmək məhsuldarlığının artırılması, kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması üzrə tapşırıqlar öz əksini tapır.

İnvestisiya və yeni texnikanın tətbiqi planında

müəssisədə yeni bölmələrin tikintisi, mövcud olanların yenidən qurulması və genişləndirilməsi, mövcud istehsalların texniki cəhətdən yenidən qurulması, elmi-tədqiqat işlərinin aparılması, innovasiya işləmələri, yeni məhsulların mənimsənilməsi, mütərəqqi texnologiyanın tətbiqi, istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması və s. üzrə tapşırıqlar nəzərdə tutulur.

Məhsulun istehsalı və reallaşdırılması xərcləri planda reallaşdırılan və əmtəlik məhsulun maya dəyəri, ayrı-ayrı məhsulların maya dəyəri üzrə tapşırıqlar öz əksini tapır, mənfəət və rentabellik planlaşdırılır.

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin artırılması planında həm ümumi göstəricilər üzrə, həm də ayrı-ayrı iqtisadi resurslardan – kadrlardan, əsas fondlardan, dövriyyə vəsaitlərindən, investisiya qoyuluşlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına dair tapşırıqlar nəzərdə tutulur.

Maliyyə planı müəssisənin pul mədaxili və məxaricini, büdcə, bank və digər subyektlərlə hesablaşmaları əks etdirir.

Müəssisənin inkişaf planının mühüm bölmələrindən olan **kollektivin sosial inkişaf planında** istehsal heyətinin əmək şəraitinin, məişət və istirahət problemlərinin həlli üzrə tədbirlər öz əksini tapır.

Müəssisənin inkişaf planının bütün bölmələri biri-birilə qarşılıqlı əlaqədə və asılılıqda olur. Məsələn, istehsal proqramı (sifarişlər portfeli) müəyyən edildikdən sonra onun yerinə yetirilməsinin material təminatı aydınlaşdırılmalıdır. Lakin istehsal proqramını yerinə

yetirmək üçün material resurslarına tələbatı müəyyən etməklə iş bitmir. Bunun üçün müəssisənin maliyyə imkanları ilə resurslara tələbatın dəyər həcmi uzlaşdırılmalıdır və s. Bir sözlə, bölmələr arasındakı bütün asılılıq, səbəb-nəticə əlaqələri tam aşkar edildikdən və bölmələrin arasındakı kəmiyyət nisbətləri müəyyən edildikdən sonra həmin planın reallığına, əsaslandırılma səviyyəsinin düzgünlüyünə zəmanət vermək olar.

Operativ-istehsal planlaşdırılması müəssisənin inkişaf planının məkan və zaman baxımından konkretləşdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər sistemini özündə əks etdirir. O, müəssisədaxili planlaşdırmanın tərkib hissəsidir və əsasən aşağıdakı vəzifələrin həllinə yönəldilmişdir:

– istehsal proqramının və müəssisənin inkişaf planının digər göstəricilərinin vaxta görə yerinə yetirilməsinin dəqiqləşdirilməsi. Bu vəzifənin həlli istehsal avadanlıqlarının, istehsal sahəsinin, işçi qüvvəsinin ahəngdar yüklənməsinə, hazır məhsulun satışı üzrə müqavilə ilə müəyyən olunmuş müddətlərə əməl olunmasına təminat verməlidir;

– yerinə yetirilməsi müddətləri göstərilməklə tapşırıqların konkretləşdirilməsi və sex, sahə, briqada və iş yerlərinə göndərilməsi;

– mütərəqqi təqvim-plan normativlərinin hazırlanması (istehsal tsiklinin müddətinin, detalların hazırlanması və məmulat buraxılışı partiyalarının optimal ölçülərinin və s. müəyyən olunması);

– iş yerinin xammal, material, detal, alət və tərtibatlarla və s. təmin edilməsi;

– zaman və məkan baxımından material resurslarının hərəkət qrafiklərinin tərtibi və onun icraçılara təqdim edilməsi;

– əlaqəli sex, sahə, briqada və iş yerlərinin fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi (koordinasiyası);

– istehsal prosesinin gedişinə nəzarət və onun tənzimlənməsi (dispetçer xidmətinin göstərilməsi).

Sadalanən vəzifələrin həll edilməsi müəssisənin bütün struktur bölmələrinin dəqiq və birqərarlı işini və hazır məhsul buraxılışının ahəngdarlığını təmin edir.

Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılmasından bəhs olunarkən, sahibkarlıq fəaliyyətinin planlaşdırılması, başqa sözlə, biznes-planların tərtibi, məqsədi, məzmunu, quruluşu və s. məsələlərin də, qısa da olsa, şərhı vacibdir.

Biznes (sahibkarlıq) – məqsədi mənfəət əldə etmək olan iqtisadi (burada söhbət istehsal sahibkarlığından gedir) fəaliyyət növüdürsə, deməli, biznes-plan həmin məqsədə çatmaq üçün həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlər sistemidir.

Biznes-planın tərtibində ümumi məqsəd istehsal sahibkarlığı üçün maliyyə mənbəyi tapmaq, investörləri biznes fəaliyyətinə şirnikləndirməkdir.

Biznes-planın məzmununa gəlicə ilk əvvəl, mənfəət əldə etməklə yanaşı digər məqsədləri (sosial məqsədlər, sahibkarın statusunun yüksəldilməsi və s.) tam təfəsilatı ilə birinci bölmədə verilir. Sonrakı bölmələrdə biznes-planın əsas parametrləri və göstəriciləri, istehsal oluna- caq məhsul və icra ediləcək xidmətlərin xarakteristikası, bazarın tədqiqi və satışın həcmi, biznes-planın realizə

edilməsi üçün tədbirlər, sövdələşmənin resurs təminatı və nəhayət, sahibkarlıq layihəsinin iqtisadi səmərəlilik məsələləri öz əksini tapır.

Biznes-planın reallığı gələcək sahibkarlıq fəaliyyətinin təminatçısıdır. Biznes-planın elmi cəhətdən əsaslandırılaraq tərtibi, sövdələşmə baş tutduqdan sonra, inşa olunmuş müəssisədə planlaşdırma üçün istiqamətləndirici amil rolunu oynaya bilər; sahibkarlıq layihəsindən (biznes-plandan) real sahibkarlıq fəaliyyətinə keçid üçün həmin məsələ mühüm şərtidir.

4. Müəssisədə istehsal proqramının hazırlanması

Müəssisənin inkişaf planının mühüm bölmələrindən biri, artıq qeyd olunduğu kimi, istehsal proqramıdır. İstehsal proqramı müxtəlif tələbatları ödəmək üçün müəyyən olunmuş həcmdə, nomenklaturada, çeşiddə və keyfiyyətdə məhsul (iş və xidmətlər) buraxılışı üzrə plan tapşırıqlarının məcmusunu əks etdirir.

Müəssisənin istehsal proqramının əsasını məhsul buraxılışının həcmi üzrə tapşırıqlar təşkil edir. Müəssisənin məhsulunun tərkibinə kənara buraxılan və kənara buraxılmaq üçün təyinat alan hazır məhsul və yarımfabrikatlar və habelə kənar üçün xidmətlər daxil edilir.

Müəssisədə məhsulun buraxılışı planında istehsal olunan məmulatın kənara satışından və ya öz ehtiyaclarını ödəməkdən asılı olmayaraq, onları natural (cinsi) və dəyər göstəricilərində istehsal proqramına daxil edirlər.

Natural şəkildə hazır məhsul buraxılışı müəssisənin istehsal proqramının mühüm göstəricilərindən biri hesab olunur.

Məhsul istehsalı üzrə proqramda natural göstəricinin ölçü vahidi məhsulun istehlak xassələrini özündə daha dəqiq əks etdirən fiziki ölçü vahidlərilə göstərilir. Məsələn, istehsal ediləcək elektrik enerjisinin həcmi kilovatt-saatla, neft, kömür, çuqun, polad – tonla, parça – kv. metrə və s. ölçülür.

Bəzi məhsulların natural göstəriciləri 2 ölçü vahidi ilə də verilə bilər: məsələn, elektrik mühərrikləri həm ədədlə və həm də kvt güc ölçüsü ilə istehsal proqramına daxil oluna bilər.

Məhsul istehsalının həcmi natural ifadədə bağlanmış kontraktlar müqabilində kənara və həm də daxili ehtiyaclarla təyinatından asılı olaraq iki göstərici vasitəsilə verilir:

- a) ümumi buraxılış;
- b) əmtəlik buraxılış.

Birinci göstərici – ümumi buraxılış göstəricisi – həm kənara və həm də daxili ehtiyaclar üçün təyinat alan bütün istehsalı özündə birləşdirir. Məsələn, metallurgiya zavodu ümumi buraxılış göstəricisi ilə həm bazar üçün istehsal etdiyi çuqunu və həm də özündə polad istehsalı üçün ayırdığı çuqunu birlikdə uçota alır.

Əmtəlik məhsul buraxılışı yalnız kənara, bazar üçün təyinat almış məhsul istehsalının həcmi xarakterizə edir.

Ümumi məhsul əmtəlik məhsulun, ilin əvvəlinə və axırına bitməmiş istehsal və özünün istehsalı olan yarımfabrikat və alətlərin qalıqları arasındakı fərqin cəmindən ibarətdir.

Ümumi məhsul buraxılışı həcmi natural

göstəricilərlə hesablanması mühüm məhsul növləri üzrə istehsalın tam həcmi öyrənmək və ayrı-ayrı məhsullar üzrə istehsal gücləri haqqında məlumat almaq üçün çox əhəmiyyətlidir.

Planlaşdırma praktikasında bəzən şərti-natural göstəricilər vasitəsi ilə də məhsul buraxılışı həcmi istehsal proqramına daxil edirlər. Buna zərurət o vaxt yaranır ki, eyni istehlak dəyəri və analoji iqtisadi təyinatı olan məhsulun müxtəlif növlərinin istehsalı və həm də onların eyni ölçüyə gətirilməsinə ehtiyac duyulsun. Məsələn, yanacaq sənayesində şərti yanacaq, yeyinti sənayesində şərti banka və s.

Müəssisənin istehsal proqramında məhsul buraxılışı həcmi yalnız natural və ya şərti-natural ölçülərlə deyil, həm də dəyər ifadəsində verilir.

Dəyər ifadəsində məhsulun həcmi xarakterizə edən göstəricilərə realizə olunmuş (satılmış), əmtəlik, ümumi, təmiz (xalis), şərti-təmiz məhsul, emalın normativ dəyəri göstəriciləri aiddirlər.

Realizə olunmuş məhsulun tərkibinə bağlanmış kontraktlar əsasında istehlakçılara göndərilmiş və haqqı ödənilmiş məhsulların dəyəri daxil edilir.

Əmtəlik məhsulun (ƏM) həcmi yalnız kənara reallaşdırılması məqsədilə istehsal edilmiş məhsulun dəyərinə bərabərdir və aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\text{ƏM} = \text{RM} + (\text{HMA} - \text{HMƏ}) + (\text{YMA} - \text{YMƏ})$$

Burada, RM – reallaşdırılmış məhsulun həcmi;

HMA – ilin axırına hazır məhsul qalığı;

HMƏ – ilin əvvəlinə hazır məhsul qalığı;

YMA – ilin axırına yola salınmış, lakin dəyəri ödənilməmiş məhsulun həcmi;

YMƏ – ilin əvvəlinə yola salınmış, lakin dəyəri ödənilməmiş məhsulun həcmi.

Əgər əmtəlik məhsul müxtəlif istehlakçıların ehtiyaclarını ödəmək təyinatı almış məhsulların dəyərindən ibarətdirsə, realizə edilmiş məhsul isə artıq istehlakçıların mülkiyyətinə çevrilmiş məhsulların dəyərindən ibarət olur.

Ümumi məhsul göstəricisi müəssisənin istehsal fəaliyyətinin son, yekun nəticəsini özündə əks etdirir.

Zavod metodu ilə hesablanan ümumi məhsul (ÜM) göstəricisinə kənara buraxmaq üçün istehsal olunan və özünün ehtiyaclarına istehlak olunan məmulat, yarım-fabrikat, xidmətlər və bir də ilin axırına və əvvəlinə bitməmiş istehsal qalıqlarının fərqi daxil edilir. Bu göstərici aşağıdakı düsturun köməyi ilə hesablanır:

$$\text{ÜM} = \text{ƏM} + (\text{BMA} - \text{BMA})$$

Burada, BMA – ilin axırına bitməmiş istehsalın həcmi;

BMƏ – ilin əvvəlinə bitməmiş istehsalın həcmi;

Əmtəlik məhsula ümumi məhsulun o hissəsi daxil edilir ki, onlar kənar üçün istehsal olunur (və ya xidmət göstərilir) və təsərrüfat dövriyyəsinə təyinat alır. Başqa sözlə, **əmtəlik məhsula müəssisənin özünün ehtiyacları üçün istehsal olunmuş məhsulların və habelə bitməmiş istehsal qalığının dəyərləri daxil edilmir.**

Planlaşdırma praktikasında tətbiq olunan həcm

göstəricilərindən biri də təmiz (xalis) məhsul göstəricisidir.

Xalis məhsul ümumi məhsulun dəyərilə onun istehsalına sərf olunmuş maddi məsrəflərin fərqi kimi hesablanır və o, yeni yaradılmış, əlavə edilmiş dəyərə ekvivalent olan bir göstəricidir.

Bazar iqtisadi sistemində ayrı-ayrı müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün “əlavə olunmuş dəyər” göstəricisindən istifadə olunur. Bu göstəricini ümumi məhsulun dəyərindən kənarından alınmış maddi resursların və xidmətlərin dəyəri çıxılmaqla hesablayırlar. “Əlavə olunmuş” dəyərlə şərti-təmiz məhsul arasında heç bir fərq yoxdur. Əlavə olunmuş dəyərin bütün istehsallar üzrə cəmlənməsi vasitəsilə ölkənin ümumi daxili məhsulunu (ÜDM) müəyyən edirlər (əlavə olunmuş dəyərin hesablanması qaydası haqqında 8-ci fəsildə bəhs olunmuşdur).

Emalın normativ dəyəri bəzi sənaye sahələrində (tikiş, poliqrafiya) istehsalın həcmnin planlaşdırılmasında tətbiq olunur. Bu göstəricinin tərkibinə fəhlələrin əsas və əlavə əmək haqqı, ümumzavod və sex xərcləri daxil edilir. Emalın normativ dəyəri yeni yaradılan dəyərin bir hissəsini, başqa sözlə, özü üçün əməyin nəticəsini ifadə edir. Emalın normativ dəyəri əlavə göstərici sayılır, çünki onun tətbiq sahəsi çox məhduddur.

Müəssisənin istehsal proqramının başqa bir mühüm göstəricisi məhsulun plan çeşididir (assortimentidir).

Çeşid dedikdə, müəssisənin bazara təqdim etdiyi əmtələr dəsti nəzərdə tutulur. Nomenklatura və ya əmtəə çeşidi – müəssisənin istehsal etdiyi məhsulların

məcmusudur. Məhsul növü funksional xüsusiyyətlərinə, keyfiyyətinə və qiymətinə uyğun olaraq çeşid qruplarına (tiplərinə) bölünür. Hər bir çeşid qrupu isə çeşid mövqələrinə bölünür ki, bu da təsnifatın ən aşağı pilləsini təşkil edir.

Məsələn, "yun parça" məhsul növü ayrı-ayrı iriləşdirilmiş çeşid qrupları üzrə – kostyumluq, paltoluq və s. bölüşdürülür. Bunları isə, müəssisələr mövsüm, qadın və kişi, qız və oğlan üçün təyinat alması baxımından növ, çeşid və artikullara bölərək daha müfəssəl və konkret nomenklaturada özlərinin istehsal proqramlarına daxil edirlər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulun tam çeşidi firma və müəssisələrdə formalaşır. Müəssisələrin istehsal etdiyi məhsulun çeşidi onların öz istehlakçıları ilə bağlamış olduqları müqavilələr əsasında və habelə bazardakı tələb və təklifin uzlaşdırılması zəruriliyinə görə yaranır.

Müəssisədə istehsal həcmnin planlaşdırılması resursların (əmək, kapital, maliyyə və s.), xüsusilə, onların bir növ törəməsi olan, istehsal gücünün ölçüsü ilə müəyyən edilə bilər. İstehsal gücünün mövcud olan ölçüsü və perspektiv imkanları nəzərə alınmadan istehsal həcmnin planlaşdırılması, əvvəla, qeyri-mümkündür, ikincisi, həmin amili nəzərə almadan tərtib edilən plan mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Tərtib olunan hər bir plan fəaliyyət üçün "bələdçi" rolunu oynasa da, onun özünün reallığı resursların mövcudluğundan, onların ölçüsünün görülmək üçün həcminə uyğunluğundan asılı olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal həcminin planlaşdırılması, hər şeydən əvvəl, istehsal olunacaq məhsulların bazarı, başqa sözlə, onların istehlakçıları müəyyən edildikdən sonra aparıla bilər. **İstehlakçısı əvvəlcədən bilinməyən, lakin həcmi planlaşdırılan və istehsal olunan məhsulların realizə olunma ehtimalı az, anbarda toplanıb qalmaq şansları isə çox olur.** Eyni fikir istehsal proqramının istehsal gücünün ölçüsünə müvafiq tərtibi məsələsinə də aiddir. Bazarı, istehlakçısı müəyyən olan, lakin istehsal gücünü nəzərə almadan məhsul istehsalını planlaşdırmaq əbəsdir, mümkün deyil. Bunlardan hansı birinin – istehsal gücünün və ya istehlakçının əvvəlcədən müəyyən edilib-edilməməsi eyni dərəcədə istehsal proqramının reallığını təsdiq və ya inkar edə bilər.

İstehsal gücü müəssisədə istehsalın həcmi planlaşdırarkən son dərəcə mühüm rol oynayır. İstehsal gücləri və onların istifadə dərəcəsi hər bir müəssisənin istehsal proqramını tərtib edərkən və əsaslandırarkən ilkin məlumat kimi istifadə olunur. Plan tapşırıqlarının reallığı onun müvafiq texniki-iqtisadi hesablamalarla, xüsusən də istehsal güclərinin ölçüsü ilə əsaslandırılması nəticəsində təmin edilir.

İstehsal tapşırıqlarının planlaşdırılmasında və əsaslandırılmasında istehsal güclərinin rolu o qədər böyükdür ki, bəzi iqtisadçılar, onu istehsal proqramı ilə eyniləşdirirlər. Lakin bu belə deyildir, **çünki əvvəla**, istehsal proqramı müəssisənin orta illik istehsal gücü əsasında müəyyən edilir, yəni istehsal proqramı istehsal gücünə bərabər ola bilməz. **İkincisi**, istehsal gücü müəssisənin optimal iş şəraitində əldə edilə biləcək maksimum məhsul buraxmaq imkanı olduğu halda, istehsal proqramı planlaşdırılan işlərin həc-

mi, xammal, material və enerji resurslarının miqdarına görə müəyyən edilir. **Üçüncüsü**, istehsal proqramı həcminə görə istehsal güclərinə bərabər ola bilməz, çünki plan ili ərzində təşkilati-texniki və digər tədbirlər istehsal gücünü artırır. Nəhayət, **dördüncüsü**, əgər istehsal proqramı plan ilində mövcud olan istehsal vasitələrindən və işçi qüvvəsindən istifadə dərəcəsini xarakterizə edirsə, istehsal gücləri ümumiyyətlə, istehsal aparatının maksimum imkanını özündə əks etdirir. **Beləliklə, istehsal güclərinin həcmi ilə istehsal proqramı arasında bərabərlik işarəsinin qoyulması düzgün deyildir.** O, gücün süni surətdə azaldılmasına və gərgin olmayan norma və normativlərin tətbiq edilməsinə şərait yaratmağa gətirib çıxarır və faktiki istifadə edilməyən bir çox ehtiyatlar olduğu halda, zahirən elə vəziyyət yaranır ki, guya müəssisənin istehsal aparatı tamamilə yüklənmişdir.

İstehsal gücünün müəyyən olunmasına “istehsal avadanlıqlarından və meydançalarından tam istifadə etməklə” hesablamaq kimi yanaşırlar. Məhz buna görə də istehsal gücünün düzgün hesablanmasında texnoloji avadanlıqlardan tam istifadə edilməsi onu müəyyən edən bir amil kimi çıxış edir. Avadanlıqlardan istifadə səviyyəsinin süni surətdə azaldılması istehsal gücünü də süni surətdə azaldır və müəssisənin əlavə avadanlığa ehtiyacı yaranır. Bununla əlaqədar olaraq bəzi iqtisadçılar göstərirlər ki, “planda müəyyən edilmiş nomenklaturada” məhsul buraxılışında istehsal avadanlıqlarından tam istifadə çətinki mümkün olsun və buna görə də, onlar istehsal güclərinin hesablanmasını optimal çeşidə, avadanlıqlardan və meydançalardan tam istifadəni təmin edən çeşidə görə aparmağı düzgün hesab edirlər. Optimal çeşid dedikdə, elə məhsul nomenklaturası başa düşülür ki, o, avadanlıq və meydançaların daha tam yüklənməsinə imkan verir. Qeyd

etmək lazımdır ki, burada optimal çeşidin həmin dövr üçün istehsalı zəruri olan, sifarişlər portfelinə daxil olan məhsulların çeşidinə qarşı qoyulması meyli vardır. Göründüyü kimi, məhsulun nomenklaturası müəyyən edilərkən müəssisəyə plan ilində istehsalı vacib olan məhsulların deyil, avadanlıqların tərkibinə uyğun gələn proqramın tərtib olunması təklif edilir. Bu, əlbəttə, səhvdir.

Müəssisənin istehsal proqramının əsaslandırılması istehsal gücünün ilin hər hansı ayına, ilin əvvəlinə və ya axırına deyil, orta illik ölçüsü vasitəsilə aparılmalıdır.

Orta illik istehsal gücü ilin əvvəlinə mövcud olan istehsal gücünə il ərzində işə salınan istehsal gücünü əlavə, il ərzində istehsaldan kənar edilən istehsal gücünün çıxılması yolu ilə hesablanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində – tələb və təklif qanunlarının mexanizmləri işlədikcə – diversifikasiya prosesi çox mütəhərrik səciyyə daşıyacaqdır. Həmin proses tələb və təklifin tarazlıq vəziyyətindən asılı olaraq müəssisənin məhdud nomenklaturada məhsul istehsalından geniş nomenklatura və çeşiddə məhsul istehsalına keçməyə vadar edəcəkdir. Belə halda müəssisədə avadanlıqların texnoloji quruluşu yeni məhsulların istehsalı texnologiyasına uyğun gəlməyəcəkdir, yeni istehsal güclərini işə salmaq, lüzumsuzların işə ləğvi zərurəti yaranacaqdır. Məhz belə bir vəziyyət, istehsal proqramının dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq istehsal gücünün yenidən müəyyən edilməsinin, xüsusilə, orta illik istehsal gücünün hesablanmasının əhəmiyyətini daha da artıracaqdır.

Nəhayət, **istehsal proqramının istehsal gücünün köməyilə əsaslandırılmasına təsir göstərən başqa bir amil vardır ki, bu da həmin işi asanlaşdırma və çətinləşdirə bilər.** Belə ki, plan ilində nəzərdə tutulmuş tapşırıqların yerinə yetirilməsi imkanı sifarişlər portfelinin müxtəliflik dərəcəsiindən xeyli asılı olur. **Əgər məhsul istehsalı və xidmətlər göstərilməsi üzrə sifarişlər çox müxtəlifdirsə,** hazırlanacaq məhsullar öz konstruktiv quruluşlarına və hazırlanma texnologiyalarına görə fərqlənirlərsə, onda müəssisənin istehsal avadanlıqlarının texnoloji quruluşları da mürəkkəb olur. **Əgər istehsal olunacaq məhsul nomenklaturası məhdud və onların hazırlanma texnologiyaları oxşardılarsa,** deməli, müəssisənin ixtisaslaşma səviyyəsi yüksəkdirsə, onda müəssisənin tərtib etdiyi istehsal proqramı ilə onun istehsal gücü arasında tarazlığa nail olmaq nisbətən asan olur, çətinlik törətmir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində də istehsal proqramının formalaşması, onun müxtəlif resurslarla əsaslandırılması və nəhayət, qəbul olunmuş sifarişlərin yerinə yetirilməsi öz-özünə həll olunmayacaqdır. Bazar qanunlarının tələblərinə cavab vermək, rəqabətdə uduzmaq, müflisləşməmək üçün hər bir müəssisə daha ciddi səy göstərəcək, öz mənafeyini qorumaq işində daha da inadkar olacaqdır.

Məfhumlar və anlayışlar

Plan

Program

Proqnoz

Direktiv planlaşdırma

İndikativ planlaşdırma

İstehsal proqramı

Biznes-plan

Operativ-istehsal planlaşdırılması

Özünüoxlama sualları

1. *Plan, proqram və proqnoz fərqlərini və vəhdətini izah edin.*
2. *Müəssisədə planlaşdırma üçün hansı metodlardan istifadə olunur?*
3. *Müəssisədə planların hazırlanmasında normalardan necə istifadə olunur?*
4. *Müəssisənin inkişaf planı hansı bölmələrdən ibarətdir?*
5. *Müəssisədə istehsal proqramı necə tərtib olunur?*
6. *Operativ-istehsal planlaşdırılmasının mahiyyəti və onun qarşısında duran vəzifələr nədən ibarətdir?*
7. *Biznes-planın tərtibi məqsədlərini və əsas bölmələrini izah edin.*
8. *İstehsal proqramı ilə istehsal gücünün vəhdəti və fərqini izah edə bilərsinizmi?*

Fəsil 16. Müəssisənin investisiya fəaliyyəti

1. İnvestisiya qoyuluşunun mahiyyəti və növləri
2. Müəssisədə investisiya qoyuluşunun tərkibi və quruluşu
3. Müəssisənin investisiya fəaliyyəti
4. İnvestisiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üsulları
5. İnvestisiya qoyuluşunun səmərəliliyinin artırılması yolları və istiqamətləri
6. **İnvestisiya layihəsinin həyata keçirilməsi üçün biznes-planın hazırlanması**

1. İnvestisiya qoyuluşunun mahiyyəti və növləri

Müəssisənin müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərməsi üçün özünün istehsal güclərini genişləndirmək, xərcləri aşağı salmaq, öz məhsulunun rəqabət qabiliyyətini artırmaq və bazarda mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə investisiya qoyuluşu həyata keçirməlidir.

İnvestisiya (latınca «invest» sözündən olub, tərcüməsi «geyindirirəm» mənasını verir) mənfəət (gəlir) və ya müəyyən sosial səmərə əldə olunması məqsədi ilə sahibkarlıq və yaxud digər fəaliyyət növləri obyektlərinə uzun müddətə qoyulan maliyyə vəsaitindən, habelə maddi və intellektual sərvətlərdən ibarətdir. Belə vəsait və sərvətlər aşağıdakılardır:

– pul, məqsədli bank əmanətləri, kreditlər, paylar, səhmlər və başqa qiymətli kağızlar;

– daşınan və daşınmaz əmlak (binalar, qurğular, avadanlıq və başqa maddi sərvətlər);

– müvafiq qaydada rəsmiləşdirilmiş elmi-təcrübi və digər intellektual sərvətlər;

– bu və ya digər istehsal növünün təşkili üçün zəruri olan, ancaq patentləşdirilməmiş, texniki sənədləşdirilmə, vərdiş və istehsalat təcrübəsi kimi tərtib edilmiş texniki, texnoloji, kommersiya və digər biliklərin məcmusu ("nou-hau");

– torpaqdan, sudan və digər təbii ehtiyatlardan, binalardan, qurğulardan, avadanlıqlardan istifadə hüquqları, habelə müəlliflik hüququndan irəli gələn başqa əmlak hüquqları;

– başqa sərvətlər.

Maliyyə baxımından investisiya – mənfəət (fayda) əldə edilməsi məqsədi ilə iqtisadi (təsərrüfat) fəaliyyətə yönəldilən bütün növ aktivlərdir (vəsaitlərdir). **İqtisadi baxımından investisiya – əsas (müəyyən hallarda hətta dövriyyə) fondlarının yaradılmasına, genişləndirilməsinə, yenidən qurulmasına və rekonstruksiyasına çəkilən xərclərdir.**

İnvestisiya fəaliyyəti – hüquqi şəxslərin, dövlətin və vətəndaşların investisiyanı reallaşdırmaq üçün praktik fəaliyyətlərinin məcmusudur. Müəssisənin investisiya fəaliyyəti onun ümumi təsərrüfat fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir.

İnvestisiyanın obyektlərini və subyektlərini biribirindən fərqləndirmək lazımdır.

İnvestisiyanın obyektləri aşağıdakılardır:

- qiymətli kağızlar;
- bütün sahələrdə yeni yaradılan və təkmilləşdirilən əsas fondlar, dövriyyə vəsaitləri;
- məqsədli pul yatırımları;
- elmi-texniki məhsullar, mülkiyyətin digər obyektləri;

– əmlak hüququ və intellektual mülkiyyət hüquqları.

İnvestisiyanın subyektləri:

- investorlar;
- işlərin icraçıları (podratçılar);
- investisiya fəaliyyətindən istifadə edənlər;
- əmtəələr, avadanlıq və layihə məhsullarını təqdim edənlər;
- banklar, sığorta şirkətləri və vasitəçi təşkilatlardır.

Müəssisənin inkişafının strateji məqsədləri bilavasitə investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. İnvestisiya vəsaitlərinə tələbat iqtisadi inkişaf məsələlərinin həlli üçün vacib olan həm maddi-texniki, həm də maliyyə ehtiyatlarının həcmi ilə ölçülür. İnvestisiya fəaliyyəti maddi və maliyyə vəsaitlərinin uzunmüddətli istifadə üçün ayrılmasını nəzərdə tutur.

İnvestisiya, müəssisənin istehsal ehtiyatlarının bərpasına, istehsal güclərinin genişləndirilməsinə, texnika və texnologiyanın modernləşdirilməsinə, yeni istehsal sahələrinin və güclərinin yaradılıb işə salınmasına, yeni məhsul növlərinin işlənməsinə və s. yönəldilə bilər.

İnvestisiya vəsaitləri müxtəlif formalarda yerləşdirilə bilər və onlar müəyyən əlamətə görə fərqlənilir:

- qiymətli kağızlara (səhmlərə və opsiyolara) və daşınmaz əmlaka yönəldilən investisiya;
- borc öhdəliklərinə yönəldilən investisiya;
- az və ya çox risk dərəcəsinə malik olan investisiya;
- uzun və qısamüddətli investisiya;
- birbaşa (real) və portfel investisiya.

Birbaşa investisiya “portfel” investisiyasından fərqli olaraq müəssisənin fəaliyyətinə və idarə edilməsinə

birbaşa təsir etmək imkanı verir. Bu qəbildən olan investisiyanın həcmi isə konkret sahə və müəssisədən, onda iştirak edən tərəfdaşlardan asılı olaraq müxtəlif ola bilər. Ona görə də bu iki investisiya forması arasındakı sərhəd nisbidir. ABŞ statistikasına müəssisənin kapitalının 10 faizindən çoxuna, Beynəlxalq Valyuta Fondu isə 25 faizindən çoxuna nəzarəti təmin edən investisiyanı birbaşa investisiya hesab edir. Birbaşa investisiya ilə portfel investisiyası arasında mahiyyət fərqi ondan ibarətdir ki, birinci, investorun müəssisənin fəaliyyətində maraqlı olmasına gətirib çıxarır, ikinci isə, investoru qoyulan vəsaitin gəlirliyində maraqlı edir. **Portfel investisiyalar – investisiya portfelinin formalaşdırılması üçün qiymətli kağızların alınması ilə əlaqədar layihələrə vəsait qoyuluşudur.** Bu halda investorun başlıca vəzifəsi optimal investisiya portfelinin formalaşdırılması və səmərəli idarə edilməsidir. Buna, bir qayda olaraq, fond bazarında qiymətli kağızların alqı-satqı əməliyyatları vasitəsi ilə nail olunur. İntestisiya portfeli – müxtəlif qiymətli kağızların və sair investisiya qiymətlilərinin (məsələn, qiymətli metallar, daş-qaş və s.) bir dəstdə toplanmış məcmusudur.

Real investisiyalar – əsasən istehsal vasitələrinə, istehsal, sosial və infrastruktur obyektlərinə, istehsal prosesinə uzunmüddətli vəsait (kapital) qoyuluşudur.

Real investisiyaları bir çox hallarda birbaşa investisiyalar da adlandırırlar. Bu isə onunla əlaqədardır ki, belə investisiyalar bilavasitə istehsal prosesinə yönəldilir.

İnvestor dedikdə, özünün (eləcə də, cəlb olunmuş borc vəsaitlərinin) maddi və intellektual sərvətlərinin birbaşa və

yaxud dolayı şəkildə investisiya obyektlərinə qoyulması haqqında qərar çıxarmış subyektlər başa düşülür.

Investorlar investisiya fəaliyyətinə kreditor kimi, kapital yerləşdirən kimi qoşula bilərlər. Mülkiyyət formasından, fəaliyyət növündən asılı olmayaraq, respublikamızın ərazisində investisiya fəaliyyəti ilə məşğul olan bütün fiziki və hüquqi şəxslər investisiyanı bərabər hüquqla həyata keçirirlər. Onlar nəzərdə tutulan investisiya ayırmalarını birbaşa, müqavilələr əsasında və digər fiziki və hüquqi şəxsləri cəlb etməklə, müştərək şəkildə həyata keçirə bilərlər. Hər bir investor, investisiya ayırdığı obyekt üzərində olan hüququndan, onun fəaliyyətinin son nəticələrindən sərbəst istifadə edə bilər.

Birgə investisiya fəaliyyəti zamanı investorlar arasında qarşılıqlı münasibətlər ikitərəfli və yaxud çoxtərəfli müqavilələr əsasında tənzimlənir.

Investisiya məqsədləri üçün maliyyə vəsaitləri kreditlər alınması, qiymətli kağızlar, eləcə də, istiqrazlar buraxılması yolu ilə cəlb edilir. Kreditlər alınan zaman investor öz üzərinə götürdüyü borc öhdəliklərinin təminatını ancaq öz vəsaitlərini girov qoymaqla təşkil edə bilər. Investorlar həm dövlət, həm də bələdiyyə əmlakının, həmçinin başa çatdırılmamış tikintilərin özəlləşdirilməsində fərdi və yaxud da müştərək qaydada iştirak etmək hüququna malikdirlər.

Mövcud qanunvericilikdə investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbələri kimi aşağıdakılar nəzərdə tutulmuşdur:

- şəxsi (xüsusi) material və intellektual sərvətləri, maliyyə ehtiyatları (mənfəət, amortizasiya ayırmaları, pul vəsaitləri, fiziki və hüquqi şəxslərin əmanətləri);
- investora borc maliyyə vəsaitləri (bank kreditləri, istiqrazlar və digər vəsaitlər);
- büdcədən və büdcədən kənar fondlardan məqsədli investisiya ayırmaları;
- xarici hüquqi və fiziki şəxslərin investisiya ayırmaları.

Azərbaycan dövləti respublikamızda həyata keçirilən bütün investisiyaların qorunmasına təminat vermişdir. Investisiyanın qorunmasına həm qəbul olunmuş qanunlar, həm də xarici dövlətlərlə bağlanmış ikitərəfli dövlətlərarası müqavilələr təminat verir. Bu təminatlara görə, investisiyanın idarə olunmasına, investisiya vəsaitlərinin respublikaya gətirilməsinə və respublikadan çıxarılmasına, əldə edilən maliyyə nəticələrinin digər sahələrə yönəldilməsinə və eləcə də, bu kimi başqa şərtlərə mane olmaq yolverilməzdir.

2. Müəssisədə investisiya qoyuluşunun tərkibi və quruluşu

Kapital əmələ gətirən investisiya – yeni müəssisələr tikilməsinə, fəaliyyət göstərənlərin genişləndirilməsinə, texniki cəhətdən yenidən qurulmasına, rekonstruksiya olunmasına və habelə avadanlıqların modernləşdirilməsinə, yeni texnoloji istehsal üsullarının tətbiqinə, həmçinin əmtəə-istehsal ehtiyatlarının yaradılmasına, dövrüyyə vəsaitlərinin və qeyri-maddi aktivlərin artırılmasına yönəldilir. Kapital əmələ gətirən investisiyanın tərkib hissəsi olan əsaslı vəsait (kapital)

qoyuluşu əsas fondların yaradılmasına yönəldilən investisiyadır. Əsaslı vəsait (kapital) qoyuluşu əsasən iki istiqamətdə iqtisadi təyinat alır: a) istehlak olunmuş əsas kapitalın yeniləşdirilməsinə və b) avadanlıq parkının genişləndirilməsinə. Əgər əsas kapitalın yeniləşdirilməsi, nəticə etibarilə, əmək məhsuldarlığını yüksəldərsə, həmin investisiya istehsalın səmərəliliyinə yönəldilən investisiya hesab edilir.

Müəssisədə əsaslı vəsait qoyuluşu yeni sex və istehsal sahələri yaratmaqla yanaşı, həm də fəaliyyət göstərənlərin genişləndirilməsi, texniki cəhətdən yenidən qurulması, rekonstruksiya olunması və habelə avadanlıqların modernləşdirilməsi, yeni texnoloji proseslərin tətbiqi işlərinə yönəldilir.

Əsaslı vəsait qoyuluşunun tərkibi aşağıdakı xərclərdən ibarət olur (burada əsaslı vəsait qoyuluşunun texnoloji quruluşundakı ardıcılıq bilərəkdən pozulmuş, xərc növləri əsaslı vəsait qoyuluşunun ümumi məbləğindəki xüsusi çəkilərinə görə sıralanmışdır):

a) tikinti-quraşdırma işlərinə çəkilən xərclər;

b) müxtəlif avadanlıqların (texnoloji, energetika, yükqaldırma və nəqliyyat) və habelə əsas fondlara aid olunan alət və inventarların alınmasına çəkilən xərclər;

c) tikinti obyektinin layihələndirilməsi ilə əlaqədar olan geoloji-kəşfiyyat, axtarış və gələcək tikintinin əsaslandırılmasına çəkilən xərclər;

e) tikinti üçün torpaq sahəsinin ayrılması, tikilən müəssisə üçün kadrların hazırlanması, tikilən müəssisənin idarə heyətinin saxlanılmasına çəkilən xərclər.

Göstərilən xərclərin hər birinin əsaslı vəsait qoyuluşunun ümumi məbləğindəki xüsusi çəkisi – əsaslı vəsait qoyuluşunun texnoloji quruluşunu əmələ gətirir.

Əsaslı vəsait qoyuluşunun texnoloji quruluşunun mütərəqqilik dərəcəsi həmin vəsaitdən istifadənin səmərəlilik səviyyəsinə ciddi surətdə təsir göstərir.

Əsaslı vəsait qoyuluşunun texnoloji quruluşunda avadanlıqların, xüsusilə texnoloji avadanlıqların alınması ilə əlaqədar olan xərclərin payı çoxaldıqca əsaslı vəsait qoyuluşunun texnoloji quruluşunun mütərəqqilik dərəcəsi və habelə istismara buraxılan əsas fondlardan istifadə səviyyəsi də yüksək olur; istismara verilən istehsal gücü vahidinə xərclənən vəsaitin həcmi az, əsas fondların tərkibində onun aktiv hissəsinin xüsusi çəkisi isə çox olur. Əksinə, əsaslı vəsait qoyuluşunun texnoloji quruluşunda tikinti-quraşdırma işlərinə çəkilən xərclərin payı çox olarsa, onda tikilən müəssisənin əsas fondlarında bina və qurğuların – əsas fondların passiv ünsürlərinin – dəyərləri də çox olacaq və nəticə etibarilə, əsas fondlardan istifadə səviyyəsini xarakterizə edən fondverimi göstəricisi yüksək olmayacaqdır. Çünki istehsal əsas fondlarının həmin ünsürləri məhsulun istehsalında birbaşa deyil, dolayı yolla iştirak edirlər.

Əsaslı vəsait qoyuluşunun iqtisadi məsələləri içərisində onun texnoloji quruluşu ilə yanaşı təkrar istehsal quruluşunun da mühüm əhəmiyyəti vardır.

Əsaslı vəsait qoyuluşunun təkrar istehsal quruluşu dedikdə, onun formalarına çəkilən xərclərin nisbətləri başa düşülür. Bu göstərici yeni tikintiyə, mövcud

güclərin genişləndirilməsinə, müəssisənin rekonstruksiya edilməsinə, texniki cəhətdən silahlandırılmasına çəkilən xərclərin əsaslı vəsait qoyuluşunun ümumi məbləğində xüsusi çəkilərinin tapılması ilə müəyyən olunur.

Əsaslı vəsait qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyi əsas fondların təkrar istehsal formalarından ən əhəmiyyətlinin düzgün seçilməsindən də asılı olur.

Yeni iqtisadi sistemə keçid və iqtisadiyyatın inkişafının indiki səviyyəsində əsaslı vəsait qoyuluşunun yeni obyektlərin tikintisinə xərclənməsi həmişə, bütün hallarda özünü doğrultmur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, eyni təyinatdan yeni-yeni müəssisələr tikməkdənsə, mövcudların rekonstruksiya və ya texniki cəhətdən yenidən silahlandırılması, iqtisadi səmərəlilik baxımından, daha məqsədəuyğundur. Çünki sonuncular istehsal güclərinin həm tez və həm də ucuz başa gəlməsini təmin edir. Belə ki, müəssisənin rekonstruksiyası və texniki cəhətdən yenidən silahlandırılmasına əsaslı vəsait qoyuluşu yeni tikintiyə nisbətən iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində 8-25 faiz həcmində ucuz başa gəlir.

Artıq qeyd olunduğu kimi, portfel (maliyyə) investisiyası – firmaların (müəssisələrin) və dövlətin buraxdığı səhm, istiqraz vərəqələri və digər qiymətli kağızlara vəsaitlərin qoyuluşudur.

Qiymətli kağızlara investisiya qoyuluşunun standart məqsədlərinə faizin (dividendin) alınması, kapitalın saxlanması, kapitalın artırılmasının təmin olunması (qiymətli kağızların bazar dəyərlərinin artması hesabına) aiddir.

Bütün investisiyalar risklərlə bağlıdır. İnvestisiya risklərini iki qrupa bölmək olar:

a) ümumiqtisadi risklər, ölkədəki siyasi-iqtisadi vəziyyətlə əlaqədar olur. Buraya hökumətin iqtisadi siyasətinin mənfi nəticələrinin baş vermə ehtimalı, yüksək inflyasiya və siyasi qeyri-sabitliyin olması imkanları və digər fors-major (fövqalədə) şəraitləri daxildir;

b) kommersiya riskləri investisiya qoyuluşunun konkret obyektinə ilə əlaqədar risklərdir. Bunlara qiymətli kağızın bazar dəyərinin azalması imkanı, mənfəət və dividendin olmaması, firmanın (müəssisənin) iflası və ya investisiya obyektinin ləğvi və s. ilə əlaqədar olan risklər aiddirlər. Bu qəbildən olan riskləri azaltmaq üçün investisiya portfelindən istifadə edilir.

İnvestisiya portfelinin formalaşdırılmasının əsas məqsədi investisiya qoyuluşunun bu və ya digər forması ilə əlaqədar risklərin qarşılıqlı azaldılmasıdır ki, bu yolla da əsaslı vəsait qoyuluşunun etibarlılığı təmin edilir və təmin olunmuş ən yüksək gəlir əldə edilir.

3. Müəssisənin investisiya fəaliyyəti

Müəssisənin investisiya fəaliyyətinə aşağıdakılar daxildir: investisiya strategiyasının müəyyən olunması, strateji planlaşdırmanın həyata keçirilməsi, investisiya layihələndirilməsi, layihənin və investisiyanın faktiki səmərəliliyinin təhlili.

İnvestisiya strategiyası – maliyyələşmənin mövcud xüsusi mənbələri və borc vəsaitlərinin əldə edilməsi şəraitində müəssisənin uzunmüddətli perspektiv üçün in-

kişaf yollarının seçilməsi, həmçinin məcmu aktivlərin həcmnin və rentabelliynin proqnozlaşdırılmasıdır. Strateji plan, investisiya layihələrinin siyahısı və investisiyanın uzunmüddətli maliyyələşdirilməsi planının tərtibi əsasında investisiya strategiyasının dəqiqləşdirilməsini nəzərdə tutur.

İnvestisiya layihəsi texniki-iqtisadi əsaslandırma və ya biznes-plan formasında əks oluna bilər. İnvestisiya layihəsinin texniki-iqtisadi əsaslandırılması müəyyən olunmuş rentabellik səviyyəsində investisiyanın həyata keçirilməsinin texniki, iqtisadi, ekoloji və maliyyə imkanlarının tədqiqidir.

Texniki-iqtisadi əsaslandırmaya geoloji tədqiqatlar, bina və qurğuların texniki layihələri, istehsalın texniki hazırlığı, ətraf mühitə təsirin ekoloji tədqiqi, marketinq tədqiqatları, maliyyə-iqtisadi göstəricilərin hesablanması daxildir.

İnvestisiya layihəsinin biznes-planı – investisiya layihəsinin bütün inkişaf etmiş ölkələrdə qəbul olunmuş təqdimat formasıdır. İnvestisiya layihələrinin planlaşdırılması metodları və iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən olunması meyarı sahibkar, investor, bankir, dövlət idarələrinin qulluqçularının və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının qarşılıqlı anlaşmasını təmin edən işgüzar münasibətlərin müəyyən olunması vasitələridir.

İri investisiya layihələri üçün texniki-iqtisadi əsaslandırma və biznes-plan tədqiqatın ətraflı hazırlanma səviyyəsinə və onu müşayiət edən sənədlərin dəsti ilə fərqlənir.

Kiçik investisiyalar üçün texniki iqtisadi əsaslandırma ilə biznes-plan eyni ola bilər.

İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin təhlili üç hissədən ibarətdir: ümumiqtisadi, texniki-iqtisadi və maliyyə təhlili.

Ümumiqtisadi təhlil ölkədə iqtisadi və bazar konyunkturasının, investisiya mühitinin əlverişli və ya əlverişsiz olmasının təsvirini əks etdirir.

Texniki-iqtisadi təhlil bu və ya digər texniki işləmənin iqtisadi üstünlüklərinin isbatı ilə birlikdə layihənin texniki tərəfinə aiddir.

İnvestisiyanın maliyyə təhlili kapital və cari dəyərdə pul axınının tədqiqinə əsaslanır.

Əsas kapitalın (istehsal əsas fondlarının) təkrar istehsalı işində – maddi istehsalın xüsusi forması kimi – tikintinin çox böyük rolu vardır. Tikinti – binalar və qurğuların inşa edilməsi, texnoloji avadanlıqların quraşdırılması və inşa edilməkdə olan obyektlərin zəruri keyfiyyətdə işə buraxılması vəzifələrini icra edir.

Tikinti başqa istehsalla müqayisədə uzun müddət davam etdiyindən planlaşdırma işi həmin prosesin aramsızlığı və birqərarlığına təminat verməlidir. Əks halda, tikinti, planda nəzərdə tutulmuş müddətdən çox davam etdikcə, ahəngdarlıq pozulduqca onun dəyəri yüksəlir, tikintinin «zadə» (bitirilməmiş) hissəsi çoxalır.

Sahibkarlıq obyektinin tikintisi vaxt etibarilə nə qədər çox yubadılsa, bitməmiş tikililərin sayı çoxalır, resurslar pərakəndə şəkildə tikililər üzrə səpələnir. Məhz buna görə də yeni bir müəssisənin inşası üçün əsaslı vəsait qoyuluşu üzrə proqramın tərtibi zərurəti yaranır

və bunun əsasında işə əsaslı vəsait qoyuluşunun və tikinti-quraşdırma işlərinin illik planları tərtib olunur.

Əsaslı tikinti planının aşağıdakı əsas bölmələri vardır.

1. Əsas fondların, istehsal güclərinin işə buraxılması və habelə "zadel" üzrə tapşırıqlar.

2. Əsaslı vəsait qoyuluşunun həcmi və quruluşu (texnoloji, təkrar istehsal).

3. Ayrı-ayrı tikintilər və obyektlər üzrə titul siyahıları.

4. Tikinti-quraşdırma işləri üzrə proqram.

5. Əsaslı vəsait qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyi.

İstehsal əsas fondları və istehsal güclərinin işə

salınması əsaslı vəsait qoyuluşu planının əsas

bölməsidir. Çünki məhz bu bölmədə nəzərdə tutulan

tapşırıqların – tikintinin miqyası və müddəti üzrə

tapşırığın yerinə yetirilməsi əsaslı vəsait qoyuluşunun

nəticəsini xarakterizə edir. Əsas fondların və istehsal

güclərinin işə salınması əsaslı vəsait qoyuluşu

planının yerinə yetirilməsini bütövlükdə

qiymətləndirmək üçün istifadə olunan ən mühüm

göstəricidir.

İstehsal gücləri və əsas fondların işə salınması planı həm natural (ton, metr və s.) və həm də dəyər göstəricisində tərtib olunur. İşə salınan əsas fondların smeta dəyəri müəyyən olunur.

Əsaslı tikinti planının mühüm bölmələrindən biri əsaslı vəsait qoyuluşunun quruluşudur.

Əsaslı vəsait qoyuluşunun texnoloji quruluşu üzrə plan tapşırığını müəyyən etməkdə məqsəd əsas

fondların aktiv hissəsinin artırılması – maşın, avadanlıq alınmasına vəsaitin mümkün dərəcədə çoxaldılmasında məqsəd – əsas fondlardan istifadə səmərəliliyini səciyyələndirən fondverimi göstəricisini çoxaltmaq, məhsulun fondtutumluğunu azaltmaqdır.

Maşın və avadanlıqların alınmasına sərf olunacaq əsaslı vəsait qoyuluşu həcmnin planlaşdırılmasının köməyi ilə əsaslı tikinti planı ilə maşın və avadanlıqların istehsal planını uzlaşdırmaq mümkün olur.

Bunlardan əlavə, əsaslı vəsait qoyuluşunun texnoloji quruluşunun planlaşdırılması vasitəsilə tikinti-quraşdırma işlərinin limitini və bunun əsasında işə podrat üsulu ilə tikintinin həcmi və habelə podratçı təşkilatların zəruri gücünü müəyyən etmək mümkün olur.

Əsaslı vəsait qoyuluşunun əsas fondların təkrar istehsal formalarına görə quruluşunun planlaşdırılması vasitəsilə əsaslı vəsait qoyuluşunun ən qənaətli istifadə istiqamətini seçmək üçün imkan yaranır. Bu halda yeni tikinti, texniki cəhətdən yenidənqurma (rekonstruksiya), güclərin genişləndirilməsi və s. formalarından hər hansının seçilməsi məqsədlə tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi əvvəlcədən müəyyən etməyə şərait yaranır.

Əsaslı tikinti planının mühüm bölmələrindən biri də inşa ediləcək obyektin titul siyahısıdır. Planın bu bölməsində tikinti planı üzrə tapşırıq ayrı – ayrı tikinti obyektləri üzrə konkretləşdirilir.

Tikinti obyektləri üzrə resursların təmərküzləşdirilməsi və inşasına yeni başlanmış ən

vacib obyektlərdə işin gedişinə nəzarəti gücləndirmək məqsədilə onlar proqrama adbaad daxil edilir. Bu onunla əlaqədardır ki, həmin obyektlərin tikilməsi və yeni istehsal güclərinin işə salınması sahələrarası proporsiyalarda ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

Titul siyahısında hər bir müəssisənin adı, tikiləcəyi müddət və rayon, layihə istehsal gücü, əsas fondların smeta dəyəri, əsaslı vəsait qoyuluşunun həcmi və tikinti-quraşdırma işlərinin dəyəri göstərilir.

Titul siyahısının mühüm bir göstəricisi də əsas fondların və istehsal güclərinin yaradılması üzrə tapşırığın – tikinti müddətinin əhatə etdiyi illər üzrə həcmələrinin göstərilməsidir.

Titul siyahısında habelə iş icraçısı – keçirilmiş tenderin qalibi olan tikinti təşkilatının adı da konkret olaraq göstərilir.

Əgər əsaslı vəsait qoyuluşu titul siyahısında konkret il üçün nəzərdə tutulduğundan az mənimsənilərsə, həmin kəsir sonrakı ilə keçirilir və bunun yerinə yetirilməsi məqsədilə sifarişçi (şirkət) və tikinti təşkilatının imkanları səfərbər olunur.

Təsdiq olunmuş titul siyahısı tikintinin başladığı və başa çatdırıldığı dövr ərzində dəyişdirilə bilməz, çünki **titul siyahısı, sifarişçi, maliyyə, bank, tikinti və təchizatçı təşkilatları (bəzən lizinq kompaniyası) üçün fəaliyyət proqramıdır və ciddi bir sənəddir.**

Nəhayət, əsaslı tikinti planının bir bölməsi də əsaslı vəsait qoyuluşunun iqtisadi səmərəlilik bölməsidir. Bu bölmə, seçilmiş layihənin və bununla əlaqədar olan

əsaslı vəsait qoyuluşunun verəcəyi iqtisadi nəticənin qiymətləndirilməsi üzrə tapşırıqdır.

Əsaslı vəsait qoyuluşunun səmərəliliyi istehsal sahibkarlığı, ölkə iqtisadiyyatının gələcək inkişafı və əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması üçün çox önəmli bir məsələdir.

4. İntestisiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üsulları

Hər hansı investisiya fəaliyyəti ilə bağlı qərar qəbul edilməsi mürəkkəb bir proses olduğundan, bu zaman hər şeydən əvvəl investisiyanın istiqamətləri və növləri, investisiya layihələrinin dəyəri və onların müxtəlif variantları, maliyyə ehtiyatlarının məhdudluğu, investorların çoxluğu və maraqlarının müxtəlifliyi və s. araşdırılıb öyrənilməlidir. Eyni zamanda, maliyyə vəsaitlərinin cəlb olunması mənbələri, layihələrin həyata keçirilməsi ilə bağlı edilən riskin dərəcəsi, layihələrin tətbiqindən alınacaq nəticələrin müxtəlifliyi və digər amillər də nəzərə alınmalıdır. Bu amillər müəyyənləşdirilməlidir ki, onların əsasında bazar münasibətləri şəraitində investisiya qoyuluşlarının istiqamətlərinin müxtəlifliyi və eyni zamanda, azad maliyyə ehtiyatlarının məhdud olması nəzərə alınsın. Bununla əlaqədar olaraq, aşağıda dünya təcrübəsində investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsində geniş istifadə olunan və kifayət qədər təkmilləşdirilmiş üsullara baxılacaqdır. Həmin üsullardan istifadə edərək, bu və ya digər investisiya fəaliyyəti haqqında kifayət qədər əsaslandırılmış qərarlar qəbul etmək olar.

İnvestisiya layihələri müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələri və imkanları, texnoloji və təşkilatı təminat, realizasiya müddəti və s. cəhətdən xarakterizə oluna bilər. Onların hər biri eyni dərəcədə vacibdir. Ancaq investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirmə aspektləri bir sıra hallarda həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu və ya digər investisiya layihəsinin məqsədəuyğun və perspektivli olub-olmamasını, onun maliyyə aspektlərini açıqlayan üç əsas məsələ: a) layihənin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan maliyyə vəsaitinin həcmi, b) tələb olunan həcmdə maliyyə vəsaitlərini cəlb edilməsi mənbələri və c) bu vəsaitlərdən istifadənin qiyməti, c) investisiyanın özünü necə doğrultması və ayrılan investisiya ilə müqayisədə gözlənilən maliyyə nəticələrinin səviyyəsi xarakterizə edir.

Bütün bu məsələlərin həllini mövcud təşkilatı və iqtisadi proseslərin tədqiqi yolu ilə və reallıqları nəzərə almaqla, hesablayıb tapmaq mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar münasibətləri şəraitində maliyyə vəsaitlərindən istifadə vaxt amilinin nəzərə alınmasını zəruri edir. Pul vəsaitlərindən istifadənin dəyərinin vaxtdan asılı olaraq dəyişməsinə dəlalət edən səbəblər, pul vəsaitlərinin yönəldilməsinin çoxlu alternativ istiqamətlərinin mövcud olması, pul vəsaitlərinin toplanması və əldə olunması mənbələrinin müxtəlifliyi, hər bir maliyyə və kredit təşkilatının özünəməxsus faiz siyasətinin mövcudluğu, yəni borc pul vəsaitlərindən istifadənin qiymətinin müxtəlif olması və s. aid edilə bilər.

Pulun, vaxtdan asılı olaraq dəyərinin müəyyənləşdirilməsi vacibliyi iki nöqteyi-nəzərdən əsaslandırıla bilər: birincisi, nağd pulun vaxt keçdikcə qiymətdən düşməsi, ikincisi isə, pul vəsaitlərinin kapital kimi dövr etməsi və dövriyyədən həтта ilkin kapitalın belə qaytarılmasının riskli olması.

Pulun, vaxtdan asılı olaraq qiymətdən düşməsinə belə də ifadə etmək olar: bu gün əldə olan müəyyən məbləğ nağd pulun dəyəri gələcəkdə əldə edilməsi mümkün olan həmin məbləğdəki pulun dəyərinə bərabər deyildir və birinci məbləğ ikinci məbləğlə müqayisədə daha qiymətlidir. Belə ki, o artıq əldədir, ikincisi isə müəyyən vaxtdan sonra əldə ediləcəyinə bazar iqtisadiyyatı şəraitində tam əmin olmaq mümkün deyildir.

Pulun vaxtdan asılı olaraq qiymətləndirilməsi problemi, respublikamız üçün yeni olsa da, dünya praktikasında həmin amili nəzərə alan metodlar işlənmişdir və investisiya layihələri üzrə nağd pul axınının qiymətləndirilməsində geniş istifadə edilir. Pul vəsaitlərinin dəyərinin vaxta görə müəyyənləşdirilməsi diskontlaşdırma prosesi adlanır. Bu zaman diskontlaşdırma əmsalından istifadə olunur. **İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsində vaxt amilinin nəzərə alınb-alınmamasından asılı olaraq, qiymətləndirmə meyarları və üsulları iki qrupa bölünür:**

1. Diskontlaşdırılmış qiymətləndirməyə əsaslanan üsullar;

2. Mühasibat uçotuna əsaslanan üsullar.

Birinci qrup üsullara aşağıdakılar aid edilir:

1. İnteqral səmərə (xalis cari dəyər göstəricisi);

2. Rentabellik norması (daxili rentabellik norması);

3. Rentabellik indeksi.

İkinci qrup üsullara isə aşağıdakılar daxildir:

1. İntestisiyanın ödənmə müddəti;

2. İntestisiyanın səmərəlilik əmsalı.

İntestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi zamanı illər üzrə investisiya qoyuluşlarının həcmələri və gəlirlər, layihənin həyata keçirilməsi müddəti, pul axınının diskontlaşdırılması əmsalı və s. əsas götürülür.

İntestisiya layihəsinin inteqral səmərəsi üsulunun əsasını ilkin investisiya məbləğinin proqnozlaşdırılmış nağd pul axınının məbləği ilə müqayisə edilməsi təşkil edir. Pul axını dövrlər üzrə paylandığına görə diskontlaşdırma (gətirilmə) əmsalından istifadə olunaraq müqayisə edilən səviyyəyə gətirilir. Bu əmsalın qiyməti investor tərəfindən müəyyənləşdirilir. İntestitor bu zaman illik faiz dərəcəsindən və yaxud da onun investisiya qoyuluşundan əldə etmək istədiyi mənfəət normasından istifadə edə bilər.

İntestisiyanın daxili rentabellik norması dedikdə, inteqral səmərəni sıfıra bərabərləşdirən diskontlaşdırma əmsalının qiyməti başa düşülür.

İntestisiyanın rentabellik indeksi nisbi göstəricidir və xərc vahidinin payına düşən gəlirin səviyyəsini ifadə edir, başqa sözlə, investisiyanın səmərəliliyini göstərir. Bu metodla investisiyaya sərf olunan vəsaitdən əldə ediləcək gəlirin çox və ya az olduğu müəyyən edilir.

İntestisiyanın ödənmə müddətinin hesablanması metodu həm sadə, həm də geniş istifadə olunan üsuldur. Əgər investisiyadan gəlirlər illər üzrə bərabər paylanıbsa, illik xərcləri gəlirlərin həcminə bölmək la-

zımdır. Mənfəətin illər üzrə qeyri-bərabər paylandığı hallarda isə, ödənmə müddəti investisiya qoyuluşunun məbləğindən illik gəlirləri ilbəl çıxmaq yolu ilə tapılır.

İnvestisiyanın səmərəlilik əmsalinin hesablanması metodunun iki xüsusiyyətini göstərmək lazımdır. Onlardan birincisi, gəlirlərin diskontlaşdırılmasının tələb olunmamasından, ikincisi isə, gəlirlərin xalis mənfəət göstəricisi ilə xarakterizə edilməsindən ibarətdir. Mənfəətin uçot norması kimi də adlandırılan investisiyanın səmərəlilik əmsalı orta illik mənfəətin investisiyanın orta kəmiyyətinə (faizlə ifadə olunur) bölünməsi yolu ilə hesablanır. İnvestisiyanın orta kəmiyyəti kapital qoyuluşu məbləğinin ikiyə bölünməsi yolu ilə tapılır.

İnvestisiya layihəsini seçərkən, onu qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilərə əsaslanmaq olar:

- a) layihənin daxili rentabellik norması;
- b) layihə «müəllifinin» qoyduğu investisiyanın layihənin ümumi məbləğində xüsusi çəkisi;
- c) layihənin tətbiqinin ətraf mühüt üçün təhlükəsiz olmasının təmin edilməsi.

Qeyd edilən göstəricilərdən birinci və üçüncünün mümkünlüyünü qabaqcadan görmək və qəbul etmək olar. Lakin layihə «müəllifinin» zəruri payda investisiya qoyması çox hallarda mümkün olmur. Belə olduqda isə layihənin digər xüsusiyyətlərini daha dəqiq tədqiq etmək və onun cəlbedici aspektlərini aşkar etmək lazım gəlir. Həmin cəlbedici aspektlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- investisiya cazibədarlığı;
- məhsulların rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsi;
- müəssisənin kadr potensialı;

- müəssisənin innovasiya cazibədarlığı;
- müəssisənin maliyyə üstünlüyü;
- ərazi üstünlüyü;
- ekoloji üstünlüklər;
- riskin dərəcəsi.

Hər bir layihənin investisiya cazibədarlığı müəssisənin iqtisadi-pisxoloji göstəricilərinin məcmusu ilə müəyyən edilir ki, bu halda investor kapital qoyuluşunda ən aşağı risklə ən yüksək qazanc əldə etmək imkanı qazanır.

5. Investisiya qoyuluşunun səmərəliliyinin artırılması yolları

Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatların mühüm istiqamətlərindən biri də əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasıdır.

Məlumdur ki, dövlət ölkənin perspektiv sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətlərini nəzərə alaraq, məqsədyönlü investisiya siyasəti apara bilər, eləcə də, investisiya siyasətinin tərkib hissəsi kimi müəyyən stimullaşdırıcı və yaxud da məhdudlaşdırıcı tədbirlər hazırlayıb həyata keçirə bilər. Bu yolla ölkədə investisiya fəaliyyəti tənzimləmə və investisiya qoyuluşları strateji cəhətdən perspektivli sahələrə yönəldilə bilər.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının perspektiv istiqamətlərinə uyğun gələn iqtisadi, elmi-texniki, sosial proqramların həyata keçirilməsi məqsədilə investisiya fəallığının lazımi səviyyəsinə nail olmaq üçün təkmil hüquqi bazanın yaradılması zəruridir.

İnvestisiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi aşağıda qeyd olunan mexanizmlərdən istifadə edilməsini nəzərdə tutur:

– vergi sistemində potensial investorlar üçün güzəştli vergi dərəcələrindən və şərtlərindən istifadə olunması;

– aşağı faizlərlə kredit verilməsini və sürətli amortizasiya ayırmalarını özündə cəmləşdirən çevik maliyyə-kredit və əsas vəsaitlərin amortizasiyası mexanizmlərindən istifadə olunması;

– investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə respublikaya gətirilən istehsal-texniki təyinatlı avadanlıqların əlavə dəyər vergisindən və gömrük rüsumundan qismən və ya tamamilə azad edilməsi və s.

Ölkədə investisiya fəaliyyətinin genişlənməsi yuxarıda qeyd olunan mexanizmlərlə yanaşı, dövlət tərəfindən investisiyanın qorunması sahəsində görülən konkret tədbirlərdən də asılıdır. Bu, xarici investisiyanın cəlb edilməsi nöqtəyi-nəzərindən olduqca vacibdir. Ona görə də, respublikamızın ərazisində müxtəlif təsərrüfat subyektləri tərəfindən həyata keçirilən investisiyaların qorunmasına dövlət təminat verir. Belə bir təminat mülkiyyət formasından və investisiyanın təyinatından asılı olmayaraq, bütün investorlar üçün dövlət səviyyəsində verilir. Belə təminatlar "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında", "Xarici investisiyanın qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikası qanunlarında öz əksini tapmışdır.

İnvestisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsi haqqında qərarın qəbul olunmasına həm daxili, həm də xarici

amillər təsir göstərir. Həmin amillərə başlıca olaraq aşağıdakılar aid edilə bilər:

- makroiqtisadi şərait;
- tələbin səviyyəsinin dəyişməsi prosesi;
- təklifin səviyyəsinin dəyişməsi prosesi.

Müəssisə müəyyən makroiqtisadi mühitdə fəaliyyət göstərir və onun fəaliyyətinə bir çox tənzimləyici amillərlə yanaşı dövlətin iqtisadi siyasəti də öz təsirini göstərir. Belə təsiredici amillərə: tələbin ümumi səviyyəsi, real bank faizinin dərəcəsi, iqtisadi inkişaf səviyyəsi, dövlətin büdcə və vergi siyasəti, pul-kredit mexanizmləri və s. aid edilə bilər. Bütün bu amillər, makroiqtisadi mühitin bu və ya digər formada tənzimlənməsi prosesində müəssisənin fəaliyyətinə öz təsirini göstərir. Məsələn, bank faizinin dərəcəsinin yüksəldilməsi ilə xarakterizə olunan maliyyə siyasəti investisiya fəallığını məhdudlaşdırır. Bunun əksi isə, investisiya proseslərini stimullaşdıraraq, investisiya qoyuluşlarının həcmi artırır. Son nəticədə, düzgün makroiqtisadi siyasət şəraitində investisiya fəaliyyətinin genişlənməsinə və ölkə iqtisadiyyatına investisiya axınının artmasına gətirib çıxarır.

İqtisadiyyatda investisiya fəallığının səviyyəsinə tələbin səviyyəsinin dəyişməsi bilavasitə təsir göstərir. Əgər tələbin həcmi artarsa, investisiya fəallığı da artar, əksinə, tələb aşağı düşərsə, investisiya fəallığı da zəifləyər. Təklifin səviyyəsinin dəyişməsi də investisiya qoyuluşunun həcminə öz təsirini göstərir. **Güclü rəqabətə davam gətirmək üçün münasib istehsal sistemini və idarəetmə aparatını yaratmayan müəssisə, bazarda öz**

mövqeyini saxlamaqda çətinlik çəkər və getdikcə bazardan sıxışdırılıb çıxarıla bilər.

Müəssisədə investisiya qoyuluşu ilə bağlı qərar qəbul edilməsi prosesi kifayət qədər real olan informasiyanın toplanması və işlənməsini tələb edir. Bu informasiya makroiqtisadi şərait, tələb və təklifin həcminin dəyişməsi, material ehtiyatlarından səmərəli istifadə imkanı, mövcud olan maliyyələşdirmə mənbələri və s. ilə əlaqədar olur. Bundan sonra həmin məlumatlar və müxtəlif investisiya variantları və onların həyata keçirilməsindən əldə oluna biləcək nəticələr haqqında proqnozlar əsasında qarşıda duran problemin həlli üçün investisiya qoyuluşunun məqsədəuyğunluğu haqqında konkret qərar qəbul edilir.

6. İnvestisiya layihəsinin həyata keçirilməsi üçün biznes-planın hazırlanması

Biznes (sahibkarlıq) – məqsədi mənfəət əldə etmək olan iqtisadi fəaliyyət növüdürsə, biznes-plan həmin məqsədə çatmaq üçün həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlər sistemidir. Biznes-plan hər hansı investisiya qoyuluşunu həyata keçirməzdən əvvəl investisiyanın nə dərəcədə səmərəli olub-olmayacağını müəyyənləşdirən məlumatların əks olunduğu, müəssisənin inkişaf layihəsinin həyata keçirilmə proqramını özündə cəmləşdirən çox vacib sənəddir, müəssisənin investisiya fəaliyyətinin mühüm cəhətidir. Bu sənəd müəssisənin strateji inkişaf perspektivlərinin iqtisadi və maliyyə cəhətlərini, eləcə də, ondan irəli gələn

konkret tədbirlərin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasını əks etdirir.

Biznes-plan hər hansı bir müəssisənin strateji inkişaf məqsədlərindən irəli gələn konkret işlərin hansı mərhələlər üzrə və hansı maliyyə və maddi ehtiyatlar hesabına görülməyini göstərir, məqsədə çatmaq üçün nə qədər xərclər çəkiləcəyini və çəkilən xərclərin nə dərəcədə səmərə verəcəyini açıqlayır. **Elmi cəhətdən kifayət qədər əsaslandırılmış şəkildə işlənmiş biznes-planda müəssisənin daxil olacağı yeni satış bazarları, fəaliyyət növləri və onların həyata keçirilməsi ardıcılığı əks olunur.**

Müəssisənin biznes-planı onun ümumi inkişaf konsepsiyasına əsaslanaraq işlənir. Biznes-planda mikro- və makroiqtisadi təhlilin nəticələrinin əlaqələndirilmiş şəkildə ifadə olunduğu texniki-iqtisadi göstəricilər sistemi verilir. Onun məzmununda dövrü olaraq, müəyyən müəssisə daxilində baş verən dəyişikliklərin və eləcə də, müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi xarici mühitdə gedən proseslərin nəticələrindən asılı olaraq, dəyişikliklər aparılır.

Biznes-plan investisiya layihəsi əsasında hazırlanır. Investisiya layihələri isə müxtəlif məqsədlər üçün hazırlana bilər. Investisiya layihəsinin işlənməsi prosesi bir neçə mərhələdən ibarətdir. Aşağıdakı cədvəldə investisiya layihəsinin işlənməsi mərhələləri və qəbul edilən müvafiq qərarlar göstərilmişdir.

Cədvəl 16.1

Investisiya layihələrinin işlənməsi mərhələləri

	Layihəqabağı mərhələlər	Təhlil vasitələri	Qərarın qəbulu
1.	Araşdırmalar	Layihənin imkanlarının ümumi tədqiqi	Texniki – iqtisadi tədqiqatların aparılması istiqamətinin seçilməsi
2.	İlkin təhlilin aparılması	İlkin texniki-iqtisadi tədqiqatlar	Mümkün variantlardan ən səmərəlisinin müəyyənəşdirilməsi. Texniki-iqtisadi tədqiqatlar aparılmasının məqsəda uyğunluğunun müəyyən edilməsi
3.	Son təhlilin aparılması	Texniki-iqtisadi tədqiqatlar	Layihənin meyarlarının dəqiqləşdirilməsi. Seçilmiş meyarlar çərçivəsində layihənin həyata keçirilməsi mümkünlüyünün müəyyən olunması
4.	Layihənin qiymətləndirilməsi	Qiymətləndirmə üzrə tədqiqatlar	İnvestisiya qoyuluşu üzrə son qərarın qəbul edilməsi

İnvestisiya layihələrinin məzmunu və əsas bölmələri müəyyən qədər standartlaşdırılmışdır. Avropa İqtisadi Birliyinin tələblərinə görə, investisiya layihələrinin tərkibində yeddi əsas bölmənin olması vacibdir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- layihəni həyata keçirən müəssisənin ümumi xarakteristikası;
- istehsal ediləcək məhsulun xarakteristikası;
- marketinq tədqiqatı planı;
- işçi heyəti;
- maliyyə planı;
- istehsal proqramı.

İnvestisiya layihəsinin bölmələrinin məlumatları əsasında adətən xülasə (qısa şərh) də verilir və bu xülasə əsasında layihənin nə dərəcədə cəlbedici olması müəyyənəşdirilir. **Ona görə də, bu bölmə həm qısa, həm də məzmunlu olmalıdır ki, potensial investorlar layihə haqqında tam təsəvvür əldə edə bilsinlər.**

Investisiya layihəsinin işlənməsi əsasında üç vacib məsələ həll olunur.

1. Müəyyən məhsul növünün istehsalının təşkil edilməsi mümkünlüyü sübuta yetirilir (bunun üçün bütün təminatlar və şəraitlər olması əsaslandırılır);

2. Layihənin həyata keçirilməsinə mane ola biləcək amillərin aradan qaldırılması imkanları müəyyən edilir;

3. İstehsalı planlaşdırılan məhsul növünə olan tələbin həcmi müəyyənləşdirilir və bazar qiymətinin aşağı və yuxarı hədləri proqnozlaşdırılır.

Bütün bunlar həll edildikdən sonra, investisiya layihəsinin həyata keçirilməsinin mümkünlüyü əsaslandırılmış olur. Bununla da, potensial investor qeyri-müəyyənlik hallarından azad olur, investisiyanın müxtəlif alternativ variantlarını müqayisə etmək yolu ilə özü üçün maraqlı variantı seçmək imkanı əldə edir.

Elmi-metodoloji baxımdan investisiya layihəsində aşağıdakılara xüsusi diqqət verilməlidir:

– investisiyanın yönəldildiyi istiqamətlərin xarakterik cəhətləri;

– investisiya layihəsinin həyata keçirilməsindən gözlənilən son nəticə;

– investisiya layihəsinin həyata keçirilməsi üçün lazım olan investisiyanın həcmi;

– investisiyanın maliyyələşdirilməsi mənbələrinin planlaşdırılması;

– investisiya layihəsinin həyata keçirilməsinə çəkilən xərclərin geri qaytarılması şərtləri və potensial investorların əldə edəcəkləri gəlirlər.

Investisiya layihələndirilməsi üzrə işlər başa çatdıqdan sonra, həmin sənəd müvafiq tələblərə cavab verən biznes-plan formasında tamamlanır, müəssisənin investisiya siyasəti müəyyənləşir.

Biznes-plan hazırlanan zaman görülməli konkret işlərin siyahısı dəqiqləşdirilir və tələb olunan maddi və əmək ehtiyatları qiymətləndirilir. Görülməli işlər üzrə fəaliyyət proqramı kimi, biznes-plan işgüzar təkliflərin hazırlanmasının əsasını təşkil edir.

Biznes-planların təyinatı və istifadə dairəsinin geniş olmasına baxmayaraq, onların hazırlanmasına və əsas məzmununa müəyyən tələblər irəli sürülür. Məsələn, bir sıra investorlar, dərin məzmunlu və eyni zamanda, yığcam şəkildə tərtib olunmuş biznes-planlara maraq göstərirlər, digərləri isə, layihənin xüsusiyyətlərini və üstünlüklərini açıqlayan biznes-planlara daha çox maraqlı olurlar ki, belə cəhətləri özündə əks etdirən biznes-planların hazırlanması heç də asan deyildir. Buna baxmayaraq, onları hazırlayan zaman artıq müəyyən qərarlaşmış strukturundan istifadə olunur və standart biznes-plan aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir:

- xülasə;
- müəssisənin və sahənin təsviri;
- əmtəənin təsviri;
- marketinq planı;
- investisiya planı;
- istehsal planı;
- maliyyə planı və layihənin səmərəlilik göstəriciləri;
- layihə üzrə risklərin təhlili (həssaslığın təhlili);
- nəticələr;

– əlavələr.

Biznes-plan birgə işlər görülməsi üçün tərəfdaşların cəlb olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onunla tanış olaraq, təklif edilən investisiya layihəsinin iqtisadi cəhətdən nə dərəcədə cəlbedici olmasını aydınlaşdırmaq və müvafiq qərar qəbul etmək mümkün olur. Buna görə də biznes-plan tərtib olunarkən aşağıdakı şərtlərə əməl edilir:

– biznes-plan çox yığcam, sadə, tez dərk oluna bilən tərzdə və peşəkarlıqla tərtib olunmalıdır;

– biznes-planın investorlar üçün cazibədar və anlaşıqlı olması məqsədilə o, bölmələr üzrə işlənib hazırlanmalıdır;

– biznes-plan potensial investora ilkin variantda təqdim edilməlidir və əgər investisiya layihəsinə onda ciddi maraq yaranarsa, yalnız bu halda layihənin məxfi cəhətləri ilə potensial investoru tanış etmək olar.

Biznes-plan yalnız müəssisədaxili sənəd kimi deyil, həm də potensial investorların müəyyən layihələrin həyata keçirilməsində iştiraka cəlb olunması işində də böyük rolu olan sənəddir. Hər bir potensial investor müəyyən bir layihənin həyata keçirilməsi haqqında qərar qəbul etməzdən əvvəl:

– biznes-planla yaxından tanış olur;

– təklif edilən layihənin nə dərəcədə riskli və eləcə də, perspektivli olmasını müəyyənləşdirir;

– biznes-planın məzmununu təşkil edən texniki-iqtisadi göstəricilərin nə dərəcədə düzgün əsaslandırıldığını dəqiqləşdirir;

– layihənin həyata keçirilməsindən əldə ediləcək maliyyə nəticələrinin (və əldə edəcəyi gəlirin) nə dərəcədə qənaətbəxş və reallığa yaxın olmasını müəyyən edir.

Belə hərtərəfli texniki-iqtisadi təhlil aparıldıqdan sonra, potensial investor layihənin biznes-planını hazırlayıb təqdim edən müəssisə ilə danışıqlara başlaya bilər. Ona görə də, biznes-plan hazırlanan zaman potensial investorların tələbləri nöqtəyi-nəzərindən maraq doğuran bölmələrin məzmunu dolğun və inandırıcı şəkildə, konkret olaraq verilməlidir.

Məfhumlar və anlayışlar

İnvestisiya

Birbaşa investisiya

Portfel investisiyası

Əsaslı vəsait qoyuluşu

Əsaslı vəsait qoyuluşunun texnoloji quruluşu

Əsaslı vəsait qoyuluşunun təkrar istehsal quruluşu

İnvestisiya layihəsi

Titul siyahısı

Biznes-plan

Özüniyoxlama sualları

1. *İnvestisiyanın mahiyyətini və formalarını izah edin.*
2. *Müəssisədə investisiya qoyuluşları hansı əlamətlər üzrə təsnifləşirilir?*
3. *Əsaslı vəsait qoyuluşunun mahiyyətini izah edin.*
4. *Əsaslı vəsait qoyuluşunun tərkibinə hansı xərclər daxildir?*
5. *Əsaslı vəsait qoyuluşunun texnoloji və tərar istehsal quruluşunu izah edin.*
6. *Müəssisənin investisiya fəaliyyətinə nələr daxildir?*
7. *Əsaslı tikinti planının hansı bölmələri var?*
8. *İnvestisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin hesablanması metodlarını izah edin.*
9. *Müəssisədə investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsinin hansı yolları var?*
10. *Biznes - plan və müəssisənin investisiya fəaliyyəti arasındakı əlaqəni izah edə bilərsinizmi?*

Fəsil 17. Müəssisənin innovasiya fəaliyyəti

1. İnnovasiyanın mahiyyəti
2. İnnovasiyanın texnoloji və iqtisadi potensialı
3. Müəssisədə innovasiya fəaliyyətinin mərhələləri
4. İnnovasiyanın iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

1. İnnovasiyanın mahiyyəti

Müasir iqtisadi inkişafın fərqləndirici cəhəti elmin istehsala təsiri ilə yanaşı iqtisadi mühitin də elmi-texniki fəaliyyətə əks təsirinin güclənməsidir. Elmi-texniki tərəqqi fundamental və nəzəri tədqiqatları, tətbiqi axtarışları, konstruktor-texnoloji işləmələri, yeni texnika nüsxələrinin hazırlanması, sınaqdan keçirilməsi, mənimsənilməsi, sənaye üsulu əsasında istehsalı və iqtisadiyyata tətbiqi mərhələlərini özündə birləşdirən mürəkkəb və mütəmadi bir prosesdir.

İqtisadi inkişafın müasir mərhələsində elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin mənimsənilməsi iqtisadi artımın həlledici amilinə çevrilmişdir. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin iqtisadiyyatlaşdırılması və cəmiyyətə, nisbətən az zaman kəsiyində, ictimai fayda gətirməsinə səbəb onun çoxplanlılığı, əhatə miqyasının genişliyidir; təsir sferası və ölçüsünə görə elmi-texniki tərəqqi ictimai-iqtisadi, sosioloji prosesləri özülündən zirvəsinə qədər əhatə etməklə onların mahiyyətində dəyişiklik aparır, onlara yeni keyfiyyət verir.

Elm və texnikada və habelə elmlə texnikanın inteqrasiyası şəraitində baş verən keyfiyyət dəyişmələri sonralar nəinki həmin sahələrin özlərinin, həm də elm və texnikanın digər qarşılıqlı asılı sahələrinin tərəqqisinə səbəb olmuşdur.

XX əsrdə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri, edilmiş kəşflər miqyasına və keyfiyyətinə görə ictimai həyatın bütün sahələrində analoqu olmayan dəyişikliklərlə nəticələnmişdir. Buraya atom texnologiyasını, televizoru, peykləri və kosmik gəmiləri və s. aid etmək olar.

Nəzəri və empirik biliklər üzrə mütəxəssislər arasında aparılmış sorğular göstərir ki, keçən əsrdə əldə edilmiş kəşflər iqtisadi inkişaf və sosial tərəqqidəki əhəmiyyətinə görə aşağıdakı kimi sıralanır: kompüter – 30 faiz; internet – 16 faiz; televiziya – 11 faiz; atom texnologiyası – 9 faiz; peyklər və kosmik gəmilər – 9 faiz; əl telefonu – 8 faiz; transplantasiya tibbi – 7 faiz; gen texnologiyası – 5 faiz; digər kəşflər – 6 faiz.

Bu kəşflərdən hər hansının əhəmiyyətini azaltmadan – göründüyü kimi – cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında ən əhəmiyyətli kompüter texnologiyasıdır. Elə buna görə də, sənaye əsri hesab olunan XX əsr öz yerini yeni informasiya əsri adlanan XXI əsrə vermişdir.

İqtisadi inkişafın və sosial tərəqqinin sürətləndirilməsində yuxarıda göstərilən bütün texniki yeniliklərin rolu şübhəsizdir. Bunların bir çoxu müəssisələrdə aparılmaqda olan innovasiya prosesinə bilavasitə yardımçı olur, yeni, daha mütərəqqi məhsulların layihələndirilməsi, sınaqdan keçirilməsi və kütləvi istehsalına başlanılmasında təsiredici, müəyyənədicə və ya həlledici rol oynayırlar.

Elmi-texniki tərəqqi əgər bir tərəfdən cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinə geniş meydan açmasında müstəsna rola malikdirsə, digər tərəfdən insanlar arasındakı ictimai münasibətlərə, onların sosial tərəqqisinə güclü təsir göstərən amildir.

Elmi-texniki tərəqqi, artıq qeyd edildiyi kimi, bilavasitə maddi nemətlərin istehsalı ilə məşğul olan cəmiyyət üzvlərinin sosial inkişafına da ciddi surətdə təsir göstərir. O, texnoloji prosesin tərkib hissəsi olan nəzarət-idarə funksiyalarının texniki vasitələrlə icrasını təmin etməklə məhsuldar qüvvələrin subyektiv amilini – insanı bilavasitə istehsaldan kənarlaşdırır, fəhlənin fiziki gücü, cəldliyi arxa plana, iti zəka, məlumatları qəbul və təhlil etməklə ani nəticə çıxarmaq, texnoloji hadisələrə qarşı həssaslıq və şüurlü hərəkət kimi keyfiyyətləri isə ön plana çəkir.

İnnovasiya – potensial elmi-texniki tərəqqinin yeni məhsul və texnologiyalarda öz əksini tapan real elmi-texniki nailiyyətlərə çevrilməsini əks etdirir. Elmi-texniki innovasiya elm-istehsal tsiklinin son nəticələrini xarakterizə edir ki, bu da elmi-texniki məhsul kimi çıxış edir və konkret tələbatların ödənməsi üçün yeni elmi

ideya və biliklərin, kəşflərin, ixtiraların və işləmələrin kommersiya baxımından reallaşdırılması məqsədilə maddiləşdirilməsidir.

İnnovasiya üçün üç əlamət xasdır: elmi-texniki yenilik, istehsalat tətbiqiliyi, kommersiya baxımından reallaşdırılması imkanı. **Kommersiya cəhəti innovasiyanı, bazardakı tələbat vasitəsilə dərk olunmuş iqtisadi zərurət kimi müəyyən edir.**

İnnovasiyanın səviyyəsi həm texnoloji parametrlər baxımından, həm də bazar nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilir.

Texnoloji parametrlərindən asılı olaraq məhsul və proses innovasiyaları bir-birindən fərqləndirilir. Məhsul innovasiyası yeni məhsul növlərinin yaradılması və mənimsənilməsinə nəzərdə tutur. Proses innovasiyaları isə istehsalın təşkilinin yeni metodlarının (yeni texnologiyaların) yaradılması ilə əlaqədardır.

İnnovasiyalar yeniliklərin səviyyəsinə görə, prinsipə, yeni, yeni yerli və xarici praktikada analoqu olmayana və nisbətən yeni innovasiyalara bölünür.

İnnovasiya prosesinin əmtəyə çevrilməsi ilə onun iki fazası fərqlənir: a) yaradılma və yayılma; b) yeniliyin diffuziyası.

Birinci, əsasən, elmi tədqiqatların, təcrübə-konstruktor işlərinin, sınaq nümunəsinin hazırlanması və satışının təşkili, kommersiya istehsalının təşkilindən ibarət ardıcıl mərhələlərdən ibarətdir.

İkinci fazada, ictimai-faydalı səmərə yeniliklərin istehsalçıları arasında, həmçinin istehsalçılar və istehlakçılar arasında bölüşdürülür. Diffuziya nəticəsində həm istehsalçıların, həm də istehlakçıların xarakteristikalarında keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir.

İnnovasiyanın yayılması, yayılma forması və sürəti kommunikasiya kanallarının gücündən, təsərrüfat subyektlərinin informasiyanı qəbul etməsi xüsusiyyətindən, onların bu informasiyadan praktiki istifadə bacarığından və s. asılı olan məlumatların ötürülməsi prosesidir.

İnnovasiya – bu elə texniki-iqtisadi tsikldir ki, tədqiqat və işləmələr sferasının nəticələrindən istifadə texniki və iqtisadi dəyişikliklərə səbəb olur ki, bu da bu sferanın fəaliyyətinə əks təsir göstərir. Ümumi halda innovasiya prosesinin gedişat ardıcılığını aşağıdakı formada göstərmək olar:

FT – TT – İ – L – T – M – Sİ – MR – S

Burada, FT – fundamental tədqiqatlar;

TT – tətbiqi tədqiqatlar;

İ – işləmələr;

L – layihələndirmə;

T – tikinti;

M – mənimsəmə;

Sİ – sənaye istehsalı;

MR – marketinq;

S – satış.

İnnovasiya fəaliyyəti yeniliyin yaradılması və istehlakçıya çatdırılması və ya tətbiqi ilə əlaqədar elmi-texniki, təşkilati, maliyyə və kommersiya fəaliyyətini özündə birləşdirir.

İnnovasiya fəaliyyətinin aşağıdakı növləri vardır:

– texniki hazırlıq və istehsalın təşkili (istehsal avadanlığının və alətlərinin əldə olunması, onlarda, o cümlədən yeni məhsulun hazırlanması və ya yeni texnoloji prosesin tətbiqi keyfiyyətinə nəzarətin və istehsalın prosedurasında, metodlarında və standartlarında dəyişikliklərin edilməsi);

– məhsul və texnoloji proseslərin modifikasiyalarının daxil olduğu istehsalqabağı işləmələr, yeni texnologiyanın və avadanlıqların tətbiqi üçün heyətin hazırlanması, həmçinin, əgər konstruksiyanın təkmilləşdirilməsinə ehtiyac varsa, sınaq istehsalı və istehsalın başlanması;

– yeni məhsulların marketinqi (yeni məhsulun bazara çıxması ilə əlaqədar fəaliyyət növləri, yəni bazarın ilkin tədqiqi, məhsulun müxtəlif bazarlara uyğunlaşdırılması (adaptasiyası), reklam kompaniyası);

– kənardan texnologiyaya patentlərin, lisenziyaların alınması, "nou-hau", ticarət markası və bu kimi qeyri-maddi aktivlərin əldə olunması;

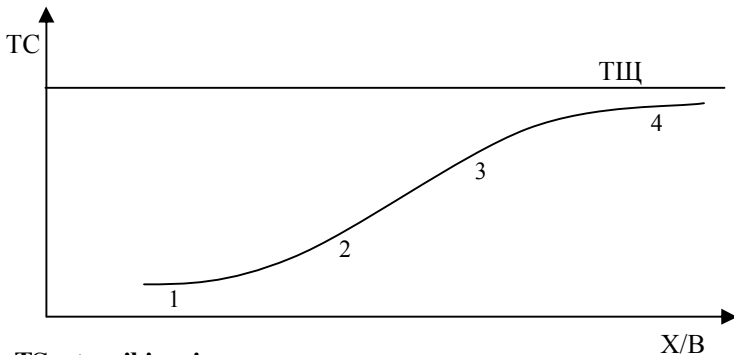
– kənardan maddiləşmiş texnologiyaların alınması (öz texnoloji məzmununa görə məhsul və proses innovasiyalarının tətbiqi ilə əlaqədar məşin və avadanlıqlar);

– istehsal layihələndirilməsi (istehsal prosedurasının, texniki xüsusiyyətlərinin, istismar xarakteristikalarının müəyyən edilməsi üçün nəzərdə tutulan plan və çertyojların hazırlanması).

2. İnnovasiyanın texnoloji və iqtisadi potensialı

İnnovasiyanın texnoloji və iqtisadi potensialını fərqləndirmək lazımdır. Bu, innovasiyanın yaradılmasından əldə edilən texniki və iqtisadi səmərəni fərqləndirməyə imkan verir.

İnnovasiyanın texnoloji potensialı yeniliyin əsasında dayanan konsepsiyanın obyektiv fiziki, kimyəvi, bioloji və digər parametrlərinin son həddi ilə müəyyən olunur. **O hər bir konkret zaman anında texniki səmərəliliyin texnologiyanın əldə olunmuş səmərəliliyi ilə nəzəri cəhətdən mümkün həddi arasındakı fərq kimi müəyyən olunur. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, texniki səmərəliliyin və texniki səviyyənin ölçülməsi xalis texniki nailiyyətlərlə əlaqəli parametrlərə deyil, potensial sifarişçilər və ya istehlakçılar üçün daha çox istehlak dəyərinə malik parametrlərə əsaslanmalıdır. Bu potensial konkret texnoloji işləmə çərçivəsində, yeni imkanların mənimsənilməsi nəticəsində, getdikcə azalır. Konstruktiv prinsiplərin təkmilləşdirilməsi sürəti təcrübə-konstruktor işlərinə cəlb olunmuş resursların həcmi ilə müəyyən olunur. Texniki səviyyənin (texniki faydalılıq, güc, məhsuldarlıq) artımı ilə bu məqsəd üçün sərf olunmuş resurslar arasındakı əlaqəni "texnoloji trayektoriya" adlanan əyri vasitəsilə göstərmək olar.**

Burada, TS – texniki səviyyə;
TH – texnoloji hədd;

X/V – xərc/vaxt;

1 – təcrübə nümunəsi;

2 – birinci kommersiya məhsulu;

3 – ikinci kommersiya məhsulu;

4 – sonuncu kommersiya məhsulu.

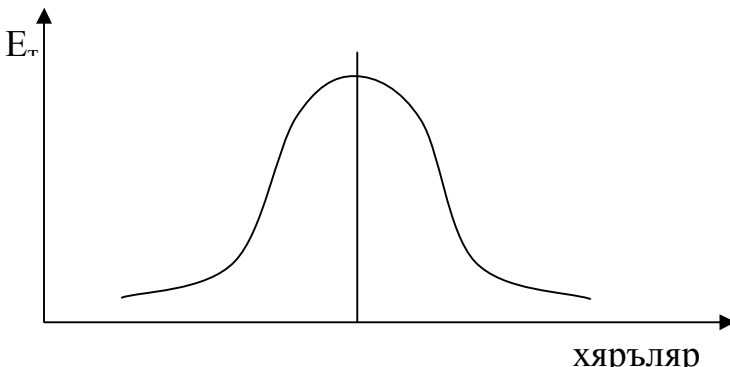
Şəkil 17.1. Texnoloji trayektoriya

Təcrübə nümunəsi yaradıldıqdan sonra onun texniki təkmilləşdirilməsi prosesi nisbətən zəif baş verir (1-2 sahə). Bu, ilkin mərhələdə bir sıra çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına, yeni nümunə ilə əlaqədar nəzəri və empirik biliklərin dərk edilməsinə, onun konstruksiyasının müxtəlif variantlarının qiymətləndirilməsi və sınaqdan keçirilməsinə ehtiyacın yaranması ilə əlaqədardır. Sonrakı mərhələdə – zəruri təcrübə və biliklər toplandıqdan sonra – texniki səviyyənin sürətli artımı baş verir (2-3 sahə). Nəhayət, innovasiyanın (yeniliyin) texniki səviyyəsinin nəzəri və praktiki cəhətdən son həddinə yaxınlaşdıqca bu sahədə əlavə resursların sərf olunması zərurəti yaranır və nəticədə alınan səmərənin artımı çəkilən xərclərin artımından geri qaldığından tədbirin səmərəlilik səviyyəsi ya sabit qalır, ya da aşağı düşür.

Texniki səviyyənin artımının (ΔTS) sərf edilən resurslara (ΔR) nisbəti elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin texnoloji səmərəliliyini (E_t) müəyyən edir və bu aşağıdakı düsturun köməyiylə hesablanır.

$$E_t = \frac{\Delta TS}{\Delta R}$$

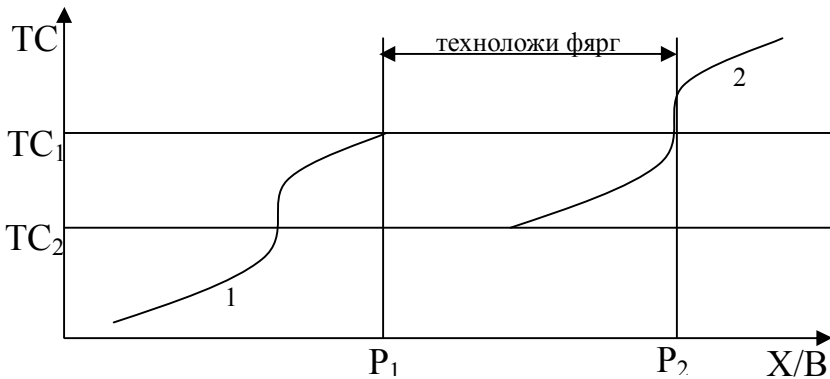
Elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin texnoloji səmərəliliyini sxematik olaraq aşağıdakı şəkildəki kimi göstərmək olar.

Şəkil 17.2. Elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin texnoloji səmərəliliyi (şəkil 17.1 əsasında tərtib edilib)

Elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin maksimum səmərəsi yeniliyin texnoloji potensialının hələ ikinci hissəsi (şəkil 17.1) tükənməmiş başlayır (şəkil 17.2). Nəzəri cəhətdən bu vaxtdan etibarən alternativ yeniliklərin hazırlanmasını aktivləşdirmək məqsəduyğundur, baxmayaraq ki, bu anın özündə belə rentabellik göstəriciləri yüksək olur və iqtisadi səmərəlilik baxımından perspektivdə həmin göstəricilərin pisləşməsi ehtimalı yox dərəcəsində olur. Bu mərhələdə yeniliyin texnoloji trayektoriyadakı mövqeyinin təhlili və texnoloji səmərəliliyinin aşağı düşməsinin uçuotu, onun (yeniliyin) əks olunduğu məhsula bazarda olan tələbin vəziyyətinin müəyyən edilməsinin vacib vasitəsinə, yəni tələbin tükənməsinə dair "erkən xəbərdarlığın" vacib siqnalına çevrilir.

Beləliklə, texnoloji trayektoriya ilə əlaqədar aşağıdakı mövqe prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir: elmi-tədqiqat işlərinin texnoloji səmərəliliyinin azalmasının başlanğıcı ilə yeniliyin iqtisadi potensialının artımının maksimum tempinə uyğunluğu, hər bir konkret texnologiyanın təbii hədlərinin mövcudluğu, yeniliyin "yetkinlik" dərəcəsindən asılı olaraq bu həddə yaxınlaşma bərabərölcülü olur. Qeyd etmək lazımdır ki, texnoloji trayektoriya üzrə hərəkət innovasiyanın təkamül yolu ilə təkmilləşdirilməsi prosesini əks etdirir.

Burada, 1 – əvvəlki (köhnə) texnoloji trayektoriya;

- 2 – yeni texnoloji trayektoriya;
- TS – texnoloji səviyyə;
- X/V – xərc/vaxt;
- R₁ – əvvəlki texnologiyaya çəkilən xərclər;
- R₂ – yeni texnologiyaya çəkilən xərclər.

Şəkil 17.3. Texnoloji fərq

Texnoloji trayektoriya anlayışından istifadə edərək inqilabi yeniliklərin yaranması prosesini də izah etmək olar. Bu, köhnə əyri üzrə hərəkətdən imtina edib yeni əyrinin əvvəlinə keçidlə əlaqədardır. Yeni texnologiyaya (yeni konstruktiv prinsip, yeni material, yeni proses və s.) keçid perspektivdə texnoloji səviyyənin artmasına gətirib çıxarır. Lakin keçid prosesi ciddi cətinliklərlə əlaqədardır. Birincisi, ilk dövrlərdə texnoloji səviyyə ciddi şəkildə aşağı düşür (şəkil 17.3: $TS_1 > TS_2$); ikincisi, yeni texnologiyanın köhnə texnologiyanın səviyyəsinə (TS_1) çatması, yəni onun (yeninin) təşəkkül tapması üçün müəyyən vaxt tələb olunur. Bundan başqa, yeni texnologiyanın təşəkkül tapması üçün əlavə xərclər çəkilməlidir: $R_2 > R_1$.

Texnoloji səviyyənin dinamikası ilə yanaşı, texnoloji səmərəlilik tədqiqat və işləmə prosesinin səmərəliliyinin daxili amilləri ilə əlaqədardır. Bunlara tədqiqat heyyyətinin ixtisas səviyyəsi, laboratoriyaların maddi-texniki təminatı, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin sərəştəli idarə olunması, firmanın (müəssisənin) ondan kənarında yaradılan texnoloji yenilikləri mənimsəməsi səmərəliliyi aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin texnoloji səmərəliliyi (E_t) yeniliyin kommersiya müvəffəqiyyəti üçün zəruri şərtidir. Bu şərti aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$E_y = E_t + E_i$$

- Burada, E_y – yeniliyin səmərəliliyi;
- E_t – texnoloji səmərəlilik;
- E_i – iqtisadi səmərəlilik.

Beləliklə, innovasiyanın (yeniliyin) səmərəliliyi o vaxt müsbət qiymət ala bilər ki, həm iqtisadi, həm də texnoloji səmərəlilik – hər ikisi müsbət qiymət almış olsun. Əgər yeniliyin texnoloji səmərəliliyi yüksəkdirsə, lakin ona tələb yoxdursa, onda onun ümumi səmərəliliyi mənfi qiymət alacaqdır. Dinamik rəqabət şəraitində

yeniləşdirilməyən texnoloji baza əsasında istehsalın genişlənməsi mənfi nəticələrə gətirib çıxarır, çünki rəqabət və tələbin tam ödənməsi nəticəsində belə məhsulun istehlak dəyəri, başqa sözlə, yenilik səviyyəsi getdikcə azalır.

3. Müəssisədə innovasiya fəaliyyətinin mərhələləri

İnnovasiya prosesi, prinsip etibarilə, fasiləsiz bir prosesdir və elmi-tədqiqat işləri, istehsal və mənimləmə mərhələlərini əhatə edir. İlk mərhələ innovasiya məhsulunun yaradılması haqqında ideyanın formalaşması ilə nəticələnən elmi axtarışla başlayır və tətbiqi tədqiqatların aparılması ilə başa çatır. İkinci mərhələ layihələndirmə üçün texniki tapşırıqların hazırlanması və məmulatın seriyalı buraxılışını nəzərdə tutur. Üçüncü mərhələ isə məmulatın istismarının başlanğıcından onun layihə gücünün mənimlənməsinə qədər olan dövrü əhatə edir.

Elmin istehsala inteqrasiyasında ən mürəkkəb həlqə elmin nailiyyətlərinin praktiki olaraq reallaşdırılmasıdır, başqa sözlə, nəzəriyyədən praktikaya, laboratoriyadan sənə keçiddir. Bu tsikldə uzunmüddətli və əməkəttumlu iş istehsalın hazırlığı mərhələsidir. O, yeni məhsulların yaradılmasını və buraxılan məhsul növlərinin təkmilləşdirilməsini, mütərəqqi texnologiyanın, istehsalın təşkili-nin səmərəli metodlarının tətbiqini təmin edən qarşılıqlı əlaqəli kompleks tədbirləri əks etdirir. Bu prosese konstruktor, texnoloji və təşkilati-iqtisadi hazırlıq daxildir. Birinci iki mərhələ – konstruktor və texnoloji hazırlıq – istehsalın texniki hazırlığını təşkil edir.

İstehsalın texniki hazırlığı müəssisənin öz maddi-texniki bazasını təkmilləşdirməsi, istehsalın, əməyin və

idarəetmənin təşkilini yaxşılaşdırması üzrə fəaliyyətini əks etdirir. **İstehsalın texniki hazırlığı dedikdə, mövcud texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi və lazımi hallarda yenisinin işlənib hazırlanması, yeni məhsul növlərinin layihələşdirilməsi və bununla əlaqədar olaraq elmi-tədqiqat işlərinin aparılması, yeni texnoloji proseslərin müəyyənəşdirilməsi və bu kimi məsələlərlə bağlı olan kompleks tədbirlər sistemi nəzərdə tutulur.** Ona aşağıdakılar daxildir:

- hazırlanan məhsulun, texnika və texnologiyanın təkmilləşdirilməsi, tətbiq edilən materialların tərkibi, istehsalın təşkili ilə əlaqədar tətbiqi tədqiqatların aparılması;

- yeni məhsulun layihələndirilməsi və əvvəllər buraxılan məhsulun modernləşdirilməsi;

- məhsulun hazırlanma texnologiyasının işlənməsi;

- kənardan xüsusi avadanlıqların, alət və yarımfabrikatların alınması;

- istehsalın maddi-texniki təchizatı;

- kadrların hazırlanması, yenidən hazırlanması və ixtisaslarının artırılması;

- norma və normativlərin, idarəetmə aparatının texnoloji, texniki və təşkilati strukturunun və informasiya təminatının hazırlanması.

İstehsalın texniki hazırlığının əsas vəzifəsi daha mütərəqqi konstruksiyalı maşın və avadanlıq növlərinin və onların səmərəli istismarı üçün lazımi texnoloji proseslərin işlənib hazırlanması yolu ilə istehsala tətbiqini təmin etməkdən, istehsalın ahəngdarlığını və rentabelliğini yüksəltməkdən, məhsulun

hazırlanmasının əməktutumunu və maya dəyərini aşağı salmaqdan və s. ibarətdir.

İstehsalın konstruktor hazırlığı mərhələsi – bəzi hallarda – yeni məhsulun layihələndirilməsi mərhələsi də adlanır. Bu mərhələyə yeni yaradılacaq məhsulların və istehsal olunanların modernləşdirilməsinin layihələşdirilməsi, həmçinin müəssisənin restrukturizasiyasının layihələndirilməsi daxildir. Layihələndirmə prosesində məhsulun xarakteri, onun xarici görünüşü, fiziki-kimyəvi xassələri, texniki-iqtisadi və digər göstəriciləri müəyyən olunur. Konstruktor hazırlığının nəticəsi texniki sənədlərdə – çertyojlar, kimyəvi məhsulların resepti, materialların, bağlamaların və hissələrin spesifikasiyası, hazır məhsulların nümunələri və s. fomalarda öz əksini tapır.

Yeni məhsulun hazırlanması müəssisə və ya onun tapşırığı ilə layihə təşkilatı tərəfindən hazırlanan layihə (texniki) tapşırıqlarına əsaslanır. Layihə tapşırığında məhsulun adı, onun təyinatı, tətbiq sahəsi, istehsal və istismar prosesində texniki və iqtisadi göstəriciləri əks etdirilir. Layihə tapşırığı səviyyəsində yeni konstruksiyanın və ya məmulatın əvvəl buraxılanlardan prinsipial fərqləri, yeni məmulatın hazırlanmasının zəruriliyi, həm istehsalçı, həm də istehlakçı üçün yeni məhsulun səmərəliliyi texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Sonuncu innovasiyanın özünü təsdiqi üçün həlledici aktdır.

Sifarişçinin layihə tapşırığının təhlili və onun həllinin mümkün variantlarının müqayisəsi, hazırlanan və mövcud məmulatın konstruktiv və istismar

xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq variantların müqayisəli qiymətləndirilməsi, həmçinin patent materialları əsasında texniki təklif – layihənin işlənməsi məqsədə uyğunluğunun texniki və texniki-iqtisadi əsaslandırılmasını əks etdirən konstrüktor sənədlərinin məcmusu hazırlanır.

Texniki təklif razılaşdırıldıqdan və təsdiq edildikdən sonra eskiz (ilk, qaralama, natamam) layihəsinin hazırlanması üçün əsas olur.

Eskiz layihəsi – məmulatın quruluşu və iş prinsipi haqqında ümumi anlayış verən prinsiplial konstrüktiv həllərin, həmçinin hazırlanan məmulatın təyinatı, əsas texniki parametrləri və qabarit ölçülərinin, ümumiyyətlə, onun xarakteristikasının əks olunduğu ilkin konstrüktor sənədlərinin məcmusudur. Eskiz layihəsi həmişə bir neçə variantda hazırlanır və sonra bu variantlardan biri seçilir. Eskiz layihəsi, razılaşdırıldıqdan və təsdiq olunduqdan sonra texniki layihənin və ya işçi konstrüktor sənədlərinin hazırlanması üçün əsas olur.

Texniki layihə – hazırlanan məmulatın quruluşu haqqında tam təsəvvür verən son texniki işləmələrin və işçi sənədlərin hazırlanması üçün əsas məlumatların əks olunduğu konstrüktor sənədlərinin məcmusudur. O, material və yarımfabrikatları seçməyə, məhsulun hazırlanmasının əsas prinsiplərini müəyyən etməyə və layihəni iqtisadi cəhətdən əsaslandırmağa imkan verir.

Texniki layihə razılaşdırılıb təsdiq edildikdən sonra işçi konstrüktor sənədləşməsi üçün əsas olur. Əvvəllər hazırlanmış konstrüktor sənədləri adətən, yeni məmulatın hazırlanması və ya istehsal olunan

məmulatın modernləşdirilməsində istifadə edilir ki, bu da layihələndirmə müddətinin azalmasına səbəb olur.

İstehsalın konstrüktor hazırlığının son mərhələsi texniki sənədlərin (çertyoj, təlimat və s.), texniki şərtlərin hazırlanmasıdır.

Texniki şərtlər onun aid olduğu məhsulun (məmulat, material, maddə) texniki sənədlər dəstinin ayrılmaz hissəsidir. Texniki şərtlərdə bilavasitə məhsula, onun hazırlanmasına, istehsalına nəzarətinə, qəbuluna və göndərilməsinə olan bütün tələblər öz əksini tapmalıdır.

Təcrübə partiyasının sınaqdan keçirilməsindən və hazırlanan məhsula son görünüş verdikdən sonra işçi layihə dəqiqləşdirilir və tamamlanmış formada istehsalın texnoloji hazırlığı üçün təhvil verilir.

Texnoloji hazırlıq mərhələsi – yeni məhsulun hazırlanması ilə əlaqədar olan texnoloji proseslərin işlənilməsi, istehsala başlamaq üçün müvafiq maşın və avadanlıq növlərinin seçilməsini, yeni alət və tərtibatların yaradılmasını, məhsulun keyfiyyətinə nəzarət üsullarını, material və əmək məsrəfinin norma və normativlərinin müəyyənləşdirilməsini özündə birləşdirir. Bu mərhələdə layihələndirilmiş məhsulun hansı texniki üsul və vasitələrlə, istehsalın təşkili üsulları ilə istehsal olunması müəyyənləşir, onun maya dəyəri və istehsalının səmərəliliyi texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılır.

İstehsalın texnoloji hazırlığı texnoloji proseslərin layihələndirilməsini əhatə edir. Bu mərhələyə aşağıdakılar aiddir:

- avadanlıqların seçilməsi və sex meydançalarında quraşdırılması;
- xüsusi texnoloji ləvazimatların müəyyənləşdirilməsi və layihələndirilməsi;
- əmək, material, yanacaq və enerji məsrəflərinin normalaşdırılması.

Texnoloji proses dedikdə, əvvəllər qeyd olunduğu kimi, ilkin xammal, material və yarımfabrikatların vəziyyət, əlamət, forma və qabaritlərinin dəyişdirilməsi yolu ilə məhsulların hazırlanması əməliyyatlarının məcmusu nəzərdə tutulur.

Texnoloji layihələndirmə marşrut texnologiyasının hazırlanmasından başlayır. Marşrut texnologiyasında müəssisədə əsas əməliyyatların yerinə yetirilməsi ardıcılığı və hər bir sexdə bu əməliyyatların hansı konkret qrup avadanlıqlarda yerinə yetirilməsi müəyyən edilir. Eyni zamanda alətlərin seçimi, vaxt normalarının hesablanması və işin kateqoriyasının müəyyən olunması həyata keçirilir, uyğun ixtisas səviyyəli işçilərin peşəsi göstərilir. Marşrut texnologiyasına uyğun olaraq emal edilən məhsul növləri hər bir sex və istehsal sahəsinə təhkim edilir və bu da öz növbəsində onların ixtisaslaşmasını, müəssisənin istehsal strukturunda yeri və rolunu şərtləndirir.

Sonra hər bir sex və istehsal sahəsi üzrə əməliyyat texnologiyası hazırlanır ki, onun da məzmununu əməliyyatlar üzrə texnoloji xəritələr təşkil edir. Bu xəritələrə hər bir istehsal əməliyyatının yerinə

yetirilməsinə dair göstəriş və parametrlər daxil olunur.

Fərdi və məhdud seriyalı istehsallarda, həmçinin nisbətən sadə texnologiyası olan müəssisələrdə texnoloji proseslərin hazırlanmasında marşrut texnologiyası ilə kifayətlənirlər. Kütləvi və iri seriyalı istehsallarda marşrut texnologiyasından sonra geniş və əhatəli şəkildə əməliyyatlar üzrə texnologiya hazırlanır.

Bu mərhələdə təklif edilən mümkün texnologiyalardan ən optimalı seçilir. Bunun üçün müxtəlif variantlar üzrə natural göstəricilər və məhsulun maya dəyəri müqayisə olunur.

Texnoloji prosesin ən yaxşı variantı yeni variantın hazırlanmasına qədərki müddət ərzində istehsalın mövcud şərtləri üçün nümunəvi variant kimi qəbul edilir. **Nümunəvi texnoloji proseslərin hazırlanması aşağıdakı mərhələləri əhatə edir: məmulatın emalının texnoloji marşrutunun müəyyən olunması; əməliyyatlar üzrə texnoloji prosesin seçilməsi; məmulat üçün onun ayrı-ayrı elementlərinin emalı üsullarının (yerinə yetirilən texnoloji əməliyyatlar) müəyyən olunması.**

Texnoloji hazırlıq həmçinin yeni (modernləşdirilmiş) məmulatların istehsalı üçün zəruri olan texnoloji avadanlıqların, texnoloji ləvazimatların hazırlanması layihələrinin işlənməsini də nəzərdə tutur. Bu çox əməktutumlu və bahalı işdir, çünki yeni modellərin mənimsənilməsi üçün xeyli

sayda ştamplər, ləvazimat, tərtibat, xeyli sayda avtomatik xətlər hazırlanır.

Yeni məhsul növlərinin istehsalı, məmulatların və istehsal proseslərinin modernləşdirilməsi işlərinin həyata keçirilməsi maddi-texniki və təşkilati hazırlıq tələb edir. **Maddi-texniki və təşkilati hazırlıq mərhələsi – yeni məhsul növlərinin yaradılması ilə əlaqədar olan material-enerji ehtiyatlarının alınması, müəssisəyə gətirilməsi və kadr hazırlığı ilə əlaqədar olan işləri əhatə edir.** İstehsalın maddi hazırlığı yeni avadanlığın alınmasını, montaj edilməsini və sazlanmasını, alət və ləvazimatların, xammal və materialların alınmasını və istehlak üçün hazırlanmasını, yəni istehsalın maddi-texniki resurslarla təmin olunmasını nəzərdə tutur. Təşkilati hazırlığa isə istehsalın və əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi, onların yeni məhsulun, yeni texnika və texnologiyanın hazırlanması şəraitinə uyğunlaşdırılması daxildir. Buraya, həmçinin, kadrların seçilməsi və onların istehsalın yeni xarakterinə uyğun olaraq yerləşdirilməsi, idarəetmə aparatının strukturunda, əməyin xətti və funksional bölgüsündə düzəlişlər edilməsi aiddir.

İstehsalın hazırlığının təşkili olduqca mürəkkəb bir prosesdir və ona görə də onun əvvəlcədən planlaşdırılması zərurəti yaranır.

İstehsalın texniki hazırlığının planlaşdırılmasının əsas vəzifəsi yeni məhsulun layihələndirilməsi, hazırlanması və mənimsənilməsinin ayrı-ayrı mərhələlərinin başlanğıc və son müddətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. **İstehsalın texniki hazırlığını**

planlaşdırarkən aşağıdakı məlumatlardan istifadə edilir:

– yeni məhsul növlərinin layihələndirilməsi, hazırlanması və mənimsənilməsi üzrə ayrı-ayrı istehlakçıların (müəssisənin) sifarişləri (tapşırıqları);

– plan ilində istehsalın texniki hazırlığı ilə əlaqədar olan işlərin əməktutumu və həcmi;

– yeni məhsul növlərinin layihələndirilməsi və hazırlanmasının ayrı-ayrı mərhələlərinin başlanma və son müddətləri haqqında razılaşmalar, yəni məhsulun hazır olma vaxtı üzrə saziş;

– yeni məhsul növlərinin hazırlanması üçün lazım olan əmək, material-enerji və maliyyə ehtiyatları üzrə mövcud norma və normativlər;

– istehsalın texniki cəhətdən inkişaf perspektivləri;

– elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor təşkilatlarının, yaxud müəssisələrin özlərinin konstruktor bürolarının, texniki və texnoloji şöbələrinin işləyib hazırladıqları tövsiyələr;

– müəssisənin mütəxəssisləri tərəfindən istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsinə və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş yeni texniki imkanlarının işlənilib hazırlanması üzrə səmərələşdirici təkliflər.

İstehsalın texniki hazırlığını yüksək səviyyədə həyata keçirmək məqsədilə müəssisədə aşağıdakı beş bölmədən ibarət plan işlənilib hazırlanır:

1. Yeni məhsul növlərinin layihələndirilməsi, hazırlanması və mənimsənilməsi üzrə elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor işləri bölməsi;

2.Yeni məhsul növlərinin tətbiqi və köhnələrin istehsaldan çıxarılması bölməsi;

3. İstehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması bölməsi;

4. Yeni hazırlanmış məhsulların sınaqdan və attestasiyadan keçirilməsi bölməsi;

5. Standartlar, texniki şərtlər və fabrik-zavod normativləri bölməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, istehsalın texniki hazırlığı və yeni məhsulun işlənilməsi müəssisədə mürəkkəb bir proses olduğundan ixtisaslı kadrların bu işə cəlb edilməsi əsas məsələdir. Bu, texniki hazırlığın 4-cü mərhələsi olan maddi-texniki və təşkilati hazırlıqda tamamilə öz əksini tapır ki, bu da texniki hazırlığın bitmiş mərhələsi, eyni zamanda digər üç mərhələnin yerinə yetirilməsi üçün əsas şərt kimi çıxış edir.

4.İnnovasiyanın iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Mövcud texnikadan əhəmiyyətli şəkildə fərqlənən yeni texnikanın yaradılmasına istiqamətlənmiş tədqiqatlara kapital qoyuluşu böyük risklə bağlıdır. Firma (müəssisə) nə qədər vəsaitin və vaxtın lazım olacağı, yeni texnikanın necə olacağı və əvvəlkinə nisbətən hansı nəticəni verəcəyi haqqında əvvəlcədən dəqiq məlumatla malik olmur. Elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar risklər və əldə olunacaq nəticənin qeyri-müəyyənliyi firmanın (müəssisənin) özü üçün nəyin daha prioritet olduğunu əvvəlcədən müəyyənləşdirməyi zəruri edir: böyük və riskli xərclər bahasına irəlidə getməyə cəhd etmək və ya öz rəqiblərinin texniki işləmələri ilə bir sırada olmaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin seçim zamanı irəlidə gedən müəssisəyə nisbətən onu izləyən müəssisə bir çox hallarda üstün mövqedə olur. Bu, ilk növbədə, innovasiyanın (yeniliyin) qeyri-müəyyənliyinin aradan qalxması ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən, elmi tədqiqatların nisbətən məhsuldar olduğu halda belə, əgər yeni məhsul bazarı çətin mənimsənilirsə və ya başqa firmalar tərəfindən

yeni məhsul nümunəsinin imitasiyası asan baş verirsə yeniliklərə istiqamətlənmiş firmanın (müəssisənin) işi bu sahədə uğursuz ola bilər.

Məlumdur ki, firmaları (müəssisələri) innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olmağa sövq edən əsas amil rəqabətdir. Rəqabət firmaya (müəssisəyə) üç istiqamətdə təsir göstərir: təzyiq, stimullaşdırma və informasiya axını.

Təzyiq müəssisənin, innovasiya fəaliyyəti sahəsində tədbirləri həyata keçirmədiyi halda onun işində yaranacaq neqativ nəticələrə diqqətini çəkən ən güclü təsiredici vasitədir.

Stimullaşdırma innovasiya fəaliyyəti nəticəsində firmanın (müəssisənin) bazarda mövqeyinin yaxşılaşacağını, əks halda isə vəziyyətinin pisləşmədiyini ifadə edir. Əksər hallarda təzyiqin təsiri stimullaşdırmaya nisbətən güclü olur.

Rəqib firmalar (müəssisələr) yeni məhsulla bazara çıxdıqda özlərindən asılı olmayaraq informasiya axını baş verir ki, bu da yeniliklərin sahənin müəssisələri tərəfindən imitasiya olunmasına gətirib çıxarır.

Qeyd etmək lazımdır ki, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin bütövlükdə iqtisadi səmərəliliyinin hesablanmasında bir sıra çətinliklər vardır. Bu, ilk növbədə, elmi tədqiqatlara aiddir. Elmin məhsulu öz iqtisadi mahiyyəti baxımından aralıq xarakterə malikdir, əsasən, informasiya formasında əks olunur. Tədqiqat və işləmələrin son nəticəsi onların köməyi ilə yaradılmış innovasiyanın bazar, başqa sözlə, istehlakçı tərəfindən qəbul edilməsindən sonra üzə çıxır. Bu hal elmi-tədqiqat istiqamətli fəaliyyətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində əsas mürəkkəbliyin əsas səbəbi kimi çıxış edir.

Elmi-tədqiqat fəaliyyətinin ikili – idrak və təkrar istehsal xarakteri onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində də bir deyil, ikili yanaşma tələb edir. Birinci halda (idrak) nəticələrin qiymətləndirilməsi əsasən iqtisadiyyatdan kənar qalır, ölçüyə gəlmir və keyfiyyət xarakteri daşıyır. Buna baxmayaraq, bu qəbildən olan tədqiqatlara çəkilən xərclər bütövlükdə istehsal fəaliyyətinin zəruri şərti kimi çıxış edir. Həmin xərclər səhiyyəyə, təhsilə, elmi

biliklərin ictimai fondunun və bu kimi "sosial nemətlərin" yaradılması məqsədilə çəkilən xərclərə aiddir.

Elmi-texniki tərəqqi firma (müəssisə) səviyyəsində innovasiya kimi reallaşır. Konkret yeniliyin (innovasiyanın) yaradılmasına yönəldilmiş tətbiqi tədqiqatlara və işləmələrə çəkilən xərclərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, bu xərclərin investisiya təyinatlı kimi qəbul olunmasına əsaslandığından kapital qoyuluşlarının səmərəliliyinin müəyyən edilməsinin ənənəvi, standart metodlarının tətbiqinə imkan verir. Beynəlxalq rəqabətin, elmi-texniki tərəqqinin məhsuldar qüvvələrin inkişafının (həm kəmiyyət və həm də keyfiyyətə) əsas amilinə çevrildiyi, elmi-texniki bəhsləşmənin subyektlərinin sayının artdığı müasir şəraitdə innovasiya sahibkarlarının bazarda mövcud olmaları obyektiv cəhətdən zərurətə çevrilir. Bu zaman mənfəət norması mövcud kapitaldan istifadənin səmərəliliyini əks etdirən qısamüddətli anlayış kimi çıxış edir. Eyni zamanda o, kəskin elmi-texniki rəqabətin təsiri altında gələcəkdə rentabellik səviyyəsini özünəməxsus göstəricisinə çevrilir. Hazırda mənfəət normasının azalması struktur dəyişikliklərin aparılması, yeni texniki bazanın formalaşması üçün irimiq yaşlı investisiyanın həyata keçirilməsi zəruriliyini əks etdirən indikator kimi çıxış edir. Bununla yanaşı innovasiya prosesinin fasiləsizliyi elmi-texniki tərəqqinin müasir mərhələsinin xarakterik cəhətlərindəndir. Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqinin nisbətən ləng getməsi irihəcmli itkilərə səbəb olur. Bazarda mövcud olmaq üçün firmalar (müəssisələr) fasiləsiz olaraq həm məhsul buraxılışının strukturunu, həm də istehsal texnologiyasını yaxşılaşdırmalıdır, əks halda onlar öz istehlakçılarını itirməklə iflasa uğraya bilərlər.

Firmanın (müəssisənin) elmi-texniki və təcrübə-konstruktor işlərinə çəkdiyi xərclər onun bu sahədə həyata keçirdiyi lokal əhəmiyyətli xərclərdir. Buna görə də firma (müəssisə) səviyyəsində elmi-texniki və təcrübə-konstruktor işlərinə yönəldilən kapital qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyinin kəmiyyətə təhlili investisiyanın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin standart metodları vasitəsilə həyata keçirilir. Bunlar arasında ən çox yayılanlar: investisiyaya

düşən mənfəət, xərclər-nəticə, kapital qoyuluşlarının mənfəətlilik norması, alternativ investisiya qərarlarının müqayisəsidir.

İnvestisiyaya düşən mənfəətin qiymətləndirilməsi, xərc və nəticənin nisbəti və ya mənfəətlilik kimi ənənəvi mikroiqtsadi metodik yanaşmalar müxtəlif vaxtlarda pul daxilolmaları ilə xərclərin diskontlaşdırılması prinsipinə əsaslanır.

Elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə yönəldilən investisiyaya düşən mənfəətin qiymətləndirilməsi metodunun tətbiqi prinsipə bu xərclərin dövriyyənin və ya gəlirlərin artmasında (gözlənilən və ya real) payını qiymətləndirməyə imkan verir. Çünki onlar tədqiqat və işləmələr hesabına alınmış mənfəətin payı haqqında real təsəvvür yarada bilirlər. Təbiidir ki, bütün maliyyə göstəriciləri diskontlaşdırılmış şəkildə tətbiq edilir. Lakin praktikada elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərindən əldə olunan səmərə ilə, məsələn, marketing xərclərinin səmərəsini bir-birindən fərqləndirmək çətinidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, nəzərə alınan nəticə və xərclərdən asılı olaraq innovasiyanın tətbiqindən əldə olunan səmərənin aşağıdakı növləri fərqləndirilir (bax: cədvəl 17.1):

Cədvəl 17.1

İnnovasiyadan istifadə hesabına alınan səmərənin növləri

Səmərənin növləri	Amillər, göstəricilər
1. İqtisadi	İnnovasiyanın reallaşması ilə şərtlənən nəticə və xərclərin bütün növlərini dəyər ifadəsində nəzərə alan göstəricilər
2. Elmi-texniki	Yenilik, sadəlik, faydalıq, estetiklik, yığcamlıq
3.Maliyyə	Maliyyə nəticələrinin əks olduğu göstəricilər
4. Resurs	İnnovasiyanın istehsalın həcminə və ya digər resurs növünün istehlakına təsirini əks etdirən göstəricilər
5. Sosial	İnnovasiyanın reallaşdırılmasının sosial nəticələrini nəzərə alan göstəricilər
6. Ekoloji	Səs-küy, elektromaqnit sahə, işıqlanma (görünüş komfortu), vibrasiya. İnnovasiyanın ətraf mühitə təsirini nəzərə alan göstəricilər

Nəticə və xərclərin dövr müddətindən asılı olaraq hesabat dövrünün səmərəsi və illik səmərə göstəricilərini fərqləndirirlər.

Qəbul edilən dövr müddətinin uzunluğu aşağıdakı amillərdən asılıdır:

- innovasiya dövrünün uzunluğu;
- innovasiya obyektinin xidmət müddəti;
- ilkin informasiyanın gerçəklik dərəcəsi;
- investorların tələbləri.

Səmərəliliyin qiymətləndirilməsinin ümumi prinsipi səmərə (nəticə) və xərclərin müqayisəsidir. Nəticə ilə xərcin nisbəti həm natural, həm də dəyər ifadəsində müəyyən oluna bilər.

Əvvəllər qeyd olunduğu kimi, innovasiyanın iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı göstəricilər sistemi tətbiq oluna bilər:

1. İnteqral səmərə.
2. Rentabellik norması.
3. Rentabellik indeksi.
4. Ödənmə müddəti.

Bu göstəricilər haqqında "İstehsalın iqtisadi və sosial səmərəliliyi" mövzusunda ətraflı məlumat verilmişdir.

Məfhumlar və anlayışlar

Innovasiya

Məhsul innovasiyası

Proses innovasiyası

İnnovasiyanın texnoloji və iqtisadi potensialı

Konstruktor hazırlığı

Texnoloji hazırlıq

Təşkilati-iqtisadi hazırlıq

Özüniyoxlama sualları

1. *Innovasiya nədir və onun hansı xarakterik xüsusiyyətləri vardır?*

2. *Innovasiyanın növləri haqqında məlumatınız varmı?*

3. *Innovasiya prosesinin mərhələlərini izah edin.*

4. *Innovasiya fəaliyyətinin hansı növləri vardır?*

5. *Innovasiyanın texniki və iqtisadi potensialını izah edə bilərsinizmi?*

6. *Müəssisədə innovasiya fəaliyyətinin konstruktor, texnoloji və təşkilati-iqtisadi hazırlıq mərhələlərinin mahiyyətini izah edin.*

7. *Innovasiyanın iqtisadi səmərəliliyinin hesablanması hansı metodlardan istifadə edilir?*

Xalis cari dəyər
Daxili rentabellik norması

Özünüoxlama sualları

1. *İqtisadi səmərəliliyin meyarı nədir?*
2. *İqtisadi səmərəliliyi necə müəyyən edirlər?*
3. *Sosial səmərəliliyin mahiyyətini izah edin?*
4. *İqtisadi amillərdən istifadənnin iqtisadi səmərəliliyini hansı göstəicilərlə müəyyən edirlər?*
5. *İnvestisiya qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsində hansı metodlardan istifadə olunur?*
6. *Diskontlaşdırma əmsalı nədir?*
7. *İstehsalı iqtisadi səmərəliliyə hansı amilləri təsir göstərir?*

BÖLMƏ V

**MƏHSULUN KEYFİYYƏTİ
VƏ QİYMƏTİ, MÜƏSSİSƏNİN
MALİYYƏSİ VƏ XARİCİ İQTİSADI
ƏLAQƏLƏRİ**

Bölmənin məzmunu

Fəsil 18. Müəssisədə məhsulun keyfiyyəti, standartlaşdırılması və sertifikatlaşdırılması

1. Məhsulun keyfiyyəti və onun göstəriciləri
2. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin iqtisadi əhəmiyyəti
3. Məhsulun rəqabət qabiliyyəti
4. Müəssisədə məhsulun keyfiyyətinin idarə olunması
5. Standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma

Fəsil 19. Müəssisədə qiymətin əmələgəlməsi

1. Bazar iqtisadiyyatında qiymətin əmələgəlməsi qanunauyğunluğu
2. Qiymətin funksiyaları və növləri
3. Müəssisənin qiymət siyasəti
4. Müəssisənin qiymət strategiyası
5. Müəssisədə qiymətqoymanın metodları

Fəsil 20. Müəssisənin maliyyəsi

1. Müəssisə maliyyəsinin mahiyyəti və onun funksiyaları
2. Müəssisənin maliyyə resursları və onların yaranma mənbələri

3. Müəssisədə maliyyənin təşkili prinsipləri
4. Müəssisənin mənfəəti və onun bölüşdürülməsi
5. Müəssisənin maliyyə vəziyyətini əks etdirən göstəricilər
6. Müəssisənin maliyyə planı

Fəsil 21. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyəti

1. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin mahiyyəti
2. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətin formaları
3. Müəssisənin idxal və ixrac əməliyyatları
4. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsi vasitələri
5. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük tənzimlənməsi

BÖLMƏ V

MƏHSULUN KEYFİYYƏTİ VƏ QİYMƏTİ, MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏSİ VƏ XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİ

Fəsil 18. Müəssisədə məhsulun keyfiyyəti, standartlaşdırılması və sertifikatlaşdırılması

1. Məhsulun keyfiyyəti və onun göstəriciləri
2. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin iqtisadi əhəmiyyəti
3. Məhsulun rəqabət qabiliyyəti
4. Müəssisədə məhsulun keyfiyyətinin idarə olunması
5. Standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma

1. Məhsulun keyfiyyəti və onun göstəriciləri

Məhsulun keyfiyyəti müəssisənin fəaliyyətinin əsas göstəricilərindən biridir. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi müəssisənin bazar şəraitində fəalliyət qabiliyyətini, texniki tərəqqinin tempini, innovasiyanın tətbiqini, istehsalın səmərəliliyinin artırılmasını, müəssisədə istifadə edilən bütün növ resurslara qənaəti əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edir.

Məhsulun keyfiyyətli istehsalı onun istehlakçılarının həmin məhsul qarşısında qoyduqları tələblərə müvafiq olaraq istehsalçının səriştəliliyindən, onun istehsal aparatının mükəmməllik səviyyəsindən, xüsusilə, istehlak etdiyi xammal və materialın özünün keyfiyyətindən asılı olur. Lakin bütün hallarda prioritet mövqe istehlakçıya məxsus olur, onun istehsalçı ilə bağladığı kontraktla irəli sürdüyü şərtlər həlledici rol oynayır. Təsadüfi deyildir ki, Keyfiyyət Nəzarət üzrə Avropa Təşkilatı keyfiyyəti "məhsulun istehlakçının tələblərinə uyğunluq dərəcəsi kimi" müəyyən etmişdir.

Məhsulun keyfiyyətini müəyyən edən "uyğunluq dərəcəsi", məhsulun layihə-konstruktor keyfiyyətinin həmin məhsulun hazırlanma və deməli, faktiki keyfiyyətinə uyğunluğudur. İqtisadi ədəbiyyatda hətta bunu «uyğunluq keyfiyyəti» də adlandırırlar. Doğrudan da, sənaye məhsulunun keyfiyyəti layihə-konstruktor işləmələrində, elmi-texniki ideya kimi nə qədər mükəmməl və cazibədar olsa da, məhsulun real keyfiyyəti yalnız onun istehsalı prosesində yarana bilər. Ən yaxşı halda məhsulun hazırlanma keyfiyyəti onun layihə-konstruktor sənədlərində göstərilmiş keyfiyyəti ilə üst-üstə düşər, "uyğunluq" təmin oluna bilər, lakin onu keçə bilməz. "Uyğunluq keyfiyyəti" dəqiqlik əlamətidir, məhsulun keyfiyyətinin texniki sənədlərdə müəyyən edilmiş tələblərə müvafiq olması göstəricisidir.

Məhsulun keyfiyyəti – onun öz təyinatına müvafiq müəyyən tələbatı ödəməyə yararlı olmasını şərtləndirən, daşıyıcısı olduğu, özünəməxsus xassələrin məcmusudur.

Məhsulun keyfiyyətini formalaşdıran xassələr əmək vasitələri, əmək cisimləri və istehlak şeyləri üçün çox çətin olsalar da, onlar aşağıdakı göstəricilər vasitəsilə ümumiləşdirilərək təsnifləşdirilir.

1. Məhsulun təyinatı göstəriciləri. Bu göstəricilər istehsal-texniki təyinatlı məhsulun tətbiqi sahəsinin düzgün seçilməsi şərti ilə onların istismarı zamanı gətirdiyi fayda ilə xarakterizə olunur. Yəni bu göstərici maşın, mühərrik və s.-nin düzgün təyinatı əsasında onun məhsuldarlığının realizə olunmasını göstərir. Məsələn, elektrik daldırma nasoslarının malik olduqları potensial məhsuldarlığın gerçəkləşməsi onun təyinat (tətbiq) dairəsinin düzgün müəyyən edilməsindən asılıdır. Belə ki, quyunun (neft, artezian) saatlıq debeti nasosun saatlıq məhsuldarlığından azdırsa, həmin nasosun tətbiqi nəinki lüzumsuzdur, hətta ziyanlıdır – layı dağıdıb, quyunu uçura bilər. Məhsula elə tətbiq sahəsi tapılmalıdır ki, o elə təyinat almalıdır ki, onun texniki imkanları ilə ona qarşı qoyulan texniki tələblər tarazlaşa bilsin.

2. Etibarlılıq göstəriciləri. Etibarlılıq – məmulatın xidmət müddəti ərzində istismar qabiliyyətini saxlamaq şərti ilə onun üçün müəyyən edilmiş funksiyaları icra edə bilmək xassəsidir. Əsasən, maşın və avadanlıqlara xas olan etibarlılıq göstəricilərinə fasiləyə yol vermədən, dayanmadan (müntəzəm) işləyə bilmək, uzunömürlülük və təmirə yararlılıq xassələri aiddirlər.

Maşın və avadanlığın dayanmadan, müntəzəm olaraq işləyə bilmək qabiliyyəti onun keyfiyyətini xarakterizə edən mühüm xüsusiyyətidir. Lakin, bütünlükdə bəzi maşınlar və ya onların bu və ya digər

hissəsi üçün dayanmadan işləyə bilmək qabiliyyəti yeganə keyfiyyət meyarı kimi çıxış edir. Məsələn, təyyarənin uçuş zamanı etibarlılıq göstəricisi yalnız onun mühərriklərinin dayanmadan işləyə bilmək qabiliyyətindən, avtomobilin müvafiq keyfiyyət göstəricisi isə idarəetmə (sükan) və tormoz (saxlanc) sisteminin etibarlı işləyə bilməsindən asılıdır. Etibarlılıq mürəkkəb texniki sistemə əsaslanan maşın və mexanizmlər üçün atributiv, həlledici xassə olduğundan, onu bəzən keyfiyyətin sinonimi kimi də qəbul edirlər.

Maşın və avadanlıqların etibarlılıq kimi keyfiyyət göstəricisini formalaşdıran, təmin edən başqa bir xassə də onların təmirəyararlığıdır. Etibarlılıq göstəricisinin maşının müntəzəm işləyə bilmək xassəsi ilə onun təmirəyararlılıq xassəsi arasında əlaqə və əks əlaqə mövcuddur. Əgər maşının müntəzəm işləmək qabiliyyəti daha çox etibarlıdırsa, onda onun təmirəyararlılıq xassəsi maşının keyfiyyəti üçün o qədər də aktual olmur. Əksinə, maşın müntəzəm işləyə bilmək baxımından "etibarsızdırsa", – belə olan halda – təmirəyararlılıq xassəsinə diqqət güclənir. Maşının təmirəyararlı olması ona göstərilən texniki xidmətin orta dəyəri ilə səciyyələnir. Təmirəyararlığın digər mühüm bir göstəricisi isə təmirin asanlıqla icra oluna bilməsidir ki, bu da layihə-konstruktor işləmələrinin mükəmməlliyindən, konstruksiyanın sadəliyindən asılı olur.

Etibarlılıq göstəricilərindən biri də maşın və avadanlığın uzunömürlülüüyü, xidmət müddətinin davamlı (sürəkli) olmasıdır. Maşın və avadanlığın

uzunömürlülüüyü – texniki xidmət üçün zəruri fasilələrlə bərabər – ömrünün son həddinə qədər özünün işqabiliyyətini saxlaya bilmək xassəsidir.

Maşının birinci əsaslı təmirə dayandırılanadək xidmət müddəti, ləğv edilənədək xidmət müddəti və s. uzunömürlülüüyün texniki göstəriciləridir. Uzunömürlülüüyün iqtisadi göstəricisi isə onun işqabiliyyətinin saxlanması ilə əlaqədar olan xərclərin həcmi ilə xarakterizə olunur.

Nəhayət, etibarlılıq göstəricilərindən biri də məmulatın qorunub saxlanması, mühafizə olunmasının asan və ya çətinliyi xassəsidir. Bu xassənin məmulatın keyfiyyətinin formalaşmasındakı rolu, onun (məmulatın) nəql edilməsi və bir də anbarlarda qorunub saxlanması proseslərində özünü daha çox büruzə verir. Məmulatın mühafizə oluna bilmək qabiliyyəti əsasən ərzaq məhsullarına aid olsa da, bir çox istehsal-texniki təyinatlı məhsullar üçün də bu çox ciddi məsələdir. Məsələn, yanacaq əsasında işləyən elektrik stansiyasının məhsulları olan buxar, isti su və elektrik enerjisinin qorunub saxlanması və nəql edilməsi ciddi surətdə fərqlənirlər. Eyni bir müəssisənin istehsalı olan hər üç məhsul öz xassələrini vaxt etibarilə eyni cür saxlaya bilmirlər; buxar isti suya çevrilir, isti su isə soyuyur. Lakin elektrik enerjisi xeyli uzaqlara nəql olunur və öz xassələrini saxlaya bilir.

3. Texnolojilik göstəriciləri. Bu qəbildən olan keyfiyyət göstəriciləri konkret olaraq hər hansı bir maşının istehsalı və təmirində konstruktor-texnoloji işləmələrin səmərəliliyini xarakterizə edir.

Maşının konstruksiyası, hazırlanma texnologiyası, istismar şəraiti və təmirəyararlılığı həmin maşının texnolojiliyi adlanır. Texnolojilik göstəricilərinə, habelə maşının yıqılmasının mürəkkəbliyi, material-əmək, fondutumluğu göstəriciləri də aid edilir. Konstruktor işləmələrinin mükəmməlliyi, hazırlanma üzrə əmək məhsuldarlığını yüksəldir, maddi məsrəflərə qənaəti təmin edir və s.

Məmulatın texnolojilik göstəriciləri zəruri səviyyədə olduğu şəraitdə – ixtisaslaşdırılmış avadanlıqlar tətbiq etməklə – onun kütləvi istehsalını təmin etmək asan və sərfəli olur.

4. Standartlaşdırma və eyniləşdirmə (unifikasiya) göstəriciləri. Texnolojilik xassəsi ilə sıx əlaqəsi olan standartlaşdırma və eyniləşdirmə maşın, avadanlıq və digər mürəkkəb texniki sistemə malik məmulatların konstruktiv mükəmməlliyi üçün həyata keçirilən tədbirlərdir. Standartlaşdırma və eyniləşdirmə vasitəsilə məmulat hissələrindən standartların, eyniləşdirilmişlərin və orijinalların say nisbətərini müəyyən etmək mümkün olur; standart və eyniləşdirilmiş hissələrin say çoxluğu həmin məmulatın özünün və ona ehtiyat hissələrinin istehsalı səmərəliliyini yüksəldir; istehsalın ictimai təşkili formaları olan ixtisaslaşdırma və kooperativləşdirməyə keçməyin texnoloji və texniki-təşkilati əsasları yaranır. Əgər hissələrin say tərkibində orijinal olanlar çoxluq təşkil edirlərsə, onda bu, həmin məhsulun həm istehsalçısını və həm də istehlakçısını texniki çətinliklərlə üzləşdirə bilər.

5. Erqonomik göstəricilər. Bu qəbildən olan keyfiyyət göstəriciləri «insan-maşın-mühit» sistemini xarakterizə edir. Onlar məmulatın istismarı və ya ondan istifadə prosesində «insan amilinin» bir sıra gigiyenik, psixoloji, fizioloji, antropoloji xüsusiyyətlərini nəzərə ala bilən göstəricilərdir.

«İnsan-maşın-mühit» sisteminin tərkib hissələrindən biri olan əmək məhsulunun istismarı prosesində o (maşın, texnika) özünün yaradıcısına rahat, təhlükəsiz bir şərait təmin edə bilməlidir: səs, işıq, temperatura, silkələnmə, rütubət, şüalanma və s. üzrə mövcud olan normalar insanın fizioloji və psixoloji imkanlarını keçməməlidir; maşın və avadanlığın istismarı onun yaradıcısı olan insan üçün asan olmalıdır, gərgin olmamalıdır, lüzumsuz, artıq hərəkətləri zərurətə çevirməməlidir.

Erqonomik keyfiyyət göstəriciləri "insan amili" ilə bilavasitə əlaqədar olduqlarından onları keyfiyyətin "sosial mənşəli" xassələri də hesab etmək olar.

6. Məmulatın estetik göstəriciləri. Bu göstəricilər məmulatın orijinallığı, tamlığı, mühitə və üsluba uyğunluğu, özünün ifadəliyi, forma səlistliyi, görünüş və «gözoşşamağ» kimi xassələri özündə birləşdirir. Estetik göstəricilər məmulatın əsas xassəsinə münasib olmalı, formanın məzmununa uyğunluğu təmin edilməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məmulatın rəqabət qabiliyyətinin və reklam işinin müvəffəqiyyətlə aparılmasında onun (məmulatın) estetik xassələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

7. Məmulatın nəql onunma qabiliyyəti. Bu qisim keyfiyyət göstəricisi məmulatın bazara çıxarılması, sonda öz istehlakçısını tapması işinin asan və səmərəli icrasında mühüm xassə hesab edilir. Məmulatın nəqliyyat növlərinə uyğunlaşma qabiliyyəti, başqa sözlə, onun yüksəlməsi və boşaldılmasının asanlıığı, konteynerə yerləşdirilməsi və taralara qablaşdırılmasının mümkünlüyü və s. onun nəql olunmağa münasibliyini müəyyən edir.

8. Patent-hüquq göstəriciləri. Məmulatın bu qəbildən olan keyfiyyət xassələrinə bazar iqtisadi sistemində işləyən ölkələrdə xüsusi əhəmiyyət verilir. Çünki patentlyləşdirilmiş, patent almağa layiq bilinmiş məmulatın rəqabətqabiliyyəti daha yüksək, «patent paklığı» isə təmin edilmiş olur. Aparılan əmtə siyasətinin hüquqi nizamlanmasında məmulatın patent müdafiəsinin və onun istehsalına «inhisarın» müddətləri və s. göstərilir.

Patentə layiq bilinmiş məmulat öz «sələflərindən» yeni texniki işləmələrin daşıyıcısı kimi fərqlənməlidir, onun nümunəsi həm istehsalçı ölkədə və həm də ixrac olunacaq ölkələrdə qeydiyyatdan keçməlidir.

9. Ekoloji göstəricilər. Bu göstəricilər hər hansı bir məmulatın istifadəsi və ya istismarı prosesində ətraf mühitə ziyanlı təsirini xarakterizə edir. Məmulatın istehsalı zamanı ətraf mühitə ziyanlı təsirinin gücü onun keyfiyyətini formalaşdıran digər xassələrin əhəmiyyətini neytrallaşıdır, daha doğrusu, ciddi şəkildə azalda bilər. Bu baxımdan neft-kimya sənayesinin istehsal etdiyi məhsul-

ların bəziləri müstəsnaqlıq təşkil edir. Belə ki, onların həm istehsalı və həm də istehlakı zamanı yaranan tullantılar ətraf mühiti çirkləndirir, canlılar üçün müəyyən fəsadlar yaradır. Məmulatın ekoloji göstəricilərinin yaxşılaşdırılması, onun özünün və istehsalı üçün lazım olacaq texnoloji üsulun layihələndirilməsi mərhələsindən başlanmalıdır.

Məmulat istehsalının iqtisadi və ekoloji nəticələri məhz həmin mərhələdə eyni vaxtda və eyni ciddiliklə qiymətləndirilməlidir.

10. Məmulatın təhlükəsizlik göstəriciləri. Məmulatın keyfiyyət xassələrindən biri olan onun təhlükəsizliyi, öz-özlüyündə aydındır ki, istehlak prosesinə və ya istehlakçıya aid olan məsələdir. Əgər bu və ya digər texnikanın qorunub saxlanması, nəql edilməsi, quraşdırılması, istismarı və təmiri həmin işlərin icraçıları üçün təhlükəsizdirsə, beləsi keyfiyyətli texnika hesab olunur. Sadalanan işlərdən xüsusi diqqət tələb edəni texnikanın istismarı prosesidir, çünki eyni bir texnika üçün digər işlər təkrar olunmayandırısa – yalnız bir dəfə icra edilirsə – onun istismarı uzun dövrü əhatə edir, hər dəfə təkrarlanır. Əgər texnikanın istismarı təhlükəsizlik texnikasına ehtiyac yaratmırsa, belə texnika insan üçün təhlükəsiz texnika hesab olunur.

Göstərmək lazımdır ki, yuxarıda sadalanan xassələrin bəzən bir qisminin və bəzən isə xeylisinin məcmusu əmək vasitəsi, əmək predmeti və istehlak şeylərinin keyfiyyətlərini formalaşdırır. Öz-özlüyündə

aydındır ki, eyni bir xassə istehlak dəyəri müxtəlif olan əmək vasitəsi, əmək predmeti və istehlak şeyləri üçün keyfiyyət meyarı kimi çıxış edə bilməz.

Məmulatın keyfiyyəti, onun təbii-texniki xassələri həmişə, bütün hallarda, birbaşa və dolayısı ilə iqtisadi kateqoriya və göstəricilərlə əlaqədar olur. Məmulatın dəyəri onun yaradılması (layihələndirilməsi və istehsalı) və istismarı ilə yanaşı, həm də yüksək səviyyəli keyfiyyətini, təbii-texniki parametrlərini təmin etmək üçün çəkilən xərclərdən ibarət olur. Keyfiyyətin yüksəldilməsi ilə əlaqədar xərcin səmərəliliyi məmulatın istismarı prosesində özünü büruzə verir. Lakin, mürəkkəb texniki sistemə malik məmulatın keyfiyyətinin yüksəldilməsilə əlaqədar xərclər onun istismarı prosesində verdiyi səmərə ilə dəqiq əlaqələndirilməli, müqayisə olunmalıdır. Əks halda mürəkkəb texniki sistemə malik məmulatın keyfiyyətinin yüksəldilməsinə çəkilən xərclər özünü doğrultmaya da bilər.

2. Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin iqtisadi əhəmiyyəti

Elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsilə sənayenin geniş nomenklaturalı istehsala çevrilməsi və burada istehsal olunan məhsulların tətbiq sahələrinin durmadan artması keyfiyyət kateqoriyasına – strateji baxımdan – yeni mövqedən, həm də ciddi yanaşılmasını tələb edir. Çünki insanın istər əmək prosesində, istərsə də öz məişətində istifadə etdiyi sənaye məhsulları bəzən keyfiyyətsiz istehsal edildiklərindən ciddi neqativ sosial nəticələrə gətirib

çıxarır. Başqa sözlə, insanın öz ehtiyacını ödəmək və ya sosial rifahını yüksəltmək üçün işləyib hazırladığı və istehsal etdiyi məhsul qeyri-mükəmməl, nöqsanlı olduqda onun həyatına qənim də kəsilə bilər: **keyfiyyətsiz ərzaq məhsullarının, dərman preparatlarının istehsalı və istehlakı, hətta ölümlə nəticələnə bilən kütləvi xəstəliklərin törənməsinə səbəb olur; elektrik stansiyasında istifadə edilən bölgü sipəri (şiti) öz nasazlığının ucbatından bütün bir rayonun təsərrüfatını və məişətini iflic vəziyyətinə sala bilər; qaz aparatı və ya avadanlığındakı texniki qüsurların partlayışı və insanların tələfatı ilə nəticələnər və s.**

Öz-özlüyündə aydındır ki, təbii və texniki cəhətdən mükəmməl olmayan avadanlıq, aparat və digər məhsulların istehsalı və istifadəsi insan həyatı üçün təhlükəlidirsə, onların istehsalından imtina edilməli, qüsurların ləğvi üçün tədbirlər görülməlidir. İnsanların sağlamlığına ziyan gətirmək ehtimalı olan məhsulun istehsalına yalnız bir halda – riskin dərəcəsi minimum həddə olduğuna əminlikdən sonra başlanıla bilər.

Məhsulun keyfiyyəti ilə əlaqədar bir sosial problem də istehsalçının iş yerində rahatlığını təmin etməkdir. Başqa sözlə, həmin problemi məhsulun ergonomik göstəriciləri müəyyən edir və bu haqda yuxarıda müəyyən məlumatlar verilmişdir.

Nəhayət, məhsulun keyfiyyəti və onun idarə edilməsinin iqtisadi nəticələri hər bir ölkə üçün tələyüklü problemlərdən biridir.

Məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin iqtisadi nəticələri, hər şeydən əvvəl, onun etibarlılığının artırılması və xidmət müddətinin uzadılması ilə əlaqədardır. Bu isə – istismar xərclərini azaltmaqdan əlavə, həm də həmin məhsulların sayının kəmiyyətə nisbi mənada artırılması deməkdir. Məsələn, əgər mühərrikin təmirə dayandırılmadan istismar müddəti 2,5 min saatdan 5 min saata qədər artırılırsa, bu həmin mühərrikin dolayısı yolla kəmiyyətə 2 dəfə artırılmasına bərabər hesab edilir. Bir sözlə, məhsulun keyfiyyətinin etibarlılıq xassəsi hesabına yaxşılaşdırılması, əksər hallarda, onun kəmiyyətə artırılmasına bərabər sayıla bilər. Çünki məhsulun etibarlılıq xassəsinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar olan əlavə xərclər məhsulun ekvivalent kəmiyyətdə artırılması üçün zəruri olan xərclərlə müqayisədə çox cüzi olur.

Məhsul keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasının iqtisadi inkişaf üçün aşağıdakı potensial ehtiyat mənbələri və istiqamətləri mövcuddur:

a) maşın və mexanizmlər, uzun müddət istismar olunan məişət texnikasının keyfiyyətsiz istehsalı onlar üçün layihələndirilmiş xidmət müddətini başa vurmada sıradan çıxır. Bunların istehsalına əmək, material, enerji sərfinin bir qismi kəmiyyət üçün itkiyə çevrilir;

b) vaxtından əvvəl texniki parametrlərini qismən itirən (defektlə əlaqədar), nasaz vəziyyətə düşən maşın və mexanizmlərin təmiri əlavə xərclər tələb edir;

c) istismar göstəriciləri aşağı keyfiyyətdə olan texnika ilə faydalı qazıntıların hasilatı böyük itkilərə, xərcin iqtisadi səmərəliliyinin azalmasına səbəb olur;

ç) kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi məqsədilə istehsal olunmuş sənaye məhsullarının (texnika, gübrə və s.) keyfiyyətə lazımı səviyyədə olmaması həmin sahənin və onunla əlaqədar olan sənaye sahələrinin (yüngül, yeyinti) iqtisadiyyatına ciddi ziyan vurur;

d) ergonomik xassələri tələblərə cavab verməyən texnika, fəhlənin əmək məhsuldarlığını aşağı salır, onun istehsal nəticələrini azaldır;

e) keyfiyyəti yüksək olmayan məişət texnikası əhalinin onu təmir etməklə əlaqədar lüzumsuz xərc çəkməsinə səbəb olur və onların asudə vaxtlarından istifadəni pisləşdirir;

ə) istehsal infrastrukturunu üçün istehsal olunmuş texniki cəhətdən qüsurlu sənaye məhsulu əks təsir kimi istehsalın iqtisadi göstəricilərini pisləşdirir və s.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində firma və müəssisələrin iş nəticələrini xarakterizə edən və biri-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan istehsalın texniki səviyyəsi və məhsulun keyfiyyəti göstəricilərinin qiymətləndirmə kursu daha da yüksələcəkdir.

İstehsal vasitələri üzərində mülkiyyət formasından asılı olmayaraq istehsalın texniki səviyyəsi elmi-texniki tərəqqinin daşıyıcısı olduğundan – elmi-texniki tərəqqinin meyarı kimi çıxış etdiyindən – onun yüksəldilməsi bütün iqtisadi göstəriciləri, xüsusilə məhsulun keyfiyyəti göstəricisini yaxşılaşdırır. Məhsulun keyfiyyəti göstəricisinin istehsalın texniki səviyyəsindən birbaşa asılılığı o deməkdir ki, texnoloji avadanlığın mükəmməllik və kadrların ixtisas dərəcələri yüksək,

istehlak olunan materialın təbii-texniki xassələri onun üçün müəyyən edilmiş reqlamentə uyğun olmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maşın və avadanlıqların – xüsusilə istehlakı (istismarı) əlavə xərclərlə əlaqədar olduqlarından – seçilməsində də iqtisadi səmərəlilik məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. Çünki maşın və avadanlığın (və digər məmulatların) istehlakı ilə əlaqədar olan xərclərin özü də, başqa göstəricilər kimi, onun xassəsidir: onu istehsal edən firmalar arasındakı rəqabət mübarizəsində satın alınmış maşın və avadanlığın istismarı ilə əlaqədar olan xərclərin səviyyəsi müstəsna amil kimi çıxış edir.

Məmulatlar estetik baxımdan nə qədər yaraşılıq və göz oxşayan, etibarlı, komfortabelli olsalar da, onların qarşısında qoyulan tələblərə nə qədər layiqincə cavab versələr də, onların qiyməti həm istehsalçı və həm də istehlakçı üçün çox vacib bir amil olaraq qalır. Çünki tərəflərdən hər ikisinin son məqsədi gəlir əldə etməkdir. Məhz buna görə də həm istehsalçı və həm də istehlakçı üçün keyfiyyətlə xərcin nisbəti – iqtisadi cəhətdən optimal keyfiyyət – maddi maraq doğuran əhəmiyyətli bir göstəricidir.

Həmin göstəricilərin hesablanması çətinliyi məmulatın keyfiyyətinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsidir. Keyfiyyətin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi mümkün olmadıqda, təbiidir ki, məmulatın istehsalı ilə əlaqədar olan xərcin keyfiyyət səmərəliliyini hesablamaq da mümkün olmur. Bu məsələnin öyrənilməsi üçün xüsusi elm sahəsi – kvalimetriya elmi yaranmışdır. Onun təlim və metodları vasitəsilə çəkilən xərc

vahidinin gətirdiyi keyfiyyət artımını, daha doğrusu, keyfiyyətin kəmiyyətcə qiymətini öyrənmək olur.

3. Məhsulun rəqabət qabiliyyəti

Bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi sistemdə istehsalçı və istehlakçıların maraqlarını təmin edən, təklif olunan məhsulun bazarın şərtlərinə tam cavab verə bilən məhsulun xassələrinin istehlakçıların tələblərinə uyğunluğu onun rəqabətqabiliyyəti adlanır. Yəni məhsul texniki, estetik, ergonomik və digər xassələrin məcmusuna malik olmaqla yanaşı, həm də onun reallaşdırma şərtlərinə (qiymət, göndərilmə müddəti, servis xidməti, firmanın nüfuzu, reklam və s.) cavab verməlidir. **Məhsulun rəqabətqabiliyyəti bazarın xüsusi şərtlərini təmin etməyə imkan verən istehlak (kəmiyyət və keyfiyyət) xassələrinin məcmusu ilə müəyyən olunur.** Rəqabətqabiliyyətli məhsul daha ucuz satış kanalları vasitəsilə asan və tez satılır. Faktiki olaraq məhsul ictimai tələbi ödəmək səviyyəsinə uyğunluq yoxlamasından keçirilir. Bu tələbatları müəyyən qrup istehlakçıların zövq və istəkləri (bazarın seçilməsi) diktə edir və elə buna görə də «rəqabətqabiliyyəti» anlayışı həmişə konkret xarakter daşıyır. Məhsulun kommersiya cəhətdən sərfəli satışı konkret bazarda müəyyən rəqabət şəraitində mümkündür.

Hər bir istehlakçı özünün şəxsi tələbatlarını maksimal ödəyən məhsulları əldə edir. Bütövlükdə, istehlakçılar digər məhsullarla müqayisədə ictimai tələbata daha çox uyğun olan məhsulu alır. Buna görə də məhsulun alışı

təmin etmə dərəcəsi ayrı-ayrı alıcıların rəylərinin məcmusundan formalaşır və məhsulun həyat tsiklinin istənilən mərhələsində müəyyən olunur. Bu müddətdə istehlakçı uğrunda kəskin rəqabət gedir. Məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyi onun (məhsulun) alıcını təmin etməsi səviyyəsindən asılıdır.

Məhsulun rəqabətqabiliyyəti alıcıların müəyyən qrupu üçün maraq kəsb edən və onların müəyyən tələbatlarının ödənilməsini təmin edən xassələrin məcmusu ilə müəyyən olunur (keyfiyyətdən fərqli olaraq). Bu zaman məhsulun digər xassə və xüsusiyyətləri nəzərə alınmır. Əgər məhsulun nəzərdə tutulduğu istehlakçılar qrupu üçün tələb olmayan xassələri hesabına onun qiyməti artarsa, onda bu cür daha yüksək keyfiyyətli məhsul nisbətən aşağı rəqabətqabiliyyətinə malik olar. Bundan başqa, eyni məhsul daxili bazarda rəqabət qabiliyyətli, xarici bazarda rəqabətə davamsız və əksinə ola bilər.

Beləliklə, məhsulun keyfiyyəti dəyişmədiyi halda belə, onun rəqabətqabiliyyəti bazar konyunkturası, reklamın təsiri və məhsula münasibətdə xarici və daxili amillərin yaranması hesabına geniş hədlərdə dəyişə bilər.

Məhsulun rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi onun parametrlərinin müqayisə bazasının parametrləri ilə tutuşdurulması yolu ilə həyata keçirilir. Müqayisə bazası kimi ya alıcının tələbatları, ya da məhsul nümunəsi götürülür. Məhsul nümunəsi, adətən maksimal satış həcminə və gələcəkdə ən yaxşı satış perspektivinə malik məhsul götürülür. Əgər müqayisə bazası

tələbat götürülürsə, onda rəqabət qabiliyyətinin bir göstəricisi aşağıdakı kimi hesablanır:

$$g_i = \frac{P_i}{P_{in}} \times 100$$

Burada, g_i – məhsulun rəqabət qabiliyyətinin i -ci parametri üzrə fərdi parametr göstəricisi;

P_i – rəqabət qabiliyyəti qiymətləndirilən məhsulun i -ci parametrinin ölçüsü;

P_{in} – tələbatın tam ödəndiyi i -ci parametrin ölçüsü;

n – təhlil olunan parametrlərin sayı.

Əgər müqayisə bazası kimi, məhsul nümunəsi götürülürsə, onda kəsrin məxrəcində nümunə kimi götürülmüş məmulat üçün i -ci parametrin ölçüsü qoyulur.

Bəzən məhsulun keyfiyyət parametrlərini fiziki ölçü ilə ifadə etmək mümkün olmur. Bu halda balla qiymətləndirmə metodundan istifadə edilir. Bu diferensial metod rəqabətqabiliyyətinin təmin olunması üçün məhsulun parametrlərinin yüksəldilməsi və ya aşağı salınması zəruriliyini müəyyən edir, lakin hər bir parametrin alıcının məhsul seçiminə təsirini əks etdirmir.

Kompleks metod qrup, inteqral göstəricilərin tətbiqinə əsaslanır. Məsələn, texniki parametrlər üzrə qrup göstəricisi aşağıdakı kimi hesablanır:

$$T_{tn} = \sum_{i=1}^n g_i \alpha_i$$

Burada, T_{tn} – rəqabətqabiliyyətinin texniki parametrlər üzrə qrup göstəricisi;
 g_i – i -ci texniki parametr üzrə rəqabətqabiliyyətinin fərdi göstəricisi;
 α_i – tələbatı xarakterizə edən texniki parametrlərin ümumi yığımında i -ci parametrlərin xüsusi çəkisi;
 n – qiymətləndirmədə iştirak edən parametrlərin sayı.

İqtisadi parametrlər üzrə qrup göstəricisi (T_{ip}) aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$T_{ip} = \frac{X}{X_0}$$

Burada, X , X_0 – uyğun olaraq qiymətləndirilən və nümunə məhsullar üzrə istehlakçının tam xərcləri.

İstehlakçının tam xərcləri məhsulun əldə edilməsinə çəkilən birdəfəlik xərclərlə (X_b) məhsulun istismarına çəkilən orta məcmu xərclərin cəminə bərabərdir.

$$X = X_b + \sum_{i=1}^T C_i$$

Burada, T – xidmət müddəti;
 i – sıra üzrə illər.

Rəqabət qabiliyyəti göstəricisini məmulatın tələb olunan xassələrini layihələndirərkən, məhsul istehsalının potensial imkanlarını müqayisə, və qiyməti müəyyən edərkən və digər problemlərin həlli zamanı hesablamaq vacibdir.

4. Müəssisədə məhsulun keyfiyyətinin idarə olunması

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində keyfiyyətlə əlaqədar bütün problemlərin dəqiq və hərtərəfli öyrənilməsi onun firma və ya müəssisənin istehsal siyasətinin tərkib hissəsi olması ilə əlaqədardır. **Kəskin rəqabət mübarizəsi şəraitində firmaların iqtisadi inkişafının şərtlərindən biri də məhsul keyfiyyətinin elmi əsaslarla, sistemli şəkildə idarə edilməsinə nail olmaqdır.** Bu, müasir dünya bazarının səciyyəvi əlamətlərindən və onun istehsalçılar qarşısında qoyduğu tələblərdən biridir.

İstehsalçı firmanın keyfiyyət üzrə siyasətinə onun məhsuluna bazardakı tələbatın kəmiyyəti həlledici dərəcədə təsir göstərir. Əlbəttə, istehsalçı öz məhsulunu istehlakçını qane edən qiymətlə, tələbin kəmiyyətə dəyişilməzliyi müddətində realizə edə bilər. Lakin bazarda tələb dəyişikliyindən xəbərsiz, ya da bu barədə səhv məlumatı olan istehsalçı, nəticə etibarilə, çox ağır maliyyə çətinliyinə düşər ola bilər. Çünki bazarın tələbatını bilməyən firma öz imkanlarını bazar konyunkturasına uyğunlaşdırma bilməz. Bir sözlə, **firma və müəssisələr məhsulun keyfiyyətinə təsir edə bilən həm istehsal daxili və həm də xarici amilləri daima diqqətlə izləməli, məhsulun keyfiyyətinin idarə edilməsinə mütəmadi olaraq səy göstərməlidir.**

Keyfiyyətin idarə edilməsindən son məqsəd az məsrəflə və səmərəli yolla məhsulun istismar və istehlak xassələrini istehlakçıların tələbi səviyyəsinə qaldırmaqla gəlir əldə etməkdir.

Müasir rəqabət şəraitində müəssisənin qarşısında duran məqsədlərin reallaşdırılması üçün müəssisədə istehlakçıların maraqlarına istiqamətlənmiş, bütün bölmələri əhatə edən və bütün heyət üçün məqbul olan dəqiq təşkilati struktura malik keyfiyyətin idarəetmə sisteminin olması zəruridir. Keyfiyyətin səmərəli idarə olunması üç zəruri şərti nəzərdə tutur:

1. Firma və müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən keyfiyyətin yüksəldilməsi fəaliyyətin əsas strateji məqsədi kimi qəbul edilir. Bu zaman konkret vəzifələr müəyyən olunur və bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün vəsaitlər ayrılır. Keyfiyyətə dair tələblər istehlakçı tərəfindən irəli sürüldüyündən keyfiyyətin sabit səviyyəsi də ola bilməz. Keyfiyyətin səviyyəsi həmişə artırılmalıdır, yəni keyfiyyət həmişə dəyişən məqsəddir.

2. Keyfiyyətin yüksəldilməsi tədbirləri bütün bölmələri əhatə etməlidir. Təcrübə göstərir ki, həyata keçirilən tədbirlərin böyük əksəriyyətini keyfiyyətə nəzarət şöbəsi tənzimləmir.

3. Kadrların ixtisasının artırılması və onların istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi sahəsində fəaliyyəti stimullaşdırılmalıdır.

Keyfiyyətin idarə edilməsi bəsit deyil, çoxamilli, biribirilə şərtlənən çoxmərhləli mürəkkəb bir prosesdir. O, **məhsulun layihələndirilməsi, müqavilələrin bağlanması, istehsalçı və istehlakçıların davranışları, istifadə ediləcək avadanlıq və materialların müəyyən edilməsi, tətbiq**

olunacaq texnoloji istehsal üsulu, sınaqların aparılması, hazır məhsulun qablaşdırılması və qorunması və s. işlərin ciddi şəkildə izlənilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətidir. Başqa sözlə, keyfiyyətin idarə edilməsi – məhsulun layihələndirilməsi, istehsal və istehlakı (istismarı) mərhələlərində zəruri keyfiyyət xassələrini müəyyən etmək, ona təminat vermək, onu qoruyub saxlamaq məqsədilə mövcud şərait və amilləri mütəmadi izləmək və onlara təsir göstərməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhsul keyfiyyətinə nəzarət məhsul keyfiyyətinin idarə olunmasından fərqlidir; o, sonuncunun tərkib hissələrindən biridir. Sənaye məhsulunun keyfiyyətinə nəzarət işinin obyektı istehsalı artıq başa çatmış, texnoloji prosesi tərk etmiş hazır məhsullardır.

Keyfiyyətə nəzarətdə məqsəd hazır məhsulların yaxşısını pisdən ayırmaq, xüsusilə zay məhsulların aşkarlanmasıdır. Yeri gəlmişkən, əgər nəzarət zamanı məhsulda aşkar olunan texniki qüsurlar (defekt) düzəldə biləndirsə, onda həmin məhsul yenidən texnoloji prosesə qaytarılır. Müəyyən, əlavə əməliyyatların köməyi ilə məhsulun defekti ləğv olunur və o təkrarən texniki nəzarətdən keçirilir, qəbul edilir. Əgər məhsuldakı defektin aradan qaldırılması mümkün deyildisə, həmin məhsul zay məhsul hesab edilir.

Keyfiyyətə nəzarət istehsal olunmuş məhsulların keyfiyyətində heç bir dəyişiklik edə bilməz, çünki o, istehsaldan kənar, daha doğrusu, istehsaldan sonrakı bir işdir; keyfiyyət isə, artıq qeyd edildiyi kimi, yalnız

istehsal prosesində formalaşır. Buraya onu da əlavə etmək lazımdır ki, bir çox məhsulların keyfiyyətinə nəzarət, başqa sözlə, bunların hamısının yoxlanılması, sadəcə olaraq, mümkün deyildir. Bu məsələdə qəbul edilmiş qaydalardan biri məhsul keyfiyyətinin seçmə yolu ilə yoxlamadan keçirilməsidir. Məsələn, əgər istehsal olunmuş 100 ədəd məhsuldan 10-nu yoxlamadan keçirilərkən onlardan yalnız biri zay hesab edilərsə, onda belə nəticəyə gəlinir ki, 100 məhsuldan 10 ədədi (yaxud 10 faizi) standart məhsullar deyil, nöqsanlıdır.

Keyfiyyətə nəzarət işində Yaponiya şirkətləri özləri üçün daha sərt qaydalar seçmişlər. Məsələn, kompüter üçün mikrosxemlər istehsal edən Yaponiya şirkəti onun (mikrosxemin) keyfiyyətinə nəzarət məqsədilə aşağıdakı qaydadan istifadə etmişdir: əgər istehsal olunan hər 500 min ədəd mikrosxemdən 3 ədədə qədəri zaydırsa, məhsulun hamısı keyfiyyətli hesab edilir; əgər 3 ədədi zaydırsa, bütün məhsulun keyfiyyəti münasib sayılır; əgər mikrosxemlərdən 3-dən çoxu zay çıxırsa, onda istehsal dayandırılır, neqativ nəticənin səbəbləri aydınlaşdırılır, zəruri olan texniki-təşkilati tədbirlər işlənib hazırlanır və tətbiq edilir.

Məhsulun keyfiyyətinə nəzarət yalnız onu istehsal edən firma və ya müəssisədə aparılmır, bütün hallarda ondan asılı olmur. Kəndardan kooperativləşdirmə yolu ilə dəstləşdirici məmumat və yarımfabrikat alan müəssisələr də onların keyfiyyətinə nəzarət etməli olurlar. Əks halda müəssisənin özünün istehsalı olan keyfiyyətli mürəkkəb maşın və avadanlıq, keyfiyyətsiz

dəstləşdirici məmulat və yarımfabrikat hesabına, istehlakçılar tərəfindən onun qarşısında qoyulan texniki tələblərə cavab verə bilməz. Belə hallar üçün cavabdehlik və onlara qarşı mübarizə qanunvericilikdə də öz əksini tapmışdır. Belə ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin qərarı ilə 19 sentyabr 1995-ci ildə qəbul edilmiş «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda deyilir: «İstehsalçı ... komplektləşdirici məmulatların qanunvericilikdə nəzərdə tutulan zəmanət müddəti ərzində ... normal işini (tətbiqini və istifadəsini) təmin edir» (6-cı maddənin 1-ci bəndi).

Məhsulun keyfiyyətinə görə istehlakçıların hüquqlarının qanunvericilikdə yetərincə müdafiə edilməsi təbiidir. Çünki məhsulun keyfiyyəti istehsalda formalaşsa da, istehlak prosesində özünü büruzə verir; məhsulun keyfiyyəti onun istehsalçısı deyil, istehlakçısı üçündür.

Firmalarda keyfiyyətin idarə edilməsinin mürəkkəbliyi məhsulun xarakterindən, nomenklaturasının genişliyindən, çeşid müxtəlifliyindən, istehsalın ictimai təşkili formasından və texniki səviyyə-sindən, texnikanın mükəmməlliyi və texnoloji istehsal üsulunun mütərəqqiliyindən, istehlak olunan materialın texnoloji xəritəyə uyğunluğundan və nəhayət, fəhlə kadrların ixtisas dərəcələrindən asılı olur.

Göstərmək lazımdır ki, keyfiyyətin idarə edilməsi işi yalnız istehsalçı firma deyil, həm də məhsulun istehlakçıları tərəfindən həyata keçirilir. Marketing vasitəsilə bazarın tədqiqi, məhsulun layihələndirilməsi, maddi-texniki təminat, məhsulun istehsalına ha-

zırlıq, məhsulun istehsalı, sınaqların keçirilməsi, məhsulların qablaşdırılması və qorunması, istehlakçıya realizə edilməsi – bütün bunlar istehsalçı firma tərəfindən – həyata keçirilir.

İstehlakçı firma isə məmulatın (məsələn, avadanlığın) alınması, montaj edilməsi, istismar olunması, ona texniki xidmət göstərilməsi və nəhayət, ömrünü başa vurduqdan sonra ləğv edilərək utilləşdirilməsi işlərini yerinə yetirir.

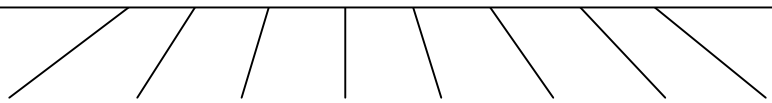
Həm istehsalçı və həm də istehlakçı icra etdikləri bütün işlərdə məmulatın keyfiyyətinə nəzarət məsələlərini həyata keçirirlər.

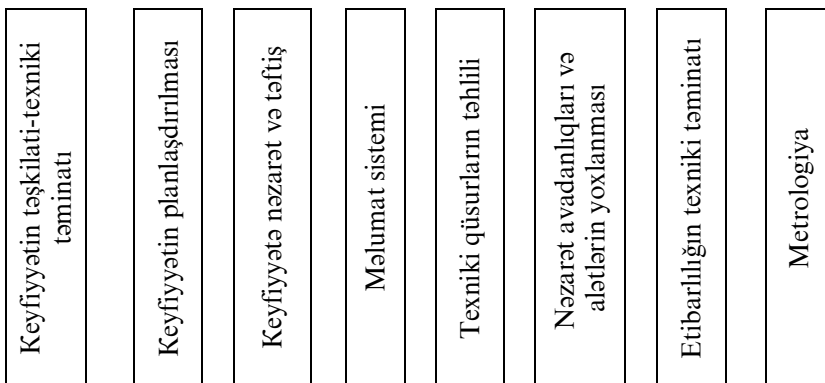
Məhsulun keyfiyyətinin idarə edilməsi ilə əlaqədar məsələlərdən biri də həmin fəaliyyətin iqtisadiyyatıdır, başqa sözlə, onun əlaqədar olduğu xərclərdir.

Firma və onun bölmələrində keyfiyyətin idarə edilməsi xüsusi xidmət qurumları və onların rəhbərləri tərəfindən həyata keçirilir. Məsələn, İngiltərənin iri maşınqayırma firmalarında keyfiyyətin idarə edilməsinin təşkilat quruluşu aşağıdakı sxemdə verildiyi kimidir.

Firmada keyfiyyətin idarə edilməsi üzrə xidmətin rəhbəri
--

Firmanın bölmələrində keyfiyyətin idarə edilməsi üzrə xidmətin rəhbəri
--

Şəkil 18.1. Maşınqayırma firmasında keyfiyyətin idarə edilməsinin təşkilati quruluşu

Keyfiyyətin təmin edilməsi ilə əlaqədar olan xərclər 3 qrupa bölünür.

Birinci qrup xərclər defektsiz məhsul istehsalına zəmanətin təmin edilməsi ilə bağlı olan xərclərdir. Bu qəbildən olan xərclər keyfiyyətin planlaşdırılması, idarə edilməsi, yoxlama və sınaqların keçirilməsi, zayın baş vermə səbəblərinin təhlili, avadanlığa və alətə texniki xidmətin təşkili, heyətin öyrədilməsi və s. ilə əlaqədardır.

İkinci qrup xərclər sırf nəzarətlə, məhsulun standartlara uyğunluğunun yoxlanması ilə – yaxşını pisdən ayırmaqla – əlaqədar olan xərclərdir. Buraya nəzarəti həyata keçirən laboratoriya və digər xidmət sahələrinin saxlanması, materialın analizi və sınaqdan keçirilməsi, nəzarət avadanlıq və cihazlarının alınması, nəzarətçi-müfəttişlərin əmək haqqı və s. xərclər aid olunur.

Nəhayət, **üçüncü qrup xərclər zay məhsulla əlaqədar olan xərclərdir.** Bu qrupa məhsulun yenidən emalı,

lomon dəyəri, reklamasiya hesabına məhsul qiymətinin aşağı düşməsi, başqa sözlə, firmanın imicinin pisləşməsi, firma haqqında ictimai rəyin dəyişməsi və s. aiddir.

Müşahidələr göstərmişdir ki, xərclərin quruluşunda ən böyük xüsusi çəkiyə malik olanı zayla əlaqədar xərclərdir – 65 faiz; bilavasitə nəzarətlə əlaqədar olan xərcin payı – 30 faiz və defektsiz məhsulun buraxılmasına əvvəlcədən zəmanəti təmin etməklə əlaqədar olan xərclər isə cəmi 5 faizdir.

Göründüyü kimi, məhsul keyfiyyətinin təmin edilməsi ilə əlaqədar xərclərdən qənaətə 3-cü və 2-ci qrupa daxil olanların hesabına nail olmaq daha sərfəlidir, çünki onların «çəkiləri» böyükdür.

Bütün yuxarıda qeyd edilənlər belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, məhsulun keyfiyyətinin səmərəli idarə edilməsinə nail olmaq çox önəmli, iqtisadi əhəmiyyətinə görə ciddi və çox incə məsələdir.

5. Standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma

Məhsul keyfiyyətinin idarə edilməsinin vacib ünsürlərindən biri standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma.

"Standartlaşdırma haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda (8 oktyabr 1996-cı il tarixli) göstərilir ki, standartlaşdırma – məhsullar (xidmətlər, işlər) üçün norma, qayda və xarakteristikaları müəyyənləşdirən fəaliyyətdir. O, məhsulların insan sağlamlığı, həyatı, ətraf mühit üçün təhlükəsizliyini, texniki, texnoloji və informasiya uyğunluğunu, bütün növ resursların qənaətini, öləmələrin dəqiqliyini və vəhdətini, istehlakçıların

məhsul nomenklaturası və keyfiyyəti haqqında tam və səhih informasiyaya malik olmalarını və s.-ni təmin etmək məqsədini daşıyır (bax: maddə1).

Standartlaşdırma məhsul keyfiyyətinin idarə olunması məqsədilə normaların işlənilib hazırlanması (yaradılması) üzrə fəaliyyətdir və onun nəticəsi ən səmərəli normaların tapılması və onların normativ sənədlərdə – təlimat, standart və s.-də təsbit etməkdir.

Standart – kütləvi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş məhsulların keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə dair normativ sənəd olmaqla maraqlı tərəflərin razılığı əsasında işlənilib hazırlanır və səlahiyyətli orqan tərəfindən təsdiq olunur.

Əhəmiyyəti, tətbiq miqyası (coğrafiyası) və məsuliyyət dərəcəsinə görə standartlar – beynəlxalq, regional, dövlətlərarası, milli standartlara bölünür. Bunlardan hər hansı birinin məhsul qarşısında qoyduğu tələblər ödənilməzsə, həmin məhsulun standartın qüvvədə olduğu məkana (dünya, region və s. bazara) daxil olması qeyri-mümkündür.

Standartlaşdırmaya sərt mərkəzləşdirilmiş fəaliyyət kimi də baxmaq düzgün olmazdı. Əgər belə olsaydı onda müəssisə və firmalar özləri öz məhsullarının keyfiyyətini idarə etmək işindən məhrum olardılar. Yuxarıda haqqında bəhs olunan Qanunun 7-ci maddəsinin 2-ci bəndində göstərilir ki, dövlət standartlarının tələblərinin təmin edilməsi məqsədilə hər bir müəssisə müstəqil olaraq müvafiq standartlar

hazırlaya və təsdiq edə bilər. Bu o deməkdir ki, firma və müəssisələr öz məhsullarının keyfiyyətini idarə etmək məqsədilə standartlaşdırma kimi vacib bir vasitədən istifadə etməkdə sərbəstdirlər.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində firma, daima olaraq, «məskunlaşdığı» seqmenti nəinki mühafizə etmək məcburiyyətində qalır, həm də onu genişləndirmək üçün cəhdlər göstərir. Bunun üçün o, təklifin tərkib müxtəlifliyini tələbin uyğun göstəricisi ilə tarazlamağa səylər göstərməli, diversifikasiya prosesinə meyilli olmalıdır, çünki əks halda bazarda tutduğu seqmentdən sıxışdırıla bilər. Lakin bununla yanaşı, müəssisə özünün nomenklaturunu, çeşid və tip-ölçülərini genişləndirməklə başqa bir çətinliklə qarşılaşır. Belə ki, istehsalın diversifikasiyası ixtisaslaşdırma ilə uzlaşdırılaraq aparılırsa, bu, çeşidin genişliyi qədər onların hər birinin eyni funksiyalı, lakin müxtəlif ölçülü hissələrinin müxtəlif standartlarla istehsalını zəruri edir. Yarana biləcək **çətinliyin qarşısını almaq üçün istehsal nəzərdə tutulan hər bir ölçüdə olan avadanlıq və maşınların konstruksiyasına daxil olan müvafiq komponentlərin (hissələrin) eyniləşdirilməsi, vahid standart əsasında istehsal həyata keçirilir.** Əgər bu, ayrılıqda götürülən hər bir tip-ölçünün keyfiyyətinə xələl gətirmirsə, deməli, standartlaşdırma əsasında aparılan həmin texniki-təşkilati tədbir firmanın rəqabət qabiliyyətini möhkəmləndirir. Çünki bu halda firma özünün məhsul çeşidini genişləndirməsinə baxmayaraq onlardan hər birinin zəruri keyfiyyətdə istehsalına nail ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhsul keyfiyyətinin idarə edilməsi mexanizminin tərkib hissələrindən biri də məhsulların sertifikatlaşdırmasıdır. **Məhsulların sertifikatlaşdırması məhsul keyfiyyətinin idarə edilməsi işində standartlaşdırmanın davamıdır – standartlarda öz əksini tapmış tələblərin sınaqdan keçirilməsidir.** Məhsulların sertifikatlaşdırma edilməsində məqsəd standartların onlar (məhsullar) qarşısında qoyduğu tələblərə cavab verə bildiklərini sınaq yolu ilə yoxlamaq və təsdiq etməkdir.

Bazar iqtisadiyyatı sistemində daxil olan ölkələrdə məhsulun sertifikatlaşdırma olunmasında onun sifarişçiləri, istehsalçıları, satıcıları və bir də müstəqil ekspert kimi, dövlətin müvafiq orqanları iştirak edirlər.

Sertifikatlaşdırma sınaqlarından müvəffəqiyyətlə keçən məhsullara sertifikatlaşdırma uyğunluq şəhadətnaməsi verilir.

Sertifikat almış məhsulların insan həyatına və sağlamlığına, ətraf mühitin çirklənməsi və əmlak üçün təhlükəsiz olması real olaraq təsdiqlənir və bundan sonra onların istehsalı və realizə edilməsi üçün heç bir maneə qalmır.

Göstərmək lazımdır ki, başqa ölkələrdən idxal olunan məhsullarda uyğunluq şəhadətnaməsi olmayınca, təhlükəsizliyinə əminlik yaranmayınca, onların daxili bazara buraxılması yol verilməzdir; bu, dünyanın bütün sivil ölkələrində belədir.

Məfhumlar və anlayışlar

Keyfiyyət;

Standart;

*Unifikasiya;
Erqonomika;
Kvalimetriya;
Rəqabətqabiliyyətlik;
Defekt;
Sertifikasiya.*

Özünüoxlama sualları

- 1. Keyfiyyətə necə tərif vermək olar ?*
- 2. «Uyğunluq dərəcəsi» və ya «uyğunluq keyfiyyəti» haqqında nə bilirsiniz?*
- 3. Məhsulun keyfiyyətini formalaşdıran xassələrin şərhini verə bilərsinizmi?*
- 4. İstehsal olunan məhsulun keyfiyyəti və həcmi (kəmiyyəti) arasında nə kimi əlaqə və əks-əlaqə mövcuddur?*
- 5. Keyfiyyəti kəmiyyətcə necə qiymətləndirmək olar?*
- 6. Məhsulun rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinin hansı metodları vardır?*
- 7. Keyfiyyətin idarə edilməsinin ilkin zəruri şərtləri hansılardır?*
- 8. Keyfiyyətə nəzarətin təşkili haqqında hansı biliklərə maliksiniz?*
- 9. Məhsulun keyfiyyətinin idarə edilməsinin iqtisadiyyatı haqqında nə kimi məlumatınız vardır?*
- 10. Standartlaşdırma dedikdə nə başa düşürsünüz?*
- 11. Məhsul keyfiyyətinin sertifikasiyasını necə şərh edə bilərsiniz?*

Fəsil 19. Müəssisədə qiymətin əmələgəlməsi

1. Bazar iqtisadiyyatında qiymətin əmələgəlməsi qanunauyğunluğu
2. Qiymətin funksiyaları və növləri
3. Müəssisənin qiymət siyasəti
4. Müəssisənin qiymət strategiyası
5. Müəssisədə qiymətqoymanın metodları

1. Bazar iqtisadiyyatında qiymətin əmələgəlməsi qanunauyğunluğu

İqtisadi nəzəriyyənin müddəalarına görə qiymət əmtəənin (məhsulun) dəyərinin pulla ifadəsidir.

İqtisadi nəzəriyyənin tətbiqi sahələrindən olan müəssisənin (firmanın) iqtisadiyyatında tələyüklü məsələlərdən biri qiymət siyasətidir, qiymətin əmələgəlməsi və qiymətin özüdür.

Müəssisədə istehsal olunmuş məhsula qiymətin müəyyən olunması müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin final mərhələsi olmaqla yanaşı həm də onun bütün tərəflərini özündə birləşdirir. Bu baxımdan müəssisənin gələcək inkişafı onun tərəfindən qəbul edilmiş qiymət siyasətinin düzgünlüyündən, qiyməti əmələgətirən amillərin təsir güclərini tam və hərtərəfli nəzərə almaqdan və nəhayət, qiymətin miqyasını dəqiq müəyyən etməkdən bilavasitə asılı olur.

Müəssisə öz məhsuluna qiymət müəyyən edərkən aşağıdakı amilləri nəzərə almalı olur:

- a) məhsulun qiyməti onun maya dəyərindən yüksək olmalıdır; mənfəətlə işləməyin təminatçısı məhz budur;
- b) məhsulun qiymətinə alıcının münasibəti aydın olmalıdır və bu, qiymətqoyma üçün vacib amildir;
- c) analoji məhsul istehsal edən rəqib müəssisələrin bazardakı davranışları istehlakçı müəssisə üçün aydın olmalıdır.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, maya dəyəri (xərclər) amilini əsas götürən müəssisələrin qiymət siyasəti xərçyönümlü, bazardakı rəqiblərin davranışlarını əsas götürən müəssisələrin qiymət siyasəti isə bazaryönümlü olur.

Göstərilən amillərin rolunu azaltmadan, qeyd etmək vacibdir ki, bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi sistemdə məhsulun qiyməti tələb və təklifin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır. Qiymət istehsalçı ilə istehlakçı, tələb və təklif arasında əlaqələndirici, tənzimləyici və tarazlaşdırıcı bir iqtisadi vasitə kimi çıxış edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiyməti idarə edən "bazarın görünməyən əlidir" (A.Smit), başqa sözlə, qiymət bazarın tələb və təklif qanunlarının təsiri ilə idarə olunur, artır və ya azalır.

Qiymətin miqyasına tələb və təklifdən əlavə istehsal və tədavül xərclərinin həcmi, istehlakçılar arasındakı rəqabət, əsas məhsulun əvəzedicilərinin mövcudluğu, məhsulun keyfiyyəti, satışın mövsümlüyü, məhsulun reklamlaşdırılması, inflyasiyanın səviyyəsi, istehsalçı və istehlakçıların davranış psixologiyaları və s. bu kimi amillər də təsir göstərir.

Qiymətin müxtəlif amillərin təsiri ilə formalaşması, yaranması və dəyişməsi qiymətin əmələ gəlməsi prosesi adlanır.

Müəssisənin (firmanın) bazara təklif etməyə çalışdığı hər hansı məhsulun həcmi bir tərəfdən onun istehsalında istifadə olunan resursların qiymətlərindən və bu resurslardan istifadənin səmərəliliyindən, digər tərəfdən isə məhsulun özünün bazarda satılacağı qiymətindən asılı olur.

Müəssisənin məhsul istehsalına çəkdiyi xərclər iqtisadi cəhətdən xarici və daxili xərclərə bölünür. İş qüvvəsinə, xammal və materiallara, yanacaq və enerjiyə və s. bu kimi kənardan alınan resurslara çəkilən xərclər xarici xərclər, müəssisənin özünə məxsus olan və buna görə də haqqını ödəmədiyi resursların bazar qiyməti əsasında hesablanmış dəyərində bərabər olan xərclər isə daxili xərclər hesab edilir. Müəssisədə məhsul istehsalına çəkilən iqtisadi xərclərin tərkibi daxili və xarici xərclər və habelə normal mənfəətdən ibarət olur. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi xərcləri məhsulun maya dəyərində daxil edilən xərclərdən fərqləndirmək lazımdır. Çünki məhsulun maya dəyərində məhsul istehsalına sərf edilmiş xarici xərclər daxil edilir. Müəssisədə məhsulun qiyməti iqtisadi xərclərdən yüksək olduqda o, iqtisadi mənfəət əldə etmiş olur. İqtisadi mənfəət ümumi gəlirdən bütün xərclər (xarici və daxili xərclərin, o cümlədən, normal mənfəətin cəmi) çıxılmaqla müəyyən olunur. Burada da iqtisadi mənfəəti mühasibat uçotunda hesablanan mənfəətdən fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, mühasibat mənfəətini

ümumi gəlirdən xarici xərcləri çıxmaqla hesablayırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi xərclər iqtisadi resursların müəyyən sahəyə cəlb edilməsi üçün zəruri olan xərcləri əks etdirir.

Müəssisənin iqtisadi xərcləri sabit və dəyişən xərclər kimi təsnifləşdirilir. Sabit xərclər istehsalın həcmindən dəyişməsindən (artıb və ya azalmasından) asılı olmur (normal mənfəət sabit xərcin tərkib elementidir), dəyişən xərclər isə istehsalın həcmindən dəyişməsindən asılı olaraq artıb və ya azalan xərclərdir.

Müəssisə özünün canlı əmək, xammal və materiallar, yanacaq və s. bu kimi resurslarının həcmi qısa zaman kəsiyində və asanlıqla dəyişdirə bilirsə, istehsal gücünü az zaman ərzində belə tezliklə artırmaq mümkün olmur. Başqa sözlə, istehsal prosesində istifadə olunan resursların həcmə dəyişdirilməsinə müxtəlif vaxtlar sərf olunduğundan, qısamüddətli və uzunmüddətli dövrləri fərqləndirilir. Qısamüddətli dövr – müəssisənin öz istehsal güclərini dəyişməsi üçün həddən qısa, lakin mövcud istehsal gücündən istifadə intensivliyini dəyişmək üçün kifayət olan zaman kəsiyidir.

Müəssisənin mövqeyi və ya marağı baxımından uzunmüddətli dövr – onun özününkü olan bütün resursların, o cümlədən istehsal gücünün dəyişdirilməsi üçün kifayət edən vaxt intervalıdır. Sahə miqyasında isə, uzunmüddətli dövr onda fəaliyyət göstərən müəssisələrin ləğv olunması və sahəni tərk etməsi, yenilərinin isə yaranması və sahəyə daxil olması üçün kifayət edən vaxtdır. Beləliklə, qısamüddətli dövr istehsal gücünün təsbit edilmiş dövrünü, uzunmüddətli dövr isə onun dəyişdirilməsinə lazım olan vaxtı göstərir.

Qısamüddətli dövrdə müəssisə sabit istehsal gücündə daha çox dəyişən xərclər sərf etməklə istehsalın həcmi artırmağa bilər. Lakin müəyyən andan sonra müəssisədə sərf edilən dəyişən

resursun (məsələn, əmək resursunun) hər sonrakı vahidinə daha az məhsul əldə edilir. Bu, azalan verim qanunu adlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, istehsalın həcminin artması prosesinin əvvəlində dəyişən xərclər müəyyən həddə qədər nisbətən aşağı tempə artır, sonra isə artım yüksək tempə başlayır. Dəyişən xərclərin bu cür dəyişməsi azalan verim qanununun tələbləri əsasında baş verir.

Müəssisənin məhsul vahidinə orta hesabla çəkdiyi ümumi xərclər orta xərclər adlanır. Təcrübədə, bir qayda olaraq, məhsul vahidinin qiyməti ilə orta xərcləri müqayisə edirlər.

Orta sabit xərclər ümumi sabit xərclərin məhsulun miqdarına nisbəti kimi müəyyən olunur. Sabit xərclərin məbləği istehsalın həcmindən asılı olmadığı üçün, orta sabit xərclər istehsalın həcmi artdıqca azalır.

Orta dəyişən xərclər ümumi dəyişən xərclərin məhsulun miqdarına nisbəti kimi hesablanır.

Qiymətin əmələgəlməsinin qanunauyğunluğunun aşkar edilməsi üçün mühüm məsələlərdən biri də «xərclərin son həddi» anlayışının mahiyyətinin müəyyən edilməsidir. Xərclərin son həddi əlavə məhsul vahidinə çəkilən əlavə və ya izafi xərclərdir.

Xərclərin son həddi konsepsiyası strateji əhəmiyyətə malikdir, çünki o, müəssisənin daha çox idarə edə biləcəyi xərclərin müəyyən olunmasına imkan verir. Yəni xərclərin son həddi müəssisənin sonrakı məhsul vahidinin istehsalı üçün çəkdiyi xərcləri, həmçinin bu məhsul qədər istehsalı azaldıqda "qənaət edəcəyi" xərcləri göstərir. Orta xərclər göstəricisinin belə informasiyanı vermək imkanı yoxdur. İstehsalın həcmində dair qərarların qəbulu adətən son hədd xarakterinə malikdir, yəni müəssisə ya müəyyən qədər əlavə məhsul istehsal etməli və ya da onu azaltmalıdır. Xərclərin son həddi ilə son hədd mədaxilinin

müqayisəsi istehsalın miqyasının artırılmasının məqsədəuyğunluğu haqqında qərar qəbul etməyə imkan verir.

Uzunmüddətli dövrdə istər sahədə, istərsə də onu təşkil edən müəssisələrdə resursların strukturunda istənilən dəyişiklikləri etmək mümkündür. Bu müddət ərzində müəssisə öz istehsal gücünü artırma bilər, sahəyə yeni müəssisələr daxil ola bilər, bəziləri isə onu tərk edə bilərlər.

İqtisadiyyatda qiymətin əmələgəlməsi qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək üçün bir-birindən fərqlənən bazar şəraitlərini fərqləndirmək lazımdır. Bunlara xalis rəqabət, xalis inhisar, inhisarçı rəqabət və oliqopoliya aiddirlər. Bu dörd model bir-birindən sahədəki müəssisələrin sayına görə fərqlənilir.

Xalis rəqabətli bazarın əsas cəhəti bazarda müstəqil fəaliyyət göstərən çoxlu sayda satıcıların mövcud olmasıdır. Rəqabət aparən müəssisələr standartlaşdırılmış və ya eynicinsli məhsullar istehsal edirlər. Bu zaman istehlakçı üçün bu məhsulu müəyyən qiymətə hansı satıcıdan almasının əhəmiyyəti yoxdur. Satılan məhsulların standart olması belə şəraitdə məhsulun keyfiyyəti, reklam və ya satışın stimullaşdırılması əsasında rəqabətin aparılması əhəmiyyət kəsb etmir.

Xalis rəqabət şəraitində müəssisə bazarda satılan məhsulun çox kiçik hissəsini istehsal etdiyindən öz istehsalının həcmi artırması və ya azaltması ümumi təklifə, müvafiq olaraq da, məhsulun qiymətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmir. Rəqabətli şəraitdə müəssisə yalnız bazar qiymətlərinə uyğunlaşmalı olur.

Rəqabətli bazarda yeni müəssisələrin yaranmasına və onların məhsullarının bazarda satışına heç bir ciddi hüquqi, texnoloji, maliyyə və digər maneələr mövcud olmur. Yeni müəssisələr xalis rəqabətli sahəyə sərbəst surətdə daxil ola, mövcud olanlar isə sahəni sərbəst surətdə tərk edə bilirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, xalis rəqabət şəraitində ayrıca bir müəssisənin tələb əyrisi tam elastik olur, yəni müəssisə istehsalı məhdudlaşdırmaqla yüksək qiymətə nail ola bilməz və ya məhsul vahidinin qiymətini artırıqda onun məhsuluna olan tələb kəskin şəkildə aşağı düşür.

Müəssisə qısamüddətli dövrdə bazardakı yaranmış konyukturadan asılı olaraq qiymətin üç müxtəlif səviyyəsi ilə rastlaşa bilər ki, bu da onun davranış formasını müəyyən edir. **Birinci hal**, mənfəətin maksimumlaşdırılması ilə bağlıdır. Mənfəətin maksimumlaşdırılması müəssisənin fəaliyyətinin əsas məqsədi olduğundan, o, bu səviyyəni təmin edən istehsal həcmiə nail olmaqda həmişə israrlıdır.

İkinci hal, zərərlərin minimumlaşdırılması ilə bağlıdır. Müəssisə məhsul istehsalı ilə əlaqədar yaranan zərərin həcmi sabit xərclərdən az olduqda, istehsalı davam etdirə bilər. Bu halda məcmu gəlirlərin məcmu xərclərdən və ya gəlirlərin son həddi xərclərinin son həddindən ən az kənarlaşdığı məqam istehsal həcmiənin optimal ölçüsü olur.

Üçüncü hal, müəssisənin ləğv olunması ilə əlaqədardır. Əgər məcmu gəlirlər məcmu dəyişən

xərclərdən azdırsa, onda müəssisənin bağlanması zərurəti yaranır.

Uzunmüddətli dövrdə isə yuxarıda qeyd edilən birinci halda sahəyə əlavə müəssisələrin daxil olması və mövcud müəssisələrin isə istehsalı artırması ilə təklifin artması nəticəsində əlavə iqtisadi mənfəət azalır və "finişdə" sifra bərabər olur.

İkinci halda isə, sahəni müəssisələrin tərk etməsilə təklifin aşağı düşməsi nəticəsində qiymətin artması baş verir və zərər sifra bərabərləşir.

Beləliklə, xalis rəqabət şəraitində tələb və təklif nəticəsində yaranan müvazinət qiyməti müəssisənin optimal ölçüsündə məcmu gəlirlərin məcmu xərclərə və ya gəlirlərin son həddinin xərclərin son həddinə bərabər olduğu səviyyə ilə müəyyənləşir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhsulun qiyməti ona ola tələbin dəyişməsi nəticəsində də dəyişir. Lakin bu dəyişmə yalnız qısamüddətli dövrdə baş verir. Uzunmüddətli dövrdə isə yuxarıdakı qanunauyğunluq nəticəsində müvazinət qiyməti formalaşır.

Xalis inhisar şəraiti sahədə müəyyən məhsul istehsal edən və xidmət göstərən bir müəssisənin mövcud olması ilə xarakterizə olunur. Yəni bu zaman sahə bir müəssisədən ibarət olduğundan, onları bir-birinə bərabər götürmək olar. Eyni zamanda, inhisarçı müəssisənin məhsuluna əvəzedicilərin olmaması nəticəsində, bazarda onun öz məhsulunun qiymətini diktə etməsi (xalis rəqabətli şəraitdə müəssisə qiymətlə razılaşır) və sahəyə əlavə istehsalçıların daxil olmasının qarşısını almaq üçün həlledici imkanlara malik olur.

Xalis inhisarçı ilə xalis rəqabət aparən satıcı arasında əsas fərq bazardakı tələblə əlaqədar olur. Əgər xalis rəqabət şəraitində ayrı-ayrı müəssisələrin tələb əyrisi sahənin tələbi əyrisindən fərqlənirsə, xalis inhisar şəraitində inhisarçı müəssisənin tələb əyrisi ilə sahənin tələb əyrisi üst-üstə düşür. Yəni xalis rəqabətli sahədə olduğu kimi, inhisarçı müəssisə öz məhsulunun satış həcmi artırmaq üçün məhsul vahidinin qiymətini aşağı salmalıdır. Bununla belə inhisarçı müəssisə həm qiyməti və həm də istehsalın həcmi müəyyən edə bilər. Lakin bu o demək deyildir ki, bu zaman qiymətin müəyyən olunması bazar qüvvələrinin təsirindən kənarda qalır və ya alıcı inhisarçının tam hakimiyyəti altında olur.

Məlumdur ki, tələb elastik olduqda, məhsulun qiymətinin aşağı salınması müəssisənin məcmu gəlirlərini artırır, əks halda isə azaldır. Bu baxımdan inhisarçı müəssisə mənfəəti maksimumlaşdırmaq üçün tələbin qeyri-elastik olduğu səviyyəyə çatana qədər məhsulun qiymətini aşağı salmaqla istehsalın həcmi artırır. Yəni inhisarçı müəssisə istehsalın səviyyəsini gəlirlərin son həddini xərclərin son həddinə bərabər olan məqama qədər artırma bilər.

İnhisarçı rəqabət şəraiti eyni olmayan, lakin oxşar məhsullar istehsal edən nisbətən çoxlu sayda müəssisələrin mövcudluğunu nəzərdə tutur. Belə şəraitdə hər bir müəssisə bazarda nisbətən kiçik paya malik olduqlarından bazar qiyməti üzərində məhdud nəzarətə malik olurlar. Eyni zamanda müəssisələrin sayının çox olması qiymətin yüksəldilməsi məqsədilə istehsal

həcmnin məhdudlaşdırılması üçün gizli razılaşmaları da aradan qaldırır. Sahədə müəssisələrin sayının çox olduğu şəraitdə onlar arasında qarşılıqlı asılılıq "hissləri" olmur və hər bir müəssisə öz qiymət siyasətini müstəqil şəkildə həyata keçirir. Yəni bu zaman rəqiblərin reaksiyasını nəzərə almamaq da olar, çünki müəssisənin hərəkətinin təsiri çoxlu sayda olan müəssisələrin hər birinə cüzi olduğundan, onların bu müəssisənin davranışına reaksiya vermələri üçün ciddi səbəblərə yer qalmır.

Xalis rəqabətli şəraitin əksinə olaraq rəqabətli inhisar şəraitində məhsulların növləri və çeşidləri nisbətən geniş olur. Yəni bu şəraitdə müəssisə bir məhsulun müxtəlif növlərini fərqli çeşiddə istehsal edir. Xüsusilə, belə şəraitdə məhsulun keyfiyyət parametrləri, onun satışı ilə əlaqədar xidmətlər, satış yerlərinin düzgün müəyyənəndirilməsi və istehlakçıların məhsulları əldə etmə imkanları, satışın stimullaşdırılması və s. bu kimi qiymətə əsaslanmayan rəqabət mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İnhisarçı rəqabət şəraitində sahəyə daxil olmaq o qədər də çətin deyil. Lakin xalis rəqabətli şəraitə nisbətən burada sahəyə daxil olmaq əlavə investisiya qoyuluşları tələb edə bilər.

İnhisarçı rəqabət şəraitində hər bir müəssisənin tələb əyrisinin elastikliyi sahədə rəqiblərin sayından və məhsulların fərqlənməsindən asılı olur. Yəni rəqiblərin sayı nə qədər çoxdursa, məhsulun fərqlənməsi nə qədər azdursa, tələbin elastikliyi də bir o qədər yüksək olur. Bu

baxımdan inhisarçı müəssisənin tələb əyrisi müəyyən həddə qədər elastik olur.

Müəssisə qısamüddətli dövrdə mənfəətini gəlirlərin son həddinin xərclərinin son həddinə bərabər olan məhsul istehsalı həcmində maksimumlaşdırır və ya zərərini minimuma endirir. Uzunmüddətli dövrdə isə normal mənfəətə meyillik olur. Çünki qısamüddətli dövrdə sahədə əlavə mənfəətin alınması uzunmüddətli dövrdə əlavə rəqiblərin sahəyə daxil olmasına və nəticədə istehsalın artmasına, zərər olduqda isə sahədən bəzi rəqiblərin getməsinə və buna görə də istehsal həcmi azalmasına səbəb olur. Bu da orta məcmu gəlirlərin orta ümumi xərclərə bərabər olması ilə nəticələnir.

Lakin rəqabətli inhisar şəraitinin digər xüsusiyyətləri də özlərini büruzə verə bilirlər. Əvvəla, müəssisə rəqiblərinin istehsal edə bilmədiyi keyfiyyətdə məhsul istehsal edə bilirsə, və ya müəyyən patentə malikdirsə, onda belə müəssisələr nisbətən uzunmüddətli dövrdə az məbləğdə iqtisadi mənfəət əldə edə bilirlər. İkincisi, inhisarçı rəqabət şəraitində müəssisələr yeni müəssisələrin sahəyə daxil olmasındakı çətinliklərlə əlaqədar olaraq nisbətən uzunmüddətli dövrdə az məbləğdə iqtisadi mənfəət qazanırlar. Üçüncüsü isə, istehsalın yerləşməsi və istehlakçıların məhsulu əldə etmə imkanları ilə bağlı olaraq bəzi müəssisələr uzunmüddətli dövrdə normal mənfəətdən aşağı səviyyədə mənfəət əldə edə bilirlər.

Nisbətən az sayda müəssisənin əmtəə və xidmətlər bazarında hakimlik etdiyi sahə oliqopolik sahə hesab edilir. Oliqopolik sahədə həm eynicinsli, həm də fərqli

məhsullar istehsal oluna bilər. Bu sahələrdə istehsalın miqyasından effekt daha yüksək olur və müəssisənin istehsal gücü artdıqca istehsalın iqtisadi səmərəliliyi də yüksəlir. Müəssisə istehsal gücünü artırmaq üçün isə bazarda payını çoxaltmalıdır. Bu da müəssisələrin qovuşmasına və miqyaslarının artırılmasına gətirib çıxarır ki, nəticədə sahədə bir neçə optimal ölçülü müəssisə fəaliyyət göstərə bilirlər.

Oliqopolik şəraitdə müəssisələrin sayı o qədər az olur ki, onlar öz qiymət siyasətlərini formalaşdırarkən rəqiblərinin reaksiyasını da nəzərə almaq məcburiyyətində qalırlar.

Oliqopolik bazar şəraitində məhsulun qiymətinin formalaşmasında **dörd müxtəlif halı nəzərə almaq lazım gəlir.**

Birinci halda, müəssisə qiyməti azaldırsa, qalan digər müəssisələr də qiyməti azaldır, bu şəraitdə istehsalın həcmi artır, lakin bu artım rəqiblərin hesabına deyil, digər sahələrin hesabına baş verir. Əgər müəssisə qiyməti artırarsa, onun rəqibləri də qiyməti artırırlar. Bu şəraitdə müəssisənin məhsuluna tələb azalır, lakin bu azalma müəssisənin payının azalması hesabına deyil, bütövlükdə sahənin məhsuluna olan tələbin azalması hesabına baş verir. Təcrübə göstərir ki, müəssisə öz məhsuluna qiyməti azaldırsa, rəqiblər də öz alıcılarını itirməmək üçün qiyməti azaldırlar, artırdıqda isə adətən artırırlar. Çünki müəssisə bazardakı payını artırmaqda daha çox maraqlı olur.

İkinci hal, gizli razılaşmaların olması ilə bağlıdır. Sahədə müəssisələrin sayca az olması gizli razılaşmalar üçün münbit şərait yaradır. Gizli sövdələşmə qiymətin müəyyən olunması və bazarın bölünməsi, başqa sözlə, rəqabətin məhdudlaşdırılması ilə əlaqədar olur. Gizli sövdələşmə qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırır, müəssisələr arasında qiymət "müharibəsi"nin qarşısını alır, mənfəəti artırır, hətta yeni rəqiblərin bazara daxil olmasını məhdudlaşdırır. Bu zaman qiymətin səviyyəsi və istehsalın həcmi gəlirlərin son həddinin xərclərin son həddinə bərabər olduğu səviyyəyə müvafiq olaraq qəbul edilir.

Üçüncü hal, qiymətdə liderliklə bağlıdır. Bu halda oliqopolistlər qiymətlərini gizli sövdələşməyə girmədən koordinasiya edə bilirlər. Sahədə adətən ən böyük və ya ən rentabelli müəssisə qiyməti dəyişir, digərləri isə öz məhsullarının qiymətlərini liderin analoji məhsullarının qiymətlərinə uyğunlaşdırırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, qiymət lideri istədiyi vaxt qiyməti dəyişə bilməz. Bu onun üçün mənfəətə də gətirib çıxara bilər. Yəni qısamüddətli dövrdə, istehsal şəraitində və tələbin səviyyəsində baş verən gündəlik dəyişikliklərə qiymətlə cavab verməməlidir. Qiymət yalnız o halda dəyişdirilir ki, bütün sahədə xərclərin və tələbin səviyyəsində ciddi dəyişiklik baş versin. Digər tərəfdən, qiymət liderinin mənfəəti maksimumlaşdıracaq qiyməti seçməsi vacib deyildir. Çünki sahədə qiymətin yüksək olması bura əlavə rəqiblərin gəlməsinə səbəb olur. Ona görə də qiymət mənfəəti maksimumlaşdırır.

səviyyədən aşağı olmalıdır ki, sahənin mövcud oliqopolistik strukturu qorunub saxlanıla bilsin.

Dördüncü hal "xərclər üstəgəl mənfəət" prinsipi üzrə qiymətin əmələgəlməsi adlanır. Bu halda oliqopolist məhsul vahidinə düşən xərcləri müəyyən edir və onun üzərinə gəlirini əlavə edir. Lakin xərclər istehsalın həcmi dəyişdikcə dəyişdiyindən, müəssisə istehsalın plan həcmi əsas götürməlidir. Bu metodun üstünlüyü ondadır ki, çoxlu sayda məhsul istehsal edən müəssisə üçün qiymətin müəyyən olunması asanlaşır. Digər tərəfdən isə, əgər digər müəssisələrdə də xərclərin səviyyəsi bərabərləşirsə, onda sahədə eyni qiymət formalaşır.

2. Qiymətin funksiyaları və növləri

Qiymət – uçot, stimullaşdırma və bölgü funksiyalarını yerinə yetirən çox önəmli bir iqtisadi vasitədir. Uçot funksiyasında qiymət, məhsul istehsalına və satışına ictimai zəruri əmək məsrəflərini əks etdirir, istehsala çəkilən xərcləri və onun nəticələrini müəyyənənləşdirməkdə həlledici rol oynayır. Qiymət – müxtəlif təsərrüfat proseslərinin nəticələrini dəyər baxımından ölçməyə imkan verən iqtisadi vasitədir, göstəricidir.

Bazar münasibətləri şəraitində rəqabətə davam gətirmək üçün istehsalçı müəssisə məhsulunun istehsalına və reallaşdırılmasına çəkdiyi xərcləri rəqiblərinin sərf etdiyi analoji xərclərlə müqayisə etməlidir. Müəssisə bazarda rəqabət mübarizəsində məhsulunun istehsalına çəkilən xərclərə maksimum qənaət etmək və məhsulunun keyfiyyətini yüksəltməklə müvəffəqiyyət qazana bilər. Buna görə də qiymətin uçot funksiyası müəssisənin

marketing sisteminin hazırlanması, əmtəə istehsalı strategiyasının işlənilib hazırlanması və qiymət siyasətinin formalaşması üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Qiymətin stimullaşdırma funksiyası öz əksini resurslara qənaətdə, istehsalın səmərəliliyinin və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsində tapır. Qiymətin bu funksiyası müəyyən mənada təhrikçilik gücünə malik olmaqla məhsulun istehsalına və istehlakına qarşılıqlı təsiri ilə xarakterizə olunur. Qiymət özünün tərkib hissələrindən biri olan mənfəətin səviyyəsi ilə həm istehsalçıya, həm də istehlakçıya təsir göstərir. Nəticədə isə, qiymətin bu funksiyası istehsal və istehlakın artımını ya stimullaşdırır, ya da məhdudlaşdırır.

Qiymətin bölüşdürmə funksiyasına gəlicə o öz əksini müəyyən qrup məhsullar üzrə aksiz vergisinin, əlavə dəyər vergisinin və s.-nin qiymətdə nəzərə alınmasında tapır. Bununla da, qiymət ümumi milli gəlirin dövlət büdcəsi, regionlar, sahələr, müxtəlif mülkiyyət formalı müəssisələr, istehlak və investisiya, əhalinin müxtəlif sosial qrupları arasında bölüşdürülməsinin mühüm vasitəsinə çevrilir.

İqtisadi məzmununa və təyinatına görə qiymətlərin aşağıdakı növləri mövcuddur:

- sənaye məhsuluna topdansatış qiyməti;
- tikinti məhsuluna qiymət;
- tədarük qiymətləri;
- yük və sərnişin nəqliyyatının tarifləri;
- pərakəndəsətış qiymətləri;

- əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin tarifləri;
- xarici ticarət dövriyyəsinə xidmət göstərən qiymətlər.

Sənaye məhsullarına topdansaş qiymətləri 2 növə – müəssisənin topdansaş qiymətinə və sənayenin topdansaş qiymətinə bölünür.

Müəssisənin topdansaş qiyməti, məhsulun istehsalına və reallaşdırılmasına sərf olunmuş xərcləri ödəyən, müəssisənin öz fəaliyyətini davam və inkişaf etdirməyə imkan verən və nəhayət, mənfəət səviyyəsini təmin edə bilən bir qiymətdir. Müəssisədə qiymətin formalaşmasına məhsulun faydalılığı, xərclərin səviyyəsi, məhsulun satışı üsulları və xidmət amilləri təsir göstərir.

Məhsulun faydalılığı qiymətin miqyasını müəyyən edən ən vacib amillərdən biridir. Hər bir məhsul alıcıların tələbatını müəyyən səviyyədə ödəmək qabiliyyətindədir və bu səviyyələr arasındakı fərq qiymət müəyyən olunarkən nəzərə alınmalıdır. **Məhsulun qiyməti və faydalılığını əlaqələndirmək üçün reklam vasitəsilə istehlakçılara məhsul haqqında hərtərəfli informasiya verilir.**

Məhsula sərf olunan xərclərlə istehsalçını təmin edən mənfəətin məcmusu qiymətin miqyasını müəyyən edir. Lakin bu yolla qiymətin təyin edilməsi məhsulun bütün hallarda satılacağına təminat vermir. Çünki rəqabət müəssisə tərəfindən məhsula müəyyən olunmuş qiymətə ciddi şəkildə təsir göstərir. Artıq qeyd olunduğu kimi, yüksək qiymət sahəyə əlavə rəqiblərin daxil

olmasına səbəb olur ki, bu da qiymətin tədricən aşağı düşməsilə nəticələnir.

Məhsulun bölüşdürülməsi (satışı) kanallarının seçilməsi də onun (məhsulun) qiymətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Müəssisənin istehsal etdiyi məhsul nə qədər istehlakçıya yaxın olursa, onda müəssisə üçün satış xərcləri bir o qədər az məbləğ təşkil edir. Məhsulun birbaşa istehlakçıya satılması əlavə xərclər hesabına başa gəlsə də, müəssisə özünün satış və marketing fəaliyyətiləri üzərində nəzarətə malik olur.

Xidmət amili məhsulun satışı ilə bağlı sövdələşmələrin satışdanqabaq, satış və satışdan sonrakı mərhələlərində iştirak edir və müəssisənin xidmətlə bağlı xərcləri məhsulun qiymətinə daxil olunur.

Sənayenin topdansatış (buraxılış) qiymətinə müəssisənin topdansatış qiyməti, təchizat-satış təşkilatlarının xərcləri və mənfəəti, aksiz və əlavə olunmuş dəyərə vergi daxil edilir.

Təsərrüfat praktikasında **tikinti məhsuluna qiymətlərin** üç növündən istifadə olunur:

- hər bir obyektin tikintisinə çəkilən xərclərin ölçüsünü əks etdirən smeta dəyəri;
- nümunəvi (tipik) tikinti obyektinin son məhsul vahidinin orta smeta dəyərini əks etdirən preyskurant qiyməti (1 m² yaşayış sahəsinə, 1 m² rəngsaz işinə və s.);
- sifarişçi və podratçılar arasında müqavilə əsasında müəyyən olunan müqavilə qiyməti.

Tədarük qiymətləri vasitəsilə müəssisə, fermer və əhali tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsulları reallaşdırılır. Bu,

adətən tərəflərin razılaşması əsasında müəyyən olunan müqavilə qiymətidir.

Yük və sərnişin nəqliyyatının tarifləri nəqliyyat təşkilatlarının yük göndərənlərdən və əhalidən yüklərin və sərnişinlərin daşınmasına görə alınan haqqı əks etdirir.

Pərakəndə satış qiymətləri ilə məhsullar ticarət şəbəkəsində əhaliyə, müəssisələrə və təşkilatlara satılır. Bu qiymət sənayenin topdansa satış qiymətilə ticarət təşkilatlarının əlavəsindən ibarət olur.

Bazar münasibətləri şəraitində qiymətlərin təsnifat əlamətlərindən biri onların dövlətin tənzipləmə təsirlərindən sərbəstlik səviyyəsidir.

Müasir dövrdə əksər məhsulların qiymətləri dövlət təsirlərindən azad, tələb və təklifin təsiri nəticəsində sərbəst şəkildə bazarda formalaşır. Tənziplənən qiymətlər də tələb və təklifin təsiri altında formalaşır, lakin bu qiymətlərə dövlətin, nizamlanma baxımından, müəyyən təsirləri olur. Dövlət qiymətlərə onların artması və ya azalmasını birbaşa məhdudlaşdırmaqla, rentabelliyyəni normalaşdırmaqla və s. tədbirlər vasitəsilə təsir göstərə bilər. Eyni zamanda, səlahiyyətli dövlət orqanı məhsul və xidmətlərə sabit qiymətlər də müəyyən edə bilər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əsasən iki növ qiymətlər: sərbəst və tənziplənən qiymətlər fəaliyyət göstərirlər.

Ticarətlə bilavasitə əlaqəli qiymətlərin xüsusi növlərinə auksion, birja və müqavilə qiymətləri aiddirlər.

Auksion (hərrac) qiyməti – hərrac (auksion) vasitəsilə satılan məhsulların aldıkları qiymətdir. O, bazar qiymətindən əhəmiyyətli şəkildə fərqlənə bilər, çünki bu qiymət məmulatların nadir xassə və əlamətlərini əks etdirir.

Birja qiymətləri – birjada əmtələrin alqı-satqısı üzrə topdansatış sövdələşmələrində istifadə edilən qiymətlərdir. Bunlar sərbəst qiymətlərdir, çünki tələb və təklifdən, sövdələşmənin həcmindən və şərtlərindən asılı olur.

Müqavilə (kontrakt) qiyməti – bağlanmış müqavilə əsasında əmtələrin reallaşdırıldığı qiymətdir. Müqavilə qiyməti müqavilənin qüvvədə olma müddəti ərzində sabit qala və tərəflərin razılığı ilə vaxtaşırı dəqiqləşdirilə bilər.

3. Müəssisənin qiymət siyasəti

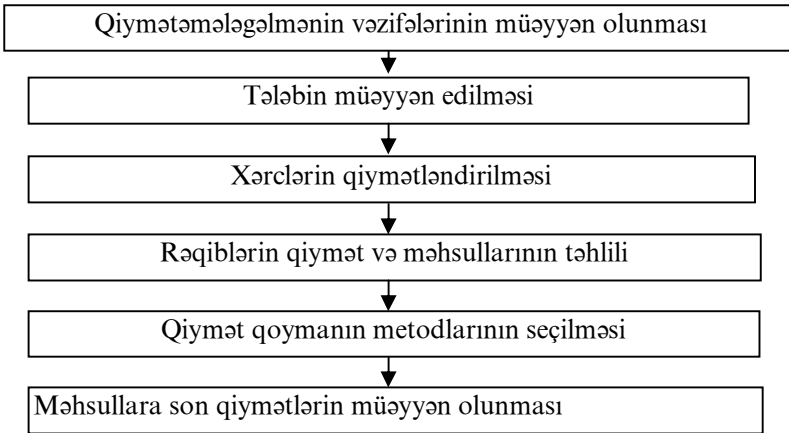
Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi mexanizminin müxtəlif vasitələri içərisində qiymət və qiymətəmələgəlməsi mühüm yer tutur. Qiymət müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin bütün tərəflərini özündə əks etdirən yekun iqtisadi göstəricidir.

Müəssisədə qiymətin əmələ gəlməsi bir neçə qarşılıqlı asılı və biri-digəri üçün şərt olan mərhələlərdən ibarət mürəkkəb bir prosesdir. Bu mərhələlərə müəssisənin qiymətəmələgəlməsinin əsas vəzifələrinin müəyyən olunması, tələbin və xərclərin qiymətləndirilməsi, rəqiblərinin qiymət və əmtələrinin təhlili, qiymətqoyma-nın metodlarının seçilməsi, qiymətin konkret səviyyəsinin müəyyən olunması aiddirlər.

Müəssisənin qiymət siyasəti özünün qarşısında duran məqsədlərə nail olmaq üçün bazarda onun (müəssisənin) davranışı haqqında qərarların qəbulu mexanizmidir.

Müəssisə öz inkişafının məqsəd və vəzifələrini, təşkilati strukturunu və idarəetmə metodlarını, istehsal xərclərinin səviyyəsini və digər daxili amilləri, həmçinin sahibkarlıq mühitinin vəziyyətini və inkişafını, yəni xarici amilləri nəzərə alaraq qiymət siyasətinin hazırlanması sxemini müstəqil şəkildə müəyyən edir.

Müəssisənin qiymət siyasətinin hazırlanması mərhələləri və reallaşdırılması ardıcılığı aşağıdakı sxemdə göstərilmişdir:

Şəkil 19.1. Müəssisənin qiymət siyasətinin hazırlanması və reallaşdırılması mərhələləri

Müəssisə özünün qiymət siyasətini hazırlayarkən, ilk növbədə, konkret məhsulun reallaşdırılması ilə hansı məqsədlərə nail olmasını müəyyən etməlidir. Çünki heç də həmişə mənfəətin maksimumlaşdırılması müəssisənin əsas məqsədi olmur. Bu hal müəssisənin öz fəaliyyəti zamanı xarici mühitin təsiri nəticəsində yaranır. Məsələn, bazarda rəqabətin artdığı bir şəraitdə – xarici mühitin diktəsi ilə – müəssisə qiyməti aşağı salmaqla özünün mənfəətini azaltmış olur. Digər tərəfdən, mənfəətin maksimumlaşdırılması müəssisənin kapitallaşma səviyyəsinin artırılması kimi daha böyük məqsədin bir vəzifəsinə çevrilir. Bu məqsədə nail olmaq üçün isə müəssisə gələcək inkişafı təmin etmək məqsədilə mənfəəti azaltmaq zərurəti ilə rastlaşa bilər. Beləliklə, **özünün qiymət siyasətinin köməyi ilə müəssisənin nail olmaq istədiyi məqsədlərə aşağıdakıları aid etmək olar.**

1. Bazarda müəssisənin stabil mövqeyinin saxlanması məqsədi. Bu, kəskin rəqabət şəraitində öz fəaliyyətini həyata keçirən müəssisələrin əsas məqsədləridir. Bazarın saxlanması məqsədi müəssisənin bazarda mövcud vəziyyətinin və ya öz fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin saxlanılmasını nəzərdə tutur. Bu halda rəqabət mübarizəsinin kəskinləşməsinin mənfəət nəticələrini aradan qaldırmaq və satışın azalmasının qarşısını almaq üçün müəssisə tərəfindən müxtəlif tədbirlərin işlənilməsi hazırlanması tələb olunur. Belə halda müəssisə bazarda qiymətin dinamikasını, bazara yeni məhsulların daxil olmasını, rəqiblərinin davranışını öyrənməli və təhlil etməli, öz məhsuluna müəyyən etdiyi qiymətlərin bazar

qiymətlərindən kəskin kənarlaşmasının qarşısını almalı, istehsal və satış xərclərinin azaldılmasına çalışmalıdır.

2. Müəssisənin bazarda öz satış payını artırması məqsədi. Müəssisə bazarda yüksək paya malik olmaqla həm istehsal xərclərini aşağı salmağa, həm də uzun zaman kəsiyində mənfəət əldə etməyə nail olur. Müəssisə, tələbin qiymətə görə elastik olduğu şəraitdə, məhsul vahidindən gəlirin bir qədər azaldılması yolu ilə satışın həcmi artırmaq hesabına mənfəətin ümumi məbləğini yüksəltməyi öz qarşısına məqsəd kimi qoyur. Müəssisə bu halda belə hesab edir ki, reallaşdırma həcmi artırılması istehsal və satış xərclərini nisbətən azaltmağa imkan verir.

Bu məqsədlə müəssisə satışın genişləndirilməsi və bazarda daha da böyük payı əldə etmək üçün qiymətləri aşağı salır.

Müəssisə bu məqsədi aşağıdakı hallarda seçir:

- istehlakçıların tələbi qiymətə görə elastikdir;
- məhsul vahidinin qiymətini azaltmaqla satışın həcmi yüksəltmək və bununla da ümumi mənfəəti artırmaq mümkündür;
- satış həcmi artırılması məhsul vahidinə düşən istehsal və satış xərclərinin nisbətən azalmasına səbəb olur;
- qiymətlərin aşağı salınması müəssisənin bazardakı payına rəqibləri tərəfindən olan təhlükəni aradan qaldırır;
- kütləvi istehlak bazarı mövcuddur.

3. Müəssisənin likvidliyinin (ödəməqabiliyyətinin) təmin olunması məqsədi. Bu, satış şərtlərinin müəyyən

olunması ilə bağlıdır. Əgər müəssisə etibarlı sifarişçilərə malikdirsə və hesablaşmalarla bağlı problemlər yaranmırsa, onda, bu ona stabil ödəməqabiliyyətinin olmasını təmin edir.

4. Mənfəətin maksimumlaşdırılması. Bu halda müəssisə öz cari mənfəətini maksimumlaşdırmağa cəhd göstərir. O, təhlil vasitəsilə qiymətin müxtəlif səviyyələrinə uyğun tələbin və xərclərin qiymətləndirilməsini aparır və xərclərin maksimal ödəndiyi qiymət səviyyəsini seçir.

Aydındır ki, qeyd edilən məqsədlərə nail olmuş müəssisə normal mənfəət əldə etmədən onun fəaliyyəti müvəffəqiyyətli hesab oluna bilməz. Digər tərəfdən, mənfəət əldə etmədən müəssisə öz inkişafı ilə əlaqədar vəzifələri səmərəli yerinə yetirə və bazarda öz mövqeyini saxlaya bilməz.

Müəssisənin qiymət siyasətinin yuxarıda qeyd edilən uzunmüddətli məqsədlərilə yanaşı qısamüddətli məqsədləri də olur. Bunlara da aşağıdakılar aid edilir:

- bazar vəziyyətinin sabitləşdirilməsi;
- qiymət dəyişməsinin tələbə təsirinin azaldılması;
- potensial rəqabətin məhdudlaşdırılması;
- müəssisənin və ya məhsulun imicinin artırılması və s.

İstehsal edilən məhsula tələbin formalaşması qanunauyğunluqlarının tədqiqi müəssisənin qiymət siyasətinin hazırlanmasında vacib mərhələdir. Tələbin qanunauyğunluğu tələb və təklif ayrılıqları, həmçinin qiymətə görə elastiklik əmsalları ilə təhlil olunur.

Müəssisə öz məhsuluna tələbin kəmiyyətini müəyyən edərkən, tələbin həcmi müxtəlif qiymətlərdə müəyyənləşdirməli və onun dəyişmə səbəblərini dəqiqləşdirməlidir. Tələbin həcminə məhsula tələbat, əvəzedicilərin və rəqiblərin olmaması, potensial alıcıların ödəməqabiliyyəti, onların zövqləri və s. bu kimi amillər təsir göstərir. Bu zaman tələbin qiymət səviyyəsinə həssaslıq dərəcəsi – elastiklik əmsalı – müəyyən olunmalıdır. Əgər tələbin qiymətə görə elastiklik səviyyəsi aşağıdırsa, onda müəssisənin öz məhsullarına qiymətlərini artırması məsədəuyğun hesab edilir. Əksinə, elastiklik səviyyəsi yüksək olan məhsullara isə qiyməti azaltmaq daha məqsədəuyğundur, çünki bu, müəssisənin öz məhsulunun satış həcmi və gəlirlərini artırmağa səbəb olur.

Tələbin qiymətə görə elastikliyi nəzərə almaqla hesablanmış qiymət müəssisənin öz məhsuluna müəyyən etdiyi qiymətin yuxarı həddidir.

Müəssisədə əsaslandırılmış qiymət siyasətini həyata keçirmək üçün xərclərin səviyyəsini və strukturunu təhlil etmək, məhsul vahidinə düşən orta xərcləri qiymətləndirmək, onları plan göstəricilərlə və bazarda mövcud qiymətlərlə müqayisə etmək çox vacibdir. Əgər bazarda rəqabət aparan bir neçə müəssisə mövcuddursa, onda xərcləri əsas rəqiblərin xərclərinə bərabərləşdirmək lazımdır. İstehsal xərcləri qiymətin aşağı həddini əmələ gətirməklə, müəssisənin qiymətin dəyişdirilməsi və rəqabət mübarizəsində onun imkanlarını müəyyən edir. İstehsalın iqtisadi cəhətdən

səmərəli olması üçün qiymət istehsal xərclərini ödəməli və müəssisə üçün məqbul olan mənfəət səviyyəsini təmin etməlidir.

Qiymətin tələblə müəyyən olunan yuxarı həddi ilə xərclərlə müəyyən olunan aşağı hədd arasındakı interval daxilində müəssisə istehsal etdiyi məhsula qiymət müəyyən edir. Müəssisənin məhsula müəyyən etdiyi qiymət bazardakı analoji və ya oxşar məhsulların qiyməti və keyfiyyətinə uyğun gəlməlidir. Rəqiblərin məhsullarını, onların qiymət kataloqlarını öyrənərək, həmin müəssisələrin bazardakı dəyişikliklərə reaksiyalarını qiymətləndirərək və nəhayət, istehlakçılar arasında sorğu apararaq müəssisə bazarda öz mövqeyini düzgün müəyyən etməli və bunun əsasında məhsula qoyduğu qiymətləri dəqiqləşdirməlidir. Əgər məhsulun keyfiyyət xüsusiyyətləri rəqib məhsulları üstələyirsə, onda onun qiyməti rəqiblərə nisbətən yüksək ola bilər, əks halda, əgər məhsulun istehsal xassələri rəqib məhsullarının uyğun göstəricilərindən geri qalırsa, qiymət aşağı olmalıdır. Əgər müəssisə tərəfindən təklif edilən məhsul əsas rəqiblərin məhsulları ilə eynidirsə, onda onların qiymətləri də bir-birinə yaxın olur. Rəqiblərin əmtələri və onların qiymətləri təhlil olunarkən həm müəssisənin öz məhsullarının qiymətlərində etdiyi dəyişikliklərə onların reaksiyası, həm də rəqiblərin qiymətlərdə etdiyi dəyişikliklərlə yanaşı həmən müəssisələrin resursları və məqsədləri nəzərə alınmalıdır.

4. Müəssisənin qiymət strategiyası

Müəssisənin qiymət strategiyasının müəyyən olunması müəssisənin bazardakı mövqeyinə, məhsulun xüsusiyyətlərinə, qiymətin və istehsal şəraitinin (xərclərinin) dəyişdirilməsi imkanlarına, bazardakı şəraitə, tələb və təklifin nisbətinə əsaslanır.

Müəssisənin qiymət siyasətinin formalaşmasına təsir göstərən bir güclü amil də dövlətin tənzimlənən qiymətlər və qiymətlər vasitəsilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsidir, idarə edilməsidir.

Qiymətlərin idarə edilməsi (tənzimlənməsi) və qiymətlərlə idarəetmə (tənzimləmə) öz məzmunlarına görə fərqli anlayışlardır, müxtəlif məqsədlər üçün düşünülmüş, işlənib hazırlanmışdır.

Qiymətlərin idarə edilməsi – tənzimlənməsi – idarəetmə obyektini kimi dövlət orqanları, məhsul istehsalçıları və istehlakçıları tərəfindən faydalanmaq istəkləri və habelə dövlətin, müəssisələrin, şirkətlərin və əhəlinin maraqlarının qorunması məqsədilə qiymətlərin miqyası və səviyyələrinə təsir göstərməkdir. Bu subyektlərlə bərabər, qiymətlərin idarə edilməsi və ya tənzimlənməsi, habelə bazar mexanizminin tələb və təklifin formalaşması və onların təsir gücləri ilə nizamlanır, "görünməyən əl" vasitəsilə idarə olunur, qiymətlərin bazar idarəetməsi baş verir.

Qiymətlərlə idarəetmə – tənzimləmə – ilk növbədə dövlət və habelə digər təsərrüfatçılıq subyektləri tərəfindən sosial-iqtisadi obyektlərə və proseslərə əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədlərə

nail olmaq üçün bilərəkdən göstərilən təsirlər sistemidir. Qiymətlərlə tənzimlənmədə (idarəetmədə) mənfəət əldə etmək əsas prinsip kimi qəbul olunmur.

Qiymətlə idarəetmə və ya tənzimləmə əsasən dövlət tərəfindən həyata keçirilir və bu, həm iqtisadiyyat və həm də sosial sferada baş verən proseslərin iqtisadi nizamlayıcı funksiyasını yerinə yetirir. Müəyyən şərtlər daxilində qiymətlərin idarə edilməsi qiymətlərlə idarəetmə ilə üst-üstə düşə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin müəssisələrin qiymət siyasətinə və bazar qanunlarına müdaxiləsi məhdud olsa da, o, bir çox məhsulların qiymətlərinin əmələ gəlməsində müşahidəçi rolunu oynaya bilməz və oynamır da.

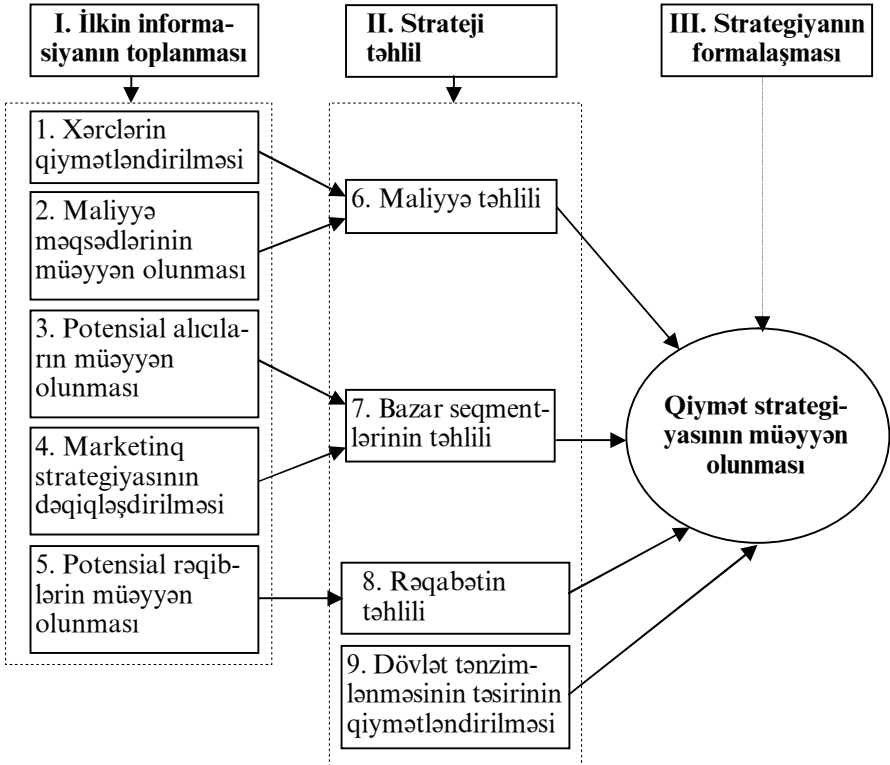
Azərbaycan Respublikasında qiymətlərin tənzimlənməsi istiqamətində bir sıra qanunvericilik aktları, hüquqi-normativ sənədlər işlənmiş və tətbiqinə başlanılmışdır. Bunlara "Təbii inhisarlar haqqında", "Antiinhisar fəaliyyəti haqqında", "Qiymətləndirmə haqqında" və nəhayət, 30 may 2003-cü ildə sabiq prezident, ümumi milli lider H.Əliyev tərəfindən təsdiq olunmuş "Tənzimlənmənin qiymətlər haqqında" qanunları göstərmək olar.

Müəssisələr özlərinin qiymət siyasəti və qiymət strategiyalarını işləyib hazırlayarkən həmin qanunları və digər hüquqi-normativ aktları mütləq nəzərə almalıdırlar.

Müəssisənin qiymət strategiyasının hazırlanması prosesi üç mərhələdən ibarət olur: informasiyanın toplanması,

strateji təhlil və strategiyanın formalaşması. Bu mərhələlər 19.2 sayılı şəkildə verilmişdir.

Müəssisənin qiymət strategiyasının birinci mərhələsi ilkin məlumatların toplanması ilə əlaqədardır. Strategiyanın hazırlanması üçün zəruri olan hər-hansı məlumatın nəzərə alınmaması və ya bu məlumatlardakı səhv müəssisənin qazanıla bilən mənfəətinin bir hissəsinin itirilməsinə gətirib çıxara bilər. İlkin informasiyanın toplanması mərhələsində məhsulun istehsalına və satışına çəkiləcək xərclər və onların strukturu qiymətləndirilir, maliyyə məqsədləri, yəni mənfəət normasının səviyyəsi dəqiqləşdirilir, potensial alıcılar və rəqiblər müəyyən olunur. Bu mərhələdə mühüm məsələlərdən biri marketinq strategiyasının dəqiqləşdirilməsidir, çünki qiymət strategiyası marketinq strategiyasının qarşısında duran vəzifələrin həllinə istiqamətlənir.

Şəkil 19.2. Müəssisənin qiymət strategiyasının hazırlanma prosesi

Strateji təhlil mərhələsində müəssisənin qiymət strategiyasının ilkin variantının hazırlanması məqsədilə toplanmış informasiyanın təhlili və qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Bu mərhələ maliyyə təhlili, bazar seqmentlərinin araşdırılması, rəqabətin səviyyəsinin öyrənilməsi və dövlət tənzimlənməsinin təsirinin qiymətləndirilməsi məsələlərini özündə birləşdirir.

Maliyyə təhlili əsasında qiymətin mümkün variantları, məhsulun istehsalı və reallaşdırılması

xərcləri, müəssisənin rəqabət üstünlüklərinə malik olduğu və müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərə biləcəyi, həmçinin daha yüksək mənfəət götürəcəyi bazar seqmentləri, məhsulun satış həcmiminin artım tempi və s. müəyyən olunur.

Bazar seqmentlərinin təhlilinin məqsədi müəssisənin fəaliyyətinin bazar şərtlərinin dəqiqləşdirilməsindən ibarətdir. Bu zaman alıcıların qiymət səviyyəsinə həssaslığına, alıcıların tələblərinin ödənilməsi üçün çəkilən xərclərin səviyyəsinə görə bazar seqmentləri müəyyən edilir və bu seqmentlər üzrə həyata keçirilməli olan tədbirlər müəyyənləşdirilir.

Rəqabətin təhlilində məqsəd müəssisənin qiymət dəyişikliklərinə rəqiblərin mümkün münasibətlərinin qiymətləndirilməsi və bu zaman onların həyata keçirəcəyi tədbirləri proqnozlaşdırmaqdır. Bu zaman rəqiblərin həyata keçirəcəyi tədbirlərin müəssisənin mənfəət normasına təsir gücü, daha doğrusu, miqyası müəyyən olunmalıdır.

Dövlət tənzimlənməsinin qiymətləndirilməsində məqsəd müəssisənin qiymət strategiyasının həyata keçirilməsinə dövlət orqanlarının atacağı addımların, görəcəyi tədbirlərin təsirini müəyyən etməkdir.

Yuxarıda qeyd edilən məsələlər həll edildikdən sonra müəssisədə qiymət strategiyasının layihəsi hazırlanır. Bu zaman müəssisənin özünün və digərlərinin qiymət strategiyasının reallaşdırılması zamanı toplanmış təcrübədən də istifadə olunur. Qiymət strategiyasının hazırlanmış layihəsi müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra onun icrası başlanır.

Müəssisələr bazardakı mövqelərinə və məhsulların (həm də bazarların) xüsusiyyətinə görə iki qrupa bölünürlər:

a) **bazarda qiymətləri formalaşdıran müəssisələr.** Bunlar öz məhsullarına rəqiblərindən fərqli olaraq qiymət müəyyən edə bilən bazar imkanlarına malik müəssisələrdir. Belə şərait inhisarçı rəqabət və oliqopolik bazarlarda mümkündür.

b) **bazar qiymətlərinə əsaslanan müəssisələr.** Belə müəssisələr özlərinin müstəqil qiymət siyasətini həyata keçirmək üçün kifayət qədər bazar imkanlarına malik olmur və öz məhsullarını bazarda formalaşan qiymətlərə satırlar. Belə hal xalis rəqabətli və lider-müəssisənin mövcud olduğu bazarlarda mövcuddur.

Beləliklə, müəssisə «qiymət liderinin» və ya istehsalçıların əsas kütləsinin arxasınca gedərək passiv qiymət strategiyasını, ya da öz maraqlarını bilavasitə nəzərə alan aktiv qiymət strategiyasını seçə bilər. Qeyd edilənlərlə yanaşı, müəssisənin qiymət strategiyasına məhsulun yeni, bazarın yeni tələblərinə uyğunlaşdırılmış və ya ənənəvi məhsul olması ciddi şəkildə təsir göstərir.

Yeni məhsul buraxılışı zamanı müəssisə adətən aşağıdakı qiymət strategiyalarından birini seçir.

Yeni məhsulu bazara çıxaran müəssisə "qaymağın yığılması" strategiyasını seçməklə ona maksimum mümkün olan qiymət müəyyən edir. İlk dövrlərdə həmin yeni məhsulu bazarın bəzi seqmentləri qəbul edir. Belə məhsulların satışının həcmi azaldıqca və onlara təklifi artdıqca bu məhsulların qiyməti azaldılır. Bu və-

ziyyət, aşağı qiymətə məhsulu almağa hazır olan alıcıların hesabına satış həcmi artırmağa imkan yaradır.

Bu cür qiymət strategiyası bir sıra üstünlüklərə malikdir:

– məhsula kifayət qədər böyük sayda alıcılar tərəfindən yüksək və artan həcmdə tələb formalaşır;

– yüksək qiymətin azaldılması hesabına qiymətdə təshihlər aparılması müəssisə üçün itkilərlə nəticələnmir və bu sahədə buraxılmış səhv asanlıqla düzəldilir, çünki alıcılar qiymətin aşağı salınmasına onun yüksəldilməsinə nisbətən daha həssas olurlar;

– yeni məhsula yüksək qiymət təyin edilməsi nəticəsində, onun istehsalının mənimsənilməsi ilə əlaqədar yaranan əlavə xərclərin hesabına mənfəətin azalmasının qarşısı alınır;

– qiymətin artırılması ona olan tələbin məhdudlaşdırılması ilə nəticələnir, çünki müəssisə ilk dövrlərdə öz istehsal imkanlarının məhdudluğu ilə əlaqədar, aşağı qiymətə uyğun bazar tələbinin həcmi tam ödəyə bilmir;

– ilkin yüksək qiymət istehlakçıda məhsulun keyfiyyətli olması haqqında müsbət rəylər yaradır və qiymət aşağı salınanda isə məhsulun reallaşdırılması asanlaşır;

– nüfuzlu məhsullar üçün qiymətin artırılması tələbin artmasına səbəb olur.

Haqqında bəhs olunan qiymət strategiyasının əsas çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, yüksək qiymət analogi məhsulların potensial istehsalçıları bu sahəyə cəlb edir.

Bazara daxilolma strategiyasında maksimum sayda alıcıları cəlb etmək üçün müəssisə rəqiblərin analoji məhsullarının qiymətlərinə nisbətən öz məhsullarına aşağı qiymət təyin edir. Bu ona maksimum sayda alıcı cəlb etməyə və bazarı tutmağa imkan verir. Lakin bu strategiya o halda tətbiq olunur ki, qiymətin aşağı salınması və satışın həcmnin artırılması hesabına mənfəətin ümumi kütləsi artsın. Bazara daxilolma strategiyası məhsula olan tələb qiymətə görə elastik olduqda və habelə istehsalın həcmnin artması məhsul vahidinə düşən xərclərin azalmasını təmin etdiyi təqdirdə səmərə verir.

Sahədə və bazarda liderin arxasınca getmə strategiyası məhsula qiymətin, adətən, sahənin əsas müəssisəsi və bazarda hakim mövqeyə malik rəqib müəssisənin qiymətlərinə uyğun müəyyən olunmasını nəzərdə tutur.

Qiymətəmələgəlmənin neytral strategiyası yeni məhsulun qiymətinin onun istehsalı və reallaşdırılmasına çəkilən faktiki xərclər bazarda və ya sahədə formalaşmış orta mənfəət norması əsasında müəyyən olunmasına əsaslanır.

Yuxarıda qeyd edilən strategiyalardan hər hansı birinin müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən seçilməsi bir sıra amillərdən asılıdır və bunlar aşağıdakılardır:

- yeni məhsulun bazara çatdırılması sürətindən;
- müəssisənin bazarda malik olduğu paydan;
- reallaşdırılan məhsulun xarakterindən (yenilik səviyyəsindən, başqa məhsullarla qarşılıqlı əvəz oluna bilməsindən və s.);
- kapital qoyuluşlarının səmərəliliyindən;

– bazardakı mövcud şəraitdən (inhisarlaşma səviyyəsindən, tələbin qiymət elastikliyindən, istehlakçıların sayından);

– müəssisənin sahədəki mövqeyindən (maliyyə vəziyyətindən, digər istehsalçılarla əlaqəsindən və s.).

Bazarda nisbətən uzun müddət reallaşdırılan məhsullar üzrə qiymət strategiyası, həmçinin, müxtəlif qiymət növlərinə də istiqamətlənə bilər.

Dəyişkən qiymət strategiyası qiymətin tələb və təklifin nisbətindən birbaşa asılı olaraq müəyyən olunmasını və bazarın məhsulla təmin edilmə səviyyəsi artdıqca qiymətin tədricən aşağı salınmasını nəzərdə tutur. Bu halda qiymət və məhsul buraxılışı həcmi bir-birlərinə qarşılıqlı təsir göstərirlər: istehsalın həcmi artdıqca, müəssisənin öz istehsal xərclərini və son nəticədə isə qiyməti aşağı salmaq imkanı artır. Qiymətdəyişmənin bu strategiyasında bazarda yeni rəqiblərin yaranmasına mane olmaq, məhsulun keyfiyyətinin artırılmasına çalışmaq, istehsal xərclərini aşağı salmaq həlledici şərtlərdir.

Uzunmüddətli qiymətlər kütləvi tələbə malik olan məhsullara şamil olunur. Belə qiymətlər, bir qayda olaraq, nisbətən uzun müddət fəaliyyət göstərir və dəyişikliklərə az meyilli olurlar.

Bazarın istehlak seqmentinin qiymətləri gəlirlərinin səviyyəsi bərabər olmayan əhalinin müxtəlif sosial qruplarına satılan məhsul və xidmət növləri üçün müəyyən olunur. Bu cür qiymətlər, məsələn, minik avtomobillərinin müxtəlif modifikasiyalarına, təyyarə biletlərinə və s. tətbiq oluna bilər.

Çevik qiymət strategiyası bazarda tələb və təklifin nisbətində baş verən dəyişikliklərə reaksiya verən qiymətlərə əsaslanır. Xüsusilə, tələb və təklifdə güclü dəyişiklik baş verirsə (məsələn, bəzi ərzaq məhsullarının – təzə balıq, gül və s. satışında), bu qiymət növünün tətbiqi özünü doğruldur.

Əsas qiymətlər strategiyası bazarda yetərincə mövqə tutan və buraxılışın həcmi artırmaq hesabına məhsul vahidinə istehsal və reallaşdırma xərclərini əhəmiyyətli şəkildə azaltmaq imkanı verən məhsullar üzrə aşağı qiymətlərin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman müəssisənin əsas vəzifəsi yeni rəqiblərin bazara daxil olmasını çətinləşdirməkdir.

İstehsaldan çıxarılmış məhsullara qiymətin müəyyən olunması strategiyası onların ucuz qiymətə satışını deyil, bu məhsullara ehtiyacı olan istehsalçılara satılmasını nəzərdə tutur. Bu halda ənənəvi məhsulların (məsələn, istehsaldan çıxmışlar da daxil olmaqla, müxtəlif minik və yük maşınlarının) ehtiyat hissələrinin qiyməti nisbətən yüksək olur.

Xarici ticarət dövriyyəsində qiymətlərin müəyyən edilməsinin müəyyən xüsusiyyətləri vardır. Belə qiymətlər, adətən, dünyanın əsas əmtəə bazarlarının qiymətləri əsasında hesablanır və tətbiq olunur.

5. Müəssisədə qiymətgoymanın metodları

Məhsula müəyyən edilmiş qiymət onun istehsalı və satışı ilə əlaqədar xərcləri geri qaytarmalı, ödəməli və müəyyən mənfəət normasını təmin etməlidir.

Müəssisədə məhsula qiymətin qoyulmasının üç üsulundan istifadə olunur. Bunlara: a) məhsulun istehsalı və reallaşdırılması-

na sərflənən xərclərə əsaslanaraq qiymətin müəyyən olunması, c) tələbə (bazar imkanlarına) əsaslanaraq qiymətin müəyyən edilməsi və e) rəqib məhsulların qiymətini nəzərə alaraq qiymətin müəyyən edilməsi üsulları aiddirlər.

Müəssisədə istehsal xərclərinə görə qoyulan qiymət onun minimum səviyyəsini, tələbə görə qoyulan qiymət onun maksimum səviyyəsini, rəqiblərin öz məhsullarına qoyduqları qiymətlərin və digər bazar amillərinin nəzərə alınması ilə müəyyən olunan qiymət isə qiymətin optimal səviyyəsini müəyyən edir.

Müəssisədə xərclərə əsaslanaraq qiymətin əmələgəlməsinin əsasən aşağıdakı metodlarından istifadə edilir.

Müəssisədə qiymətin müəyyən edilməsinin ən sadə metodu «orta xərclər üstəgəl mənfəət» metodudur ki, həmin metod məhsulun maya dəyərinin üzərinə mənfəətin əlavə edilməsi prinsipinə əsaslanır. Mənfəətin məbləği hər bir məhsul növü üçün standart, məhsulun növündən, məhsul vahidinin dəyərindən, satışın həcmindən və s.-dən asılı olaraq fərqli də ola bilər.

Maya dəyərinə əlavə edilən mənfəətin məbləği iki üsulla – maya dəyərinə görə faizlə və satış qiymətinə görə faizlə – müəyyən olunur. Məsələn, ticarət firması məhsulu 10000 manata alırsa və onun üzərinə 1000 manat məbləğində mənfəət əlavə etmək istəyirsə, onda edilmiş əlavə, ilkin qiymətə görə, 10 faiz $[(1000 : 10000) \times 100]$ təşkil edəcəkdir. Əgər əlavənin faizi satış qiymətinə görə hesablanırsa, onda bu 9,1 faiz $[(1000 : 11000) \times 100]$ olacaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki,

müəssisələr arasında qiymətə görə ticarət əlavəsinin müəyyən edilməsi daha geniş yayılmışdır. Çünki bu, müəssisənin satılan məhsulun qiymətinə nəzarət etməsinə və müxtəlif ticarət təşkilatlarının yerləşmə məkanından asılı olmayaraq qiymətlərin bərabər olmasına imkan verir.

İstehsalçı müəssisə öz məhsuluna qiymət müəyyən edərkən hansı metoddan istifadə edəcəyinə onun özü qərar verir. Əlavənin məbləğinin standart olması, hər bir konkret şəraitdə istehlakçıların tələbi və rəqabətin xüsusiyyətlərini nəzərə almağa imkan vermir və nəticədə optimal qiymətin müəyyən olunması işi çətinləşir. Buna baxmayaraq maya dəyərinə mənfəətin əlavə edilməsinə əsaslanan metod bir sıra səbəblərdən geniş yayılmışdır.

Birincisi, satıcı tələbə nisbətən, xərclər haqqında daha çox informasiyaya malik olur və bu səbəbdən də o, qiyməti xərclərə əsasən müəyyən edərkən özü üçün qiymətqoyma işini xeyli sadələşdirir. Bununla da satıcı tələbin dəyişməsindən asılı olaraq, qiyməti tez-tez dəyişmək məcburiyyətində qalmır.

İkincisi, bu metod qiymət rəqabətini azaldır, çünki bütün müəssisə və firmalar qiyməti eyni prinsip üzrə hesabladıqlarından onların qiyməti də bir-birinə yaxın olur.

Üçüncüsü, haqqında bəhs olunan metod həm satıcılara və həm də alıcılara münasibətdə ədalətli metod hesab edilir. Çünki istehsalçı tələbin yüksək səviyyəsində istehlakçıların hesabına əlavə gəlir əldə etməyə cəhd göstərmir və bütün dövrlərdə mənfəətin ədalətli normasına nail olmağa çalışır.

Xərclərə əsaslanan qiymətqoymanın digər metodu məqsədəuyğun mənfəətin əldə edilməsinə əsaslanır (zərərsizlik metodu). Bu metodla məhsula qiymətin müəyyən edilməsində əsas məqsəd nəzərdə tutulmuş mənfəətin əldə olunmasıdır. Bu zaman müxtəlif qiymətlərdə alınan mənfəətin həcmnin müqayisəsi əsasında müəssisə öz məhsuluna planlaşdırılmış mənfəət normasını təmin edən qiyməti müəyyən edir.

Bu halda müəssisə tərəfindən qiymət, mənfəətin arzu edilən həcmi nəzərə alınaraq müəyyən olunur. Lakin müəssisə, qiymətin müxtəlif variantlarını təhlil etməli, bunların nəzərdə tutulmuş mənfəət və istehsalın zərərsizlik səviyyəsi üçün zəruri olan satış həcminə təsirini öyrənməli, tələbin qiymətə görə elastiklik əmsalı qiymətləndirilməlidir.

Müəssisədə tələbin və rəqiblərin qiymətlərinin nəzərə alınaraq məhsula qiymətin müəyyən olunması metodlarına aşağıdakılar aiddirlər.

Məhsulun "hiss edilən faydalılığı" əsasında qiymətin müəyyən olunması qiymətqoymanın ən optimal metodlarından biridir. Bu metoda əsaslanaraq qiymətin müəyyən olunması zamanı xərclərin nəzərə alınmasına nisbətən, məhsulun alıcını nə dərəcədə qane etməsi ön plana çıxır. İstehlakçının şüurunda reallaşdırılan məhsulun faydası haqqında fikir yaratmaq üçün qiymətə əsaslanmayan təsir üsullarından istifadə edilir. Bunlara satışdan qabaq, satış zamanı və satışdan sonra müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi, alıcılara xüsusi təminatların verilməsi və s. aiddir.

Cari qiymətlər səviyyəsində qiymətin müəyyən olunması metodu həmcins məhsulların satış bazarlarında tətbiq edilir. Yüksək rəqabət səviyyəsi olan bazarda həmcins məhsullar satan müəssisənin qiymətə təsir etmək imkanları məhdud olur. Həmcins məhsullar (məsələn, polad, neft, alüminium və s.) bazarda məhsullara qiyməti bazarın özü müəyyən edir və belə halda müəssisə mənfəətini və satış həcmi artırmaq üçün istehsal xərclərinə qənaət işində daha çox fəallıq göstərməli olur.

Oliqopolistik (azlıq təşkil edən, çox olmayan) bazarda müəssisələr bir-birlərinin qiymətlərindən xəbərdar olduqlarından məhsullarını eyni qiymətə satmağa çalışırlar. Çünki yalnız bu yolla sahə çərçivəsində tarazlığı təmin etmək və normal mənfəət əldə etmək mümkün olur. Daha kiçik müəssisələr isə qiyməti tələbin dəyişməsindən və ya istehsal xərclərinin səviyyəsindən asılı olmayaraq, bazardakı liderin qiymətinə uyğun müəyyən edirlər.

Qeyd edilən metodların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, üstünlükləri və məhdudyyətləri vardır ki, qiymətləri müəyyən edərkən bütün bunları nəzərə almaq lazım gəlir.

Beləliklə, müəssisə istehsal etdiyi məhsula tələbi müəyyən edərkən, təklif qiymətini hesablayaraq, həmçinin rəqiblərin qiymətini nəzərə alaraq öz məhsuluna son qiyməti müəyyən edir. Bu qiymətin aşağı həddini məhsulun maya dəyəri, yuxarı həddini məhsulun unikal xassələri, orta səviyyəsini isə müəssisənin rəqiblərinin və onun məhsulunun əvəzedicilərinin qiyməti müəyyən edir.

Müəssisə adətən müxtəlif bazar şəraitindən asılı olaraq məhsulun qiymətləri sistemini hazırlayır. Bu qiymətlər sistemi məhsulun keyfiyyət xarakteristikasını, modifikasiyasını və çeşid fərqlərini, həmçinin çəkilən xərclərin səviyyəsini və coğrafi baxımdan tələbin səviyyəsindəki fərqləri, bazarın ayrı-ayrı seqmentlərində tələbin intensivliyini və s. kimi – məhsulun satışı ilə əlaqədar – xarici amilləri nəzərə alır. Qeyd olunan amilləri nəzərə alaraq qiymətlərin müəyyən olunması zamanı güzəşt və əlavələr sistemindən, qiymət diskriminasiyasından, təklif edilən məhsulun çeşidi üzrə qiymətin pilləli aşağı salınmasından və s. istifadə edirlər.

Məhsulun qiymətində güzəştlər sisteminin tətbiqi alıcının hərəkətlərinin stimullaşdırılması ilə əlaqədardır. Bu güzəştlər sistemində aşağıdakılar aiddir:

– məhsulun satış haqqının nağd pulla, avansla və ya əvvəlcədən, müəyyən dövrə qədər, ödənilməsini stimullaşdıran güzəştlər;

– istehsalçı müəssisənin satış şəbəkəsinə daxil olmasını, məhsulların saxlanmasını, uçotunu və reallaşdırılmasını təmin edən təsərrüfat subyektlərinə verilən güzəştlər;

– məhsula əsas tələbin aşağı düşdüyü vaxtlarda satışın stimullaşdırılması üçün istehsalçı müəssisə tərəfindən verilən mövsümqabağı və mövsümdənsonrakı güzəştlər və s.

Satışın stimullaşdırılması üçün qiymətlərin müəyyən edilməsi müəssisənin qarşısında duran məqsədlərdən, məhsulun xüsusiyyətlərindən və digər amillərdən asılıdır.

Məsələn, hər hansı bir tədbir həyata keçirilərkən xüsusi qiymətlər müəyyən oluna bilər. Belə ki, mövsüm zamanı istehlak məhsullarına qiymətlər aşağı səviyyədə, sərğilərdə isə qiymətlər yüksək səviyyədə müəyyən oluna bilər, məhsulu kreditə satarkən xüsusi faiz dərəcələri tətbiq edilə bilər və s.

Müəssisədə məhsulun qiymətlərinin müəyyən olunması zamanı coğrafi fərqlərin nəzərə alınması məhsulun nəqli xərcləri, tələb və təklifin regional xüsusiyyətləri, əhəlinin gəlirlərinin səviyyəsi və s. amillərlə əlaqədardır.

Qiymət diskriminasiyası müəssisənin eyni məhsula və ya xidmətə iki və daha çox qiymətlərin müəyyən olunmasına əsaslanır. Bu, bazar segmentindən, məhsulun və onun tətbiqi formasından, müəssisənin imicindən, satış vaxtından və s. asılı olaraq müxtəlif formalarda özünü göstərir.

Məhsulun təklif edilən çeşidləri üzrə qiymətlərinin pilləli aşağı salınması məhsulun seriyalarla istehsalı zamanı istifadə olunur. Müəssisə məhsulun hər bir modifikasiyasında hansı qiymət pilləsinin tətbiq olunacağı zəruriliyini özü müəyyən edir.

Müəssisənin qiymət siyasətinin tərkib hissəsi kimi, qiymətqoyma metodlarından biri də "psixoloji qiymətlər" in müəyyən edilməsi və tətbiq olunmasıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda istehsalçı və istehlakçılar arasında məhsulların qiyməti və keyfiyyətilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıq olmaları təsəvvürü yaranır; "keyfiyyəti yüksək olan məhsulun qiyməti də yüksək olmalıdır" fikri formalaşır, nəticədə məhsulların keyfiyyəti onların qiymətləri ilə müqayisə olunur və s. Bu mülahizə-

lərin əsasında, əlbəttə, məhsulun istehsalına çəkilən xərclərin çoxluğu dayanır – məhsulun yüksək keyfiyyət parametrlərinə nail olmaq üçün daha çox xərc çəkilməlidir. Belə bir mülahizə həmişə özünü doğrultmur. Xüsusilə, bu o vaxt baş verir ki, "yüksək keyfiyyətli və yüksək qiymətli məhsulun" satışı gərgin rəqabət mühitinə düşür və bu halda qiymətlə keyfiyyətin əlaqələndirilməsi mümkün olmur.

Praktikada bəzən alıcıları məhsulun satışına şirnikləndirmək, onların bu əqdə "təhrik" olunması məqsədilə "psixoloji qiymətlər"dən istifadə edilir. Bu məqsədlə yuvarlaq rəqəmli qiymətlə müqayisədə "xırdalanmış" qiymətə üstünlük verilir. Empirik araşdırmalar göstərmişdir ki, alıcının xırdalanmış qiyməti qəbul etmək psixologiyası yuvarlaq rəqəmli qiyməti qəbul etmək psixologiyasından güclü olur. Məsələn, eyni keyfiyyət parametrlərinə malik olan eyni təyinatlı məhsulun 5000 manatlıq məhsulla müqayisədə qiyməti 4999 manat olan məhsulun satılma tezliyi sürətlənir. Alıcı həmin iki qiymətdən birini bütünlükdə deyil, birinci rəqəminə görə seçməyə – psixoloji baxımdan – daha çox üstünlük verir.

Məfhumlar və anlayışlar

Qiymət;

Tələb və təklif;

Qiymət elastikliyi;

Konyunktura;
Xalis rəqabət;
Xalis inhisar;
İnhisarçı rəqabət;
Oliqopoliya;
Auksion qiyməti;
«Psixoloji» qiymət;
Likvidlilik.

Özünüoxlama sualları

1. Məhsulun qiymətini müəyyən edən əsas amillər hansılardır?

2. Qiymətin əmələgəlməsi qanunauyğunluqlarının şərhini verə bilərsinizmi?

3. Xalis rəqabət və xalis inhisar, inhisarçı rəqabət və oliqopoliya haqqında nə kimi məlumatlarınız vardır?

4. Qiymət hansı funksiyaları yerinə yetirir?

5. Qiymətin növləri və onların qısa xarakteristikası.

6. Sərbəst və tənzimlənən qiymətlər haqqında nələri bilirsiniz?

7. Qiymət siyasətinin işlənilib hazırlanma ardıcılığını şərh edə bilərsinizmi?

8. Müəssisənin qiymət strategiyasının hazırlanması mərhələləri haqqında hansı biliklərə maliksiniz?

9. Müəssisədə qiymətqoymanın hansı metodlarından istifadə olunur?

10. Qiymətin növlərini sadalayın və onların xarakteristikasını verin.

11. «Psixoloji» qiymət haqqında nə bilirsiniz?

Fəsil 20. Müəssisənin maliyyəsi

1. Müəssisə maliyyəsinin mahiyyəti və onun funksiyaları
2. Maliyyə resursları və onların yaranma mənbələri
3. Müəssisədə maliyyənin təşkili prinsipləri
4. Müəssisənin mənfəəti və onun bölüşdürülməsi
5. Müəssisənin maliyyə vəziyyətini əks etdirən göstəricilər
6. Müəssisənin maliyyə planı

1. Müəssisə maliyyəsinin mahiyyəti və onun funksiyaları

Cəmiyyətdə baş verən iqtisadi proses və hadisələrin kəmiyyət tərəfi, müəssisələrin bir-biri ilə, eləcə də dövlətlə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələri, habelə dövlətlə əhali arasındakı iqtisadi münasibətlər pul vasitəsilə həyata keçirilir. Əmtəə-pul münasibətləri şəraitində pul ümumi ekvivalent rolunu oynadığından, bütün maddi istehsal sahələrinin və qeyri-istehsal sferasının müəssisələri və digər subyektlərin fəaliyyəti pul vasitəsilə həyata keçirilir. Məhsulun satışı pul kütləsinin əldə edilməsi ilə nəticələnir və bundan sonra o, əmək haqqını ödəmək, investisiya qoyuluşu və s. istiqamətlərində xərclənir. Qeyri-istehsal sahəsi də öz fəaliyyətini puldan istifadə etmədən təkrarlama bilməz. Beləliklə, əmtəə-pul münasibətləri şəraitində pulun fasiləsiz hərəkəti baş verir, bütün ödənişlər pul vasitəsilə həyata keçirilir. Bütün bunlar, ümumən, maliyyələşdirmənin məzmununu təşkil edir.

"Maliyyə" anlayışı latın sözü olan "finansia" (pul tədiyəsi, pul ödənişi) sözündən əmələ gəlmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi iqtisadi ədəbiyyatda "maliyyə" anlayışı "pul" anlayışı ilə eyniləşdirilir və yanlışlığa yol verilir. Belə ki, əgər maliyyə və pul eyni bir anlayış olsa idi, onda eyni mahiyyət daşıyan bir anlayış üçün hər ikisindən istifadə etməyə ehtiyac qalmazdı.

Maliyyənin dərk edilməsi, onun əsl məzmununu müəyyən etmək üçün onu zahiri görüntüsündən – formasından təcrid etmək lazımdır.

Maliyyənin pulun hərəkəti formasında zahiri görünüşü, onun bir əldən digər ələ keçməsi sübut edir ki, maliyyə mahiyyət etibarilə ictimai-iqtisadi münasibətləri ifadə edir.

Pulun hərəkəti zamanı tərəflər – müəssisə, idarə, təşkilatlar və dövlət arasında, yəni pulu ödəyənlər və onu alanlar arasında ictimai-iqtisadi münasibətlər əmələ gəlir. Başqa sözlə, **maliyyə dəyərin pul formasında hərəkətidən ibarət olduğuna görə iqtisadi münasibətləri özündə əks etdirir.**

Maliyyəyə, bölgü vasitəsi kimi, yəni ümumi daxili məhsulun bölgüsü və məqsədli pul vəsaiti fondlarının yaranması ilə əlaqədar pul münasibətləri kimi də baxmaq lazımdır. Bu prosesdə həm dövlətin, həm də təsərrüfat subyektlərinin pul vəsaiti fondları yaranır və istifadə edilir.

Bütün maliyyə əməliyyatları: büdcəyə ödəmələr, büdcədən maliyyələşmə, pensiya və müavinətlərin ödənilməsi, müəssisələrdə yaradılan məqsədli pul vəsaiti fondları (amortizasiya fondu, əmək haqqı fondu, sosial inkişaf fondu və s.) özündə dəyərin hərəkətini, onun bölgüsünü pul formasında ifadə edir. Başqa sözlə, maliyyə-təsərrüfat subyektlərinin (müəssisə və təşkilatların) və dövlətin pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və bunların təkrar istehsal, stimullaşdırma və cəmiyyətin sosial ehtiyaclarının ödənilməsi üçün istifadə edilməsi prosesində meydana çıxan pul münasibətlərinin məcmusunu ifadə edir.

Maliyyə münasibətlərinin ümumi məcmusunda bir-biri ilə sıx qarşılıqlı bağlı olan aşağıdakı sahələri – təsərrüfat subyektlərinin (müəssisə, birlik, təşkilat və idarələrin) maliyyəsi, sığorta və dövlət maliyyəsi – biri-birindən fərqləndirilir. Subyektlərin fəaliyyət xarakterindən asılı olaraq bu sahələrin hər birinin daxili də müxtəlif vəsilələrdən ibarət olur. Bu qəbildən olan hər bir vəsilə öz vəzifələrini yerinə yetirir, maliyyə aparatının özünəməxsus təşkilati strukturuna malik olur, lakin məcmu halda onlar ölkənin maliyyə sistemini əmələ gətirirlər.

Maliyyə sisteminin hər bir həlqəsi də, öz növbəsində, subyektlərin sahə mənsubiyyətindən, mülkiyyət formasından, fəaliyyət xarakterindən və başqa amillərdən asılı olaraq ayrı-ayrı hissələrə bölünür. Maliyyə sisteminin qeyd edilən sahə və həlqələri arasındakı əlaqələrin mahiyyəti onların fəaliyyətinin qarşılıqlı (birgə) maliyyə təminatından ibarətdir ki, bu da vergilər, yığımlar, ayırmalar, rüsumlar, cərimələr, təxsisatlar və s. formalarda ifadə olunur. Bu qarşılıqlı əlaqələrin bünövrəsində təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi, daha dəqiq desək, təkrar istehsal məsrəflərinin maliyyə təminatı dayanır. Belə maliyyə təminatı üç formada həyata keçirilir: özünümaliyyələşdirmə, kreditləşdirmə, dövlət maliyyələşdirilməsi. Maliyyə təminatının qeyd olunan bu formaları arasında nisbətlərin optimallaşdırılması dövlət tərəfindən müvafiq maliyyə siyasətinin tətbiqi yolu ilə təmin edilir.

Müəssisənin fəaliyyət prosesi tsiklik xarakter daşıyır. Bir tsikl ərzində zəruri resursların cəlb edilməsi, onların istehsal prosesində birləşdirilməsi, məhsul istehsalı, istehsal edilən məhsulun realizasiyası və son maliyyə nəticələrinin əldə edilməsi baş verir. O da məlumdur ki, müəssisənin idarə edilməsinin ümumi funksiyalarının yönəldildiyi iriləşdirilmiş və nisbətən müstəqil iqtisadi obyektlər pul resursları (daha dəqiq desək, maliyyə resursları), əmək resursları və istehsal vasitələridir (əmək alətləri və predmetləri).

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütövlükdə müəssisənin, onun təsisçilərinin və işçilərinin maliyyə müvəffəqiyyəti maliyyə resurslarının əsas və dövriyyə vəsaitlərinə, habelə iş qüvvəsinin stimullaşdırılması vasitələrinə nə dərəcədə səmərəli və məqsədəuyğun transformasiyasından (çevrilməsindən) asılı olur. İdarəetmənin bütün səviyyələrində (strateji, taktiki, operativ) maliyyə resurslarının rolu bu və ya digər dərəcədə vacibdir, lakin müəssisənin inkişaf planında bunlar xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

Müəssisənin maliyyəsi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- müəssisənin istehsal potensialının formalaşdırılması və artırılması, onun optimal strukturunun təmin edilməsi;
- cari maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təmin edilməsi;
- sosial siyasətin həyata keçirilməsində və əhalinin rifah halının yüksəldilməsində təsərrüfat subyektinin iştirakının təmin edilməsi.

İndiki şəraitdə növlərinə və miqyaslarına, təşkilati-hüquqi formalarına, fəaliyyət şərtləri və ölçülərinə görə müəssisələrin real differensiasiyası onların idarə edilməsinin müxtəlif təşkilati strukturlarının formalaşmasına səbəb olur. Müəssisənin idarə edilməsinin bu və ya başqa təşkilati strukturuna uyğun olaraq idarəetmənin maliyyə-iqtisad bloku – kiçik bir şöbədən tutmuş, idarə, şöbə, büro, qrup və s. bu kimi struktur bölmələrindən ibarət mürəkkəb kompleksə qədər – çox müxtəlif formalarda təşkil olunur. Bununla belə, strukturundan asılı olmayaraq, bütün hallarda, müəssisənin maliyyə xidmətinin başlıca vəzifələri aşağıdakılardır:

- a) ümumi maliyyə təhlili və qiymətləndirilməsi;
- b) müəssisənin maliyyə resursları ilə təmin edilməsi (başqa sözlə, vəsait mənbələrinin idarə edilməsi);
- c) maliyyə resurslarının bölgüsü (müəssisənin investisiya siyasəti və maliyyə aktivlərinin idarə edilməsi).

Birinci funksiya çərçivəsində müəssisənin maliyyə xidməti aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- müəssisənin aktivlərinin və bunların maliyyələşdirilməsi mənbələrinin ümumi şəkildə qiymətləndirilməsi;
- müəssisənin əldə olunmuş iqtisadi imkanlarının saxlanması və onun fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün zəruri olan resursların tərkibinin və həcmələrinin qiymətləndirilməsi;
- əlavə maliyyələşdirmə mənbələrinin ümumi şəkildə təhlili və qiymətləndirilməsi;
- maliyyə resurslarının vəziyyətinə və səmərəli istifadəsinə nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi.

İkinci funksiya çərçivəsində müəssisələrin maliyyə xidməti aşağıdakı məsələlərin dəqiq qiymətləndirilməsini həyata keçirirlər:

- tələb olunan maliyyə resurslarının həcmi;
- həmin maliyyə resurslarının əldə edilməsi formaları (uzunmüddətli yaxud qısamüddətli kredit, nağd vəsaitlər);
- resursların əldə oluna bilmə dərəcəsi və verilməsi müddətləri (maliyyə resurslarının əldə oluna bilmə dərəcəsi müqavilə şərtləri ilə müəyyən edilə bilər; maliyyə resursları zəruri həcmlərdə və lazımı zaman anında alınmalıdır);
- konkret resurs növlərinin əldə olunmasının qiyməti (faiz dərəcələri, bu və ya başqa vəsait mənbəyinin verilməsinin sair formal və qeyri-formal şərtləri);
- bu və ya digər vəsait mənbəyi ilə əlaqədar riskin dərəcəsi (məsələn, vəsait mənbəyi kimi, müddətli bank ssudalarına nisbətən, mülkiyyətçinin öz kapitalından istifadə riski daha azdır).

Müəssisənin maliyyə xidmətinin **üçüncü funksiyası** investisiya xarakterli uzunmüddətli və qısamüddətli qərarların təhlilini və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman təhlil olunan və qiymətləndirilən məsələlər aşağıdakılardır:

- maliyyə resurslarının digər növ (material, əmək, pul) resurslara transformasiyasının optimallığı;
- əsas fondlara qoyuluşların (əsaslı tikintinin) məqsəduyğunluğu və səmərəliliyi, bunların tərkibi və quruluşu;
- dövrüyyə vəsaitlərinin optimallığı;
- maliyyə qoyuluşlarının səmərəliliyi.

Müəssisə maliyyəsinin təşkilindən danışarkən qeyd etmək vacibdir ki, bazar iqtisadiyyatının normal fəaliyyət göstərməsi üçün müəssisə və təşkilatların, habelə digər təsərrüfat subyektlərinin maliyyə intizamına ciddi şəkildə əməl etmələri tələb olunur. Bunun üçün dörd sadə qaydanın yerinə yetirilməsi təmin edilməlidir; a) alıcılar bağlanmış sazişlərə əməl edirlər və aldıkları əmtəələrin dəyərini ödəyirlər; b) borcalanlar kredit müqavilələrinin tələblərini pozurlar və öz borclarını ödəyirlər; c) vergiödəyiciləri vergiləri ödəyirlər; e) müəssisə və şirkətlər öz məsrəflərini əldə etdikləri gəlirlər hesabına ödəyirlər.

Dövlət tərəfindən səmərəli tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı şəraitində birinci üç qaydaya əməl edilməsi sahəsində hüquqi

öhdəliklər mövcud olur. Dördüncü qaydaya əməl edilməsinə isə müəssisələri bazar iqtisadiyyatının öz təbiəti məcbur edir. Uzun müddət ziyanla işləyən müəssisələr (firmalar, şirkətlər) əvvəla-xır müflisləşir və iflasa uğrayırlar. Buna görə də müəssisə və şirkətlər öz vəsaitlərindən (xüsusi və cəlb edilmiş) daha səmərəli istifadə etməli, onların xərclənməsi istiqamətlərini düzgün müəyyənləşdirməli, əldə etdikləri gəlirlər hesabına həm bütün cari xərclərini ödəməli və öhdəliklərini yerinə yetirməli, həm də perspektiv inkişafı təmin edəcək vəsaitlər (yığım və ehtiyat fondları) toplamalıdır.

2. Müəssisənin maliyyə resursları və onların yaranma mənbələri

Müəssisənin maliyyə resursları dedikdə, onun öz maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməsi, cari xərcləri və öz istehsalının genişləndirilməsilə əlaqədar olan özünün pul vəsaitləri və borc alınmış (kənardan daxil olmuş) vəsaitlərin məcmusu nəzərdə tutulur.

Müəssisənin maliyyə resursları yaranma mənbəyinə və mənşəyinə görə xüsusi və cəlb edilmiş (borc) vəsaitlərinə bölünürlər. **Müəssisələr müxtəlif mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formalarda olduqlarından, onların xüsusi vəsaitlərinin yaranma mənbələri də xeyli dərəcədə fərqlənir. Müəssisələrin xüsusi vəsaitləri əsasən aşağıdakı mənbələrdən formalaşır:**

1.Mülkiyyətçi tərəfindən verilən kapital – onun əsas hissəsini təşkil edən nizamnamə fondu (səhmlərin satışından gələn vəsaitlər, mülkiyyətçi və təsisçilərin pay vəsaitləri);

2.Hüquqi və fiziki şəxslərin sair vəsaitləri (məqsədli maliyyələşdirmə, ianələr, xeyriyyə vəsaitləri və s.);

Müəssisənin yaratdığı ehtiyatlar (ehtiyat kapitalı, əlavə kapital və yığılmış mənfəət).

Cəlb edilmiş vəsaitlərin əsas mənbələri isə aşağıdakılardır:

- a) bank kreditləri;
- b) borc vəsaitləri;
- c) istiqrazların və başqa qiymətli kağızların satışından daxil olan vəsaitlər;
- ç) kreditor borcları;

e) hesablanması ilə köçürülməsi vaxtı arasındakı müddətdə əmələ gələn büdcəyə olan öhdəliklər;

d) müəssisənin əmək haqqı üzrə borc öhdəlikləri;

i) yaranma vaxtı ilə ödəmə vaxtı arasındakı fərq nəticəsində sosial sığortaya və sosial təminat orqanlarına borclar.

Hər bir müəssisənin fəaliyyətinin başlıca maliyyələşdirmə mənbəyi onun xüsusi vəsaitləri hesab olunur. Xüsusi vəsaitlərin ilkin mənbəyi isə müəssisənin nizamnamə kapitalıdır (yaxud fondudur). Nizamnamə kapitalı müəssisənin fəaliyyətini təşkil və təmin etmək üçün mülkiyyətçilər (təsisçilər) tərəfindən verilən vəsaitlərin məbləğini əks etdirir. "Nizamnamə kapitalı" kateqoriyasının məzmunu isə müəssisələrin təşkilati-hüquqi formasından asılı olaraq dəyişir:

– dövlət müəssisəsi üçün – müəssisənin özünü maliyyələşdirmə şəraitində fəaliyyət göstərməsi üçün dövlətin ona ayırdığı əmlakın dəyər ifadəsi;

– məhdud məsuliyyətli müəssisə üçün – mülkiyyətçilərin paylarının məbləği;

– səhmdar cəmiyyəti üçün – birgə fəaliyyəti təşkil etmək üçün iştirakçılar tərəfindən verilən əmlakın dəyər qiyməti;

– icarə müəssisəsi üçün – müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini təşkil etmək üçün mülkiyyətçi tərəfindən müəssisəyə ayrılmış əmlakın dəyər qiyməti.

Müəssisə yaradılan zaman onun nizamnamə kapitalına (fonduna) qoyulan pul vəsaitləri maddi və qeyri-maddi aktivlər şəklində ola bilər. Aktivlər pay şəklində nizamnamə kapitalına (fonduna) verildikdə, onlar üzərində əmlak hüququ təsərrüfat subyektinə, yəni müəssisəyə keçir, başqa sözlə, həmin payı verən investolar bunlar üzərində əmlak hüquqlarını itirirlər. Müəssisə ləğv edildikdə, yaxud iştirakçı ortaqlığın və ya cəmiyyətin tərkibindən çıxdıqda, o, müəssisənin qalıq əmlakının yalnız onun payına uyğun hissəsinə iddia edə bilər, əvvəl qoyduğu vəsaitləri həmin formada və tam şəkildə tələb edə bilməz. Nizamnamə kapitalı (fondu) hüquqi baxımından müəssisənin investolar qarşısında öhdəlik (məsuliyyət) həddini əks etdirir.

Nizamnamə kapitalının (fondunun) həcmi (yaxud məbləği) müəssisə dövlət qeydiyyatına alınarkən elan olunur. Onun həcmi-nin artırılması (azaldılması) yalnız qanunvericiliklə müəyyən olunmuş və təsis sənədlərində (əsasən Nizamnamədə) göstərilmiş qaydalarda həyata keçirilir.

İstehsala investisiya edilmiş ilkin kapital istifadə olunduqca reallaşdırılan məhsulun qiymətində öz əksini tapan dəyər yaradır. Məhsul reallaşdırıldıqdan sonra o, pul formasını alır, müəssisənin hesablaşma hesabına daxil olur. Reallaşdırmadan mədaxil məhsul istehsalına çəkilmiş xərclərin ödənməsi və müəssisədə pul fondlarının və maliyyə ehtiyatlarının yaradılması üçün mənbə olsa da, o gəlir deyildir. Belə ki, mədaxil, istifadə prosesində keyfiyyət baxımından müxtəlif olan tərkib hissələrinə bölünür.

Mədaxilin istifadə istiqamətlərindən biri amortizasiya fondunun formalaşdırılmasıdır.

Mənfəət dinamik inkişaf edən hər bir müəssisənin başlıca vəsait mənbəyi hesab olunur. Bütçəyə vergiləri və digər ödənişləri keçirdikdən sonra xalis mənfəət müəssisənin sərəncamında qalır. Mənfəətin istifadə olunması (bölüşdürülməsi) qaydaları müəssisənin Nizamnaməsində göstərilməlidir. Mənfəətin müəyyən hissəsi payçılar arasında bölüşdürülə, dividend kimi səhmdarlara verilə, yaxud, başqa formada mülkiyyətçi tərəfindən götürülə bilər. Xüsusi vəsait mənbəyi kimi mənfəətin yalnız bölüşdürülməyən hissəsi, mənfəət hesabına yaradılmış fondlar və ehtiyatlar hesab olunur.

İstər amortizasiya ayırmaları, istərsə də mənfəət müəssisənin xüsusi maliyyə resurslarıdır.

Mənfəət – müəssisənin ehtiyat fondunun yaradılmasının başlıca mənbəyidir. Ehtiyat fondunun vəsaiti gözlənilməz itkiləri və təsərrüfat fəaliyyətinin mümkün zərərlerini ödəmək üçün yaradılır, yəni, təbiəti etibarilə, sığorta xarakteri daşıyır.

Müəssisənin xüsusi vəsait mənbəyi kimi əlavə kapital, bir qayda olaraq, əsas vəsaitlərin və digər material qiymətlilərin (maddi vəsaitlərin) yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində əmələ

gəlir. Onun istehlak məqsədlərinə istifadəsi hüquqi-normativ sənədlərlə qadağan edilir.

3. Müəssisədə maliyyənin təşkili prinsipləri

Bazar münasibətləri və müəssisələrin tam sərbəstliyi şəraitində maliyyənin təşkili, hər şeydən əvvəl, müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur. **Maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasından məqsəd müəssisənin maliyyəsinin idarə edilməsinin elə səmərəli sisteminin qurulmasıdır ki, qarşıda duran strateji və taktiki vəzifələrin yerinə yetirilməsinə bilavasitə əlverişli şərait yaratmaq mümkün olsun.** Müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasında bir sıra funksional struktur bölmələri (plan-iqtisadi, maliyyə, mühasibatlıq və başqaları) iştirak edirlər.

Müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənilməsinin strateji vəzifələri aşağıdakılar hesab olunur:

- müəssisənin mənfəətinin (gəlirinin) maksimumlaşdırılması;
- müəssisənin kapitalının (vəsaitlərinin) strukturunun optimallaşdırılması və onun maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi;
- mülkiyyətçilər (təsisçilər, payçılar), investolar və kreditorlar üçün müəssisənin maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin "şəffaflığına" nail olunması;
- müəssisənin investisiya qoyuluşu üçün cazibədarlığının təmin edilməsi;
- müəssisənin idarə edilməsinin səmərəli mexanizminin qurulması;
- maliyyə vəsaitlərinin cəlb olunmasının bazar mexanizmlərindən istifadə edilməsi.

Müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasının əsas istiqamətlərinə:

- a) müəssisənin maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin təhlili;
- b) uçot və vergi siyasətinin müəyyən edilməsi;
- c) müəssisənin kredit siyasətinin işlənilib hazırlanması;
- ç) dövrüyyə vəsaitlərinin idarə olunması;
- d) istehsal xərclərinin idarə edilməsi, o cümlədən amortizasiya siyasətinin seçilməsi;

e) mənfəətin bölgüsü və istifadəsi (yaxud dividend) siyasətinin seçilməsi aiddirlər.

Müəssisənin iqtisadi imkanını iki baxımdan – həm müəssisənin əmlak, həm də onun maliyyə vəziyyəti mövqeyindən – xarakterizə etmək olar. Təsərrüfat fəaliyyətinin qeyd edilən tərəfləri sıx qarşılıqlı əlaqəlidir – əmlakın qeyri-səmərəli strukturu, onun keyfiyyətsiz tərkibi müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarır və əksinə. Buna görə müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənilməsinə onun maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsindən başlanılır. Belə təhlil və qiymətləndirmə isə müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyətini əks etdirən bir sıra göstəricilərin köməyi ilə həyata keçirilir.

Müəssisənin əmlak vəziyyətini qiymətləndirilmək üçün müəssisənin sərəncamında olan əsas fondların dəyəri, əsas fondların aktiv hissəsinin payı, əsas fondların köhnəlmə (aşınma), yenilənmə, sıradan çıxma əmsalları və s. bu cür göstəricilərdən istifadə edilir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitliyi maliyyə resurslarının aktivlərə (əsas və dövriyyə vəsaitlərinə) məqsədəuyğun və düzgün qoyuluşundan əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Aktivlər isə təbiəti etibarilə dinamikdir, yəni müəssisənin fəaliyyət prosesində həm aktivlərin miqdarı (həcmi), həm də onların strukturu daimi dəyişikliklərə məruz qalır.

Uzunmüddətli perspektiv baxımından müəssisənin maliyyə vəziyyəti vəsaitlərin mənbələrinin strukturu, müəssisənin kənar investordan və kreditorlardan asılılıq dərəcəsi və s. ilə xarakterizə olunur. **Müəssisənin xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitləri arasındakı nisbət üçün qəbul olunmuş vahid normativ yoxdur.** Lakin belə bir geniş yayılmış fikir var ki, müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin payı 60 faiz və ya ondan bir qədər çox olmalıdır.

Vəsaitlərin dövriyyəsi baxımından istənilən müəssisənin fəaliyyəti özündə dövriyyə vəsaitlərinin bir növünün digərinə fasiləsiz transformasiyası (çevrilməsi) prosesini əks etdirir. Bunu aşağıdakı kimi göstərmək də olar:

.... → PV → XM → Bİ → HM → HV → PV → ...

- Burada, PV – pul vəsaitləri;
XM – anbarda olan xammal və materiallar;
Bİ – bitməmiş istehsal;
HM – hazır məhsul;
HV – hesablaşmalarda olan vəsaitlər;

Deməli, müəssisənin cari təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin səmərəliliyini əməliyyat tsiklinin uzunluğuna əsasən qiymətləndirmək olar. Əməliyyat tsiklinin uzunluğu isə müxtəlif növ aktivlərdə olan vəsaitlərin dövretmə sürətindən asılıdır. Dövriyyə sürətinin artması onlardan istifadə səmərəliliyinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənilməsində və maliyyə planlaşdırılmasında dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsi mühüm rol oynayır.

Dövriyyə vəsaitlərinin idarə edilməsində məqsəd müəssisənin uzunmüddətli istehsal və səmərəli maliyyə fəaliyyətini təmin etmək üçün kifayət edəcək cari aktivlərin həcm və strukturunu, onların əldə olunması mənbələrini və aralarındakı nisbətləri müəyyənləşdirməkdir. Məsələnin bu cür qoyuluşu strateji xarakter daşıyır. Cari fəaliyyət baxımından müəssisənin mühüm təsərrüfat-maliyyə xarakteristikası onun likvidliyidir, yəni qısamüddətli kreditor borclarını vaxtlı-vaxtında ödəyə bilmək qabiliyyətidir. Kreditorlar qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin gecikdirilməsi təsərrüfat əlaqələrinin qırılmasına və bundan doğan bir sıra mənfi nəticələrə (istehsal xərclərinin artması, istehsal prosesində dövrü olaraq fasilələrin yaranması və s.) gətirib çıxarır.

Dövriyyə vəsaitlərinin səviyyəsi ilə müəssisənin mənfəəti arasında da müəyyən asılılıq var. Dövriyyə vəsaitlərinin səviyyəsi zəruri normadan az olduqda müəssisənin işində tez-tez fasilələr yaranır ki, nəticədə mənfəətin həcmi də azalır.

Dövriyyə vəsaitlərinin səviyyəsinin normativdən yüksək olması vəsaitlərin müəyyən qisminin fəaliyyətsiz qalmasına, xərclərin artmasına və beləliklə də, mənfəətin azalmasına gətirib çıxarır. Buna görə də dövriyyə vəsaitləri elə optimal səviyyədə (normada) saxla-

nılmalıdır ki, müəssisənin vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunsun və ən yüksək mənfəət əldə edilsin.

Müəssisənin maliyyə xidməti cari aktivlərin (yəni dövriyyə vəsaiti ünsürlərinin) maliyyələşdirilməsi müddətlərinin növbəliliyini daimi nəzarətdə saxlamalı, belə maliyyələşdirmənin mövcud üsullarından daha səmərəlisinin seçilməsini təmin etməlidir. Bu isə müəssisənin kredit siyasətinin işlənilməsini, xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlərin düzgün əlaqələndirilməsini zəruri edir.

Maliyyə xidməti müəssisənin cari və perspektiv fəaliyyətinə uyğun olaraq borc vəsaitlərinə yaranacaq ehtiyacı dəqiq hesablamalı, kredit təşkilatını (bankı) və kreditləşdirmə formasını (verilmə formasından və müddətindən, ödəniş formasından, faiz dərəcəsiindən və s. asılı olaraq) düzgün seçməlidir.

Dövriyyə vəsaitlərinin müvəqqəti çatışmamazlığını aradan qaldırmaq üçün adətən qısamüddətli kreditləşdirmədən istifadə olunur. Qısamüddətli kreditləşdirmənin əsas üsulları isə **kommersiya krediti və bank kreditidir**.

Kommersiya krediti uzunmüddətli təsərrüfat əlaqələrinə malik müəssisələrin bir-birinə məhsul (material, yarımfabrikat, hissə və qovşaqlar və s.) göndərməsi və onun haqqının ödənilməsi müddətinin uzadılması ilə yaranır. Yəni bu zaman qarşılıqlı razılaşma (müqavilə) əsasında istehsal müəssisəsi satın aldığı xammal və materialların, yarımfabrikatların və s. haqqının ödənilməsini bir qədər gecikdirir. Bunun ən geniş yayılmış forması kreditor borclarıdır. Bu zaman məhsul göndərən müəssisənin vəsaitləri müvəqqəti olaraq məhsul alan müəssisənin təsərrüfat dövriyyəsinə olur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələr arasındakı belə kommersiya kreditləri veksəl, alıcının avansı, açıq hesab və s. bu kimi formalarda rəsmiləşdirilir.

Qısamüddətli kreditləşdirmənin digər üsulu bank kreditidir. Qısamüddətli bank krediti verilmə müddətinə görə bir neçə gündən bir ilə qədər ola bilər. Bank krediti aşağıdakı prinsiplər əsasında verilir: məqsədlilik, müddətlilik, təminatlılıq. Kreditin müddəti onun alınması məqsədindən, daha doğrusu, dövriyyə vəsaitinin

hansı ünsürünün, hansı xərclərin maliyyələşdirilməsindən asılı olur.

4. Müəssisənin mənfəəti və onun bölüşdürülməsi

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəətin əldə olunması müəssisənin yaradılması və fəaliyyətinin əsas məqsədidir. Mənfəət müəssisənin mövcudluğu üçün müəyyən təminat yaradır.

Bazarda müəssisə xüsusiləşmiş əmtəə istehsalçısı kimi çıxış edir. Müəssisə məhsula qiymət müəyyən edərək onu istehlakçılara satır və nəticədə, müəssisəyə pul mədaxili baş verir. Bu zaman mənfəət də əldə olunur. Maliyyə nəticəsini müəyyən etmək üçün mədaxillə məhsulun maya dəyərini müqayisə etmək lazımdır.

Əgər mədaxil maya dəyərindən çoxdursa, bu mənfəətin alınmasını göstərir. Müəssisə həmişə çalışır ki, mənfəət əldə etsin. Əgər mədaxil maya dəyərindən az olursa, müəssisə zərərə uğrayır.

Mənfəət bazar münasibətlərinin kateqoriyası kimi, aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- müəssisənin fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş iqtisadi səmərəni xarakterizə edir;
- müəssisənin maliyyə resurslarının əsas elementidir;
- müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlir hissəsinin formalaşması mənbəyidir.

Zərər də müəssisənin fəaliyyətində müəyyən rol oynayır. O, maliyyə vəsaitlərindən istifadə, istehsalın təşkili və məhsulun satışı istiqamətində müəssisənin uğursuzluqlarını göstərir.

Müəssisədə mənfəətin öz kəmiyyətinə, iqtisadi məzmununa və funksional təyinatına görə dörd göstəricisi formalaşır. Bütün bu hesablamaların bazasında müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin əsas göstəricisi olan balans mənfəəti dayanır. Verginin hesablanması üçün xüsusi göstərici – ümumi mənfəət, bunun əsasında isə vergi tutulan və vergiyə cəlb edilməyən mənfəət hesablanır. **Vergilər və büdcəyə digər ödəmələr edildikdən sonra balans mənfəətinin qalan hissəsi xalis mənfəət adlanır.** O müəssisənin fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsini göstərir.

Balans mənfəətinə üç əsas element: məhsulun reallaşdırılmasından, işlərin yerinə yetirilməsindən, xidmətlərin göstərilməsindən mənfəət (zərər), müəssisənin əsas vəsaitlərinin və digər əmlakının reallaşdırılmasından daxil olan mənfəət (zərər), reallaşdırmadan (satışdan) kənar əməliyyatların maliyyə nəticələri daxildir.

Məhsulun (iş və xidmətlərin) reallaşdırılmasından mənfəət müəssisənin əsas fəaliyyətinin maliyyə nəticəsidir. Reallaşdırmadan mənfəət reallaşdırmadan mədaxillə (ƏDV-siz və aksizsiz) istehsal və reallaşdırma xərclərinin fərqi kimi müəyyən olunur.

Müəssisənin əsas vəsaitlərinin və digər əmlakının reallaşdırılmasından mənfəət (zərər) müəssisənin balansında olan əmlakın satışından əldə olunur.

Reallaşdırmadan kənar maliyyə nəticələrinə alınmış və ödənilmiş cərimə, peniya və digər sanksiya növlərinin saldosu, həmçinin hesabat ilində aşkar olunmuş keçmiş illərin mənfəəti, keçmiş illərdə silinmiş debitor borclarının ödənməsindən daxil olan məbləğ, müəssisənin hesablarında olan pul vəsaitlərinə görə ödənilən faizlər, digər müəssisələrin nizamnamə kapitalında pay iştirakından gəlirlər, qiymətli kağızlar üzrə gəlirlər və s. daxildir.

Büdcəyə vergilər və digər ödənişlər verildikdən sonra xalis mənfəət müəssisənin sərəncamına keçir. Müəssisə həmin mənfəətdən öz nizamnaməsinə uyğun istifadə edir.

Mənfəət yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin formalaşmasının, onun gələcək inkişafının başlıca mənbəyidir. Buna görə də maliyyənin planlaşdırılmasının ən mühüm məsələlərindən biri də mənfəətin bölgüsü siyasətinin (yaxud dividend siyasətinin) işlənilməsidir.

Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin bölgüsünə əsas tələb ondan ibarətdir ki, onun istehlaka və yığıma gedən hissəsi arasında optimal nisbət geniş təkrar istehsal prosesini maliyyə resursları ilə təmin etsin.

Mənfəətin bölgü siyasəti işlənərkən məsələnin iki tərəfi diqqət mərkəzində saxlanılır: bir tərəfdən, dividendlərin (səhmlərə görə mənfəət payı, yaxud təsis payına uyğun mənfəət payı və s.) verilməsi mülkiyyətçilərin maraqlarını müdafiə etməlidir. Yüksək

dividendlər müəssisəni investorlar üçün cazibədar edir; digər tərəfdən isə, dividendlərin maksimumlaşdırılması yaxud mənfəətin daha çox hissəsinin mülkiyyətçilər arasında bölgüsü istehsalın inkişafına yönəldilən (təkrar investisiya) mənfəət payının azalmasına gətirib çıxarır ki, bu da müəssisənin gələcək inkişafına problemlər yaradır. Buna görə də mənfəətin bölgüsü siyasəti bu iki məsələnin optimal əlaqələndirilməsi əsasında qurulur.

Mənfəətin bölgüsünü, onun istifadəsinin əsas istiqamətlərini müəyyən edərkən, hər şeydən əvvəl, rəqabət şəraitini nəzərə almaq lazımdır, çünki bu şərait müəssisənin istehsal gücünü əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq və təzələmək zərurətini diktə edə bilər. Buna uyğun olaraq kapital qoyuluşlarını, döviyyə vəsaitlərinin artırılmasını, elmi-texniki tədqiqatların aparılmasını, yeni texnologiyaların tətbiqini, mütərəqqi əmək metodlarına keçidi və s. maliyyələşdirmək üçün mənfəətdən ayırmaların miqyası müəyyənləşdirilir.

Müəssisənin maliyyə siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri uçot siyasəti və vergi planlaşdırılmasının təşkilidir. Müəssisələr uçot siyasətini "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş "Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair" təlimat, "Müəssisənin uçot siyasəti haqqında" Əsasnamə və başqa normativ-hüquqi aktlar əsasında işləyib hazırlayır və həyata keçirirlər.

Vergi planlaşdırılmasının təşkilində məqsəd müəssisənin büdcə ilə qarşılıqlı münasibətlərinin səmərəli, həm də qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq qurulmasıdır. Vergi planlaşdırılması işi vergi qanunları (Vergi Məcəlləsi və s.) əsasında aparılır.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin gəlirlərindən (mənfəətdən) və ayrı-ayrı fondlarından (məsələn, əməyin ödənişi fondundan) büdcəyə və başqa fondlara ödəmələrin (vergi və ayırmaların) məbləğinin çox və ya az hesablanması müəssisənin vəsaitlərinin öz əsas məqsədindən yayındırılmasına gətirib çıxarır.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında müəssisələr dövlət büdcəsinə və büdcədən kənar fondlara aşağıdakı vergi və ayırmaları ödəyirlər:

1) Əlavə edilən dəyərdən vergi (əlavə dəyər vergisi – ƏDV) – məhsulların, işlərin, xidmətlərin istehsalı prosesində yaranan və onlar satıldıqca reallaşan dəyər artımının bir hissəsinin büdcəyə alınması formasıdır.

Burada bir məsələnin qeyd olunması çox vacibdir; beləki, əvvəla, əlavə dəyər vergisi birbaşa deyil, dolayısı ilə alınan vergi növüdür; əmtənin, görülən işin və göstərilən xidmətlərin qiymətlərinə əlavə formasıdır. İkincisi, bu vergi növü istehsalçı müəssisələrin mənafeələrinə toxunmur; o, məhsulların istehlakçılara tətbiq edilən, daha doğrusu, onlardan alınan vergidir. İstehsalçı müəssisə və yaxud sahibkar, sadəcə olaraq, bu işdə vergi toplayan qismində çıxış edir.

Hal hazırda Azərbaycan Respublikasında əlavə dəyər vergisi 18% dərəcəsi ilə ödənilir.

Əlavə dəyər vergisi Azərbaycan Respublikası ərazisində məhsulların istehsalı, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və tədavülü prosesində onların dəyərinə əlavənin bir hissəsinin, həmçinin Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilən və vergi tutulan bütün məhsulların dəyərinin bir hissəsinin büdcəyə tutulması formasıdır. ƏDV məhsul istehsalının və göndərilməsinin, işlər görülməsinin və xidmətlər göstərilməsinin bütün mərhələlərində ödənilir. Vergi tutulan dövriyyədən ödənilməli olan ƏDV-nin məbləği bu cür dövriyyədən hesablanan verginin məbləği ilə verilən hesab-fakturalara müvafiq surətdə əvəzləşdirməli olan verginin məbləği arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Məhsul satılarkən onun qiyməti əlavə dəyər vergisinin məbləği qədər artırılmalıdır. Əlavə dəyər vergisi də nəzərə alınmaqla formalaşmış qiymətin tərkibində verginin məbləğini təyin etmək üçün verginin hesabat dərəcəsi nəzərdə tutulur. Hesabat dərəcəsi əmtəənin, vergi də nəzərə alınmaqla, formalaşmış qiymətinin tərkibində əlavə dəyər vergisinin payını müəyyən edir. O, aşağıdakı kimi təyin olunur:

100 % – əlavə dəyər vergisi nəzərə alınmadan əmtəənin qiyməti;

18 % – əlavə dəyər vergisinin faiz dərəcəsi;

118 % – əlavə dəyər vergisi nəzərə alınmaqla son qiymət.

Son qiymətin tərkibində verginin payını müəyyən etmək üçün aşağıdakı tənəsübdən istifadə olunur:

118 % – 100 %

18 % – x

$$x = \frac{18 \times}{100} = 15,25 \%$$

Yuxarıda deyilənləri aşağıdakı şərti bir misalla izah edək. Fərz edək ki, istehsalçının satdığı məhsulun dəyəri 500 manatdır. 18 % vergi dərəcəsi ilə əlavə dəyər vergisinin məbləği 90 manat olacaq. Alıcı məhsulu alarkən əlavə dəyər vergisi də daxil olmaqla satıcıya 590 manat ödəyir. Bu zaman məhsulun vergi də daxil olmaqla tam dəyərində əlavə dəyər vergisinin payı aşağıdakı qaydada hesablanır:

590 manat – 100 %

90 manat – x %

$$x = \frac{90 \times 100}{590} = 15,25 \%$$

Əlavə dəyər vergisinin hesablanması kifayət qədər mürəkkəb və mərhələli bir işdir. Çünki büdcəyə ödənilməli olan verginin məbləği əmtənin alıcısından alınmış əlavə dəyər vergisinin məbləği ilə istehsalda istehlak olunmuş material ehtiyatları və xidmətlərə görə ödənilmiş əlavə dəyər vergisinin fərqi kimi müəyyən olunur.

I mərhələ. Hasilat müəssisəsi 100 manatlıq xammal və material alıb. Ölkədə mövcud olan qaydaya görə vergi gəlirlərin yaranma mənbəyinə görə tutulur, yəni əlavə dəyər vergisini satıcı alıcıdan alır və büdcəyə ödəyir. Buna görə də hasilat müəssisəsi 100 manatlıq xammal və material alarkən 18 manat məbləğində də əlavə dəyər vergisi ödəyir. Hasilat müəssisəsi öz məhsulunu istehsal müəssisəsinə özünün topdansa satış qiyməti ilə 150 manata və 27 manat ($150 \times 0,18$) əlavə dəyər vergisi də daxil olmaqla 177 manata satır. Bu zaman hasilat müəssisəsinin büdcəyə ödənilməli məbləği: 27 man. – 18 man. = 9 man. olacaqdır. Burada 18 manat hasilat müəssisəsinin xammal və material alarkən satıcıya ödədiyi əlavə dəyər vergisinin məbləğidir.

II mərhələ. İstehsalçı müəssisə 27 manat əlavə dəyər vergisi də daxil olmaqla 177 manat məbləğində material ehtiyatı alıb. Hazır məhsulu 300 manat müəssisənin topdansa satış qiyməti ilə satır. Bu zaman

istehsalçı müəssisə topdansatış qiymətinin üzərinə 54 manat ($300 \times 0,18$) əlavə dəyər vergisini də daxil etməklə məhsulu 354 manata ticarət müəssisəsinə satır. İstehsalçı müəssisənin 36 manat material ehtiyatı alarkən hasilat müəssisəsinə ödədiyi əlavə dəyər vergisini nəzərə almaqla büdcəyə ödəməli olduğu məbləğ: 54 man. – 36 man. = 18 manata bərabər olur.

III mərhələ. Ticarət müəssisəsi 54 manat əlavə dəyər vergisi də daxil olmaqla 354 manat məbləğində məhsul alır. Bu məhsula 350 manat qiymət qoyarkən həmin dəyərin üzərinə 63 manat ($350 \times 0,18$) əlavə dəyər vergisini daxil edir və 413 manata satır. Ticarət müəssisəsinin büdcəyə ödənməli olduğu məbləğ: 63 man. – 54 man. = 9 manat olacaqdır, çünki ticarət müəssisəsi məhsulu alarkən 54 manat əlavə dəyər vergisini istehsal müəssisəsinə ödəmişdi.

IV mərhələ. Son istehlakçı 63 manat əlavə dəyər vergisi daxil olmaqla 413 manatlıq məhsul alır.

Beləliklə, son istehlakçıya qədər bütün mərhələlərdə büdcəyə ödənilməli olan əlavə dəyər vergisinin məbləği aşağıdakı düstürlə hesablanır:

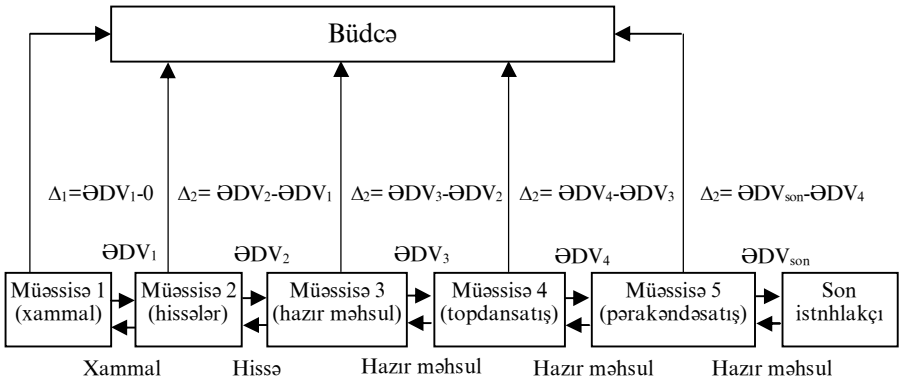
$$\partial DV_b = \partial DV_a - \partial DV_ö$$

Burada, ∂DV_b – əlavə dəyər vergisinin büdcəyə ödənilməli olan məbləği;

∂DV_a – alınmış əlavə dəyər vergisinin məbləği;

$\partial DV_ö$ – ödənilmiş əlavə dəyər vergisinin məbləği.

Əlavə dəyər vergisinin ödənilməsi formasını sxematik şəkildə

aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Şəkil 20.1. Əlavə dəyər vergisinin büdcəyə tutulması mexanizmi

2) Aksiz vergisi – müəyyən qrup kütləvi istehsal məhsullarının, zinət əşyalarının, habelə xidmətlərin (məsələn, alkoqollu içkilər, tütün məmulatları, neft məhsulları və s.) qiymətlərinə daxil edilən və alıcı tərəfindən ödənilən vergidir. Aksiz tutulmalı məhsulların siyahısı və onların aksiz dərəcələri respublika hökumətinin müvafiq qərarları ilə təsdiq edilir.

3) Mənfəət vergisi – müəssisə və təşkilatların mənfəətindən qanunla müəyyənləşdirilmiş dərəcə ilə hesablanaraq dövlət büdcəsinə köçürülür. 2004-cü ilin yanvarın 1-dən mənfəət vergisinin dərəcəsi 24 faiz müəyyən edilmişdir.

4) Mədən vergisi – ölkə ərazisindəki yeraltı sərvətlərdən səmərəli istifadə etmək və onlar çıxarılarkən ayrı-ayrı sahələr arasında rentabellik səviyyəsi ilə əlaqədar rəqabət münasibətlərini tənzimləmək məqsədi ilə ödənilir. Mədən vergisini yalnız yerin təkindən faydalı qazıntıların çıxarılması ilə məşğul olan müəssisələr ödəyir. Bu vergiyə cəlb olunan faydalı qazıntı növlərini və vergi dərəcələrini hökumət təsdiq edir.

5) Əmlak vergisi – müəssisələrin balansında olan əsas vəsaitlərin məbləğindən (dəyərindən) 1 faiz dərəcəsi ilə ödənilir.

6) Torpaq vergisi – müəssisə və təşkilatların mülkiyyətində və istifadəsində olan torpaqlardan səmərəli istifadəni təmin etmək üçün hər il torpaq vergisi tutulur. Verginin dərəcəsi torpağın təyinatından, sahəsindən, coğrafi yerləşməsindən və keyfiyyətindən asılı olaraq Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyənləşdirilir və təsdiq edilir.

7) Xarici iqtisadi fəaliyyətdən vergilər – müəssisə və təşkilatların idxal-ixrac əməliyyatları həyata keçirməsinə görə büdcəyə ödədiyi gömrük vergi və rüsumlarıdır.

8) Məcburi dövlət sosial sığorta haqqı – müəssisələr məcburi dövlət sosial sığorta haqqını hesablanmış əməyin ödənişi fondunun 22 faizi və işçiyə verilən əmək haqqının 3 faizi məbləğində Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna ödəyirlər.

9) Yol vergisi – ölkə ərazisinə daxil olan və avtomobil nəqliyyatı vasitələrinə malik bütün fiziki və hüquqi şəxslərdən yollardan istifadəyə görə tutulur.

Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin işçilərindən tutulan gəlir vergisi də əmək haqqı və maaşlar verildiyi zaman hesablanaraq müəssisə tərəfindən büdcəyə köçürülür. Buna görə də maliyyənin planlaşdırılmasında bu vergi üzrə də büdcə ilə qarşılıqlı münasibətlər nəzərə alınır.

Müəssisənin büdcəyə və büdcədən kənar fondlara bütün ödənişləri qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada (aylıq, rüblük və ya illik) icra edilir.

Müəssisənin maliyyə siyasətinin formalaşmasında, maliyyənin planlaşdırılmasında xərclərin idarə edilməsi və amortizasiya siyasətinin seçilməsi mühüm rol oynayır. Müəssisənin maliyyə xidməti dövrü olaraq istehsal xərclərinin quruluşunu və dinamikasını təhlil (üfiqi və şaquli) etməli, müxtəlif kənarlaşmaların səbəblərini öyrənməlidir. Xərclərin müxtəlif istiqamətlərdə (məsələn, şərti-sabit xərclər, dəyişən xərclər kimi və s.) qruplaşdırılaraq təhlili istehsaldaxili ehtiyatların aşkarlanması baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda müəssisələrdə əsas fondlara amortizasiya hesablanmasının açıq metodundan istifadə olunur. Bu metod müəssisələrə əsas fondların qrupları daxilində differensial amortizasiya normalarının tətbiqinə imkan verir. Buna görə də müəssisənin gələ-

cək inkişafı və səmərəli fəaliyyəti üçün düzgün amortizasiya siyasətinin seçilməsinin, vəsaitlərin amortizasiya fondunda yığılmasının və onlardan səmərəli istifadənin təmin edilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Maliyyə xidməti, qanun çərçivəsində, elə amortizasiya siyasəti müəyyənləşdirməlidir ki, müəssisənin əsas fondlarının aktiv ünsürlərinin mütəmadi olaraq modernləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi üçün vəsait mənbəyi formalaşsın. Başqa sözlə, əsas fondların alınmasına avans edilmiş vəsaitdən maksimum səmərəli istifadə təmin olunmalıdır.

Qeyd olunan bütün bu istiqamətlər müəyyənləşdirildikdən sonra müəssisənin maliyyə xidməti cari və perspektiv maliyyə planlaşdırılması işini həyata keçirir. Müəssisənin sabit və davamlı fəaliyyəti və inkişafı üçün maliyyə planlaşdırılması işi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

5. Müəssisənin maliyyə vəziyyətini əks etdirən göstəricilər

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitliyi haqqında informasiyanın əsas mənbəyi mühasibat uçotudur. Müəssisə bazara daxil olduqda mühasibat informasiyalarının (maliyyə hesabatlarının) istifadəçiləri artır. Bu istifadəçilərin birinci qrupuna – müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsilə əlaqədar şəxslər; ikinci qrupuna – müəssisədə işləməyən, lakin müəssisədə birbaşa maliyyə marağı olan şəxslər – səhmdarlar, investorlar, müxtəlif kreditorlar, məhsul və xidmətlərin alıcıları və təchizatçılar və s.; üçüncü qrupa – müəssisədə dolaylı marağı olanlar – müxtəlif maliyyə institutları, Vergi Nazirliyi, statistika orqanları, həmkarlar ittifaqları və s. daxildir.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili üçün informasiyaların mənbəyinə illik mühasibat uçotunun "Mühasibat balansı" (forma № 1), "Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat" (forma №2), "Kapitalın hərəkəti haqqında hesabat" (forma № 3), "Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat" (forma № 4), "Mühasibat balansına əlavə" (forma № 5) aiddirlər.

Müəssisənin balansı onun əmlakının tərkibini və bu əmlakın yaranma mənbəyini göstərir. Balans iki hissədən ibarət olur: aktiv

və passiv. Aktiv hissədə müəssisənin əmlakı (aktivləri), passiv hissədə onun yaranma mənbəyi göstərilir. Aydınır ki, aktivlərin cəmi passiv hissənin cəminə bərabər olmalıdır.

Müəssisənin xalis aktivləri onun ümumi aktivləri ilə ümumi öhdəliklərinin fərqi kimi müəyyən olunur.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətini əks etdirən əsas göstəricilərdən biri onun ödəmə qabiliyyətidir ($K_{\text{öq}}$). Ödəmə qabiliyyəti göstəricisi müəssisənin öz öhdəlikləri ilə hesablaşa bilmək qabiliyyətini göstərir və aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

$$K_{\text{öq}} = \frac{\text{dövriyyə vəsaitlərinin cəmi}}{\text{qısamüddətli və uzunmüddətli öhdəliklərin cəmi}}$$

$K_{\text{öq}}$ əmsalı vahiddən böyükdürsə, deməli, müəssisə öz öhdəliklərini yerinə yetirmək imkanına malikdir.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin dinamikası xalis dövriyyə vəsaitləri göstəricisinin dəyişməsi əsasında müəyyən edilir. Müəssisənin xalis dövriyyə vəsaitləri dövriyyə vəsaitlərinin həcmi ilə qısamüddətli öhdəliklərin fərqi kimi müəyyən olunur. Xalis dövriyyə vəsaitlərinin yaranma mənbələrinə xalis gəlirin, səhmdar kapitalın, uzunmüddətli öhdəliklərin və s. artması aiddir. Dövriyyə vəsaitlərinin həcmi daha çox olan müəssisələr daha etibarlı tərəfdaşlar hesab olunur. Çünki onlar öz öhdəliklərini ödəyə bilərlər və istehsalın miqyasını artırmaq imkanına malik olurlar.

Müəssisənin özünün qısamüddətli öhdəliklərini yerinə yetirə bilmək qabiliyyəti onun likvidliyi adlanır. Müəssisə o vaxt likvid hesab edilir ki, o, öz dövriyyə vəsaitlərini reallaşdıraraq qısamüddətli öhdəlikləri ilə hesablaşa bilsin. Sonradan satılmaq üçün əldə olunmuş məşin və avadanlıqlar istisna olmaqla, əsas vəsaitlər əsasən müəssisənin qısamüddətli öhdəliklərinin ödənməsi üçün mənbə hesab edilə bilməz.

Müəssisə, dövriyyə vəsaitlərinin strukturundan, xarici öhdəlikləri ödəmək üçün asan və çətin reallaşdırıla bilən dövriyyə və-

saitlərinin nisbətindən asılı olaraq yüksək və ya aşağı dərəcədə likvid ola bilər.

Qısamüddətli passivlər həm də təcillik dərəcəsinə görə də qruplaşdırıla bilər.

Analitik təhlil praktikasında likvidliyi qiymətləndirmək üçün göstəricilər sistemindən istifadə olunur.

Cari likvidlik əmsalı təsərrüfat fəaliyyətini aparmaq üçün müəssisənin dövrüyyə vəsaitləri ilə ümumi təminatını və öhdəliklərini və təcili öhdəliklərinin vaxtında ödənilməsinə xarakterizə edir. Cari likvidlik əmsalı (K_1) aşağıdakı kimi hesablanır:

$$K_1 = \frac{\text{dövrüyyə vəsaitləri}}{\text{qısamüddətli borc öhdəlikləri və kreditör öhdəlikləri}}$$

Müəssisədə bu əmsalın 2-yə bərabər olması məqsədəuyğun hesab edilir.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin bərpası əmsalı ($K_{\text{ö.q.b.}}$) 6 ay (bu, fərqli müddət də ola bilər) ərzində müəssisənin ödəmə qabiliyyətini bərpa edib və ya etməməsini göstərir. Bu əmsal aşağıdakı kimi hesablanır:

$$K_{\text{ö.q.b.}} = \frac{K_1 + 6 (K_{1s} - K_{1\text{ö}}) / T}{2}$$

Burada, K_{1s} – təhlil olunan dövrün sonunda cari likvidlik əmsalı;

$K_{1\text{ö}}$ – dövrün əvvəlinə cari likvidlik əmsalı;

T – təhlil olunan dövrdə ayların sayı;

2 – cari likvidlik əmsalının normativ əmsalı.

Əgər ödəmə qabiliyyətinin bərpası əmsalı vahiddən yüksəkdirsə, yaxın 6 ay ərzində müəssisə ödəməqabiliyyətlidir; əgər əmsal vahiddən azdırsa, onda müəssisə bu müddət ərzində öz ödəmə qabiliyyətini bərpa etmək imkanına malik deyildir.

Müəssisənin təcili likvidliyi pul vəsaitlərinin, qiymətli kağızların (qısamüddətli maliyyə qoyuluşlarının) və debitor öhdəliklərinin cəminin qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti kimi müəyyən edilir. Bu əm-

sal cari öhdəliklərin hansı hissəsinin nağd pulla yanaşı, yüklənmiş və yola salınmış məhsuldan, yerinə yetirilmiş iş və xidmətlərdən daxil olacaq pul vəsaitləri hesabına ödənəcəyini göstərir. Təcrübədə təcili likvidlik əmsalının vahidə bərabər olması məqsədəuyğun hesab edilir.

Müəssisənin mütləq likvidliyi pul vəsaitləri və tez reallaşdırıla bilən qiymətli kağızların dəyərini cəminin qısamüddətli öhdəliklərə (qısamüddətli borclar və kreditor borcları) nisbəti kimi müəyyən edilir. Bu əmsalın normal kəmiyyəti kimi 0,2 götürülür.

Müəssisədə vəsaitlərin mənbələrinin strukturunu xarakterizə edən göstəricilərə müstəqillik əmsalı (K_m), maliyyə sabitliyi əmsalı, maliyyələşmə əmsalı və təmin olunma əmsalı aiddir.

Müstəqillik əmsalı (faizi) aşağıdakı kimi müəyyən olunur.

$$K_m = \frac{\text{xüsusi vəsaitlər}}{\text{aktivlərin (və ya passivlərin) cəmi}} \times 100\%$$

Bu əmsal (faiz) müəssisənin həm investorları, həm də kreditorları üçün böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki o, müəssisənin öz vəsaitlərinin onun əmlakının ümumi dəyərində xüsusi çəkisini göstərir. Təcrübədə müəssisələr üçün bu əmsalın 50 faizə bərabər olması məqbul sayılır.

Maliyyə sabitliyi əmsalı ($K_{m.s.}$) aşağıdakı kimi hesablanır:

$$K_{m.s.} = \frac{\text{xüsusi vəsaitlər} + \text{uzunmüddətli borc vəsaitləri}}{\text{aktivlərin (və ya passivlərin) cəmi}} \times 100\%$$

Bu əmsal müəssisənin öz fəaliyyətində uzun müddət istifadə edə biləcəyi maliyyə mənbələrinin xüsusi çəkisini göstərir.

Maliyyələşmə əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$K_{mal.} = \frac{\text{xüsusi vəsaitlər}}{\text{borc vəsaitləri}} \times 100\%$$

Bu əmsal müəssisənin fəaliyyətinin xüsusi vəsait və borc vəsaitləri hesabına maliyyələşən hissələrini göstərir və nə qədər yük-

səkdirsə, banklar və kreditorlar üçün müəssisənin maliyyələşdirilməsi etibarlı hesab olunur. Maliyyələşmə əmsalının vahiddən az olması onu göstərir ki, müəssisənin ödəmə qabiliyyəti kəskin şəkildə pisləşir.

Müəssisənin xüsusi vəsaitlərilə təmin olunması əmsalı ($K_{x.v.t.o.}$) onun maliyyə sabitliyi üçün zəruri olan xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin mövcudluğunu xarakterizə edir.

Bu göstərici qısamüddətli passivlərin (QP) (qısamüddətli borc vəsaitləri, kreditor borcları, hesablanmış dividendlər, gələcək dövrün gəlirləri, gələcək dövrün xərc və ödəmələrinə ehtiyatlar və digər qısamüddətli passivlər) dövriyyədən kənar aktivlərlə (DKA) (qeyri-maddi aktivlər, əsas vəsaitlər, bitməmiş tikinti, uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları, digər dövriyyədən kənar aktivlər) fərqi-nin dövriyyə vəsaitlərinə (DV) nisbəti kimi müəyyən edilir:

$$K_{x.v.t.o.} = \frac{QP - DKA}{DV}$$

Praktikada bu əmsalın 0,1 olması məqbul sayılır.

6. Müəssisələrin maliyyə planı

Bazar münasibətləri və müəssisələrin tam təsərrüfat sərbəstliyi şəraitində müəssisələrin maliyyə planlaşdırılması sistemi, adətən, aşağıdakılardan ibarət olur:

- müəssisənin struktur bölmələrinin fəaliyyətinin büdcə planlaşdırılması sistemi;
- müəssisənin fəaliyyətinin yekun (kompleks) büdcə planlaşdırılması sistemi.

Müəssisənin struktur bölmələrinin fəaliyyətinin büdcə planlaşdırılması sistemi aşağıdakı funksional büdcələrin yaradılmasını nəzərdə tutur: əməyin ödənilməsi büdcəsi; material məsrəfləri büdcəsi; enerji istehlakı büdcəsi; amortizasiya büdcəsi (fondu); kreditlərin ödənilməsi büdcəsi; vergi büdcəsi; sair xərclər büdcəsi.

Müəssisənin fəaliyyətinin yekun (kompleks) büdcə planlaşdırılması sisteminin tərkib elementləri aşağıdakılardır:

- ilkin proqnoz məlumatları;
- istehsal proqramı;
- mənfəət və zərərlər balansı;
- müəssisənin balansı;
- pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat.

Yekun büdcə gəlirlər və xərclər hissələrindən ibarət olur. Yekun büdcəni ümumi şəkildə, cədvəl formasında aşağıdakı kimi vermək olar.

Cədvəl 20.1

Müəssisənin yekun büdcəsi (gəlir və xərclərin əsas maddələri)

Gəlirlər hissəsi	Xərclər hissəsi
1.Məhsul satışından və sair satışlardan gəlirlər	1.Büdcəyə vergilər
2.Satışdankənar əməliyyatlardan gəlirlər	2.Əmək haqqı
3.Plan dövrünün əvvəlinə bank hesablarında vəsait qalıqları	3.Büdcədənkənar fondlara ayırmalar
4.Kreditlər və borclar	4.Xammal və materialların alınması
5.Sair gəlirlər	5.Elektrik enerjisinin ödənilməsi
Büdcə gəliri (gəlirlərin xərclərdən çox olduğu halda)	6.Kreditlərin ödənilməsi (faizlər nəzərə alınmaqla)
	7.Sair xərclər
	Büdcə kəsiri (xərclər gəlirlərdən çox olduğu halda)

Büdcənin gəlirlər hissəsi xərclər hissəsindən çox olduqda mənfəət, xərclər hissəsi gəlirlərdən çox olduqda isə büdcə kəsiri (yəni borc) yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin illik, rüblük və aylıq yekun büdcələri tərtib olunur. Bu iş müəssisənin plan-iqtisad şöbəsi tərəfindən maliyyə xidmətlərinin iştirakı ilə yerinə yetirilir.

Müəssisənin maliyyə planı onun iqtisadi inkişaf planının digər bölmələri əsasında yaradılır. Eyni zamanda, maliyyə planının tərtib olunması maya dəyəri planının formalaşmasına, maddi və digər resurslardan istifadəyə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Müəssisələrin öz öhdəlikləri üzrə digər müəssisələrlə hesablaşmaları, bir qayda olaraq, bank idarələri vasitəsilə nağdsız qayda-da aparılır. Bununla yanaşı, müəssisələrlə, vətəndaşlarla (işçilərlə,

alıcılarla və s.) nağd pulla hesablaşmalar da həyata keçirilir (əmək haqqı və başqa ödənişlərin verilməsi).

Nağdsız (nağd olmayan) hesablaşmalar dedikdə, kağız və metal puldan, habelə barterdən (məhsulun başqa məhsulla ödənilməsi) istifadə etmədən, hesablaşma sənədləri vasitəsilə həyata keçirilən ödəmələr başa düşülür. Nağdsız hesablaşmalar zamanı ödəniş tapşırıqlarından, çeklərdən, akkreditivlərdən, ödəniş-tələbnamə tapşırıqlarından istifadə edilməsinə yol verilir.

Müəssisələrlə alıcı və satıcılar arasında hesablaşma formaları müqavilə ilə (sazişlə, başqa razılaşmalarla) müəyyən olunur.

Müəssisə pul vəsaitlərini saxlamaq və bütün növ hesablaşmaları, kredit və kassa əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün istənilən bankda hesablaşma və digər hesablar açma bilər. Banklar daxil olan vəsaitləri bu hesablara mədaxil edir, həmin vəsaitlərin müəssisənin hesabından başqa hesablara köçürülməsi, habelə digər əməliyyatların aparılması haqqında müəssisələrin sərəncamını yerinə yetirirlər. Qanunvericilikdə xüsusi qaydalar nəzərdə tutulduğu hallar istisna olmaqla, qalan bütün hallarda müəssisələrin hesablardan bütün ödənişlər müəssisə rəhbərinin müəyyən etdiyi ardıcılıqla həyata keçirilir.

Məfhumlar və anlayışlar

Maliyyə;

Xüsusi vəsaitlər;

Cəlb edilmiş (borc) vəsaitlər;

Nizamnamə kapitalı (fondu);

Kredit (kommersiya, bank);

ƏDV (əlavə edilmiş dəyərdən vergi);

Aksiz;

Dividend;

Vergilər;

*Likvidlik əmsalı.***Özünüoxlama sualları**

- 1.«Maliyyə» anlayışını izah edə bilərsinizmi?
- 2.Maliyyə ictimai-iqtisadi münasibətlər sistemində.
- 3.Müəssisə maliyyəsinin funksiyaları hansılardır və onların şərhini verin.
- 4.Müəssisənin xüsusi və cəlb edilmiş (borc) vəsaitlərinin yaranma mənbələrini göstərə bilərsinizmi?
- 5.Müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanma istiqamətləri hansılardır?
- 6.Mənfəət və onun funksiyaları haqqındanələri bilirsiniz?
- 7.Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan vergi növləri hansılardır?
- 8.Müəssisənin maliyyə vəziyyətini səciyyələndirən göstəricilər haqqında nə kimi məlumatlarınız vardır?
- 9.Müəssisənin maliyyə planı və yekun büdcəsinin şərhini verə bilərsinizmi?

Fəsil 21. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyəti

1. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin mahiyyəti
2. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin formaları
3. Müəssisənin idxal və ixrac əməliyyatları
4. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsi vasitələri
5. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin gömrük tənzimlənməsi

1. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin mahiyyəti

Ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı onlara ixtisaslaşmanı dərinləşdirməyə, iqtisadi resurslardan istifadə səmərəliliyini yüksəltməyə, ümumi daxili məhsulun həcmi artırmağa imkan verir. Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı nəticəsində ayrı-ayrı ölkələr – nisbətən az xərclə istehsal edə bildikləri məhsullar üzrə ixtisaslaşması və bu məhsulların nisbətən böyük xərclə istehsal etdikləri məhsullara mübadilə etməsi nəticəsində – əlavə gəlir əldə edə bilirlər.

Ölkələr arasında xarici iqtisadi əlaqələrin yaranması zəruriliyi, əsasən, iki amillə izah olunur. Bunlardan biri, ölkələrin iqtisadi resurslara (torpaq, xammal, əmək, investisiya) qeyri-bərabər həcmdə malik olmaları və ikincisi isə, müxtəlif məhsulların səmərəli istehsalı, fərqli texnologiyalar və ya resursların müxtəlif kəmiyyət kombinasiyasını tələb etməsidir. Ölkələrin malik oldukları belə nisbi üstünlüklər xarici iqtisadi əlaqələrin, xüsusilə də xarici ticarətin inkişafının əsasında dayanır. **Məhdud iqtisadi resurslardan daha çox məhsul əldə olunması məqsədilə təsərrüfatçılığın səmərəli aparılması zəruriliyi, hər bir konkret məhsulun istehsalı iqtisadi resurslara görə nisbi üstünlüklərə malik olan ölkədə həyata keçirilməsini tələb edir.**

Ölkələr arasında bu və ya digər məhsulun istehsalına görə baş verən ixtisaslaşmalar beynəlxalq əmək bölgüsü adlanır. Ümumiyyətlə, xarici iqtisadi əlaqələr beynəlxalq əhəmiyyət daşıdıqlarından, ölkələrin (həm də müəssisələrin) dünya bazarına çıxmalarını şərtləndirir, qarşılıqlı iqtisadi faydanı təmin edir, ticarət əlaqələrini genişləndirir, dünya xalqlarının yaxınlaşmasına xidmət edir, sülh işinə köməklik göstərir.

Müqayisəli üstünlüklərə əsaslanan ölkələrarası xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı ayrı-ayrı məhsul istehsalının ölkələr arasında daha səmərəli yerləşdirilməsinə və bu ölkələrin əhalisinin maddi rifah halının yüksəldilməsinə səbəb olur.

Məlumdur ki, hər bir ölkənin malik olduğu resursların strukturu və texnoloji istehsal üsulları üzrə biliklərinin səviyyəsi eyni deyil, müxtəlif olurlar. İstehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsindən asılı olaraq hər bir ölkə iqtisadi təyinatları eyni olan məhsulları, bir qayda olaraq, müxtəlif məsrəflərlə istehsal edirlər. Buna görə də ölkələrdən hər biri istehsal etmək üçün elə məhsulları seçməlidir ki, onun istehsal xərcləri digər ölkəyə nisbətən az olsun və bu məhsulları – özünə nisbətən – digər ölkədə ucuz başa gələn məhsullarla mübadilə edə bilsin. Lakin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu, həmin ölkənin iqtisadi imkanlarının tamamilə istifadə edildiyi şəraitdə mümkündür. Yəni əgər ölkədə işsizliyin səviyyəsi yüksəkdirsə, təsərrüfat dövryyəsinə cəlb olunmamış resurslar mövcuddursa, onda, bir sıra istehsallar nisbətən səmərəsiz olsa da, bunların inkişaf etdirilməsi iqtisadi və sosial-siyasi baxımdan məqsədəuyğundur.

Xarici iqtisadi fəaliyyət iki və daha çox ölkə arasında aparılan istənilən təsərrüfat əlaqələridir. Müəssisənin xarici iqtisadi əlaqələri isə, onun (müəssisənin) xarici ölkələrlə ticarət-iqtisadi, istehsal və elmi-texniki əməkdaşlığının, valyuta-maliyyə və kredit münasibətlərinin formalaşmasına istiqamətlənmiş fəaliyyəti nəzərdə tutur. Müəssisələr özlərinin xarici iqtisadi məqsədlərinə nail olmaq üçün bəzən ölkə daxilində istifadə etdikləri

təsərrüfatçılıq formalarından fərqlənən xarici iqtisadi əməliyyatların aparılması formalarını seçməli olurlar. Bu formaların seçilməsinə yalnız qarşıya qoyulmuş məqsədlər deyil, həm də müəssisənin fəaliyyət göstərəcəyi xarici mühit də xeyli dərəcədə təsir göstərir.

Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətdə əsas kimi qəbul etdiyi məqsədləri üç qrupa bölmək olar: satışın artırılması, resursların əldə olunması, təchizat və satış mənbələrinin diversifikasiyası.

Satış bazarı müəssisənin məhsul və xidmətlərinə maraqlı olan alıcıların sayı və onların alıcılıq qabiliyyəti ilə məhdudlaşır. Lakin bu məsələyə ayrıca bir ölkə çərçivəsində deyil, beynəlxalq miqyasda baxılmalıdır. Belə olan halda məhsulların satılmasında maraqlı insanların sayı və onların alıcılıq qabiliyyətlərinin məcmusu da artar. Nəticə etibarilə bu o deməkdir ki, müəssisə məhsulun daha böyük həcmli satışını və daha yüksək mənfəət səviyyəsini özü üçün təmin edə bilər.

Müəssisə və firmalar, bəzən, öz ölkələrinin daxili bazarındakı tələbdən yüksək istehsal gücünə malik olurlar. Bu, həm ölkənin öz tələbatlarından artıq olan kəşf edilmiş təbii ehtiyatların həcmi ilə, həm də müəyyən məhsul üzrə konkret istehsal güclərinin miqyası ilə əlaqədar ola bilər. Xüsusən, kiçik dövlətlər böyük dövlətlərə nisbətən xarici ticarətə daha çox meyilli olurlar. Bunun səbəblərindən biri müəssisənin optimal ölçüsü ilə bağlıdır. Belə ki, bir sıra məhsullar üzrə müəssisə o zaman rentabelli olur ki, o, böyük

həcmdə məhsul istehsal etsin, lakin kiçik ölkədə bu istehsalın həcmnin daxili tələb məhdudluğundan, onların inkişaf imkanları xarici ticarətlə bilavasitə əlaqədar olur.

Təcrübə göstərir ki, firmada istehsalın həcmi müəyyən həddə qədər hər dəfə artırdıqca istehsal verdişlərinin toplanması və məhsul vahidinə düşən şərti sabit xərclərin azalması hesabına onun vahidinə düşən xərclər 20-30 faiz azalır. Kiçik ölkələrdə bunu, əsasən, öz məhsullarını xarici bazarlara çıxmaqla satışın həcmi artırmaq yolu ilə təmin etmək mümkündür.

Müəssisə xarici ölkəyə məhsul ixrac etməklə öz mənfəətini artırmağa bilər. Lakin bu, həmin ölkədə rəqabət mühitinin səviyyəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, istehsal olunan məhsul öz ölkəsi üçün texniki və iqtisadi baxımdan məqbul məhsul olsa da, digər ölkə üçün yeni ola bilər. İstehsalçı müəssisə öz məhsulunun satış coğrafiyasını genişləndirmək və habelə məhsulun həyat tsiklinin müxtəlif mərhələlərinə uyğun ölkələr üzrə reallaşdırmaq işini həyata keçirilməklə öz mənfəətini artırmağa bilər.

Beləliklə, müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin əsas motivi məhsul satışının miqyasını genişləndirməsidir.

İstehsalçı müəssisələr və distribyutorlar (bölüşdürücülər) kifayət qədər tez-tez zəruri məmulat və xidmətləri, yarımfabrikat və dəstləşdirici məmulatları və habelə son məhsulları xarici ölkələrdən əldə edirlər. Bu addım müəssisəyə, bəzi hallarda xərcləri aşağı salmağa, bəzi hallarda isə öz ölkəsində istehsal olunmayan məhsulları xarici ölkələrdən əldə etməyə imkan yaradır.

Adətən firma və müəssisələr özlərinin satış və mənfəətlərinin səviyyəsində böyük kənarlaşmaların yaranmasına imkan verməməyə çalışır və bu məqsədlə satış və tədarük üçün münasib xarici bazarlar axtarırlar, onların müxtəlif ölkələrdəki iqtisadi inkişaf tsikllərinin uyğun gəlməməsindən istifadə etməyə cəhd göstərirlər. Başqa sözlə, bir ölkədə iqtisadi fəallığın aşağı düşməsi nəticəsində satışın həcmi azalır, iqtisadi yüksəliş mərhələsində olan digər ölkədə isə satışın həcmi artır. Nəticədə müəssisə və ya firma, eyni məhsulun bir neçə ölkədə satış bazarına malik olmaqla, hansısa bir ölkədə qiymətin dəyişməsindən və ya tələbin azalmasından yaranan itkiləri ixtisara sala bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkələr arasındakı xarici iqtisadi əlaqələrə, o cümlədən firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinə bir sıra amillər təsir edir. Bu amillərə coğrafi, tarixi, siyasi, hüquqi, iqtisadi və mədəni amillər aiddirlər. Sadalanan amillərin məcmusu xarici mühiti formalaşdırır. Müəssisə və ya firma fəaliyyət göstərəcəyi mühiti, oradakı vəziyyəti düzgün müəyyən etmək üçün qeyd edilən amillər üzrə geniş informasiyaya malik olmalıdır.

Xarici mühiti təşkil edən elementlərdən biri də bazarın durumudur, rəqabətin səviyyəsidir. Rəqabət mühitini məhsulun parametrlərinin dəyişmə sürəti, istehsalın optimal həcmi, alıcıların sayı, onlardan birinin orta hesabla alıcılıq qabiliyyəti (alış həcmi), alıcıların stabilliyi, yerli və xarici rəqiblərin nisbəti, məhsulların nəqli xərcləri, rəqiblərin məxsusi qabiliyyətləri kimi amillər formalaşdırır.

2. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin formaları

Dünya təcrübəsində xarici iqtisadi əlaqələrin müxtəlif növlərindən istifadə olunur. Bunlardan: a) beynəlxalq texnoloji istehsal üsulunun divesifikasiyası – məhsulun istehsalı mərhələlərinin müxtəlif ölkələrdə yerləşdirilməsi; b) sənaye məhsulları üzrə idxal və ixrac – beynəlxalq ticarət; c) əcnəbi hüquqi şəxslər və iş adamları ilə müştərək müəssisələrin yaradılması; e) investisiya qoyuluşu üzrə əməkdaşlıq; d) turizm, bank və sığorta işləri üzrə xidmətlər; f) elmi-texniki işləmələr üzrə əlaqələr və s.-ni göstərmək olar.

Bazar iqtisadi münasibətlərinə keçmiş bütün ölkələrdə müəssisələr üzərində dövlətin inhisarı aradan qalxdığından xarici iqtisadi əlaqələrin əsas ağırlığı müəssisələrin üzərinə düşür; müəssisə xarici iqtisadi fəaliyyətin əsas həlqəsinə, lokomotivinə çevrilir. Xarici iqtisadi əlaqələr üzrə fəaliyyətin növləri müəssisə və firmalar miqyasında bir qədər də konkretləşir.

Müəssisələr özləri də xarici iqtisadi məqsədlərini həyata keçirmək üçün xarici iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif növlərindən istifadə edirlər. Bu növlərin hər hansı birindən istifadə edərkən müəssisə, malik olduğu resursları, həmçinin öz fəaliyyətinin həyata keçirilməsi şərtlərini dəqiq qiymətləndirməlidir. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyət növlərinə idxal və ixrac əməliyyatları, nəqliyyat, lisenziyalaşdırma, françayzinq, idarəetmə kontraktları, "qıfıl altı" müqavilələri, birbaşa investisiya və portfel investisiyası ilə əlaqədar əməliyyatlar daxildir.

Əmtəələrin ixracına yerli istehsalın nəticəsi olan məhsulların ölkə xaricində, idxalına isə xarici ölkələrdə istehsal edilən məhsulların ölkə daxilinə gətirilib satılması aid edilir. İdxal və ixrac əməliyyatları ayrı-ayrı ölkələrin beynəlxalq sövdələşmələrində əsas yer tutur. **Müəssisənin idxal və ixrac əməliyyatları, adətən, həmin müəssisənin ilk xarici iqtisadi əlaqələri hesab olunur.** Bu onunla izah edilir ki, belə əməliyyatlarda digər formalara nisbətən resurs sərfi daha az, müəssisə üçün riskin səviyyəsi isə aşağı olur. Müəssisə, xarici iqtisadi fəaliyyətin digər formaları ilə məşğul olduqda idxal və ixrac əməliyyatlarını davam etdirməyə maneələr yaranmır və onu dayandırmaq zərurəti ilə qarşılaşmır.

Xidmətlərin idxalı və ixracı əmtəələrin idxal və ixracından fərqlənir. Bu qəbildən olan əməliyyatlardan gəlir əldə etmə xidmətlərin ixracı, onlara görə pul ödəmə isə xidmətlərin idxalı sayılır. Xarici iqtisadi fəaliyyət çoxlu sayda və həm də müxtəlif xidmətləri əhatə edir.

Bunlardan bir qrupuna səyahət, turizm, servis xidməti və habelə nəqliyyat aiddir. Əmtəələrin daşınması və turizmdən daxilolmalar avioşirkətlərin, dəniz daşımaları ilə məşğul olan şirkətlərin, bilet və yerlərin əvvəlcədən bronlaşdırılması üzrə agentliklərin, həmçinin mehmanxanaların – göstərdikləri xidmətlərin müqabilində – əldə etdikləri gəlirlərinin əsas mənbəyidir.

Xidmətlərin idxal və ixracında komissiyon əməliyyatlar mühüm yer tutur. Komissiyon əməliyyatlar əcnəbi ölkələrdə bank əməliyyatlarının, sığorta, icarə və ya kirayə, layihə-konstruktor işləri və idarəetmə

xidmətləri ilə əlaqədardır. Layihə-konstruktor işləri adətən "qıfıl altı" əməliyyatları çərçivəsində həyata keçirilir ki, bu, kontrakt əsasında istehsal güclərinin (sexin və ya müəssisənin) yaradılmasını və onların hazır vəziyyətdə istifadə etmək üçün sifarişçiyə təhvil verilməsini nəzərdə tutur. İdarəetmə xidmətlərinə görə komisyon ödəmələri əvvəlcədən bağlanmış idarəetmə kontraktlarının və ya əldə edilmiş razılığın nəticəsində həyata keçirilir ki, buna əsasən bir müəssisə digərinə ümumi rəhbərlik və ya ixtisaslaşdırılmış idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirmək üçün menecer heyəti təqdim edir.

Royyalti – lisenziya razılaşması adlanan kontrakt (müqavilə) – əsasında xaricdə olan aktivlərin, məsələn, kəşflər, firma nişanları, patentlər, "nou-hau", müəllif hüquqları və digərlərinin istifadəsinə görə vaxtaşırı verilən lisenziya haqqıdır. Qeyri-maddi mülkiyyətin sahibi (lisenziar – patent sahibi) müəyyən müddət ərzində ondan istifadə hüququnu başqa firmaya (lisenziata – lisenziya alana) lisenziya müqaviləsi əsasında verir, lisenziat adətən buna görə lisenziara royyalti ödəyir. Əsasən aşağıdakılar qeyri-maddi aktivlərə (sənaye mülkiyyətinə) aid olunur:

- patentlər, ixtiralar, formullar, proseslər, konstruksiyalar, sxemlər;
- müəllif hüquqları, ədəbi, musiqi və ya rəssamlıq kompozisiyaları;
- ticarət nişanları, firma adları, fabrikin nişanları;
- franşizlər, lisenziyalar, kontraktlar;
- metodlar, proqramlar, proseduralar, sistemlər və s.

Adətən lisenziar lisenziata texniki kömək göstərməli, lisenziat isə əldə etdiyi hüquqdan səmərəli istifadə etməli və lisenziara buna görə müqavilədə nəzərdə tutulmuş royyaltini ödəməlidir.

Yeni məhsul və texnoloji proses müəssisənin bazardakı mövqeyinə məhdud zaman kəsiyində təsir göstərir. **Müəssisənin, xarici ölkədə yeni istehsal güclərinin və satış sisteminin, yaradılmasını təmin etmək baxımından, imkanları lazımi səviyyədə olmadıqda, özünün malik olduğu qeyri-maddi aktivlərini xarici müəssisələrə satmaqla və ya icarəyə verməklə əlavə gəlir əldə edə bilir.** Bundan əlavə, müəssisə öz istehsalını genişləndirdiyi müddətdə, onun rəqiblərinin texnologiyanı təkmilləşdirməsi nəticəsində malik olduğu üstünlüklərini itirməsi təhlükəsi mövcud olur. Lisenziat, lisenziya müqaviləsinin onun öz gücü ilə analoji texnologiyanın hazırlanmasına nisbətən ucuz başa gəlmiş halda, birinciyə (lisenziyaya) üstünlük verir. Buna görə də, müəssisə malik olduğu qeyri-maddi aktivlərdən özü istifadə etməklə yanaşı, onu digər müəssisə və firmalara sata və ya icarəyə verə bilər.

Royyaltinin köməkliyi ilə franşayzinq də ödənilir, bu formada bir tərəf – franşayzer (iri müəssisə) digər müstəqil tərəfə – franşayziyə (kiçik müəssisə operatoru), özünün firma nişanından istifadə hüququnu satır. Buna əlavə olaraq, franşayzer uzunmüddətli əsasda öz tərəfdaşına – franşayziyə – yarımfabrikat və dəstləşdirici məmulatlar göndərmək, idarəetmə xidməti göstərmək və texnologiya vermək yolu ilə ona təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirməkdə də köməklik göstərir.

Firmalar, bir qayda olaraq, ixracda müvəffəqiyyət qazandıqdan sonra, xarici firmalarla lisenziya və ya franşayzing müqavilələri bağlayırlar. Bu addım ixraca nisbətən firmanın öz üzərinə daha böyük məsuliyyət götürməsinə nəzərdə tutur. Böyük məsuliyyət isə əsasən firmanın lisenziyanın və ya franşayzingin reallaşdırılması ilə əlaqədar xarici ölkəyə texniki heyət yollaması, lisenziya və ya franşayzing müqaviləsi əsasında qeyri-maddi aktivləri alan firmanın yeni məhsulun buraxılışı üçün öz istehsal gücünü yaratması və ya ona uyğunlaşdırması ilə əlaqədardır.

Müəssisənin və ya firmanın ən əsas aktivlərindən biri də onun təcrübəli və istedadlı menecerləridir. İri kapital qoyuluşlarına və mütərəqqi texnologiyaya baxmayaraq, bir sıra firmalar, xüsusilə az inkişaf etmiş ölkələrdəki dövlət müəssisələri rəhbər və mütəxəssislərin ixtisas və təcrübə səviyyəsinin yetərincə olmaması ilə əlaqədar çətinliklərlə qarşılaşırlar. İdarəetmə kontraktı müəyyən olunmuş haqq müqabilində firmanın öz menecerlər heyətinin bir hissəsinin əcnəbi ölkə firmalarına köməklik göstərmək və ya müəyyən müddət ərzində ixtisaslaşdırılmış idarəetmə funksiyalarını icra etmək məqsədilə göndərilməsini nəzərdə tutur.

İdarəetmə kontraktı üç halın yaranması zamanı bağlanır. Birinci halda ölkədə xarici investisiyalı müəssisə milliləşdirilir, yerli menecerlərin formalaşmasına qədər müəssisənin idarə edilməsi xarici investora həvalə olunur. Bu halda idarəetmənin təşkilati quruluşu dəyişilməz qalır, lakin firmanın idarə heyətinin tərkibi dəyişir. İkinci halda

yeni yaradılan müəssisə ilə idarəetmə kontraktı bağlana bilər. Üçüncü halda isə, xarici firma fəaliyyət göstərən müəssisənin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə öz idarəetmə xidmətlərini təklif edir.

"Qıfıl altı" layihələr müəssisənin tikintisi haqqında kontraktın bağlanmasını nəzərdə tutur. Bu zaman müəssisə istismara hazırlıq səviyyəsinə çatdırıldıqdan sonra əvvəlcədən müəyyən edilmiş dəyerdə onun sahibinə təhvil verilir. "Qıfıl altı" layihələr adətən texnoloji avadanlıqları istehsal edən firmalar tərəfindən həyata keçirilir və yeni tikilən müəssisə üçün zəruri olan avadanlıqların bir hissəsi də onların özləri tərəfindən təmin edilir. Bir çox hallarda belə layihələrin hazırlanması və yerinə yetirilməsi ilə tikinti təşkilatları da məşğul olurlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, "qıfıl altı" layihələrlə, əsasən, iri müəssisələr məşğul olurlar və belə layihələrin dəyəri, adətən, milyonlarla ABŞ dollarına bərabər olur.

"Qıfıl altı" kontraktların bağlanması üçün sifarişçilər layihəni həyata keçirəcək firmanı seçərkən əsasən aşağıdakıları nəzərə alır:

- kontraktın təklif olunan qiyməti;
- idxal olunacaq məhsulların maliyyələşməsi sxemi;
- texnologiyanın və idarəetmənin keyfiyyəti;
- firmanın təcrübəsi və nüfuzu.

Beynəlxalq təcrübədə "qıfıl altı" layihələr üzrə ödəmələr mərhələ-mərhələ – işlər yerinə yetirildikcə ödənilir. İlk ödəmə kontraktın dəyərinin 10-15 faizini təşkil edir, 50-65 faizi layihə üzrə işlərin yerinə yetirildiyi dövrdə, qalan hissəsi isə müəssisə artıq

fəaliyyət göstərdiyi zaman kontraktın şərtlərinə görə ödənilir. Son məbləğ müəssisə normal işləməyə başladıqdan sonra ödənilir. Buna görə də belə kontraktlarda müəssisənin normal işləməsini qiymətləndirmək üçün şərtlər əvvəlcədən müəyyən olunur.

Müəssisə və firmaların xarici iqtisadi fəaliyyətinin formalarından biri də kollektiv kontraktlardır. Kollektiv kontraktlar bir firma üçün nisbətən böyük olan və ya müştərək şəkildə istifadəsi səmərəli olan layihələr üzrə bağlanır.

"Hasilatın pay bölgüsü" kontraktları əsasən hasilat sənayesində bağlanır. Belə kontraktların şərtləri adətən ölkənin milli qanunvericiliyində, ya da onlara qanun qüvvəsi verməklə müəyyən edilir. Kontrakt iştirakçıları hasil etdikləri mineral xammalı (neft, dəmir filizi və s.) öz aralarında kontrakta uyğun bölürlər. Bu zaman əldə olunan xammal həm xərcləri ödəməli, həm də müqavilə iştirakçılarına mənfəət əldə olunmasına imkan verməlidir.

"Servis kontraktları" xarici şirkətin müəyyən haqq müqabilində mineral xammalın kəşfiyyatı və hasilatını aparması üzrə məsələləri əhatə edir.

İqtisadiyyatın başqa sahələrində də kollektiv kontraktların müxtəlif formaları mövcuddur. Məsələn, müxtəlif ölkələrin aviaşirkətləri ölkələrarası hava marşrutuna müştərək xidmət haqqında kollektiv kontrakt bağlayırlar.

Xarici investisiya mənfəət almaq məqsədilə xaricdə əmlaka sahib olmağı əks etdirir. Bu əmlak əsasən müəssisə daxilində olur. Firma xarici ölkədə müəssisəyə bütövlükdə və ya pay iştirakı ilə onun bir hissəsinə sahib ola bilər.

Firma üçün xarici müəssisəyə tamamilə sahib olmaq daha səmərəlidir. Çünki bu halda müəssisə üzərində nəzarət sadələşir və əldə olunmuş mənfəət tam şəkildə firmaya çatır. Bu bir də ona görə sərfəlidir ki, müəssisədə payı olan digər investorlarla, xüsusilə yerli payçılarla bir çox hallarda müəssisənin inkişaf strategiyasına və dividendlərin bölünməsinə dair fikir ayrılıqları aradan qaldırılır.

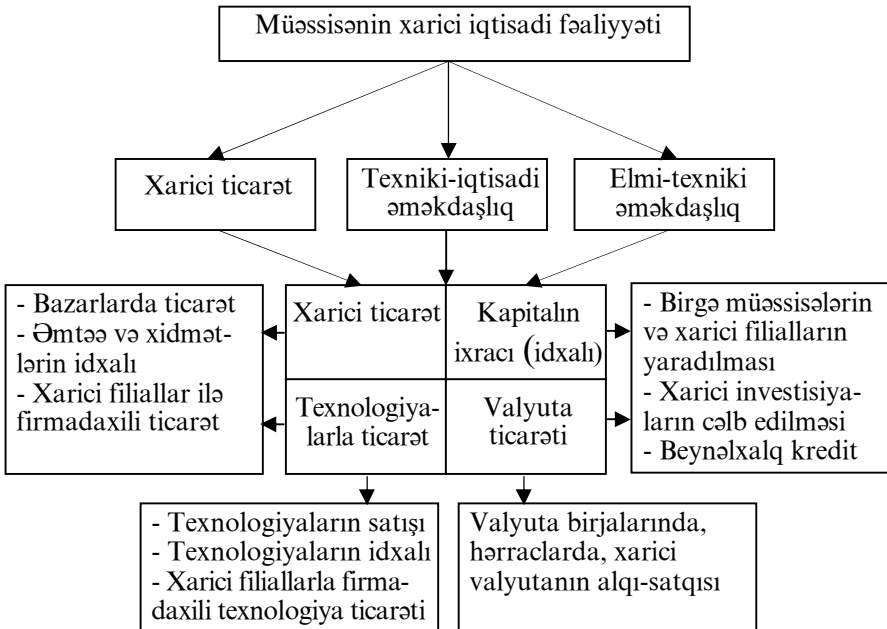
Xarici müəssisəyə tam sahib olmaq bir sıra üstünlüklərə malik olmasına baxmayaraq, firmaların müəyyən pay əsasında xarici müəssisənin fəaliyyətində iştirakı forması da geniş yayılmışdır. Bu bir sıra amillərlə əlaqədar olur və həmin amillərə, əsasən, aşağıdakılar aiddirlər:

– **cöğrafi aspektdə firmanın genişlənmə prosesinin sürətlənməsi.** Bu halda firma daha az investisiya qoyuluşları həyata keçirməklə müxtəlif ölkələrdə iştirak imkanına malik ola bilər;

– **elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri bazasının genişlənməsi.** Belə bir vəziyyətdə firma paya malik olduğu müəssisənin tədqiqat bazası hesabına öz innovasiya fəaliyyətini genişləndirməyə nail olur;

– **əlavə resursların cəlb olunması.** Firmanın müəssisənin nizamnamə fondunda paya malik olması

digər tərəfdaşların malik olduğu resurslardan istifadəyə imkan yaradır.

Şəkil 21.1. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin formaları

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir firmanın məhsul ixracı imkanları məhdud olduqda o, xarici investisiya qoyuluşlarını həyata keçirməyə üstünlük verir və bu zaman, əsasən, bazarın həcmi onun üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Bütövlükdə, firmanın müştərək müəssisə yaratmaqda məqsədi tərəfdaşın bazar bilik və təcrübəsindən, onun satış şəbəkəsindən, malik olduğu daha səmərəli resurslarından istifadə etmək, risk və xərcləri bölüşdürməkdən ibarət olur.

Firmanın xarici investisiya qoyuluşları investisiya cəlb edən ölkədə istehsalı artırmasına baxmayaraq, bu, çox vaxt həmin ölkəyə idxalı azaltmır. Əksinə, ölkədə yaradılmış müəssisənin maşın və avadanlıqlarla təminatı, onların dəstləşdirici hissə (və bağlama) və əlavə məhsullarla təchizi nəticəsində ixracın həcmi daha da artırır. Belə şəraitdə xaricə istehsal amillərinin hərəkəti xarici ticarəti nisbətən stimullaşdırır və genişləndirir.

3. Müəssisənin idxal və ixrac əməliyyatları

Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətində idxal-ixrac əməliyyatları əsas yer tutur. İdxal və ixrac əməliyyatları müəssisə tərəfindən xarici tərəfdaşlarla bağlanmış müqavilə əsasında və ya ticarət vasitəçilərinin iştirakı ilə həyata keçirilir.

Müəssisənin ixrac əməliyyatlarına faktiki ixrac, kreditə ixrac, təkrar ixrac (reeksport), konsiqnasiya (məhsulun komisiyon şərtlərlə satışı) yolu ilə ixrac və müvəqqəti ixrac əməliyyatları aiddir.

Ölkədə istehsal, emal və təkrar emal olunan məmulatların əcnəbi ölkələrə satışı faktiki ixrac adlanır.

Kreditə ixrac faktiki məhsul ixracından sonra haqqı müəyyən şərtlərlə və hər hansı müddət ərzində ödənilən məhsulların ixracını nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müəssisələri və əmlakında dövlətin payı 50 faizdən az olmayan digər müəssisələr məhsulların kreditə ixracını, bağlanan müqavilələrin İqtisadi İnkişaf Nazirliyində qeydiyyatdan keçirməklə aparırlar. Digər müəssisələr

isə, məhsulların kreditə ixracını yalnız gömrük orqanlarında bəyan etməklə həyata keçirirlər. Əgər bu zaman ixrac olunan məhsulun istehsalçısı dövlət müəssisəsidirsə, onda bu məhsulun dəyəri dövlət müəssisəsinə tam ödənildikdən sonra ixrac oluna bilər.

Təkrar ixrac (reeksport) əməliyyatları ölkənin gömrük ərazisinə daxil olan xarici mənşəli malları yenidən emal etmədən digər xarici ölkələrə ixracını nəzərdə tutur. Belə əməliyyatlar üzrə bağlanmış müqavilələr Azərbaycanın beynəlxalq öhdəliklərində tələb olunan hallarda İqtisadi İnkişaf Nazirliyində qeydiyyatdan keçirilməklə, digər hallarda isə gömrük orqanlarında bəyan edilməklə icra olunur.

Konsiqnasiya yolu ilə ixrac əməliyyatları xarici subyektlərlə bağlanmış müqavilələrə əsasən respublika hüdudlarından kənarında müəyyən müddət ərzində satma məqsədilə məhsulların ixrac edilməsidir.

Konsiqnasiya komisiyon şərtləri əsasında ticarətin formalarından biridir. Lakin konsiqnasiya adi komisiyon ticarəti deyil və ondan prinsipial şəkildə fərqlənir: adi komisiyon ticarətindən fərqli olaraq əmtəənin qiymətini əmtəəni ixrac edən (konsiqnat) firma deyil, onun satışını həyata keçirən xarici firma (konsiqnator) müəyyən edir.

Konsiqnasiya ticarəti üçün ayrılan müddət əmtəələrin gömrük orqanlarında bəyan edildiyi gündən etibarən 180 günə qədər müəyyən olunur. Satışdan əldə olunan vəsaitlər məhsullar satıldıqca 10 bank günündən gec olmayaraq məhsul ixrac edənin ölkədəki bank hesabına daxil olmalıdır. Məhsullar yuxarıda göstərilən

müddətdə satılmadıqda 30 gün ərzində ölkəyə geri qaytarılır. Dövlət müəssisələri tərəfindən məhsulların konsiqnasiya yolu ilə ixracı üzrə, bağlanan müqavilələri İqtisadi İnkişaf Nazirliyində qeydiyyatdan keçirilməklə aparılır. Digər müəssisələr məhsulların konsiqnasiya yolu ilə ixracını yalnız gömrük orqanlarında bəyan etməklə həyata keçirirlər. Bu zaman ixrac olunan məhsulun istehsalçısı dövlət müəssisəsidirsə, onun dəyəri istehsalçıya tam ödənilməlidir.

Müvəqqəti ixrac əməliyyatları – xarici ölkələrdə xidmət göstərilməsi, lizinq əməliyyatlarının aparılması, sərğilərdə, yarmarkalarda iştirakı və s. üçün məhsulların – yenidən işlənmədən – ölkəyə qaytarılması şərti ilə ixracıdır. Dövlət müəssisələri tərəfindən məhsulların müvəqqəti ixracı əməliyyatları üzrə bağlanan müqavilələr İqtisadi İnkişaf Nazirliyində qeydiyyatdan keçirilməklə, digər müəssisələr tərəfindən isə gömrük orqanlarında bəyan edilməklə icra olunur.

İdxal əməliyyatları da ixrac əməliyyatlarına müvafiq olaraq növlərə ayrılır. İdxalla məşğul olan firmaların idxal etdikləri məhsulların gömrük dəyərlərinə nəzarəti gömrük orqanları həyata keçirir.

Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətində qeyd edilən idxal-ixrac əməliyyatları ilə yanaşı, barter, kooperasiya əməliyyatları və sərğədyanı ticarət də mövcuddur.

Barter əməliyyatları dəyəri ödənilmədən ekvivalent məbləğdə qarşılıqlı əmtəə (məhsul) mübadiləsini nəzərdə tutur. Barter əməliyyatlarında ekvivalent məbləğində məhsulların göndərilməsi və alınması müddəti 90 günə qədər müəyyən olunur. Ekvivalent məbləğdə qarşılıqlı

əmtəə mübadiləsi əgər göstərilən müddətdə başa çatmazsa, onda hesablaşma müqavilədə göstərilən valyuta ilə 10 bank günü ərzində yerinə yetirilməli və vəsait ixracatçının ölkədəki bank hesabına köçürülməlidir. Əgər qeyd edilən müddətlər ərzində ekvivalent məbləğdə əmtəə alınmadıqda və qarşılıqlı hesablaşma aparılmadıqda alınmamış əmtəənin dəyəri gizlədilmiş gəlir hesab edilir və müəssisə buna görə məsuliyyət daşıyır. Barter əməliyyatları üzrə göndərilən və ya gətirilən məhsulların gömrük bəyannamələrinin bir nüsxəsi əmtəə bəyan olduğu tarixdən etibarən 7 gün ərzində gömrük orqanları tərəfindən müvəkkil banklara və İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə göndərilir. Bütün müəssisələr tərəfindən bağlanmış barter müqavilələri İqtisadi İnkişaf Nazirliyində qeydiyyatdan keçirilməklə realizə oluna bilər.

Kooperasiya əməliyyatları xammal, yarımfabrikatlar, məmulatların bu və ya digər (təmir, emal, son məhsul şəklinə gətirmə, qablaşdırma və s.) məqsədlə müvəqqəti olaraq ixracını və ya idxalını nəzərdə tutur.

Sərhədyanı ticarət, müstəsna olaraq, müvafiq sərhədyanı ərazi çərçivəsində istehsal olunan, eləcə də müvafiq sərhədyanı ərazi miqyasında istehlakı nəzərdə tutulan məhsullara yerli ehtiyacların ödənilməsi üçün ölkənin sərhədyanı bölgəsində məskunlaşmış bütün şəxslər tərəfindən, ölkə ilə sərhəd dövlətləri arasında bağlanmış beynəlxalq müqavilələrdə müəyyən olunmuş müvafiq sərhədyanı ərazidə əcnəbi vətəndaşlarla həyata keçirilə bilər.

Azərbaycan Respublikasında məhsulların ixracı, bir qayda olaraq, onların haqlarının qabaqcadan ödənilməsi, yaxud geri çağrılmayan akkreditiv açılması yolu ilə və birinci dərəcəli bankların zəmanəti əsasında həyata keçirilir. Bankların birinci dərəcəlilik əlamətləri beynəlxalq reyting agentliklərinin təminatlarına əsasən Milli Bank tərəfindən müəyyən edilir. Müəssisə öz məhsullarını ixrac etmək üçün onların haqqının əvvəlcədən ödənilməsi, akkreditivin açılması və ya zəmanətin verilməsini təsdiq edən müvafiq sənədləri gömrük orqanlarına təqdim etməlidir.

Müəssisənin idxal əməliyyatlarına nəzarəti isə ona xidmət göstərən müvəkkil bank həyata keçirir.

Müəssisə ixrac əməliyyatlarını həyata keçirərkən gömrük orqanlarına aşağıdakı sənədləri təqdim edir:

– hüquqi şəxsin Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən müəyyən edilmiş kodu;

– xarici şəxslərlə bağlanmış müqavilə;

– ixrac olunan məhsulların mənzəyi haqqında sənəd;

– ixrac olunan məhsulların haqqının əvvəlcədən ödənilməsi və ya akkreditivin açılması barədə müvəkkil bankın sənədi;

– gömrük yük bəyannaməsi.

Müəssisə idxal əməliyyatlarını həyata keçirərkən gömrük orqanlarına aşağıdakı sənədləri təqdim edir:

– bağlanmış müqavilə;

– gömrük yük bəyannaməsi;

– invoys – idxal olunan məhsulların əmtəə dəyərini müəyyən edən sənəd;

– yol-nəqliyyat sənədləri;

- əmtəənin mənşəyini təsdiq edən sənəd;
- əmtəənin keyfiyyət sertifikatı;
- əmtəənin uyğunluq sertifikatı.

Müəssisə idxal-ixrac əməliyyatlarını həyata keçirməzdən qabaq tərəfdaşı ilə özü arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyən geniş əhatəli alqı-satqı müqaviləsi bağlayır.

Xarici ticarət müqaviləsində idxalçı və ixrajaatçı arasında alqı-satqının bütün şərtləri ətraflı və tam dəqiqliklə öz əksini tapmalıdır.

Müqavilənin mətni, tərəflərin hüquqi adları göstərilməklə, onun bağlandığı vaxt və yerini göstərməklə başlayır.

Müqavilə aşağıdakı bölmələrdən ibarət olur:

Bölmə I. «Müqavilənin predmeti».

Burada xarici ticarətin növü, məhsul göndərmənin təməl şərtləri – əmtəənin adı, miqdarı, kəmiyyəti və mənşəyi - göstərilir.

Bölmə II. «Əmtəənin keyfiyyəti».

Müqavilənin bu bölməsində əmtəənin keyfiyyət xarakteristikası, onun keyfiyyətini təsdiq edən sənəd göstərilir və həmin əmtəənin keyfiyyətinin müəyyən olunması qaydası öz əksini tapır.

Bölmə III. «Müqavilənin qiyməti və ümumi məbləği».

Bu bölmədə müqavilənin valyuta qiyməti qeyd edilir, başqa sözlə, tərəflərin təmsil etdikləri ölkələrin valyutaları və bunlardan əlavə üçünjü bir ölkənin valyutası göstərilir. Burada habelə alqı-satqı aktının

predmeti olan əmtəənin bir ədədinin (litr, metr, ton) qiyməti göstərilməklə müqavilənin ümumi məbləği müəyyən edilir.

Bölmə IV. «Məhsulgöndərmə vaxtı».

Xariji ticarət üzrə bağlanan müqavilənin bu bölməsində əmtəəni satışı müəssisənin alışı müəssisəyə öz əmtəəsini neçə təqvim günü ərzində göndəriləcəyi göstərilir, onun satıjdan alışıya çatdırılmasının vaxt intervalı qeyd olunur. Bundan əlavə bu bölmədə məhsulun yola salınma vaxtı ayrıca göstərilir.

Bölmə V. «Məhsulgöndərmənin şərtləri».

Müqavilənin bu bölməsində tərəflərin hesablaşmaları hansı valyuta ilə həyata keçirilmələri göstərməlidir. Bundan əlavə burada habelə ödənişin yeri, vaxtı və usulunda qeyd olunur.

Bölmə VI. «Təhvilalma təhvilvermə».

Burada əmtəələrin müqavilədə nəzərdə tutulmuş kəmiyyətdə və keyfiyyətdə əmtəələrin təhvilalma və təhvilvermə vaxtı qeyd olunur.

Bölmə VII. «Əmtəənin qablaşdırılması və nişanələnməsi».

Bu bölmədə əmtəələrin qablaşdırılması ilə əlaqədar tələbləri haqqında - əmtəənin qablaşdırılması qarşısında qoyulan tələblər, qablaşdırmanın növləri, qablaşdırma şərtləri və s. - tərəflərin razılaşmaları öz əksini tapır.

Bölmə VIII. «Sanksiyalar».

Müqavilənin bu bölməsində müqavilə öhdəliklərinə düzgün əməl etməyən tərəflər üçün müxtəlif sanksiyalar nəzərdə tutulur.

Hansı sanksiyaların tətbiqi üçün hansı sənədlərin zəruriliyi də müqavilənin bu bölməsində mütləq qeyd olunur.

Bölmə IX. «Arbitrac».

Tərəflər arasında yarana biləcək mübahisələrin həlli yolları müqavilənin bu bölməsində qeyd olunur.

Mübahisələrin yaranması ilə əlaqədar onların (mübahisələrin) həllinin arbitracə veriləjəyi haqqında tərəflərin razılaşması və arbitracın qərarının qətiliyi də öz əksini məhz bu bölmədə tapır.

Bölmə X. «Fors–macor».

Baş verəjəyi əvvəljədən məlum olmayan fəvqəladə hadisələrdən – təbii fəlakətlər (yanğın, zəlzələ, tufan, və s.), müharibə, blokada, epidemiya, tətıl və.s. – hansının tərəfləri öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməyəcəkləri bu bölmədə öz əksini tapır.

Bölmə XI. «Sair şərtlər».

Müqavilənin əsas şərtlərindən əlavə tərəflər arasındakı razılaşmalar əsasında onlar özlərinin qarşılıqlı hüquq və vəzifələri haqqında gəldikləri qərar bu bölmədə qeyd edilir.

Bölmə XII. «Tərəflərin hüquqi ünvanları».

Xariji ticarət müqaviləsinin bölmələrinin sonunjusı olan bu bölməsində tərəflərin hüquqi ünvanları - tam

məxsusi adı, yerləşdiyi konkret joğrafi məkan, poçt rekvizitləri və s. göstərilir.

Firma və müəssisələrin xarici-iqtisadi əlaqələrindən biri olan əjnəbi ölkəyə əmtəə ixraji üzrə bağladığı müqavilə onun bu istiqamət üzrə fəaliyyətini nizamlayan mühüm hüquqi sənəddir.

Xarici ticarət üzrə kontrakt bağlayarkən tərəflər məhsulun istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılması zamanı üzərlərinə düşən vəzifələri dəqiq şəkildə müəyyən etməlidirlər. Bu zaman müxtəlif frankolardan istifadə olunur. "Franko" italyan sözü olub əmtəənin satışı (kommersiya) şərtləri mənasında işlənir. Daha doğrusu, burada söhbət əmtəənin istehlakçıya çatdırılması ilə əlaqədar xərclərin (yükləmə-boşaltma, nəqliyyat və hətta, bəzən yükün sığortalama xərcləri) kimin tərəfindən ödənilməsinin əvvəlcədən şərtləndirilməsindən gedir.

Əgər istehsalçı öz məhsulunu istehlakçının "məskunlaşdığı" məkanda onun anbarına təhvil verirsə, bu halda bütün xərclər – yükləmə, nəqləmə, boşaltma, məhsulun korlanması riski ilə əlaqədar xərclər əmtəənin qiymətinə əlavə edilir. Frankonun bu növü "**franko-alıcı müəssisə**" adlanır.

Frankonun başqa bir növü "**franko-anbar (satıcı)**" adlanır. Bu halda, müqaviləyə görə satıcı məhsulunu öz anbarından alıcı müəssisəyə təhvil verir. Əmtəələr alıcının göndərdiyi vaqona yükləndikdən sonra alıcı müəssisənin mülkiyyətinə çevrilir. Yükün alıcıya çatdırılması ilə əlaqədar bundan sonrakı bütün xərclər istehlakçı müəssisənin üzərinə düşür.

Frankonun bir növü də "**franko-vaqon-stansiya**"dır. Bu halda, məhsulgöndərmənin şərtinə görə, yük istehlakçının "məskunlaşdığı" dəmiryolu stansiyasının ünvanına istehsalçı müəssisə tərəfindən göndərilir. Yüku təhvil aldıqdan sonra məhsulun bazara və ya istehlakçılara çatdırılması ilə əlaqədar məsuliyyət və bütün qalan xərclər alıcı firmanın öhdəsinə düşür.

4. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsi vasitələri

Ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasından və mövcud vəziyyətdən asılı olaraq xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi həyata keçirilir. Bu əlaqələrin tənzimlənməsini zəruri edən amillərə, **birincisi**, ölkədə iqtisadi artıma nail olmaq və məşğulluğun təmin edilməsi aiddir. Çünki idxalın həddən artıq liberallaşdırılması nisbətən aşağı rəqabətqabiliyyətinə malik sahələrin müflisləşməsinə gətirib çıxara bilər. **İkinci amil** iqtisadiyyatın strukturunun dəyişdirilməsi və yeni sahələrin qorunması ilə bağlıdır. Bu, əsasən, ayrı-ayrı sənaye sahələrinin prioritet inkişafı ilə əlaqədar olur. Həm yerli bazar, həm də xarici bazar üçün sənaye məhsullarının istehsalı iqtisadi cəhətdən stimullaşdırıla bilər. Belə ki, yeni sahələrin inkişafının ilk dövrlərində bu sahədəki firma və müəssisələrin rəqabətqabiliyyəti nisbətən aşağı olur. **Üçüncüsü**, ölkəyə xarici investisiyanın cəlb edilməsi məqsədilə idxalın məhdudlaşdırılması, investisiya idxalının stimullaşdırılması həyata keçirilə bilər.

Bütövlükdə, xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi ölkənin iqtisadi və siyasi mövqeyinin möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədardır. Bu baxımdan tədiyə balansının tənzimlənməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki tədiyə balansının vəziyyəti valyuta kursuna, ölkənin iqtisadi inkişafına ciddi təsir göstərən bir amildir. Bazarda qiymətləri tənzimləmək, yerli

istehsalçıların müəyyən məhsul istehsalı üzrə stimullarını azaltmaq, onların müəyyən məhsul istehsalını və satışını xaricdən ölkəyə keçirməsi məqsədilə ixracın həddi məhdudlaşdırıla bilər. **İdخالın məhdudlaşdırılması isə, əsasən, yerli istehsalçıların daxili bazardan sıxışdırılmasının qarşısını almaq, digər ölkənin bu ölkənin istehsalçılarına münasibətdə tətbiq edilmiş məhdudyyətləri aradan qaldırması və s. məqsədi güdə bilər.**

Yuxarıda qeyd olunan məqsədlərə nail olmaq üçün müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsi müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Həmin vasitələrin bir hissəsi yalnız məhsulların qiymətinə, bir hissəsi isə, həm də onların həcminə təsir göstərir.

Ölkədə xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi vasitələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Birincisi, iqtisadi proseslərə təsir istiqamətləri baxımından tənzimləmə tədbirləri proteksionist və liberal tədbirlərə bölünür. Proteksionist tədbirlər daxili bazarın xarici rəqabətdən qorunmasına yönəlir. Liberal tədbirlər isə əksinə, xarici ticarətdə maneələrin aradan qaldırılmasına istiqamətlənir ki, bu da daxili bazarda xarici firma və müəssisələr tərəfindən rəqabəti gücləndirir.

İkincisi, iqtisadi proseslərə təsir xarakterindən asılı olaraq tənzimləmə tədbirləri inzibati və iqtisadi tədbirlərə bölünür. İnzibati üsullara xarici iqtisadi fəaliyyətin lisenziyalaşdırılması, kvotalaşdırılması, valyuta tənzimlənməsi və s.-ni aid etmək olar. İqtisadi tənzimləmə üsulları iqtisadi proseslərə onun iştirakçılarının iqtisadi maraqları vasitəsilə təsirə əsaslanır. Bunlara gömrük rüsumlarını, standartların tətbiq edilməsini, inzibati maneələrin aradan qaldırılmasını, xidmətlərin məhdudlaşdırılmasını, valyuta kursunun idarə edilməsini, vergi mexanizmini və s.-ni aid etmək olar.

İxrac-idxal əməliyyatlarının məhdudlaşdırılmasının ən geniş yayılmış formalarından biri kvotaların müəyyən olunmasıdır. **Kvota – müəyyən müddət ərzində konkret əmtəənin idxal və ixracına tətbiq olunan dəyər və natural ifadədə yol verilə bilən məhdudiyyətləri əks etdirir.** Onun tətbiqi yerli istehsalçıların yerli bazarda təmin edilmiş paya sahib olmalarına səbəb olur. İdxal kvotalarının tətbiqi nəticəsində adətən ixracatçı-firmalar məhsul vahidinə daha çox gəlir əldə edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, idxal kvotaları heç də həmişə yerli istehsalçıları müdafiə etmək məqsədi güdmür, onlardan, bəzən, xarici iqtisadi siyasətin vasitəsi kimi də istifadə edirlər. İdxal kvotaları müxtəlif ölkələr üzrə müəyyən edilir və bununla da idxalın bir və ya məhdud sayda ölkədən asılılığı aradan qaldırılır. Digər tərəfdən, kvotalar müəyyən edilərkən ölkə öz məhsulunu kvota verdiyi ölkəyə ixracı ilə bağlı danışıqlarda ondan (kvotadan) bir vasitə kimi istifadə edir. Qeyd edilənlərlə yanaşı, idxal kvotasının mənfi tərəfi onunla əlaqədardır ki, bir ölkədə istehsal olunmuş məhsulun digər ölkənin kvotası daxilində üçüncü ölkəyə gətirilməsi hallarının müəyyən olunması və bunun qarşısının alınması işi nəibətən çətin olur.

İxrac kvotaları yerli istehlakçıları nisbətən ucuz qiymətə kifayət qədər əmtəə ehtiyatı ilə təmin etmək, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, həmçinin ixracı məhdudlaşdırmaqla xarici bazarlarda qiyməti qaldırmaq məqsədi daşıya bilər.

İxracın «könüllü» məhdudlaşdırılması və minimal idxal qiymətlərinin müəyyən olunması haqqında

müqavilələrin bağlanması vasitəsi kimi də kvotalardan istifadə oluna bilər. İxracın «könüllü» məhdudlaşdırılması zamanı ixracatçı idxalçı ölkəyə müəyyən əmtəələrin həcmə məhdudlaşdırılması haqqında öz üzərinə öhdəliklər götürür.

Ticarəti qadağan edən kvotalaşdırmanın spesifik tipi embarqo – qadağa adlanır. Embarqo konkret ölkəyə müəyyən məhsul növünün və ya bütün növ məhsulların idxalı və ixracı ilə əlaqədar tətbiq edilə bilər.

Lisenzialaşdırma sistemi dövlətin səlahiyyətli orqanları tərəfindən müəyyən məhsullar üzrə xarici iqtisadi əməliyyatların aparılmasına xüsusi razılığın verilməsini nəzərdə tutur. Müəssisə və ya firma lisenziya almaq üçün, adətən, əvvəlcədən xaricə öz məhsulunun nümunəsini göndərir. Lisenzialaşdırma birbaşa imtina ilə əlaqədar ixrac və ya idxalı məhdudlaşdırır, həm də əlavə xərclərlə, gecikdirmələrlə, qeyri-müəyyənliklə əlaqədar ticarətə mane olur. **Lisenziaların aşağıdakı iki əsas növünü fərqləndirirlər:**

1. Müəyyən müddət ərzində siyahıya daxil edilmiş əmtəələrin maneəsiz idxal və ixrac olunmasına icazə verən baş lisenziya. Bu növ lisenziyalar, adətən, bir il müddətinə tətbiq olunur və bir, yaxud bir neçə kontrakt üzrə həyata keçirilə bilər.

2. Müəyyən idxalçı və ya ixracatçıya konkret əmtəəni, onun miqdarı, dəyəri, göndərildiyi və ya çatacağı ölkə, bir sıra hallarda isə əmtəənin idxal və ya ixracı həyata keçiriləcək gömrük məntəqəsinin ünvanı göstərilməklə, idxal və ixrac əməliyyatlarına icazə verən birdəfəlik lisenziyadır – rəsmi razılıqdır.

Lisenzialaşdırmaya uyğun olan tənzimləmə vasitələrindən biri də valyuta nəzarətidir. Xarici iqtisadi fəaliyyətə valyuta nəzarəti formaları müxtəlifdir. Məsələn, bu formalardan biri valyuta nəzarətinin tətbiq olunduğu ölkəyə idxalçı müəssisənin idxalın haqqını ödəmək üçün valyuta əldə etmək məqsədilə dövlət orqanına müraciət etməsidir. Valyutanın ayrılması imkanlarının qeyri-müəyyənliyi ilə yanaşı, bu proseduraya sərf olunan əlavə xərc və vaxt da xarici ticarət üçün maneəyə çevrilir.

Xüsusi icazələrin tələb olunması ilə eyni olan vasitələrdən biri də inzibati maneələrdir. İnzibati maneələrin mövcudluğu qeyri-müəyyənlik yaradır və əmtəə-material ehtiyatlarının saxlanması xərclərini artırır. Bu maneələrə məhsulların yoxlanılmasında vaxt itkisinə yol verilməsi, onların sənədləşdirilməsinin gecikdirilməsi, bəzi məhsulların yalnız bir gömrük məntəqəsindən qəbulu və s. aiddirlər.

Xarici ticarəti məhdudlaşdıran maneələrdən biri də idxal olunmuş məhsulun dəyərinin yerli məhsullarla ödənilməsinə olan tələbdir. Belə əməliyyatlar barter əməliyyatları adlanır.

Xarici ticarətin məhdudlaşdırılması dövlətin bu əməliyyatlara qarışması ilə əlaqədardır. Xaricdə məhsulun satışından mənfəət qazanmaqla yanaşı, firmaların bir çoxu bu məhsulların nəqlini, onların sığortalanmasını, konsaltinq və bank xidmətlərini həyata keçirməklə də gəlir əldə edirlər. Bəzi ölkələrdə xarici ticarətlə məşğul olan yerli müəssisələrə belə xidmətlər daha tez və yüksək keyfiyyətdə yerinə yetirilir.

Bu işlər, adətən, dövlət tərəfindən yetərincə stimullaşdırılır. Digər tərəfdən, ölkəyə idxal olunan məhsullarla əlaqədar qeyd edilən xidmətlərin yerli müəssisə və firmalar tərəfindən göstərilməsinin tələb olunması da xarici ticarətin tənzimlənməsi vasitələrinə daxildir.

Əgər ölkənin ümumi xərclərində dövlət alış xərclərinin payı yüksəkdirsə, bu, xarici ticarət üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ölkələrin mütləq əksəriyyətində dövlət sifarişləri əsasında əmtəələr alınarkən yerli istehsalçıların məhsullarına üstünlük verilir. Bəzən dövlət orqanı xarici məhsulu almaq üçün onun qiymətinin yerli məhsulun qiymətindən müəyyən olunmuş kəmiyyətdə aşağı olması tələbini irəli sürə bilər.

Xarici ticarətdə qiymət səviyyəsinə təsir göstərən əsas vasitələrdən biri dövlət tərəfindən müəssisə və firmalara verilən subsidiyalardır. Dövlət yerli firmalara subsidiyaları ayırmaqla onlara öz rəqabətqabiliyyətlərini artırmaq üçün kömək etmək məqsədini güdür. Hökumət çox vaxt firmaların xaricə məhsul ixracı zamanı yaranan zərəri ödəyir, lakin köməklərin əksəriyyəti adətən xarici ticarət əməliyyatlarının ucuzlaşmasına və gəlirliyinin artmasına yönəldilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarətin tənzimləmə vasitələrindən biri də idxal olunan məhsullara minimum qiymətlərin müəyyən edilməsidir. Belə ki, ölkələrin əksəriyyətində idxal olunan məhsulun qiymətinin yerli istehsalçıların məhsullarından əhəmiyyətli şəkildə fərqlənməsinə və maya dəyərindən aşağı satılmasına yol verilmir. Əgər idxal olunan məhsulun qiyməti müəyyən

olunmuş hədlərdən aşağı satılırsa, onda ona qarşı anti-dempinq rüsumu tətbiq edilir ki, bu da həmin məhsulların idxalının çətinləşməsi ilə nəticələnir.

Hazırda xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində kreditləşmədən də geniş istifadə olunur. Burada əsas məqsəd yerli istehsalçıların ixrac fəaliyyətinin genişləndirilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Müasir dövrdə ixrac kreditlərinin verilməsində kommersiya bankları ilə müqayisədə dövlət banklarının şərtləri daha güzəştli olur.

Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin sığortalanması ixracın genişləndirilməsinin mühüm vasitələrindən biridir. Sığortalanma sistemi ixracatçıları ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı əmələ gələ biləcək hər cür təhlükələrdən qorumaqda böyük rol oynayır. Dövlət ixracı stimullaşdırmaq üçün sığortalanma sahəsində güzəştlər müəyyən edə bilər.

Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsinin digər mühüm vasitələrindən biri vergi güzəştlərinin tətbiqindən ibarətdir. İxracatçılara vergi güzəştlərinin tətbiq olunması ölkədə həyata keçirilən vergi siyasətindən və vergi sistemindən asılıdır. Belə güzəştlərə bəzi məhsulların ixrac olunmasından əldə olunan mənfəətə görə vergi güzəştlərinin tətbiqi, ixrac olunan məhsulun istehsalında istifadə olunan idxal edilən xammal, material və dəstləşdirici məmulatların gömrük rüsumları və əlavə dəyər vergisindən azad olması və s. aid ola bilər.

5. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin gömrük tənzimlənməsi

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin əsas forması gömrük işinin tənzimlənməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Müəssisənin xarici iqtisadi əməliyyatlarının əsas hissəsi gömrük orqanlarında sənədləşdirilir, burada dövlət büdcəsinə zəruri rüsumlar ödənilir və gömrük nəzarətindən keçir. Gömrük orqanlarında əmtəələr və nəqliyyat vasitələri ölkənin gömrük rejiminə uyğun olaraq gömrük sərhədindən keçirilir. Gömrük tənzimlənməsi məqsədilə gömrük rejimlərinin aşağıdakı növləri vardır:

- sərbəst dövriyyə üçün buraxılış;
- təkrar idxal;
- tranzit;
- gömrük anbarı;
- rüsumsuz ticarət mağazası;
- gömrük ərazisində emal;
- gömrük nəzarəti altında emal;
- müvəqqəti idxal (ixrac);
- sərbəst gömrük zonası;
- sərbəst anbar;
- gömrük ərazisindən kənarında emal;
- ixrac;
- təkrar ixrac;
- əmtəələri məhv etmə;
- dövlətin xeyrinə əmtəədən imtina.

Məhsulların sərbəst dövriyyə üçün buraxılışı onların ölkənin ərazisinə birdəfəlik gətirilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman həmin məhsullara müvafiq gömrük

rüsumları, vergilər və digər ödənişlər ödənilir və bununla da iqtisadi siyasət tədbirləri ilə əlaqədar tələblərə riayət olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici iqtisadi əlaqələr üzrə ölkənin iqtisadi siyasət tədbirlərinə, kvotalaşdırma, lisenziyalaşdırma, limitləşdirmə, minimum və maksimum qiymətlərin müəyyən edilməsi və s.-dən ibarət olan xarici iqtisadi fəaliyyəti stimullaşdıran və ya məhdudlaşdıran tədbirlər aiddir.

Məhsulların təkrar idxal-ixrac üzrə gömrük rejimi ölkə ərazisindən aparılmış əmtəələrin müəyyən müddətdə gömrük rüsumları və vergilər alınmadan geriyyə gətirilməsinə əsaslanan rejimdir.

Məhsulların tranziti – əmtəələrin gömrük nəzarəti altında, ölkənin iki gömrük orqanı arasında, o cümlədən xarici dövlətlərin ərazisindən gömrük rüsumları almadan və həmin məhsullara iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən keçirilməsindən ibarət olan gömrük rejimidir. Bu rejim ölkə ərazisini tranzit kimi istifadə edərək məhsulların bir xarici ölkədən digər xarici ölkəyə keçirilməsi zamanı tətbiq edilir.

Gömrük anbarı, gətirilən əmtəələrin anbarlaşdırılması dövründə gömrük rüsumları, vergilər alınmadan və onlara iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən gömrük nəzarəti altında saxlanması ibarət gömrük rejimidir.

Rüsumsuz ticarət mağazası, əmtəələrdən gömrük rüsumları, vergilər alınmadan və onlara iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən ölkənin gömrük ərazisində müəyyən olunmuş yerlərdə (məsələn, beynəlxalq hava

və dəniz limanlarında) onların gömrük nəzarəti altında satılmasını nəzərdə tutur.

Gömrük ərazisində əmtəələrin emalı, ixrac gömrük rejiminə uyğun olaraq emal məhsullarının ölkənin gömrük ərazisinin hüdudlarından kənara aparılması şərtilə, iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən və alınmış idxal rüsumları və vergiləri qaytarılmaqla, idxal olunan əmtəələrin ölkənin gömrük ərazisində müəyyən olunmuş qaydada emalına icazə verildiyi gömrük rejimidir.

Gömrük nəzarəti altında əmtəələrin emalı, ölkənin gömrük ərazisində idxal olunan məhsulların gömrük vergiləri və rüsumları alınmadan, həmçinin onlara iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən gömrük nəzarəti altında istifadə edilməsi və sonradan emal məhsullarının sərbəst dövriyyə üçün buraxılışı və ya digər gömrük rejimi altında yerləşdirilməsinə əsaslanır.

Məhsulların müvəqqəti idxalı (ixracı), ölkənin gömrük ərazisində və ya ondan kənardə gömrük rüsumlarından, vergilərdən tamamilə və ya qismən azad olunmaqla, həmçinin iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq etmədən əmtəələrdən istifadə olunmasına yol verilməsindən ibarət gömrük rejimidir. Təbii təsirlərdən aşınma və ya əmtəələrin istifadə edilməsi nəticəsində onlarda baş verən dəyişikliklər, habelə normal şəraitdə daşınma və saxlanma ilə əlaqədar itkilər istisna edilməklə, müvəqqəti idxal (ixrac) edilən məhsullar dəyişməz halda geri qaytarılmalıdır.

Sərbəst gömrük zonası və sərbəst anbar – idxal olunan əmtəələr gömrük rüsumları və vergilər alınmadan,

həmçinin iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən, yerli məhsullara isə ixrac gömrük rejimi tətbiq etməklə, onların müvafiq ərazi sərhədlərində və ya binalarda (yerlərdə) yerləşdirilməsi və istifadəsinə əsaslanır.

Əmtələrin gömrük ərazisindən kənarında emalı, yerli məhsulların iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq etmədən ixrac edib, onlardan ölkənin gömrük ərazisindən kənarında emal üçün istifadə olunmasından və sonra emal məhsullarının – tamamilə və ya qismən – gömrük rüsumlarından, vergilərindən azad etməklə və onlara iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq etmədən, bu məhsulların ölkənin gömrük ərazisindən sərbəst dövriyyə üçün buraxılışından ibarət gömrük rejimidir.

Məhsulların ixracı onların ölkənin gömrük ərazisinə geri qaytarılması haqqında öhdəlik götürülmədən xaricə aparılmasıdır.

Məhsulların təkrar ixracı – idxal olunan əmtələrin idxal rüsumları, vergilər alınmadan və ya qaytarılmaqla, həmçinin iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən ölkənin gömrük ərazisindən ixrac olunmasından ibarətdir.

Əmtələrin məhv edilməsi, idxal olunan məhsulların gömrük rüsumları və vergilər alınmadan onların gömrük nəzarəti altında məhv edilməsindən ibarət gömrük rejimidir.

Dövlətin xeyrinə əmtədən imtina, gömrük rüsumları və vergiləri alınmadan, həmçinin iqtisadi siyasət tədbirləri tətbiq edilmədən hüquqi və ya fiziki şəxsin məhsuldan imtina etməsinə əsaslanır.

Gömrük tənzimlənməsinin əsasında gömrük tarifləri dayanır. Gömrük tarifləri müəssisələrin xarici iqtisadi

fəaliyyətin tənzimlənməsinin klassik aləti kimi, gömrük rüsumlarının sistemləşdirilmiş siyahısıdır. Əgər o, ixrac edilən məhsullara tətbiq olunursa, bu, ixrac tarifləri, əgər tranzit məhsullardan alınarsa, bu, tranzit tarifləri, əgər idxal olunan məhsullara tətbiq edilsə, bu, idxal tarifləri adlanır. Bu zaman gömrük rüsumu, əmtənin gömrük sərhədini keçərkən ona tətbiq olunan vergi funksiyasını yerinə yetirir və idxal ya da ixrac olunan məhsulların qiymətini artıraraq xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi və quruluşuna təsir göstərir. Səmərəli fəaliyyət göstərən gömrük-tarif mexanizmi – aktiv gömrük siyasətinin keçirilməsinin və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunmasının əsas şərtidir.

Qeyd edilən gömrük rüsumlarının növləri içərisində ən geniş yayılmışı idxal rüsumlarıdır. İdxal rüsumları idxal olunan məhsulların qiymətinin artırılması vasitəsi kimi çıxış edir və nəticədə xarici analoqları ilə rəqabət aparan yerli məhsullar qiymət üstünlükləri qazanırlar. Öz mahiyyətinə görə hətta yerli məhsullar xarici analoqları ilə rəqabət aparmırsa belə, gömrük rüsumları daxili bazarı bu rəqabətdən qoruyan vasitədir. Məsələn, əgər ölkənin tədiyə balansı ilə əlaqədar problemləri varsa, onda hökumət valyutaya tələbatı azaltmaq məqsədilə hətta ölkədə yerli məhsullarla əvəz oluna bilinməyən məhsulların qiymətini yüksəltmək üçün gömrük rüsumunu artırır və bununla da həmin məhsulun istehlakını azalda bilər.

Gömrük rüsumlarından həmçinin dövlət büdcəsi üçün gəlirlərin əldə olunması vasitəsi kimi də istifadə olunur.

Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı gömrük rüsumları tətbiq edilir:

– advalor rüsumlar – məhsulun gömrük dəyərinə görə faizlə hesablanır;

– spesifik rüsumlar – məhsulların vahidinə görə müəyyən olunmuş dəyərlə hesablanır;

– kombinə edilmiş rüsumlar isə həm məhsulun gömrük dəyərinə, həm də onun vahidinə görə pul yığımını nəzərdə tutur.

Göstərilən gömrük rüsumlarından advalor rüsumları əsas təşkil edir və ona görə həmin rüsum növü daha geniş tətbiq edilir.

Məhsulların ixracını və idxalını operativ tənzimləmək üçün bəzi əmtəələrə mövsümi rüsumlar tətbiq oluna bilər. Bu halda gömrük tarifində nəzərdə tutulmuş gömrük rüsumları dərəcələri tətbiq olunmur. Mövsümi rüsumların qüvvədə olduğu müddət il ərzində altı aydan artıq olmur.

Ölkənin iqtisadi mənafeyini qorumaq üçün idxal edilən məhsullara müvəqqəti olaraq aşağıdakı xüsusi növ rüsumlar tətbiq olunur:

a) xüsusi rüsumlar;

b) antidempinq rüsumları;

c) kompensasiya rüsumları.

Xüsusi rüsumlar adətən məhsulların idxalının yerli istehsalçılara ziyan vuran və ya ziyan vura biləcək kəmiyyət və şərtlərlə həyata keçirildiyi halda iqtisadi təhlükəsizlik tədbiri kimi və bəzi ölkələrin və onların ittifaqlarının ölkənin mənafeyinə toxunan ayrı-seçkilik və digər hərəkətlərinə cavab tədbiri kimi tətbiq edilir.

Antidempinq rüsumları idxal olunan məhsulların qiyməti ölkənin gömrük ərazisinə gətirildiyi anda ixrac olunduğu ölkədəki real dəyərindən xeyli aşağı olduğu təqdirdə və belə bir idxal bu qəbildən olan yerli məhsulların istehsalçılara ziyan vurduqda və onların istehsalının təşkilinə və genişləndirilməsinə maneçilik yaratdığı hallarda tətbiq edilir.

Kompensasiya rüsumları ölkənin gömrük ərazisinə gətirilən məhsulların istehsalı və ixracı zamanı birbaşa və dolaylı subsidiyalardan istifadə olunduqda və bu idxal yerli istehsalçıların iqtisadi mənafeyinə ziyan vura biləcəyi təqdirdə tətbiq olunur.

İdxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsinin üsullarından biri də məhsulların gömrük dəyərinin müəyyən olunması ilə əlaqədardır. Ölkənin gömrük ərazisinə gətirilən məhsulların gömrük dəyəri aşağıdakı üsullarla müəyyən olunur:

- gətirilən məhsulların sövdələşmə qiyməti ilə;
- eyni məhsulların sövdələşmə qiyməti ilə;
- həmcins məhsulların sövdələşmə qiyməti ilə;
- dəyərin toplanması üsulu ilə;
- dəyərin çıxılması üsulu ilə;
- ehtiyat üsulu ilə.

Gətirilən məhsulların gömrük dəyərinin sövdələşmə qiyməti – gömrük sərhədindən keçirilərkən onlar üçün faktiki ödənilmiş və ya ödənilməli olan sövdələşmə qiymətidir, yəni bu qiymət məhsulun alınması və gətirilmə yerinədək çəkilməmiş bütün xərcləri əhatə edir.

Eyni məhsulların sövdələşmə qiyməti qiymətləndirilən əmtəələrə hər cəhətdən, o cümlədən fiziki

xüsusiyyətlərinə, keyfiyyətinə və bazardakı nüfuzuna, istehsal edildiyi ölkəyə və istehsalçısına görə fərqlənməyən məhsulların sövdələşmə qiymətidir.

Həmcins məhsulların sövdələşmə qiyməti bütün xüsusiyyətlərinə görə eyni olmayan, lakin qiymətləndirilən məhsullarla iqtisadi təyinatı eyni olan və kommersiya baxımından bir-birini əvəz edə bilən əmtəələrin sövdələşmə qiymətidir.

Dəyərin çıxılması üsulu ilə məhsulun gömrük dəyərini müəyyən etmək üçün, həmin əmtəənin gətirildiyi tarixdən 90 gündən gec olmayaraq ölkə ərazisində eyni və ya eynicinsli məhsulların ən böyük partiyasının satışı ilə qarşılıqlı asılılığı olmayan alıcıya satıldığı zaman məhsul vahidinə müəyyən olunmuş qiymət əsas götürülür. Bu zaman satış qiymətindən ölkədə ödənilmiş komisiya xərcləri, mənfəətə əlavələr, satış xərcləri, məhsulların idxalı və satışı ilə əlaqədar ödənilməli olan idxal gömrük rüsumlarının, vergilərin, yığımların və digər ödənişlərin məbləği, daşınma, yüklənmə, boşaldılma işlərinə, sığortaya sərf olunan xərclər çıxılır.

Dəyərin toplanması üsulu ilə gömrük dəyəri – qiymətləndirilən məhsulun ixrac edən ölkədə istehsal xərclərinin, ixrac edən ölkədən eyni məhsulları idxal edən ölkəyə satışı üçün səciyyəvi olan xərclərin (nəqliyyat, yükləmə, sığorta və s.), ölkəyə ixracı nəticəsində əldə olunan mənfəətin toplanması yolu ilə müəyyən edilir.

Ehtiyat üsulu vasitəsilə məhsulun gömrük dəyəri beynəlxalq təcrübəyə əsasən müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhsulun gömrük dəyərinin müəyyən edilməsində yuxarıdakı ardıcılıq gözlənilir. Yəni əgər birinci üsul tətbiq oluna bilmirsə, ikinci üsuldan, əgər ikinci tətbiq oluna bilmirsə, üçüncüdən və s. istifadə edilir.

Məfhumlar və anlayışlar

Royyalti;

Lisenziar;

Lisenziat;

Reeksport;

Konsiqnasiy;

Franko;

Barter;

Embarqo;

Advoral rüsum.

Özünüyoxlama sualları

1. Xarici iqtisadi əlaqələr hansı zərurətdən doğur?

2. Müəssisənin xarici iqtisadi əlaqələrinin hansı istiqamətləri vardır?

3. Ölkə və firmanın xarici iqtisadi əlaqələrinə təsir edən amillər hansılardır?

4. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin formalarını sayın və onların şərhini verin.

5. İdarəetmə üzrə xarici iqtisadi fəaliyyətin növləri haqqında nə kimi məlumatınız vardır?

6. Müəssisənin ixrac əməliyyatlarına – faktiki ixraca, kreditə ixraca və reeksporta şərh verə bilərsinizmi?

7. *Konsiqnasiya və müvəqqəti ixrac əməliyyatlarının mahiyyətini aydınlaşdırma bilərsinizmi?*

8. *Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi zəruriliyini izah edin.*

9. *Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin gömrük tənzimlənməsi vasitələri hansılardır?*

10. *Ölkənin iqtisadi mənafeyini qorumaq üçün tətbiq edilən xüsusi növ rüsumlar hansılardır?*